

**БЕЗПЕКА СТАЛОГО РОЗВИТКУ
РЕГІОНІВ ТА ТЕРИТОРІАЛЬНИХ
ГРОМАД УКРАЇНИ НА ЗАСАДАХ
ІНКЛЮЗИВНОГО ЗРОСТАННЯ**

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ВОЛИНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ

**БЕЗПЕКА СТАЛОГО РОЗВИТКУ РЕГІОНІВ
ТА ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД УКРАЇНИ
НА ЗАСАДАХ ІНКЛЮЗИВНОГО ЗРОСТАННЯ**

МОНОГРАФІЯ

Електронне видання на CD-ROM

Луцьк
Вежа-Друк
2022

УДК 330.31-049.5(477-72)(08)

П-61

Рекомендовано вченою радою
Волинського національного університету імені Лесі Українки
(протокол № 12 від 29 вересня 2022 р.)

Рецензенти:

Барський Ю. М. – доктор економічних наук, професор, декан географічного факультету Волинського національного університету імені Лесі Українки;

Полінкевич О. М. – доктор економічних наук, професор, професор кафедри туризму та готельно-ресторанної справи Луцького національного технічного університету.

Безпека сталого розвитку регіонів та територіальних громад П-61 України на засадах інклюзивного зростання [Текст] : монографія / Наталія Володимирівна Павліха, Ірина Олександрівна Цимбалюк, Наталія Леонідівна Хомюк, Максим Володимирович Войчук, Анастасія Юріївна Савчук, Владислав Вікторович Коломечюк, Сергій Миколайович Цимбалюк. – Луцьк : Вежа-Друк. – 2022. – 1 електрон. опт. диск (CD-ROM). – Об'єм даних 7,40 Мб.

ISBN 978-966-940-430-5

У монографії обґрунтовано теоретико-методологічні основи та розроблено практичні рекомендації щодо формування безпеки сталого розвитку регіонів і територіальних громад України, її зміцнення на засадах інклюзивного зростання. Розроблено теоретико-методологічний базис та обґрунтовано науково-практичні підходи до зміцнення безпеки сталого розвитку регіонів і територіальних громад на засадах інклюзивного зростання, а саме розширення фіскального простору інклюзивного розвитку регіонів; диверсифікації розвитку сільських територій; обґрунтування організаційно-економічних засад сталого розвитку розумного міста; сталого розвитку туристично-рекреаційної та спортивно-оздоровчої сфер регіонів як важливих напрямів зміцнення національної безпеки в умовах пандемії COVID-19.

Видання рекомендоване науковій спільноті, керівникам, управлінцям, менеджерам усіх рівнів та іншим зацікавленим особам.

УДК 330.31-049.5(477-72)(08)

ISBN978-966-940-430-5

© Павліха Н. В., Цимбалюк І. О.,
Хомюк Н. Л., Войчук М. В.,
Коломечюк В. В., Савчук А. Ю.,
Цимбалюк С. М., 2022

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА.....	5
РОЗДІЛ 1. ЗМІЦНЕННЯ ФІНАНСОВОЇ БЕЗПЕКИ ІНКЛЮЗИВНОГО РОЗВИТКУ РЕГІОНУ НА ОСНОВІ РОЗШИРЕННЯ ЙОГО ФІСКАЛЬНОГО ПРОСТОРУ	14
1.1. Теоретико-методологічні основи зміцнення фінансової безпеки інклюзивного розвитку регіону на основі розширення його фінансового простору	14
1.2. Моделювання залежності інклюзивного розвитку регіону від параметрів фінансової безпеки	62
1.3. Стратегічні пріоритети зміцнення фінансової безпеки інклюзивного розвитку регіону	77
РОЗДІЛ 2. БЕЗПЕКА СТАЛОГО РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ НА ЗАСАДАХ ДИВЕРСИФІКАЦІЇ	144
2.1. Концептуальні засади безпеки сталого розвитку сільських територій на засадах диверсифікації	144
2.2. Діагностика сталого розвитку сільських територій в Україні на засадах диверсифікації	173
2.3. Організаційно-економічний механізм диверсифікації розвитку сільських територій	209
РОЗДІЛ 3. ОРГАНІЗАЦІЙНО-ЕКОНОМІЧНІ АСПЕКТИ БЕЗПЕКИ СТАЛОГО РОЗВИТКУ РОЗУМНОГО МІСТА.....	229
3.1. Концептуально-методичні засади формування та забезпечення сталого розвитку розумного міста	229
3.2. Аналіз ефективності використання наявного потенціалу щодо формування та забезпечення сталого розвитку розумних міст в Україні на мікрорівні.....	255
3.3. Організаційно-економічний механізм формування та забезпечення сталого розвитку розумного міста	271

РОЗДІЛ 4. СТАЛИЙ РОЗВИТОК ТУРИСТИЧНО-РЕКРЕАЦІЙНОЇ ТА СПОРТИВНО-ОЗДОРОВЧОЇ СФЕР РЕГІОНІВ В УМОВАХ ПАНДЕМІЇ COVID-19 286

4.1. Сталий розвиток туристично-рекреаційної сфери 286

4.1.1. Концептуальні засади сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери 286

4.1.2. Діагностика безпеки сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери в Україні..... 312

4.1.3. Організаційно-економічний механізм сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери на засадах інклюзивного зростання..... 333

4.2. Організаційно-економічні засади сталого розвитку спортивно-оздоровчої сфери регіонів в умовах пандемії COVID-19..... 365

4.2.1. Концептуально-методичний підхід до забезпечення сталого розвитку спортивно-оздоровчої сфери регіону 365

4.2.2. Оцінка сталого розвитку спортивно-оздоровчої сфери в регіонах України..... 387

4.2.3. Організаційно-економічний механізм сталого розвитку спортивно-оздоровчої сфери регіону на засадах інклюзивного зростання..... 425

ВИСНОВКИ ТА РЕКОМЕНДАЦІЇ..... 444

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ 459

ДОДАТКИ 502

ПЕРЕДМОВА

Війни, збройні конфлікти, тероризм, наркобізнес, екологічні катастрофа, анексії, окупація, постпандемічна криза – це все набуло надглобального рівня. Проблематика такого масштабу потребує для розв’язання реальне залучення великої кількості держав, мистецтва пошуків компромісів та генерації рішень, поглиблення міжнародного співробітництва та взаємодії. У зв’язку з євроінтеграційним курсом України та задля відновлення країни важливим є комплексне формування сучасної парадигми безпеки і справедливості в третьому тисячолітті та розробки стратегії сталого, інклюзивного, розумного розвитку.

Проблема якнайшвидшої відбудови та диверсифікації розвитку міських та сільських громад України постала на повен зріст уже з перших днів війни. Питання розвитку територіальних громад є надзвичайно гостре, з огляду на вимушену міграцію населення з охоплених вогнем війни регіонів у більш безпечні та їхнє залучення в життя громади. Вивчення досвіду зарубіжних країн в питаннях децентралізації управління і фінансів, досягнення перспектив сталого, інклюзивного, розумного розвитку міст та сільських територій є важливим для України. Особливо досвід тих країн та регіонів, що вже проходили свого часу подібні випробування.

У сучасних умовах реалізації реформи децентралізації важливого значення набувають питання впровадження концепцій сталого розумного розвитку та інклюзивного зростання регіонів і територіальних громад. Адже вони є поштовхом для економічного підйому без застосування жорстких заходів; враховують диверсифікованість економіки; акцентуються на проблемах соціальної несправедливості та екології; сприяють підвищенню ефективності господарювання та зростанню зайнятості. На сьогодні активізуються питання протидії можливим загрозам сталому розвитку регіонів і територіальних громад та національній безпеці в цілому.

У зв’язку з цим питання щодо комплексного вивчення процесів формування сучасної парадигми безпеки сталого розвитку регіонів і територіальних громад України та розробки механізму її зміцнення в

умовах реалізації реформи фінансової децентралізації на засадах інклюзивного зростання, дослідженню яких присвячена колективна монографія, є актуальними. Їх вирішення сприятиме забезпеченню справедливих можливостей для економічних учасників, рівності людського капіталу, екологічному стану довкілля, соціальному захисту, продовольчій безпеці.

Автори колективної монографії мають напрацювання, у яких висвітлено особливості реалізації концепції сталого розвитку у соціальній, економічній та екологічній сферах; розкрито механізми управління сталим розвитком на різних рівнях. Зокрема, досліджено проблеми активізації та диверсифікації розвитку сільських територій, міських поселень (Павліха Н. В., Хомюк Н. Л.); розкрито фінансово-кредитні, податкові важелі механізму управління сталим розвитком країни (Цимбалюк І. О.). У працях авторів досліджено роль та ефективність проведення реформи фінансової децентралізації у досягненні перспектив сталого розвитку (Цимбалюк І. О.); окремі аспекти визначення рівня інклюзивного розвитку в Україні та рекомендації щодо його посилення, а саме розкрито концептуальні засади трансформації системи регулювання доходів населення в Україні (Павліха Н. В., Цимбалюк І. О.).

Але в умовах реалізації реформи фінансової децентралізації вимогою часу стало проведення комплексних досліджень та доведення розпочатих авторами проекту напрацювань до рівня системної розробки парадигми безпеки сталого розвитку регіонів і територіальних громад України для використання в практичній діяльності державними та регіональними органами управління та місцевого самоврядування, очільниками територіальних громад та керівниками підприємств регіону.

Монографію сформовано колективом авторів – науковими співробітниками Лабораторії проектів та ініціатив Волинського національного університету імені Лесі Українки, за результатами фундаментального дослідження, що виконувалося за їх участі у період з 1.01.2020 р. по 31.12.2021 р. на тему «Безпека сталого розвитку регіонів та територіальних громад України на засадах інклюзивного зростання». Науковою ідеєю цього проекту є: а) застосування комплексного, багатогалузевого підходу до формування

сучасної парадигми безпеки сталого розвитку регіонів і територіальних громад України в умовах реалізації реформи фінансової децентралізації; б) розробка теоретико-методологічного базису безпеки сталого розвитку регіонів і територіальних громад на засадах інклюзивного зростання; в) вирішення комплексної науково-практичної проблеми зміцнення безпеки сталого розвитку регіонів і територіальних громад України на мікро-, мезо- та макрорівні на засадах інклюзивного зростання; г) розробка науково-практичних рекомендації до зміцнення безпеки сталого розвитку регіонів і територіальних громад в умовах фінансової децентралізації.

Задля досягнення цієї наукової ідеї колективом авторів обґрунтовано:

- створення умов для забезпечення сталого розвитку регіонів та територіальних громад і зміцнення його безпеки є необхідним в умовах реалізації реформи децентралізації;

- інклюзивне зростання являє собою комплексне багатофакторне явище підвищення рівня та якості життя на основі максимального залучення населення до процесів сталого розвитку, що потребує виявлення явних та латентних факторів на мікро-, мезо- та макрорівні його досягнення;

- запровадження науково-практичних підходів до зміцнення безпеки сталого розвитку регіонів і територіальних громад на засадах інклюзивного зростання сприяє залученню до вирішення проблем розвитку усіх верств населення, активізації підприємницької діяльності, справедливому розподілу отриманих благ, зниженню диференціації населення за доходами та підвищенню якості довкілля.

Авторами монографії застосовано комплексний та системно-синергетичний підходи, які розглядають сучасну парадигму безпеки сталого розвитку регіонів і територіальних громад України в умовах реалізації реформи фінансової децентралізації, зокрема, у діалектичній єдності з державною політикою сталого розвитку на засадах інклюзивного зростання на мікро, мезо- та макрорівнях.

В рамках виконання держбюджетної теми за результатами проведених досліджень Іриною Цимбалюк, Наталією Хомюк представлено до захисту та успішно захищено дисертації на здобуття

доктора економічних наук, Анастасією Савчук та Владиславом Коломечюком – дисертації на здобуття кандидата економічних наук.

Колективом авторів монографії загалом було виконано наступні завдання, на вирішення яких було спрямовано науковий проект:

- обґрунтувати теоретико-методологічні основи безпеки сталого розвитку регіонів і територіальних громад;
- здійснити аналіз сучасних тенденцій сталого розвитку регіонів і територіальних громад України;
- розкрити сучасну парадигму безпеки сталого розвитку регіонів і територіальних громад України в умовах реалізації реформи фінансової децентралізації;
- розробити методологічні підходи до оцінки безпеки сталого розвитку регіонів та територіальних громад;
- узагальнити світовий досвід та розробити концептуальні засади формування безпеки сталого розвитку регіонів і територіальних громад України та її зміцнення на мікро, мезо- та макрорівні на засадах інклюзивного зростання;
- здійснити оцінку безпеки сталого розвитку регіонів та територіальних громад України та визначити фактори їх інклюзивного зростання;
- розробити комплексний механізм зміцнення безпеки сталого розвитку регіонів і територіальних громад України на засадах інклюзивного зростання;
- сформулювати та обґрунтувати стратегічні і тактичні напрямки залучення до вирішення проблем сталого розвитку регіонів та територіальних громад усіх верств населення, активізації підприємницької діяльності, справедливого розподілу отриманих благ, зниження диференціації населення за доходами та підвищення якості довкілля;
- розробити рекомендації щодо протидії можливим загрозам національній безпеці в умовах фінансової децентралізації, безпеці сталого розвитку регіонів і територіальних громад на мікро, мезо- та макрорівні.

У ході виконання дослідження колективом авторів отримано наступні результати, що мають вагому науково-практичну цінність:

- Обґрунтування теорії безпеки сталого розвитку регіонів і територіальних громад на засадах інклюзивного зростання, яка доповнена авторами: поглибленим розкриттям сутності безпеки сталого розвитку регіонів і територіальних громад та інклюзивного зростання із врахуванням сучасних тенденцій, стратегічних засад та перспективних напрямів сталого розвитку України в глобальному середовищі на основі аналізу й оцінки новітніх наукових концепцій, у тому числі інклюзивного розвитку, в контексті світових господарських домінант. Формування теорії передбачає: розробку понятійного апарату, обґрунтування підходів, принципів та критеріїв їх формування; мети, цілей функціонування.

- Розробка концептуальних засад формування безпеки сталого розвитку регіонів і територіальних громад України та її зміцнення на мікро, мезо- та макрорівні на засадах інклюзивного зростання, що передбачає застосування світового досвіду та реалізацію основних принципів подолання та уникнення викликів, загроз, ризиків та небезпек, об'єктивно обумовлених відсутністю або слабкістю національних систем безпеки в межах адекватних моделей регіонального розвитку із максимальним залученням членів громади до вироблення суспільного продукту й забезпечення справедливого розподілу отриманих благ.

- Обґрунтування методології формування сучасної парадигми безпеки сталого розвитку регіонів і територіальних громад України в умовах реалізації реформи фінансової децентралізації на засадах сталого інклюзивного розвитку просторової системи, на відміну від існуючої, побудованої на принципах синергетики та інклюзивності; що передбачає реалізацію комплексного механізму зміцнення безпеки сталого розвитку задля забезпечення справедливих можливостей для економічних учасників та рівноправ'ю секторів економіки й верств населення, а також зосередження уваги на рівності людського капіталу, екологічному стану довкілля, соціальному захисту, продовольчій безпеці, ін. Здійснено розробку методологічних підходів до оцінки безпеки сталого розвитку регіонів та територіальних громад.

- Науково-практичні та прикладні результати – розробка комплексного механізму зміцнення безпеки сталого розвитку регіонів

і територіальних громад України на засадах інклюзивного зростання; обґрунтування рекомендацій щодо протидії можливим загрозам, безпеці сталого розвитку регіонів і територіальних громад та національній безпеці в цілому в умовах фінансової децентралізації. Результати були викладені в наукових звітах, дисертаціях, випускних кваліфікаційних роботах, публікаціях, монографіях, навчальних посібниках. За темою проєкту проведено конференції, круглі столи, навчальні семінари та тренінги по формуванню компетенцій щодо зміцнення безпеки сталого розвитку та активізації інклюзивного зростання регіонів та територіальних громад.

Колективна монографія складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків і рекомендацій, списку використаних джерел і додатків.

У першому розділі роботи докторкою економічних наук Цимбалюк І.О. розглянуто теоретико-методологічні основи та обґрунтовано стратегічні пріоритети зміцнення фінансової безпеки інклюзивного розвитку регіону на основі розширення його фіскального простору. Адже невід'ємною умовою безпеки сталого розвитку регіонів та територіальних громад України на засадах інклюзивного зростання виступає оновлене бачення системи місцевого управління та фінансова децентралізація, яка полягає в передачі фінансових ресурсів і відповідальності за здійснення видаткових повноважень від центральних органів влади на місцевий рівень, сприяє розширенню фіскального простору регіонів. Цимбалюк І.Ю. розроблено концепцію інклюзивного розвитку регіону в умовах фінансової децентралізації, що передбачає досягнення цілей та завдань соціально-економічного зростання просторової системи шляхом максимального включення суб'єктів економіки до процесів розвитку та суспільно корисної діяльності, створення рівних умов для особистісного розвитку, забезпечення справедливого розподілу отриманих благ на основі використання можливостей фінансової децентралізації щодо розширення фіскального простору регіону для активізації складових інклюзивного розвитку (економічного зростання, соціальної стабільності, формування інклюзивної інфраструктури), синергетичний ефект від взаємодії яких дозволяє досягнути підвищення рівня добробуту населення

У другому розділі докторкою економічних наук Хомюк Н.Л. визначено концептуальні засади зміцнення безпеки сталого розвитку сільських територій на засадах диверсифікації, здійснено діагностику цих процесів та розроблено організаційно-економічний механізм диверсифікації розвитку сільських територій. Методологічні основи дослідження диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації ґрунтуються на теоретичних положеннях регіональної економіки, спрямованих на розкриття сутності розвитку сільських територій, децентралізації та передбачають застосування системного, структурного, просторового, інституційного, біхевіористичного й синергетичного підходів, комплексу загальнонаукових методів дослідження задля здійснення діагностики передумов та оцінки стану диверсифікації розвитку сільських територій за напрямками; формування наукової концепції, розробки організаційно-економічного механізму й виокремлення пріоритетів диверсифікації розвитку цих територій в умовах децентралізації.

З огляду на те, що процеси цифрової трансформації економіки формують нові орієнтири підходів до зміцнення безпеки сталого розвитку просторових систем, серед яких значну роль відведено містам, *у третьому розділі монографії кандидатами економічних наук Войчуком М. В. і Коломечюком В. В.* розкрито концептуальні засади формування й забезпечення сталого розвитку розумного міста. Авторами на основі розробленої методики здійснено аналіз ефективності використання наявного потенціалу сталого розвитку розумних міст в Україні та розроблено організаційно-економічний механізм сталого розвитку розумних міст.

У четвертому розділі монографії докторкою економічних наук Павліхою Н.В., кандидатами економічних наук Савчук А. Ю. та Цимбалюк С. М. висвітлено питання забезпечення процесу орієнтації усіх сфер економічної діяльності в регіонах і територіальних громадах України до сучасних вимог та викликів сталого інклюзивного розвитку, на прикладах туристично-рекреаційної та спортивно-оздоровчої сфер. При цьому враховано, що на умови розвитку цих сфер господарювання як в Україні, так і у світі в цілому, радикально вплинула криза, що викликана пандемією COVID-19. Це обумовило потребу в удосконаленні авторами роботи механізмів

організаційно-економічного забезпечення та стратегічних пріоритетів зміцнення безпеки сталого розвитку туристично-рекреаційної та спортивно-оздоровчої сфер регіонів України.

Наукове обґрунтування теорії безпеки сталого розвитку регіонів і територіальних громад та розробка концептуальних засад її зміцнення на мікро, мезо- та макрорівні на засадах інклюзивного зростання спиралася на природно-історичні, гео економічні закономірності людських системних утворень. В основу формування методології безпеки сталого розвитку регіонів і територіальних громад України в умовах реалізації реформи фінансової децентралізації було покладено неоформаційну парадигму здійснення економічних і соціальних змін для задоволення потреб людини, підвищення якості життя соціуму в багатстві, рівності та соціо-еколого-економічній, інформаційній і геополітичній безпеці.

Корисними методичними напрацюваннями реалізації розробленого проєкту, результати якого висвітлено у колективній монографії, є розробка комплексного механізму зміцнення безпеки сталого розвитку регіонів і територіальних громад України на засадах інклюзивного зростання; обґрунтування рекомендацій щодо протидії можливим загрозам, безпеці сталого розвитку регіонів і територіальних громад та національній безпеці в цілому в умовах фінансової децентралізації. Науково-практичні та прикладні результати дослідження спрямовані на паралельне вирішення трьох основних завдань: забезпечення розвитку енерго- та ресурсоощадної економіки за умови одночасного покращення екологічної ситуації та вирішення низки соціальних питань, передусім подолання бідності як однієї із пріоритетних цілей інклюзивного зростання.

Методологічні засади дослідження питання зміцнення безпеки сталого розвитку регіонів та територіальних громад на засадах інклюзивного зростання ґрунтуються на фундаментальних положеннях економічної теорії, класичних та сучасних теоріях розвитку продуктивних сил і регіональної економіки, перехідної економіки, європейської інтеграції тощо. Розробка теоретико-методологічних та прикладних засад дослідження здійснювалася на основі інтегрованого підходу, який дав змогу комплексно розглянути систему організаційно-економічного забезпечення зміцнення безпеки

сталого розвитку регіонів та територіальних громад на засадах інклюзивного зростання як систему взаємопов'язаних і взаємодіючих принципів, методів, інструментів, заходів, суб'єктів й об'єктів цього процесу в умовах децентралізації.

У процесі дослідження застосовано загальноприйняті в економічній науці методи: монографічний, індукції, дедукції; абстрактно-логічний, наукового узагальнення; економіко-статистичний, статистичного групування, прогнозування, графічний, SWOT; систематизації; моделювання; історико-логічний, синтезу.

Інформаційною базою дослідження слугували законодавчі й нормативні акти Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, офіційні матеріали Державної фіскальної служби України, Державної служби статистики України, Міністерства фінансів України, Державної казначейської служби, Державної служби України з питань геодезії, картографії та кадастру, Державної прикордонної служби України, Міністерства розвитку громад та територій України, Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства, статистичні дані Головного управління статистики у Волинській області; звітно-аналітична інформація вітчизняних і міжнародних організацій; законодавчі й нормативні акти Європейської комісії; наукові праці вітчизняних і зарубіжних авторів, електронні ресурси, представлені в мережі Інтернет; результати власних досліджень здобувача, аналітичні розрахунки, виконані в процесі дослідження тощо.

*Наталія Павліха,
наукова редакторка колективної монографії, керівниця
держбюджетної теми «Безпека сталого розвитку регіонів та
територіальних громад України на засадах інклюзивного
зростання», докторка економічних наук, професорка*

РОЗДІЛ 1.

ЗМІЦНЕННЯ ФІНАНСОВОЇ БЕЗПЕКИ ІНКЛЮЗИВНОГО РОЗВИТКУ РЕГІОНУ НА ОСНОВІ РОЗШИРЕННЯ ЙОГО ФІСКАЛЬНОГО ПРОСТОРУ

1.1. Теоретико-методологічні основи зміцнення фінансової безпеки інклюзивного розвитку регіону на основі розширення його фінансового простору

Розвиток регіону розглядається як процес досягнення змін просторової системи. Тому у визначенні ми не відходимо від системного бачення регіону. Однак концептуальним положенням є те, що ці зміни досягаються шляхом цілеспрямованого впливу, тобто орієнтовані на досягнення заздалегідь визначених цілей. Об'єктом цього впливу є ОТГ, як адміністративно-територіальні одиниці базового рівня, що у свою чергу також є відкритими соціально-економічними системами взаємодії населення громади, місцевого самоврядування та суб'єктів господарювання, що ведуть діяльність на відповідній території, визначають її економічну спеціалізацію, рівень соціальної стабільності та екологічну ситуацію, тобто спроможність переходу на засади інклюзивного розвитку.

Як свідчить практика, сучасний розвиток має асиметричний характер. Останніми роками небажання розвинутих держав підтримувати бідніші країни посилює асиметричний розвиток регіонів Євросоюзу, провокуючи дезінтеграційні тенденції [77]. Саме тому в сучасних умовах регулювання регіонального розвитку спрямоване на подолання значних розривів між показниками соціально-економічного розвитку окремих територій.

Нові мегатренди розвитку посилені процесами глобалізації і технологічного прогресу поглиблюють існуючу соціальну та економічну нерівність між багатими та бідними, що загрожує загостренням проблем соціальної нестабільності у суспільстві. Серед інших проблем, які спіткають світ вже сьогодні – регіональні конфлікти, тероризм, зростання економічної нерівності, уповільнення

економічного зростання і екологічні проблеми [45]. Швидко зростаючі економіки низки країн усе частіше стикаються з поглибленням соціально-економічної нерівності та проблемою соціальної ізоляції в процесі розвитку [64]. Це зумовило необхідність змін концептуального підходу щодо реалізації політики регіонального розвитку та стало однією з вагомих причин для переходу до стратегії розумного, сталого й всеосяжного зростання.

Теоретичні основи інклюзивного розвитку регіону

Розглядаючи поняття інклюзії, О. Д. Прогнімак трактує його як збільшення ступеня участі всіх громадян соціуму в процесі економічного зростання й справедливий розподіл його результатів [50]. Інклюзивний розвиток заснований на такому типі економічного зростання, який дає змогу відчувати його результати кожному члену суспільства, охоплюючи всі сфери життя.

Інклюзивний розвиток О. Янчовичина та Г. С. Лундстрем трактують як підвищення темпів зростання та збільшення розміру економіки шляхом надання рівних умов для інвестицій і збільшення можливостей для продуктивної зайнятості [85].

Згідно твердження О. Хоменко інклюзивне економічне зростання передбачає рівноправний та справедливий розподіл благ, створення умов для повного використання трудового потенціалу й соціальної залученості з метою подолання бідності [87].

Узагальнюючи наведені підходи, погоджуємось із думкою М. І. Мельник щодо наявності різнобічного трактування поняття «інклюзивний розвиток», яке розглядається як соціально-економічний розвиток на основі скорочення бідності та нерівності, а також як процес максимальної участі населення у визначенні орієнтирів і забезпечені зростання; надання рівних можливостей реалізації власного людського потенціалу для всього населення незалежно від соціально-економічних умов, статі, місця проживання, віросповідання, етнічних коренів тощо [39]. Тобто інклюзивний розвиток будується на поєднанні рівних можливостей і рівності доступу до результатів праці.

Теорія інклюзивного розвитку активно сприйнята широким колом фахівців, а значимість інклюзивного зростання економіки

визнана провідними міжнародними організаціями (табл. 1.1).

Таблиця 1.1

Трактування інклюзивного розвитку міжнародними організаціями

Міжнародна організація	Трактування інклюзивного розвитку	Основні акценти
Світовий банк [84]	Інклюзивність – концепція, яка охоплює справедливість, рівність можливостей та захист на ринку праці	Наголошено на трьох елементах, необхідних для інклюзивності й стійкості розвитку: зростання інвестицій у людський, посилення систем безпеки; дотримання екологічно стійкого розвитку.
ОЕСР [90]	Інклюзивне зростання – це економічне зростання, яке створює можливості для всіх прошарків населення й справедливо розподіляє в суспільстві переваги від збільшеного добробуту.	Акцентовано на розширенні можливостей і справедливому розподілі результатів економічного зростання.
Європейська комісія [83]	Визначає інклюзивне зростання як забезпечення високого рівня зайнятості, інвестування в освіту, боротьбу з бідністю й модернізацію ринків праці, системи соціального захисту та сприяння більшому об'єднанню суспільства.	Інклюзивне зростання розглядається як повне використання трудового потенціалу, зниження бідності та її наслідків, розвиток соціальної залученості, усунення регіональних диспропорцій.
Міжнародний валютний фонд [80]	Інклюзивне зростання трактується як підвищення темпів економічного росту за рахунок надання єдиного простору для інвестицій і продуктивної зайнятості населення.	Указується на роль інвестицій та зайнятості в досягненні зростання.
Всесвітній економічний форум [94]	Інклюзивне зростання розглядає як економічне зростання, що досягається зниженням нерівності в доходах та однаковими можливостями для всього населення.	Акцентовано увагу на бідних, особливо в тій частині робочої сили, яка залучена в діяльність із низькою продуктивністю й/або повністю виключена з процесу зростання.

*Складено авторами за даними [84; 90; 83; 80; 94].

Згідно з твердженням експертів Міжнародного валютного фонду, основою досягнення інклюзивного зростання є макроекономічна стабільність, людський капітал та структурні зміни в економіці. Позитивну роль можуть відігравати й глобалізаційні процеси, які сприяють надходженню прямих іноземних інвестицій та відкритості міжнародної торгівлі, посилюючи інклюзивність розвитку [80].

Інклюзивний підхід має довгострокову перспективу, оскільки основну увагу приділяють продуктивній зайнятості як засобу зменшення розшарування суспільства за рівнем доходів та підвищення рівня життя менш забезпечених верств населення і, у кінцевому результаті, збережена екологія і здорове суспільство виправдають зусилля на впровадження інклюзії [78].

Важливо залучити в процес інклюзивного розвитку різні сектори економіки (не лише високотехнологічні), надаючи особливу вагу інфраструктурі, як необхідній умові інклюзивності й сталості зростання [50]. Саме розвинута, доступна усім верствам населення інфраструктура може забезпечити рівний доступ до ресурсів, зокрема інформаційних, налагодити комунікацію, розширити можливості для особистісного зростання.

Теоретичний розвиток науки й емпіричні дослідження свідчать про існування взаємозв'язку між розвитком інфраструктури та інклюзивним зростанням. Найбільш гостро проблема нерівності, тобто низького ступеня інклюзивності економічного зростання, постає в країнах зі слаборозвинутими інфраструктурними мережами. У таких державах досить часто велика кількість ресурсів виділяється на перерозподільні заходи, спрямовані на боротьбу з бідністю й соціальним виключенням (ексклюзією), але не з їх причинами. Такі країни витрачають значно більше грошей на субсидії та трансфери, ніж на державні інвестиції для розширення інфраструктурних мереж, системи освіти (існують дослідження, які свідчать, що освітня інфраструктура ще більшою мірою, ніж дорожня мережа, впливає на економічне зростання) й охорони здоров'я [50].

Продовжуючи думку А. В. Кожині, вважаємо за потрібне зацентувати на комплексності інклюзивного розвитку, який не

обмежується лише економічним складником, а передбачає також соціальне включення, що покращує життя найбідніших верств населення та слаборозвинутих країн; екологічне включення, яке враховує те, що найбільш маргіналізовані люди сильно вразливі щодо змін у їх середовищі й екосистемі; реляційне включення, що вимагає виявлення структурних причин низького рівня регіонального розвитку, зокрема несприятлива політика влади, бідність та екстерналізація навколишнього середовища [30, с. 105]. Таке комплексне бачення проблеми зростання і його інтегрованість у структурні реформи забезпечують диверсифікацію економіки та її перехід на «зелені принципи».

Визначення інклюзивного зростання передбачає прямі зв'язки між макроекономічними й мікроекономічними детермінантами економіки та економічним зростанням. Як зазначає П. С. Єщенко [25, с. 19], не обов'язково вкладати значні кошти в малоприбуткові галузі економіки: розвиток може відбуватись і за рахунок загального прогресу або покращення мікроклімату.

Розглядаючи поняття розвитку, можна зауважити, що він передбачає не лише позитивні зміни показників досліджуваного процесу або явища (кількісне збільшення та зростання), але і негативні – коли динаміка розвитку набуває від'ємного значення.

Досліджуючи проблематику інклюзивного розвитку, його ціллю визначаємо досягнення саме позитивних змін просторової системи, на основі дотримання низки принципів, що передбачають залучення населення до суспільно корисної діяльності, забезпечення рівних можливостей особистісного розвитку та справедливого розподілу благ, отриманих у наслідок *інклюзивного зростання*. Орієнтирами інклюзивного розвитку є лише позитивні зміни просторової системи, що дозволяють досягнути поставлених цілей. Тому у нашому дослідженні поняття інклюзивний розвиток та інклюзивне зростання використовуємо як взаємозамінні. Інклюзивне зростання є показником здатності просторової системи задовольняти зростаючі потреби, підвищувати якість та добробут життя населення.

Сьогодні не існує загальноприйнятого визначення і єдиного уявлення про принципи, положення та закономірності інклюзивного

розвитку. Теорія інклюзивного розвитку пройшла короткий, однак стрімкий шлях еволюції, формуючись під впливом загальних тенденцій у суспільстві з певними обставинами й вихідними умовами (історичними, політичними, ресурсними тощо), а також проблем, що набували більшої ваги в той чи інший період.

Аналіз і систематизація моделей та концепцій, які заклали теоретичний фундамент інклюзивного бачення регіонального зростання, дали підставу сформуванню схематично-наглядного опису генезису теорії інклюзивного розвитку регіону, наведений на рис. 1.1.

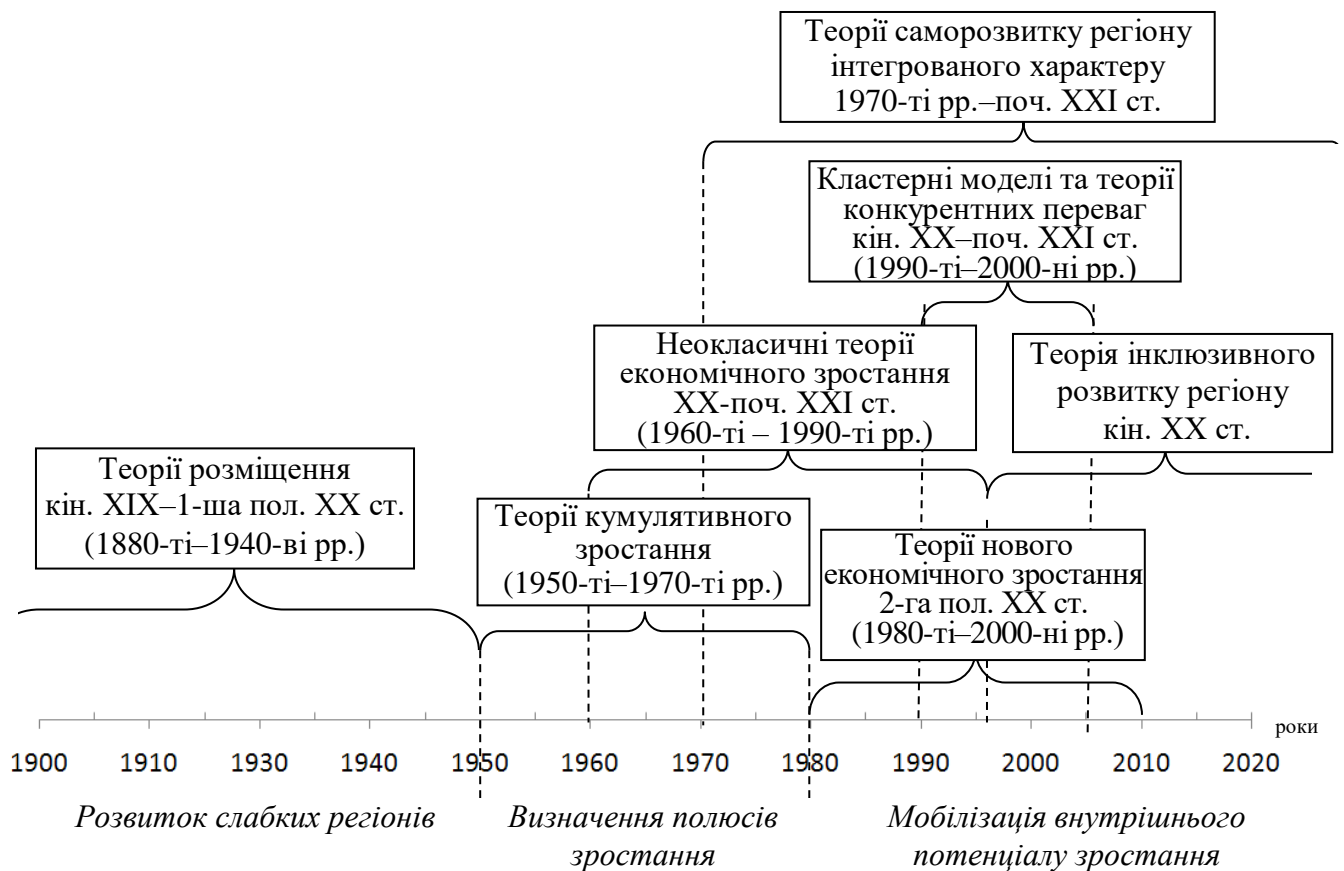

Рис. 1.1. Еволюція теорій розвитку регіону та виникнення концепції інклюзивного зростання

**Узагальнено авторами.*

Пошук ефективної моделі регіонального розвитку призвів до виникнення широкої низки теорій, які своїми завданнями ставлять забезпечення соціально-економічного зростання й добробуту населення. Однак, кожна з них по-своєму інтерпретує цільові пріоритети та шляхи виконання цих завдань, обґрунтовує відмінний набір інструментів і засобів досягнення цілі.

Підкреслимо, що більшість теорій створювалися та існували в той самий період розвитку суспільства, взаємодоповнюючи одна одну. Інколи, одну теорію дослідники відносять до різних груп, що пояснюється складними явищами процесів розвитку, до яких часто не можливо застосувати жорсткі рамки.

Ідеї «інклюзивного розвитку» з'явилися у другій половині ХХ ст., зосереджуючись на різних рівнях, включаючи індивідуальність, державу та міжнародні відносини. Уперше термін інклюзії застосовано в 1970-х роках у США, але тоді виділяли лише соціальну інклюзію, під якою розуміли збільшення ступеня участі всіх громадян у соціумі, коли кожна людина як індивідуальність сприймається суспільством і має можливість повноцінно брати участь у соціумі [58].

Інклюзивний підхід забезпечує справедливі можливості й рівноправ'я для економічних учасників, дає змогу залучити більшу частину трудових ресурсів до ефективної діяльності, що супроводжується вигодами, принесеними кожному сектору економіки та різним верствам суспільства.

На основі теорій, зазначених на рис. 1.2, у державах ЄС формується нова модель регіонального управління – модель підтримки розвитку, яка запропонована у 1993 р. Європейською комісією. Комісія вважала, що єдиним шляхом розв'язання проблем довкілля й зайнятості в ЄС є використання альтернативної стратегії, що ґрунтується на підвищенні інтенсивності праці, тобто збільшенні відношення праці до капіталу та зменшенні кількості енергії та природних ресурсів. Ці ідеї в подальшому покладено в основу розробки *теорії інклюзивного розвитку регіону*, що досягався шляхом залучення маргінальних верств суспільства до продуктивної праці, зниження диференціації в рівнях доходів і підвищення добробуту населення.

Сучасний етап трансформаційних перетворень у світі обумовлений становленням і розвитком постіндустріальної економіки, суттєвими змінами в методології та ціннісних засадах господарювання й соціального середовища, що відбуваються під впливом великомасштабних, довгострокових процесів світового розвитку, які отримали назву *мегатрендів*. Мегатренди мають

довгостроковий характер, глобальні наслідки та суттєвий вплив на формування нових траєкторій еволюції суспільних та економічних відносин, у тому числі і в парадигмі нової моделі регіонального розвитку.

Термін «мегатренди» ввів у наукову термінологію дослідження економічних процесів американський вчений Дж. Нейсбітт трактуючи їх як «основні напрями руху, що визначають тип і сутність» суспільства, яке змінюється [88]. Цей термін широко використовують в економічній літературі для характеристики світових стійких макроекономічних чинників розвитку, що впливають на бізнес, економіку, суспільство, культуру і особисте життя населення й вимагають відповідних інструментів впливу. Серед десяти основних мегатенденцій, які на думку Дж. Нейсбіта визначають сучасний прогрес варто виділити перехід до інформаційного суспільства, розвиток високих технологій, зміна акцентів із централізації до децентралізації. Так із розвитком суспільства й глобалізацією світової економіки посилились інформаційні та технологічні зміни суспільства, загострилися екологічні проблеми.

Узагальнюючи існуючі публікації відомих експертних інституцій [38; 89], серед мегатрендів, які визначатимуть тенденції розвитку світової економіки, на нашу думку, варто виділити три основні, що матимуть вплив на формування фіскального простору інклюзивного розвитку регіону в стратегічній перспективі. Це:

- 1) розвиток нових технологій, автоматизація та диджиталізація (перехід інформаційного поля на цифрові технології);
- 2) демографічні зміни, що характеризуються рівнем старіння населення, міграційними процесами й урбанізацією;
- 3) екологічні зміни, наслідком яких стане посилена увага до проблем екології.

Кожна із зазначених домінантних змін потребує обґрунтування можливих шляхів уникнення негативних ефектів впливу на розвиток регіонів у подальшому. Як реакція на нові виклики у лютому 2002 р. МОП створила незалежну Світову комісію з питань соціального виміру глобалізації, співзасновниками якої стали президент Фінляндії Тар'я Халонен та президент Танзанії Бенджамін Мкапа. До складу комісії ввійшли також 26 відомих уповноважених осіб із різних сфер

діяльності та різних частин світу. Загальними цілями Світової комісії стали: розробка політики глобалізації, спрямованої на зменшення бідності, сприяння розвитку відкритих економік та розширення можливостей для гідної роботи; пошук шляхів досягнення інклюзивної (всеосяжної) глобалізації, забезпечення її справедливості, як між країнами, так і всередині них; сприяння більш цілеспрямованому міжнародному діалогу щодо соціального виміру глобалізації; допомога міжнародній спільноті у формуванні узгодженої політики з метою просування як економічних, так і соціальних цілей у світовій економіці [93]. Відтак, на світовому рівні були проголошені основні принципи інклюзивності, такі як зменшення бідності, забезпечення гідної праці встановлення рівноправ'я та справедливості, та визнані світовою спільнотою як основні орієнтири подальшого розвитку.

В основу інклюзивного розвитку покладено також забезпечення участі всіх верств населення країни у процесі зростання як з точки зору прийняття рішень, так і у формуванні факторів зростання. Цей тип соціально-економічного зростання спрямований на розвиток людини, підвищення її добробуту, зниження рівня бідності та нерівності, вимагає активної участі в економіці людського ресурсу. Важливою рисою інклюзивного зростання є забезпечення справедливого розподілу отриманих результатів.

Отже, систематизація та компаративний аналіз теорій регіонального розвитку й зародження інклюзивної концепції зростання, аналіз теоретичних підходів до визначення сутності інклюзії дає можливість наукової ідентифікації поняття «*інклюзивний розвиток регіону*» як процесу досягнення комплексних якісних і кількісних змін просторової системи, на основі розвитку економічної сфери шляхом збільшення ступеня залучення населення до суспільно корисної діяльності, формування доступної інфраструктури регіону задля створення рівних можливостей особистісного розвитку та забезпечення справедливого розподілу отриманих результатів, що виступає передумовою соціального піднесення, зниження рівня диференціації населення й підвищення рівня його добробуту.

Комплексне бачення процесів інклюзивного розвитку дає можливість виокремити різні види інклюзії залежно від класифікаційних ознак, що поглиблює розуміння цього складного поняття, систематизує її різноманітні прояви (рис. 1.2).

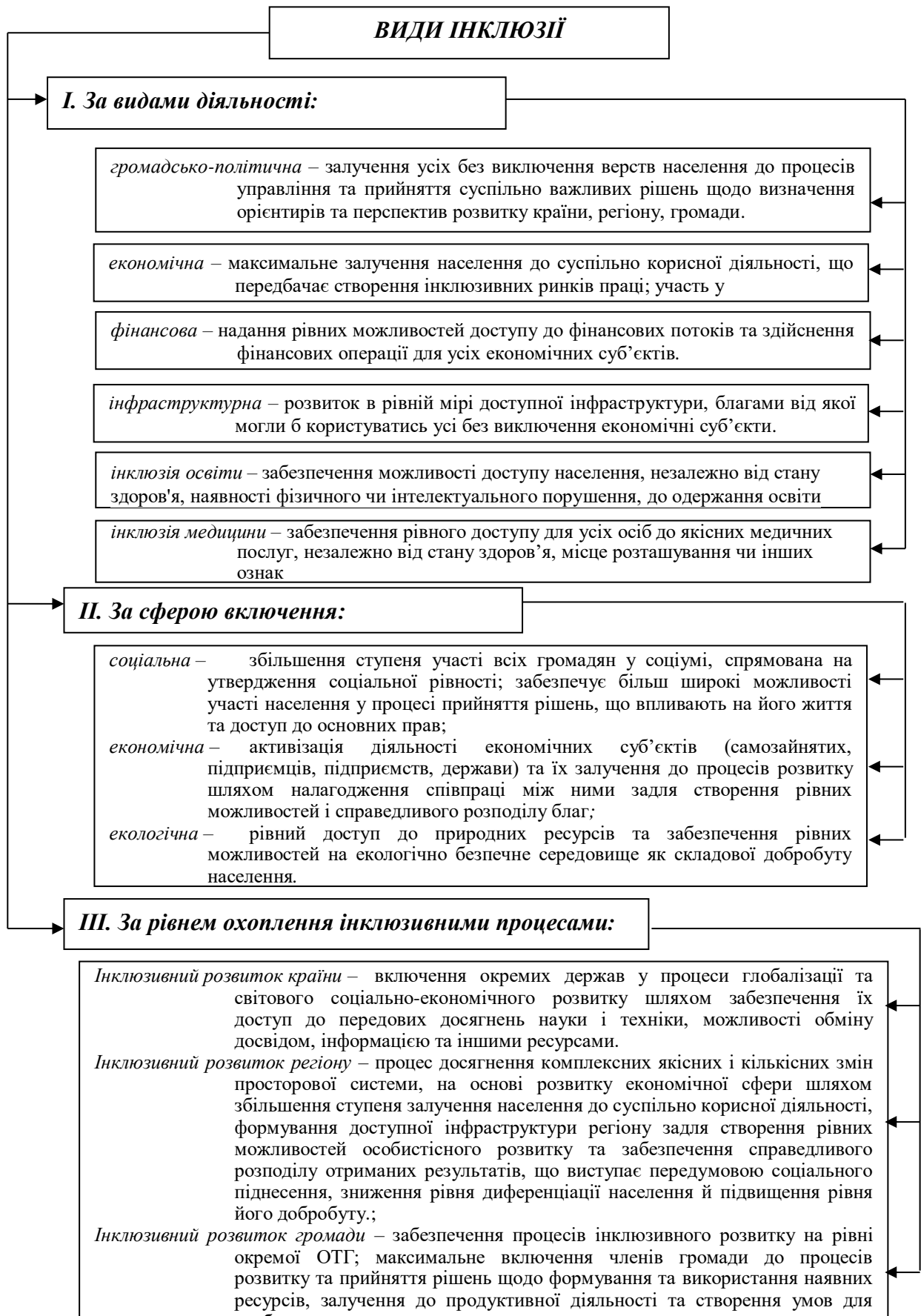

Рис. 1.2. Видова класифікація інклюзії та процесів інклюзивного розвитку

*Систематизовано авторами.

Наведена класифікація видів інклюзії є умовною та може бути доповнена залежно від проявів інклюзивного розвитку. Водночас вона дозволяє у подальшому науково обґрунтувати заходи посилення процесів соціально-економічного зростання на засадах інклюзивності, значимість яких визнана не лише в Україні, але й світовою спільнотою.

Так, визначальним документом, у якому задекларовано напрями подальшого розвитку Європейського Союзу, є прийнята у 2010 р. десятирічна стратегічна програма «Європа–2020». У ній підкреслено, що зростання має бути інтелектуальним, стійким й інклюзивним при залученні до відповідних процесів усіх секторів економіки, усіх верств суспільства. Ці три пріоритети взаємно посилюють один одного та мають сприяти Євросоюзу в цілому й кожній країні окремо досягти високого рівня зайнятості, продуктивності та соціальної єдності, здійснити перехід до нової сталої «зеленої» траєкторії зростання.

Для слідування цим пріоритетам сформовано пакет із п'яти цілей у таких сферах, як зайнятість, інновації, зміна клімату й енергетика, освіта, боротьба проти бідності та соціального відчуження. Параметрами розвитку за кожним із визначених напрямів встановлено досягнення 75 %-го рівня зайнятості серед населення у віці 20–64 років; підвищення частки інвестицій, спрямованих на дослідження й розробки до 3 % ВВП Євросоюзу; скорочення викидів парникових газів на 20 % (можливо на 30 %) відносно рівня 1990 р., а також збільшення частки відновлюваних джерел у загальному обсязі споживання енергії до 20 %, підвищення енергетичної ефективності на 20 %; доведення частки осіб, які завершили триступеневу освіту у віковій групі 30–34 років до 40 %; скорочення на 20 млн із числа тих, хто перебуває на межі бідності й соціального виключення [50].

Відтак концепція інклюзивного зростання знайшла своє відображення в правовому полі Європейського Союзу, де визначено, що процеси соціального та економічного розвитку передбачають ліквідацію бідності й поступове зменшення міжрегіональної диференціації в рівні життя, задовольняючи потреби та прагнення

людини й мають здійснюватися з урахуванням необхідності охорони навколишнього природного середовища.

Конкретизуючи проблему інклюзивного розвитку регіонів за умов українських реалій, необхідним є врахування децентралізаційних процесів та набуття органами місцевої влади значних повноважень у прийнятті рішень щодо забезпечення соціально-економічного зростання відповідної території й забезпечення комфортного середовища життєдіяльності населення громади.

Звертаючись до досліджень К. Боса і Дж. Гупти складовими частинами інклюзивного напряму розвитку регіону за умов децентралізації можемо визначити [82]: а) справедливий розподіл благ і рівних можливостей для всього населення; б) економічні можливості для підвищення рівня зайнятості населення громад; в) громадська участь та інклюзивні інститути; г) екологізація розвитку; г) згладжування потрясень й адаптивна спроможність до змін.

Розробка та реалізація заходів у межах інклюзивного розвитку повинна сприяти скороченню міжрегіональної диференціації, досягнути чого можна, стимулюючи зацікавленість місцевого самоврядування й жителів громад у зростанні продуктивності праці, зниженні витрат, шляхом дотримання принципів зеленої економіки, запровадження інновацій тощо. З іншого боку, відмінність у наявному природо-ресурсному, трудовому потенціалі, стані та структурі господарства різних територій зумовлюють нерівні можливості їх потенційного зростання й доводять необхідність створення системи взаємодопомоги між регіонами задля згладжування початкових відмінностей у рівнях економічного та соціального розвитку.

Систематизація теорій розвитку регіону дає підставу зробити висновок про їх широкий спектр, різні ідейні підходи щодо впливу на досягнення позитивних змін параметрів територіально-просторової системи, зниження рівня регіональної диференціації та асиметричного розвитку. Переосмислення сутності розвитку та набуття ним людиноцентристського спрямування на фоні критичного

стану наявних екологічних проблем зумовило виникнення концепцій і моделей інклюзивного зростання регіону.

Останніми роками в наукових працях із регіональної економіки акценти щодо підвищення ефективності соціально-економічного зростання переносяться саме на місцевий рівень, що обумовлено поширенням децентралізаційної теорії управління в країнах світу. Тому дослідження розвитку регіонів контексті перспектив реалізації концепції інклюзивного зростання до їх потреб в умовах децентралізаційних змін потребують деталізованого вивчення на рівні:

- *адміністративно-територіальних областей* (регіональний рівень). Регіональний рівень охоплює 24 області, місто Київ й тимчасово окуповані Автономну Республіку Крим і місто Севастополь;

- *об'єднаних територіальних громад* (мікрорегіональний рівень).

Отже, інклюзивний розвиток, як нова парадигма соціально-економічного зростання, визнана світовою спільнотою та набуває значного поширення у практиці розвинутих країн світу. Основна ідея інклюзивного зростання будується на «трьох китах» – трьох основних принципах, дотримання яких дозволить отримати позитивні соціальний та економічний ефекти від її впровадження (рис. 1.3).

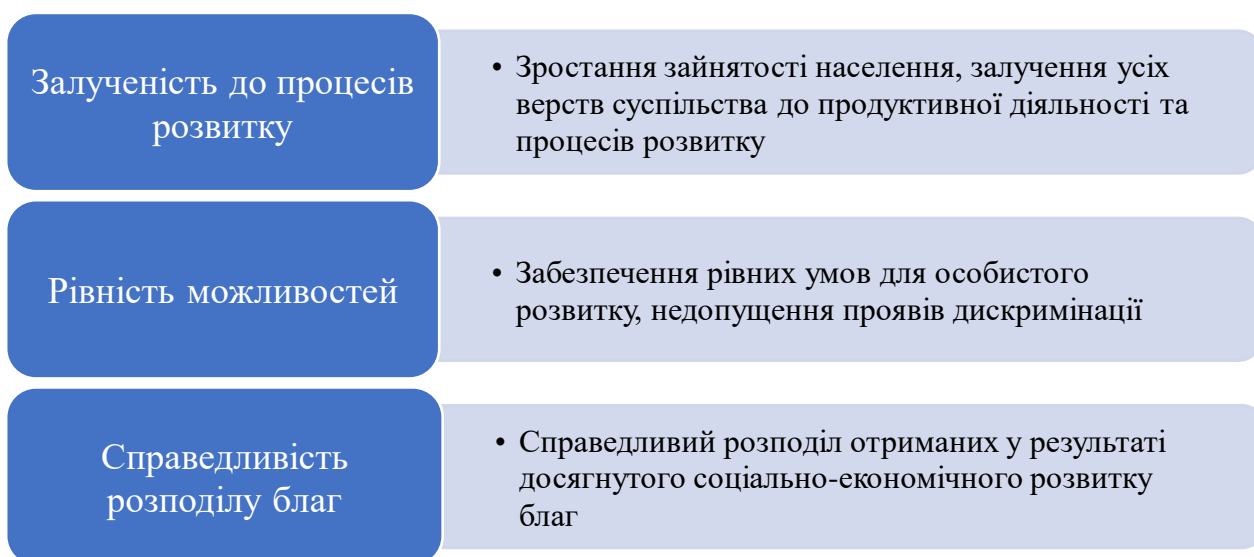

Рис. 1.3. Основні принципи інклюзивного зростання

**Систематизовано автором.*

Ці принципи можна визначити наступними чином:

1. *Забезпечення рівних умов для особистісного розвитку, недопущення проявів дискримінації* (за гендерною та расовою ознаками, соціальним статусом, рівнем доходів тощо). Гарантування рівних можливостей доступу до ресурсів розвитку. На дотримання цих принципів спрямована соціальна інклюзія, екологічна інклюзія, інклюзивна освіта, розвиток інклюзивної інфраструктури, фінансова інклюзія та ін.

2. *Зростання зайнятості населення та залучення усіх верств населення до продуктивної діяльності*, створення сприятливих умов розвитку бізнесу, дотримання правил добросовісної конкуренції. Задля досягнення визначених орієнтирів доцільним є забезпечення функціонування інклюзивних ринків праці, розвиток соціального партнерства, тобто досягнення як соціальної, так і економічної інклюзії.

3. *Справедливий розподіл отриманих у результаті досягнутого соціально-економічного розвитку благ*. У контексті цього важливим є недопущення корупції, запровадження інклюзивних інститутів, доручення населення до процесів розподілу фінансових ресурсів громади через прийняття бюджетів участі, активізація громадсько-політичної діяльності.

Ураховуючи сучасні мегатренди та цільові орієнтири соціально-економічного піднесення світової спільноти, розв'язанням окресленої проблеми ставимо теорію інклюзивного розвитку регіону, що є квінтесенцією еволюції теоретичних моделей регіонального зростання. У сучасних теоріях регіонального розвитку все більшої ваги надається активізації внутрішнього потенціалу та налагодженню міжрегіональної співпраці, що дозволяє досягти ефекту синергії від спільного використання переваг та ресурсів окремих територій. Це обумовлює необхідність формування нового бачення регіонального розвитку та обґрунтування відповідного організаційно-економічного забезпечення саморозвитку регіонів із врахуванням можливостей наданих проведеною децентралізацією, особливостей сформованих в країні бюджетно-податкових відносин та здійснення своєчасних

заходів щодо мінімізації негативного впливу глобальних мегатрендів.

Фінансова безпека та складові фіскального простору інклюзивного розвитку регіону

Реалізація перспектив інклюзивного розвитку регіонів значною мірою залежить від достатності фінансових ресурсів задля їх досягнення. Диференціація соціально-економічного розвитку регіонів, нестача фінансових ресурсів у органів місцевої влади, надмірна централізація бюджетних коштів та управлінських рішень, значний рух зустрічних потоків коштів можуть справляти обмежувачий вплив на інтенсивність процесів інклюзивного розвитку та актуалізують проблему залучення місцевих фінансових ресурсів та ефективного їх використання, підкреслюють необхідність використання податкового інструментарію як сукупності фіскальних важелів впливу на зміцнення фінансової безпеки розвитку регіону.

За умов передачі повноважень від державних органів влади на місця та посилення ролі місцевого самоврядування основним інструментом досягнення цілей інклюзивного розвитку на регіональному рівні виступають місцеві бюджети, важливим при цьому є розподіл функцій та компетенції між органами державної виконавчої влади та місцевим самоврядуванням, визначення їх фіскальних повноважень у сфері формування доходів та видатків.

Проблема пошуку оптимальної моделі інклюзивного розвитку регіону, як просторової системи, є фундаментальною з теоретичної та практичної точок зору й не втрачає своєї актуальності. Здатність побачити просторову систему в цілому, вміння розкрити зв'язки та взаємодії між окремими її складовими в їх динаміці є найбільш важливими умовами забезпечення регіонального розвитку.

Фінансова безпека регіону – це стан його фіскального простору, за якого створюються необхідні фінансові умови для стабільного соціально-економічного розвитку, забезпечується стійкість до фінансових шоків та дисбалансів, створюються умови для досягнення цілей інклюзивного зростання.

У свою чергу необхідно здійснити трактування поняття *фіскальний простір регіону*. У межах дослідження під цією дефініцією будемо розуміти середовище взаємодії між економічними

суб'єктами та органами місцевого самоврядування стосовно перерозподілу фінансових ресурсів регіону, детермінантами формування та розширення якого є: орієнтири та механізми фіскальної політики (обумовлюють можливості органів місцевого самоврядування акумулювати певний обсяг фінансових ресурсів, достатній для забезпечення потреб регіону); бюджетний устрій і структура бюджетної системи (визначають видаткові повноваження органів місцевого самоврядування адміністративно-територіальних одиниць в межах регіону); величина податкового потенціалу території (рис. 1.4).

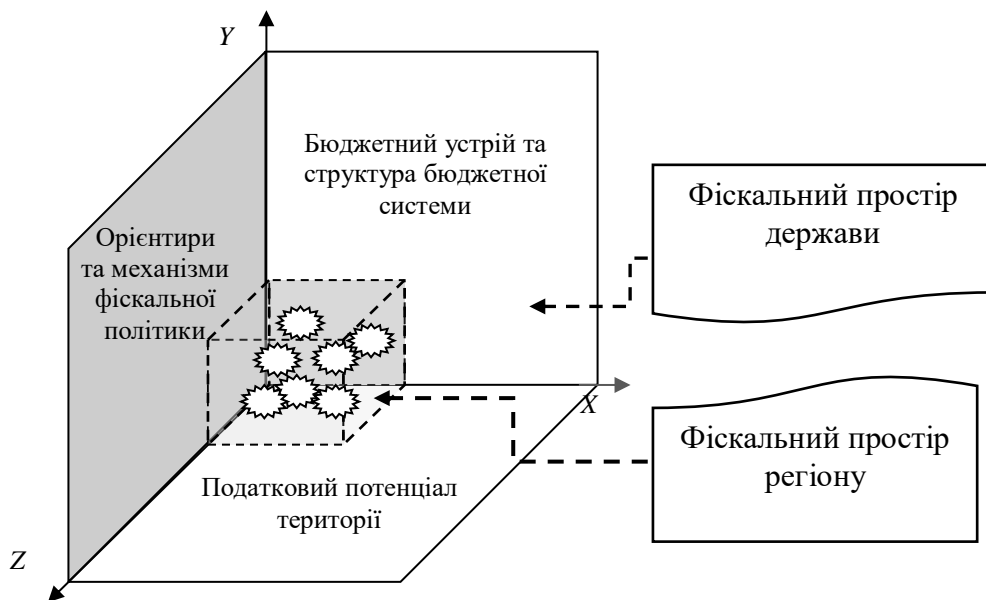

Рис. 1.4. Тривимірний модель фінансового простору регіону у системі формування фінансової безпеки

* Побудовано авторами.

Як зазначають В. Д. Л. Бантон та В. І. Тарангул у найбільш широкому розумінні фіскальна політика являє собою сукупність фінансових заходів держави щодо формування дохідної частини бюджету і системи оподаткування, визначення величини й структури державних витрат та здійснення трансфертних виплат [3, с. 30–35].

Досліджуючи особливості трансформації фіскальної політики за умови децентралізації фінансових ресурсів Я. І. Морщ визначає її як компоненту фінансової політики держави, спрямованої на

мобілізацію фінансових ресурсів на місцевому рівні при синергетичній взаємодії бюджетної, податкової та позикової політик задля активізації економічного розвитку [40]. Зважаючи на те, що децентралізація спрямована на підвищення якості суспільних послуг, у наведеному трактуванні не обґрунтованим є обмеження цілей фіскальної політики лише економічним розвитком. Окрім того, якщо мова йде про мобілізацію фінансових ресурсів на місцевому рівні, тоді розглядається скоріше усього не фіскальна політика загалом, а фіскальна політика регіонального розвитку. Водночас позитивним є те, що піднімається питання впливу фінансової децентралізації на формування фіскальної політики та її вплив на місцевий розвиток.

На регулюючій функції фіскальної політики також акцентує Т. Корягіна зазначаючи, що використання різноманітних заходів уряду щодо стягнення податків та здійснення державних видатків повинні бути спрямовані на забезпечення повної зайнятості, відсутності інфляції, зростання реального ВВП країни та рівноваги платіжного балансу [141]. У такому трактуванні піднімається питання цільової спрямованості заходів фіскальної політики і вказуються орієнтири, які відповідають цілям інклюзивного розвитку, зокрема зростання зайнятості населення.

Суб'єктами здійснення фіскальної політики є органи державної влади, які представлені профільними міністерствами та відомствами: Міністерство фінансів України, Комітет з питань податкової та митної політики, Державна податкова служба України, Кабінет Міністрів України, Президент України та інші державні органи, які здійснюють вплив на формування фіскальної політики, визначення її орієнтирів (Комітет з питань антикорупційної політики, Міністерство розвитку громад та територій, Міністерство соціальної політики та ін.). *Об'єктами фіскальної політики* є формування та реалізації ефективно діючих податкової та бюджетної систем, визначення механізму використання відповідних їм інструментів, що дозволяють акумулювати фінансові ресурси та розподіляти їх на встановлені цілі розвитку.

Узагальнюючи наведені вище підходи можна відмітити, що сутність фіскальної політики зводиться до здійснення діяльності уряду у сфері управління державними доходами та видатками. Через

активне використання фіскальних інструментів держава може впливати на розвиток перспективних сфер діяльності та змінювати структуру національної економіки, стримувати інфляцію, стимулювати зростання національного виробництва та рівня зайнятості, що в загальному визначає напрями інклюзивного регіонального розвитку, впливає на формування доходів, які будуть оподатковуватись. Таким чином сукупність інструментів й методів фіскальної політики виступають певним обмеженням, визначаючи ємність і вектор розвитку фіскального середовища країни та її регіонів.

Полемізуючи довкола спрямованості фіскальної політики варто зазначити, що на практиці вона може сприяти розширенню, згортання або стабілізації фіскального простору. Залежно від фази економічного циклу і спрямованості впливу на економіку країни використовуються різні механізми реалізації фіскальної політики (табл. 1.2).

Таблиця 1.2

Види фіскальної політики та відповідні механізми її реалізації

Види фіскальної політики	Механізми реалізації фіскальної політики
Стимулююча сприяє розширенню фіскального простору	<ul style="list-style-type: none"> – збільшення державних витрат; – зростання трансфертів із Державного бюджету; – зниження податків; – поєднання росту державних витрат із зниженням податків (з урахуванням того, що мультиплікаційний ефект зростання державних витрат більший, ніж мультиплікаційний ефект зниження податків).
Стримуюча спрямована на згортання фіскального простору	<ul style="list-style-type: none"> – зменшення державних витрат; – збільшення податків; – поєднання скорочення державних витрат із зростаючим оподаткуванням (з урахуванням того, що мультиплікаційний ефект зменшення державних витрат більший, ніж мультиплікаційний ефект росту податків).
Стабілізаційна зрівноважує параметри фіскального простору	<ul style="list-style-type: none"> – збалансування доходів та видатків; – зменшення державного та гарантованого боргів

**Систематизовано авторами на основі [13; 179].*

Це абстрактна схема поведінки уряду, оскільки механізм дискреційної фіскальної політики на практиці набагато складніший. В реальній економіці діють паралельні і різноспрямовані фактори, що ускладнює пошук оптимальної моделі фіскальної політики.

Фіскальна політика регіону має значно вужчий набір інструментів та методів впливу на процеси розвитку конкретної території. Вона обмежується впливом *фіскальної політики держави* та значною мірою визначається орієнтирами та відповідними механізмами її реалізації, що встановлюються законодавчо й впливають на процес акумулювання та використання фінансових ресурсів місцевих бюджетів.

Бюджетний устрій та структура бюджетної системи. Думки науковців часто сходяться у тому, що характеристикою фіскального простору є *бюджетна структура, організаційне та інституційне забезпечення її функціонування*. Адже можливості уряду щодо маневрування обсягами та напрямками здійснення видатків прямо залежить від виду бюджету та повноваженнями відповідного рівня влади щодо здійснення бюджетного процесу.

Бюджетний устрій та бюджетна структура, що діють у країні, визначають фіскальний простір регіонів обумовлюючи видаткові можливості органів місцевого самоврядування. Згідно Бюджетного кодексу складовими частинами витрат бюджету є [26]:

- бюджетні видатки – використання коштів на здійснення програм та заходів, передбачених відповідним бюджетом;
- надання кредитів та погашення боргу;
- придбання цінних паперів;
- розміщення бюджетних коштів на депозитах.

Сутність бюджетних витрат у забезпеченні інклюзивного розвитку виявляється через їх призначення, що передбачає здійснення соціально спрямованих видатків, регулювання та розвиток економічних процесів, формування розвинутої інклюзивної інфраструктури, посилення інвестиційного складника бюджету, стимулювання зацікавленості у реалізації ефективного управління бюджетом.

Динаміка фінансової безпеки залежить від *інституційної системи*, яка визначає здатність місцевих органів влади до регулювання обсягів доходів та видатків, рівня фінансової кредитоспроможності регіональної влади, екзогенних факторів впливу, здатності фінансових ринків фінансувати бюджетні проекти [297]. За умов фінансової децентралізації розширення фіскального простору регіону досягається збільшенням реальних фінансових та правових можливостей місцевих органів влади, посиленням вагомості прийнятих ними управлінських рішень щодо формування та використання бюджетних ресурсів, можливості їх спрямування на активізацію інклюзивного розвитку.

Отож, проблематика зміцнення фінансової безпеки інклюзивного розвитку регіону включає питання забезпечення ефективного функціонування багаторівневої бюджетної системи, головним призначенням якої є створення умов для ефективного та відповідального виконання органами влади всіх рівнів своїх функціональних повноважень у межах ресурсів відповідних бюджетів [156, с. 61–75].

Враховуючи дослідження Т. Бугай [25, с. 40–48.] вважаємо, що зміцнення фінансової безпеки за рахунок вдосконалення вектору бюджетної системи потребує однозначної законодавчої регламентації всіх аспектів бюджетних правовідносин на кожній зі стадій бюджетного процесу; визначенні прав, обов'язків і відповідальності органів та посадових осіб, що наділені бюджетними повноваженнями; забезпечення якісного підбору кадрів, які повинні мати не лише фахову спеціальність, а й галузевий фах відповідно до специфіки роботи. Водночас орієнтація фіскального простору на створення умов для активізації інклюзивного розвитку вимагає посилення впливу інститутів громадянського суспільства на формування та реалізацію бюджетної політики; створення механізму забезпечення відкритості та прозорості діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування на кожній зі стадій бюджетного процесу; дотримання принципу системності та наукового супроводження при здійсненні заходів щодо реформування бюджетного процесу.

У межах фінансової децентралізації в Україні органам місцевого самоврядування надано широкі права для здійснення економічного і соціального розвитку на своїй території. У статті 43 Конституції України зазначено, що місцеві органи самоврядування управляють майном, що є в комунальній власності; затверджують програми соціально-економічного та культурного розвитку і контролюють їх виконання; затверджують бюджети відповідних адміністративно-територіальних одиниць і контролюють їх виконання; встановлюють місцеві податки та збори відповідно до закону; утворюють, реорганізують та ліквідують комунальні підприємства, організації, установи. Такі зміни повинні сприяти розширенню фіскального простору регіонів через збільшення можливостей місцевого самоврядування запровадити принципи інклюзивного розвитку регіону.

Дієвим чинником формування фіскального простору та зміцнення фінансової безпеки інклюзивного розвитку регіонів є *система міжбюджетних відносин*. Здійснення міжбюджетних трансфертів є важливим інструментом організації фінансових відносин між центральними та місцевими органами влади, який дає змогу вчасно реагувати на відсутність достатнього обсягу власних коштів і водночас не позбавляє органів місцевого самоврядування стимулів щодо активізації підприємницької та інвестиційної діяльності в регіоні.

Таким чином, у контексті зміцнення фінансової безпеки регіону важливим завданням є зміна парадигми функцій держави в бюджетному процесі – перехід від державного управління до державного регулювання з опорою на органи місцевого самоврядування за європейським зразком. Це потребує забезпечення як у правовому, так і фінансовому відношенні функціонування базової бюджетної одиниці – місцевої влади, відповідальної за соціально-економічний розвиток своїх територіальних громад [242].

Здійснюючи дослідження зміцнення фінансової безпеки регіону, неможливо не відзначити визначальну роль у його формуванні *податкового потенціалу* територій (ОТГ, регіону, країни).

Вивчення науково-практичних підходів до трактування сутності категорії «податковий потенціал» у вітчизняній та закордонній науковій літературі засвідчує, що така економічна категорія застосовується здебільшого у контексті понять «податковий потенціал країни», «податковий потенціал регіону», водночас визначеної точки зору щодо трактування цих понять немає.

Поняття «потенціал» походить від латинського слова «*potentia*» – потужність, приховані можливості. У великому енциклопедичному словнику під редакцією А. М. Прохорова потенціал трактується, як сукупність наявних засобів, можливостей, джерел. Існує більш складніший підхід, згідно якого потенціал розглядається як система зв'язків між ресурсами та джерелами їх утворення, як ступінь потужності в якому-небудь відношенні, сукупності засобів, необхідних для чого-небудь. Щодо податкового потенціалу, то у зарубіжній науковій літературі він трактується як «*tax capacity*» – потенційний, максимально можливий дохід у розрахунку на душу населення, який може бути акумульований у бюджеті за результатами фінансового року, при незмінних умовах оподаткування.

Загалом, податковий потенціал можна визначити як прогнозний обсяг податкових надходжень, який реалізується через систему взаємодії податкового законодавства, органів податкової служби та платників податків із метою максимально можливого наповнення бюджетів фінансовими ресурсами задля стимулювання процесів розвитку у державі та її регіонах.

Погоджуючись із думкою О. Башуцької [14, с. 8], вважаємо, що податковий потенціал регіону відображає граничну величину податкових доходів, які можуть бути акумульовані місцевими органами самоврядування на підставі діючих норм податкової системи, та обумовлюються податковою спроможністю економічних суб'єктів регіону.

Як регіональні фінансові можливості щодо відтворення податкових надходжень у бюджетну систему, виходячи з оподаткованої бази, що склалася в регіоні, без негативного впливу на суб'єктів господарювання визначає податковий потенціал регіону С. Супруненко [271, с. 225–229]. Заслуговує уваги акцентування

науковця на відсутності негативного впливу від реалізації податкового потенціалу регіону на діяльність суб'єктів господарювання.

Узагальнюючи наведені підходи до трактування сутності податкового потенціалу регіону можна визначити основні його характеристики:

- 1) встановлення територіальних меж та визначеність у часі;
- 2) визначає можливий обсяг податкових надходжень до місцевих бюджетів та обумовлюється рівнем податкового навантаження;
- 3) вимагає дотримання умов чинного податкового законодавства;
- 4) реалізується через оптимальне використання матеріальної бази.

Податковий потенціал регіону являючи собою максимально можливий обсяг фінансових ресурсів, що можуть бути акумульовані через систему оподаткування, залежить від бази оподаткування наявної в регіоні та рівня податкового навантаження, який визначає частку ВРП регіону, акумульовану у місцевих бюджетах.

Визначаючи серед характеристик податкового потенціалу обов'язковість дотримання податкового законодавства, ставимо у залежність його величину та перспективи розширення фіскального простору регіонів від *рівня податкової культури платників*.

Податкова культура відображає рівень дотримання податкового законодавства, знання прав та виконання обов'язків платниками податків та контролюючими органами, розуміння громадянами важливості сплати податків для держави і суспільства. Аналіз праць різних вчених [44; 114, с.34] показав, що досить часто податкову культуру пов'язують із податковою дисципліною, яка полягає у дотриманні норм податкового права та належному виконанні податкових правовідносин. Сутність дефініції «податкова культура» можна розкрити через елементи її структури (рис. 1.5).

Податкова культура характеризується умовами реалізації прав та рівнем виконання обов'язків усіх суб'єктів податкових відносин – держави, податкових органів та платників податків [31, с. 226–227]. Саме із співпраці та взаємодовіри між усіма учасниками податкових відносин розпочинається формування податкової культури, належний

рівень якої є обов'язковим елементом ефективного функціонування фіскального простору. Розвиток податкової культури, як характеристики фіскального простору, залишається актуальним напрямком зміцнення фінансового забезпечення інклюзивного розвитку регіону.

Концепція фіскального простору та зміцнення фінансової безпеки регіону виходить із визнання необхідності суттєвого збільшення ролі та підвищення значення податково-бюджетних важелів у процесі регулювання інклюзивним розвитком як держави, так і її регіонів. Податки впливають на функціонування усіх без винятку суб'єктів господарювання виступаючи таким чином активним інструментом регулювання економіки. Відтак, фіскальний простір, на нашу думку, формує ще один елемент, який відображає достатність податкових надходжень для забезпечення інклюзивного розвитку та вплив податкового навантаження на результати діяльності окремих суб'єктів господарювання, – це податкова безпека.

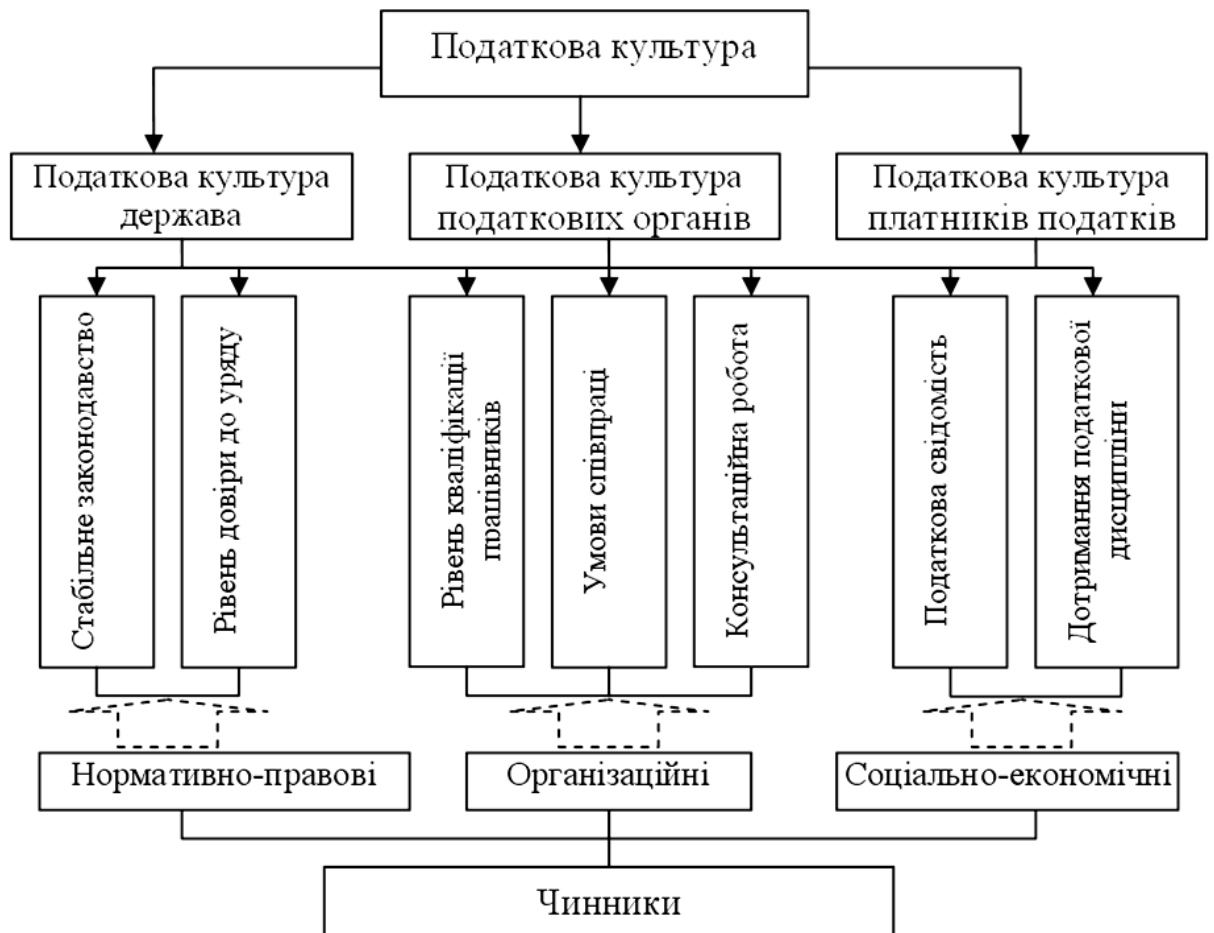

Рис. 1.5. *Складові та чинники формування податкової культури*
*Розроблено авторами.

Податкова безпека являє собою стан податкової сфери, для якого характерним є захищеність інтересів суб'єктів податкових відносин, стійкість і економічна незалежність податкової системи, що проявляється у стабільності податкового законодавства [71]. Вона відображає спроможність складових частин фіскального простору протистояти можливим загрозам і забезпечувати стійкість та стабільність взаємодії суб'єктів фінансових відносин у процесі формування доходів місцевих бюджетів й здатність регіональної системи до інклюзивного розвитку.

Фінансова безпека інклюзивного розвитку регіону – це такі умови середовища взаємодії між економічними суб'єктами та органами місцевого самоврядування в межах окремого регіону, що надають їм можливості акумулювання та нарощувати фінансові ресурси задля досягнення цілей інклюзивного розвитку, обсяг яких визначається параметрами фіскального простору регіону (механізмами фіскальної політики, бюджетним устроєм і структурою бюджетної системи, а також величиною податкового потенціалу території) та перспективами його розширення за умов фінансової децентралізації (рис. 1.6).

Зміцнення фінансової безпеки регіону інклюзивного розвитку регіонів проявляється через *виявлення резервів* збільшення доходів місцевих бюджетів та посилення видатків на досягнення визначених інклюзивно-орієнтованих цілей. Вирішення цих завдань потребує узгодження державних та регіональних пріоритетів із цілями інклюзивного зростання й подальшої концентрації фінансових ресурсів, забезпечення фінансової стійкості та фінансової спроможності регіону й територіальних громад, що його формують.

Фіскальний простір інклюзивного розвитку регіону визначає можливості органів місцевого самоврядування адміністративно-територіальних одиниць в межах окремого регіону забезпечити відповідний рівень фінансової безпеки, економічне зростання, формування інклюзивної інфраструктури та соціальне піднесення.

Під впливом внутрішніх і зовнішніх чинників фінансова безпека інклюзивного розвитку регіону зазнає певних змін, які по-різному впливають на інклюзивний розвиток. Важливим аспектом при цьому

є визначення причин виникнення негативних ефектів та їх ідентифікація задля здійснення ефективного управління фінансовими інструментами з метою мінімізації ризиків й розбалансованості регіонального розвитку, а також зменшення рівня соціальної напруги.

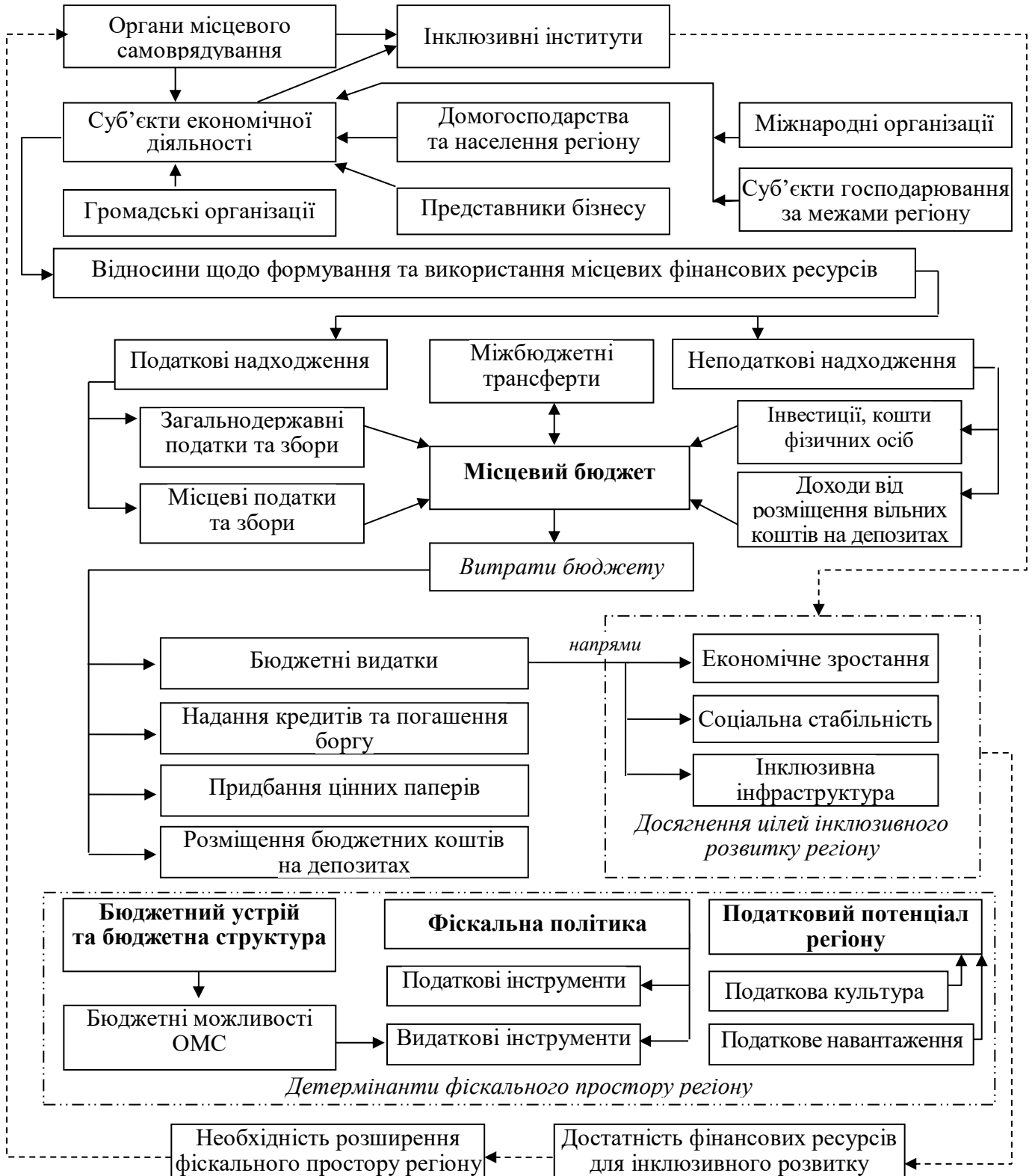

Рис. 1.6. Концептуальна схема функціонування фінансового простору інклюзивного розвитку та формування фінансової безпеки регіону
*Розроблено автором.

Негативними чинниками фінансової безпеки інклюзивного розвитку регіону визначено [43]:

1. Обмежений вплив фіскальної політики на формування бізнес-середовища регіонів. Незначна роль системи місцевого оподаткування та суттєві обмеження повноважень місцевих органів самоврядування щодо їх встановлення нівелюють стимули до розвитку підприємництва і, таким чином, розширення податкової бази; підвищення якості контролю за сплатою податків тощо.

2. Неоптимальне використання ресурсів місцевих бюджетів. Фіскальний простір поряд із відносинами щодо акумулювання фінансових ресурсів у місцевих бюджетах охоплює питання визначення напрямків їх використання, і саме воно є визначальним в контексті забезпечення розвитку регіону та дотримання орієнтирів інклюзивності. Значні витрати на утримання управлінського апарату при цьому обмежують ресурси для забезпечення регіонального розвитку, що набуває форми негативних ефектів фіскального простору.

3. Проблеми з нагромадженням необхідних ресурсів для реалізації програм інклюзивного розвитку регіону. Складна економічна ситуація в регіоні досить часто не дозволяє накопичувати і спрямовувати кошти на досягнення стратегічних орієнтирів, якими в умовах українських реалій мають стати цілі інклюзивного розвитку. Наявні ресурси в першу чергу використовуються для вирішення поточних проблем регіону і досить часто не мають продуманої стратегії та системності заходів, що фінансуються. Негативний вплив додає відсутність спеціалізованих кадрів та досвіду управління регіоном на засадах самодостатності та саморозвитку. У сукупності досить часто це є причиною формування фінансово неспроможних регіонів та хронічної нестачі коштів на для реалізації програм інклюзивного розвитку.

4. Неєфективне використання людських ресурсів регіону, втрата інтелектуального капіталу. Ця проблема особливо гостро постає для відсталих та трудодефіцитних регіонів (зокрема гірські території та райони Полісся). А також для прикордонних регіонів, де в наслідок суттєвої різниці оплати праці в Україні та закордоном міграція трудових ресурсів набула масового характеру.

Відтак саме оптимальні параметри фіскального простору можуть стати дієвим чинником активізації інклюзивного розвитку регіонів. Натомість, згідно з твердженням Г. Василевської [7, с. 15–22], негативні ефекти розбалансованого фіскального простору можуть зумовити поглиблення міжрегіональної диференціації та від’ємний вектор розвитку в межах окремих регіонів.

Нині існує значна кількість міжнародних, науково-дослідних організацій, інформаційних агентств, що складають рейтинги країн, оцінюючи їх економічний та соціальний розвиток. Простота податкової системи, податкове навантаження, час, що затрачається на адміністрування податків та зборів, фіскальна свобода, рівень корупції та тіньового сектору економіки – є важливими чинниками, які визначають позицію країни, та формують підсумкове значення більшості рейтингів.

Податки є невід’ємною складовою функціонування фіскального простору, а тому реформування податкової системи має вкрай важливе значення. Позиція України оцінюється досить неоднозначно, так за результатами найбільш впливових рейтингів, наша держава займає далеко не найкращі позиції. Слід зауважити, що прийняття Податкового кодексу та спрощення адміністрування обов’язкових платежів через введення електронної звітності та спрощення процедури взяття на облік суттєво покращили фіскальний простір та зміцнили позиції нашої держави [72, с. 172–174].

За висновками міжнародних експертів, що пояснюють низькі позиції Української економіки в міжнародних рейтингах, основними проблемами, на виправлення яких першочергово потрібно орієнтувати реформування податкової системи є велика кількість обов’язкових платежів, надмірний тиск на оплату праці, часті зміни законодавства. Попри проведені заходи, що сприяли спрощенню процедури адміністрування податків, все ще багато часу затрачається на їх сплату в порівнянні з розвинутими країнами світу. Надміру важливою лишається проблема подолання корупції і скорочення тіньового сектору.

Все це свідчить про необхідність подальших досліджень методів та механізмів зміцнення фінансової безпеки інклюзивного розвитку

безпеки регіону податкової сфери України та поліпшення фіскального простору її регіонів [72, с. 172–174].

Отже, дослідження складових фінансової безпеки та сутності фіскального простору інклюзивного розвитку регіону як середовища взаємодії суб'єктів фінансових відносин у регіоні, що визначає можливості органів місцевого самоврядування щодо акумулювання та нарощення фінансових ресурсів задля здійснення оптимальних видатків, орієнтованих на максимізацію соціального добробуту, дозволяє поглибити розуміння інклюзивного розвитку регіону та його цільової спрямованості.

Авторське бачення фінансової безпеки інклюзивного розвитку пов'язує природу її формування з розширенням фіскального простору та провадженням активної фіскальної політики, ефективністю функціонування бюджетної системи та ємністю податкового потенціалу. Виокремлення детермінант формування та розширення фіскального простору має важливе значення для обґрунтування пріоритетів фінансової децентралізації, орієнтованої на зміцнення фінансової бази інклюзивного розвитку регіонів. Надалі доцільно зупинитися на обґрунтуванні теоретичних засад фінансової децентралізації як умови розширення фіскального простору регіонів й визначенні вектора її впливу на процеси акумулювання і використання ресурсів місцевих бюджетів, що слугуватиме базою для розроблення концепції та механізмів забезпечення інклюзивного розвитку.

Концептуальні засади інклюзивного розвитку регіону в умовах фінансової децентралізації

Перехід на засади інклюзивного зростання зумовлює потребу в удосконаленні державних та регіональних стратегій із метою конструктивного підходу до наукового обґрунтування розвитку регіону в умовах фінансової децентралізації. Концепція інклюзивного розвитку за нових умов українських реалій повинна бути націлена на забезпечення максимальної соціально-економічної ефективності, інфраструктурного розвитку, синергетичний ефект від досягнення яких матиме позитивний вплив на підвищення якості життя населення та його добробуту. Імперативом зазначених трансформацій в умовах сучасних реформ міжбюджетних відносин є здійснення

оптимального розподілу додаткових фінансових ресурсів, отриманих у результаті використання можливостей проведеної фінансової децентралізації, що сприятиме активному регіональному розвитку.

Покладаючи в основу концепції розвитку регіону в умовах фінансової децентралізації принципи інклюзивного зростання, зазначимо, що необхідною складовою її реалізації є максимальне залучення усіх верств суспільства до процесів розвитку та забезпечення справедливого розподілу отриманих фінансових ресурсів. Це дасть змогу активізувати економічний розвиток регіону, наслідки від досягнення якого відчуватимуть усі члени суспільства.

Останні емпіричні дослідження доводять, що значну роль у боротьбі з бідністю, підвищенням доходів населення та вирішенні проблем забруднення навколишнього природного середовища відіграє здійснення оптимальних видатків бюджету та використання податкових інструментів.

У контексті цього можна виділити дві основні складові, що визначають спрямованість та ефективність розвитку регіонів – це визначення витрат місцевих бюджетів й повноваження місцевих органів влади, місцевого самоврядування щодо їх здійснення, а також ємність фіскального простору інклюзивного розвитку регіону, який визначається повноваженнями відповідного рівня бюджетної системи, інструментами фіскальної політики та податковим потенціалом регіону.

Ураховуючи вищезазначене, пропонуємо *концепцію інклюзивного розвитку регіону в умовах фінансової децентралізації*, в основу якої покладено досягнення цілей та завдань соціально-економічного зростання просторової системи шляхом максимального включення економічних суб'єктів до процесів розвитку та суспільно корисної діяльності, створення рівних умов для особистісного розвитку, забезпечення справедливого розподілу отриманих благ на основі використання можливостей фінансової децентралізації щодо розширення фіскального простору регіону для активізації складових інклюзивного розвитку (економічного зростання, соціальної стабільності, формування інклюзивної інфраструктури), синергетичний ефект від взаємодії яких дозволяє досягнути підвищення рівня добробуту населення (рис. 1.7).

Синергетичний ефект

Економічне зростання

Формування інклюзивної інфраструктури

Соціальна стабільність

Інклюзивний розвиток

Інклюзивний розвиток регіону в умовах фінансової децентралізації

Рис. 1.7. Концепція інклюзивного розвитку регіону в умовах фінансової децентралізації

*Розроблено авторами.

Необхідною умовою є також наявності достатніх фінансових ресурсів, прав та повноважень місцевих органів самоврядування для реалізації заходів, орієнтованих на досягнення цілей інклюзивного розвитку регіону. Фінансова децентралізація за таких умов набуває виключного значення.

Потрібно зазначити, що фінансова децентралізація – це складаний процес, реалізація якого вимагає врахування багатьох аспектів. Ми вважаємо, що завданням органів державної влади є вибір такого комплексу методів, інструментів і форм фінансової децентралізації, який дасть змогу найповніше розкрити потенціал регіонального розвитку.

Канадський науковець Р. Бірд виділяє такі методи здійснення фінансової децентралізації, як деконцентрація, делегування та деволюція. Так, деконцентрація полягає в наданні місцевим і регіональним органам влади права на прийняття тих рішень, за які раніше були відповідальні центральні органи влади відповідно до параметрів, визначених центральним урядом. Делегування здійснюється за допомогою доручення субнаціональним органам виконувати повноваження, відповідальність за які продовжуватиме нести центральний уряд. Деволюція означає передачу повноважень щодо надання тих чи інших послуг від центрального уряду до субнаціональних органів влади [81, с. 15]

Інструменти фінансової децентралізації – це конкретні засоби її здійснення, які визначаються державними і місцевими органами влади в тій або іншій економіко-політичній ситуації. Н. М. Фещенко, аналізуючи особливості децентралізації в Україні, виокремлює такі інструменти: делегування фінансових повноважень, передача та формування власних фінансових повноважень, передача закріплених джерел надходжень до територіальних бюджетів, надання трансфертів із центрального бюджету, розміщення замовлень серед приватного сектору економіки [65, с. 173]. А. Єрмолаєв, описуючи стимулювання муніципальної економіки в закордонних країнах, до інструментів децентралізації відносить комунальні банки, міжмуніципальне

співробітництво, транскордонне співробітництво муніципалітетів, розвиток фондового ринку муніципальних цінних паперів, управління місцевим боргом, податкові стимули, залучення бізнесу до надання комунальних послуг і модернізації об'єктів інфраструктури [24, с. 35–40].

Важливою умовою проведення фінансової децентралізації є наявність певних правил, згідно з якими в країні проводять відповідні перетворення. Так, М. І. Деркач на підставі аналізу економіко-політичної ситуації в Україні виділяє *принципи фінансової децентралізації*, за допомогою котрих можна мінімізувати негативні й максимізувати позитивні наслідки цього процесу [20, с. 57]:

- послідовності та поетапності передачі функцій від центральної до місцевої влади;
- взаємозв'язку всіх етапів децентралізації;
- комплексності всіх заходів на кожному етапі, проведення реформ пакетом заходів, що пов'язані єдиною метою й стратегією;
- залучення у процес децентралізації широких верств населення та громадянського суспільства.

В основу проведення фінансової децентралізації покладені такі принципи Європейської хартії місцевого самоврядування, визначені урядом України, як принцип субсидіарності (в органів центральної влади залишаються лише ті фінансові повноваження, які не можуть бути ефективно здійснені на найнижчому рівні), повсюдності (поширення фінансової децентралізації на всю територію країни), фінансової самодостатності (наявність у місцевих органів влади достатніх фінансових ресурсів для реалізації покладених на них повноважень) [13].

У європейській правовій літературі фіскальна децентралізація включає такі *основні форми*, як:

- децентралізація доходів – забезпечення самостійності місцевих органів влади у встановленні розмірів доходів.
- децентралізація видатків – надання місцевим органам влади фінансових ресурсів для виконання покладених на них завдань [28,

с. 287–288].

Під час проведення фінансової децентралізації потрібно враховувати низку чинників, що обумовлюють ефективність проведення реформи. Серед них виділимо чинники *поведінкового характеру*, які пов'язані з менталітетом службовців і посадових осіб місцевого самоврядування, наявністю в їхній професійній свідомості залишків «радянських» стереотипів, командно-адміністративних методів управління, а також із недосконалістю механізму залучення громадян до ухвалення найбільш важливих рішень місцевого значення.

Ряд науковців звертають увагу на дію чинників *правового характеру*, які пов'язані з недосконалістю українського законодавства про місцеве самоврядування, що, зокрема, стосується правового режиму комунальної власності, невизначеності статусу та просторових меж територіальної громади, невирішеності питань реформування системи адміністративно-територіального устрою, недосконалого розподілу повноважень між різними рівнями органів публічної влади.

Група *політико-адміністративних* чинників пов'язані із впливом на інтенсивність децентралізації політичного процесу, взаємодією політики й управління в публічній сфері.

Чинники *організаційного характеру* зумовлені значною плінністю кадрів в органах місцевого самоврядування, суттєвим оновленням корпусу сільських, селищних, міських голів, депутатів місцевих рад, а також недостатнім рівнем професійної компетентності посадових осіб місцевого самоврядування.

Економічні чинники характеризують відсутність належного матеріального та фінансового ресурсного забезпечення для ефективного виконання завдань і повноважень місцевого самоврядування [1], зумовлюють кризу житлово-комунального господарства, соціальної інфраструктури тощо (рис. 1.8).

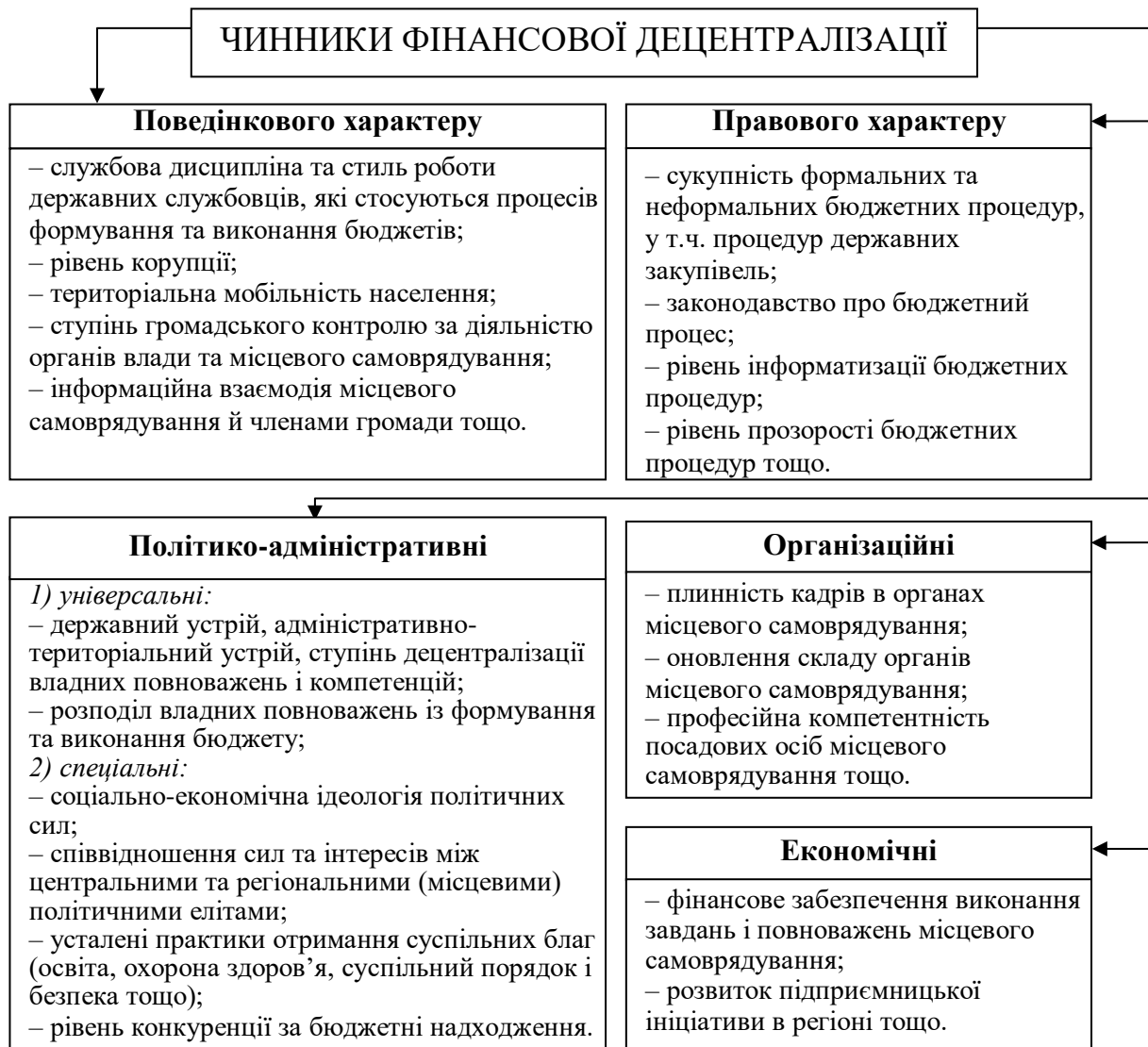

Рис. 1.8. Основні групи чинників фінансової децентралізації

**Складено авторами на основі [1; 51; 52].*

Ключове місце в процесі фінансової децентралізації займає питання акумулювання ресурсів, тому у концепції інклюзивного розвитку регіону потрібно виділити принципи формування доходів місцевих бюджетів. Погоджуючись із думкою І. Майбурова, до таких віднесемо принципи бюджетної солідарності та бюджетної еквівалентності, які повною мірою відповідають перспективам досягнення інклюзивного розвитку регіону [37]. Бюджетна солідарність у перерозподілі фінансових ресурсів ґрунтується на спільному бажанні «багатих» і «бідних» регіонів функціонувати як єдиний господарський комплекс, щоб таким чином підтримувати більш-менш однаковий розподіл рівень забезпечення регіонів суспільними благами. Основою принципу бюджетної

еквівалентності є податкова справедливість, за якого доходи місцевих бюджетів повинні відповідати тому податковому навантаженню, яке несуть жителі регіону.

Згідно із запропонованим науково-практичним підходом концепція розвитку регіону в умовах фінансової децентралізації орієнтована на досягнення перспектив інклюзивного розвитку, що, на нашу думку, є вимогою часу.

Детермінантами інклюзивного розвитку регіону є економічне зростання, що досягається шляхом залучення усіх верств суспільства до продуктивної діяльності; розвиток інклюзивної інфраструктури регіону, що дозволяє забезпечити рівні можливості для особистого розвитку та соціальна стабільність в регіоні як наслідок справедливого розподілу отриманих благ. У вони своїй взаємодії створюють синергетичний ефект, квінтесенцією чого є зростання рівня та якості життя населення (рис. 1.9).

Рис. 1.9. Детермінанти інклюзивного розвитку регіону

* Розроблено авторами.

Передача органам місцевого самоврядування прав та повноважень щодо самостійного забезпечення інклюзивного розвитку регіону потребує адекватної допомоги з боку держави чи зовнішніх джерел, оскільки стан об'єктів соціальної інфраструктури зумовлює значні витрати на їх оновлення та утримання [60].

Досягнути позитивних результатів у економічній та соціальній детермінантах інклюзивного розвитку не можливо без формування інклюзивної інфраструктури.

Інклюзивна інфраструктура дозволяє посилити соціальне включення та гарантує, що перевагами розвитку інфраструктури зможуть скористатись усі без виключення особи, громади чи соціальні групи.

Для забезпечення доступу до інфраструктури та її переваг усіх верств суспільства важливою є ідентифікація тих суб'єктів економічної діяльності та зацікавлених сторін, яким загрожує виключення. Зацікавленими сторонами, як правило, вважається особа, група, громада чи організація, на яких впливає або може вплинути реалізація інфраструктурного проекту. В контексті інклюзивної інфраструктури особлива увага приділяється неблагополучним цільовим групам, що включають малозабезпечених, жінок, населення територій віддалених від центрів розвитку, а також особам, які часто ризикують отримувати обмежений доступ до переваг розвитку інфраструктури [27].

Розвиток інфраструктури відіграє ключову роль у процесі ефективної реалізації концепції інклюзивного регіону, однак необхідним складником є також забезпечення відповідного рівня фінансової децентралізації, імперативами чого є [16]:

– достатні обсяги фінансування місцевих бюджетів. Оскільки всі податки без винятку накопичуються на місцях, то фінансове забезпечення місцевих органів влади має відбуватися не шляхом фінансування з Державного бюджету, а за допомогою перерозподілу податкових надходжень із метою зниження частки доходів Державного бюджету у структурі зведеного бюджету;

– розширення повноважень органів місцевої влади щодо формування доходів громади та посилення відповідальності за здійснення видатків на визначені ним напрями;

– дієва система контролю, налагодженого задля уникнення системного зловживання владою посадових осіб на найбільш відповідальних посадах (рис. 1.10).

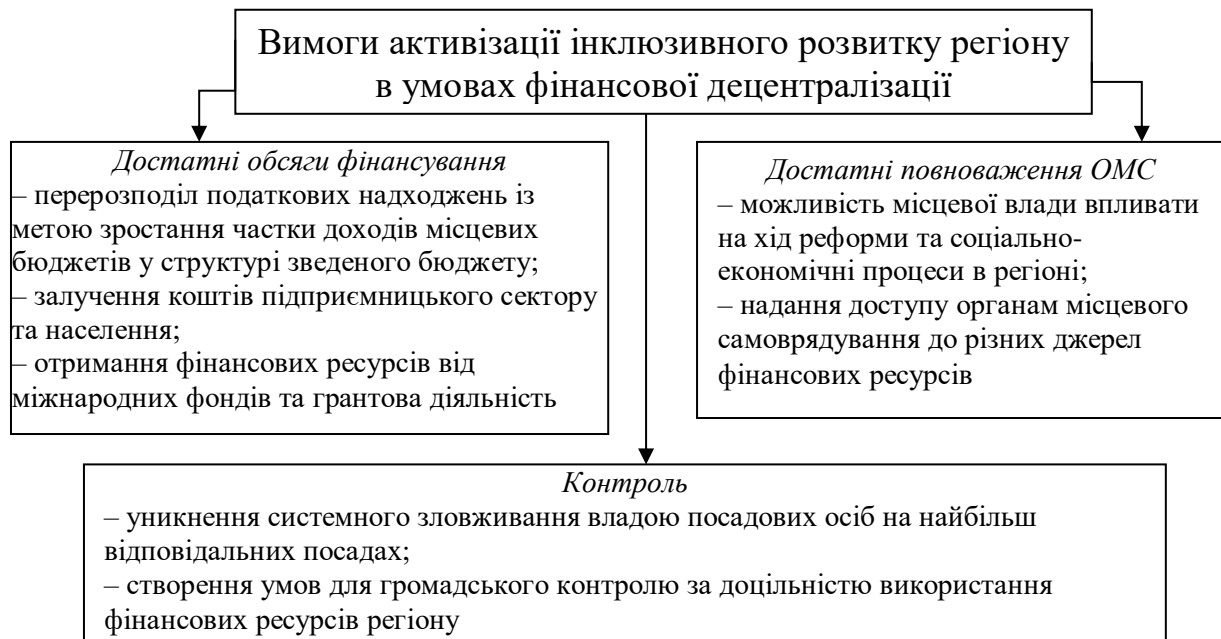

Рис. 1.10. Імперативи активізації інклюзивного розвитку регіону в умовах фінансової децентралізації

*Розроблено авторами на основі [16].

Орієнтиром концепції інклюзивного розвитку регіону в умовах фінансової децентралізації є формування потужних конкурентоспроможних регіонів і зрівноваження їх соціально-економічного рівня в межах країни.

Погоджуючись із думкою М. Хом'як [66, с. 553–559] потрібно зазначити, що ефективність і швидкість регіонального розвитку безпосередньо залежить від якісного *інституційного забезпечення*, яке б дозволило органам місцевого самоврядування не тільки ефективно залучати фінансові ресурси, а й інвестувати їх у проекти, що сприяють досягненню цілей інклюзивного розвитку регіону.

Засновником теорії інституціоналізму вважають

американського вченого Дагласа Норта, який у поняття «інституції» вкладав будь-які види обмежень, створені для спрямування людської взаємодії в певному напрямі. Згідно з поглядами науковця інституційні обмеження охоплюють як заборону індивідам щось робити, так і умови, за яких іноді їм дозволено виконувати певні види діяльності, тобто він цим доводить, що «інституції – це творіння людей, тому їх розвивають і змінюють також люди. Формою ж прояву інституцій є інститути».

Перехід до децентралізованого державного управління посилює дію мотиваційного чинника, створюючи зацікавленість у результатах активізації роботи органів місцевого самоврядування в напрямі пошуку шляхів розширення власної фінансової бази. Децентралізація державного управління в цьому аспекті виявляється, зокрема, у наданні можливості органам місцевого самоврядування виходу на фінансовий ринок із метою акумуляції додаткових фінансових ресурсів для бюджетів розвитку [16].

Фінансова децентралізація та посилення самостійності регіонів сприяє також розширенню місцевої фінансової інфраструктури: розбудові системи спеціалізованих фінансових інституцій, діяльність яких спрямована на забезпечення місцевого розвитку. Доцільним є утворення спеціалізованих фінансових інституцій на експериментальній основі в регіонах України (регіональних центрах), де наявний відповідний економічний потенціал, реалізовується широкий спектр фінансових операцій. Вибір міста (регіонального центру) для проведення експерименту має ґрунтуватися на розрахунках щодо його окупності та доцільності. Адже лише в місті із широкими фінансовими можливостями й диверсифікованими фінансовими потоками реалізація експерименту зі створення нових фінансових установ матиме позитивний ефект. Такий підхід дасть змогу органам місцевого самоврядування отримати доступ до фінансових ресурсів, що обертаються на регіональних ринках, та перетворити їх на інвестиції в місцевий розвиток.

Концепція інклюзивного розвитку регіону є відповіддю на

можливості й загрози, які несе в собі децентралізація влади та фінансова децентралізація утворених територіальних громад.

У сучасних умовах забезпечення інклюзивного розвитку регіону безпосередньо пов'язане з удосконаленням методів і механізмів управління його господарською діяльністю, зростанням рівня економічної активності населення, посиленням інноваційної діяльності та підвищенням конкурентоспроможності регіону загалом. Особливої уваги потребує розробка нового *механізму інклюзивного розвитку регіону в умовах фінансової децентралізації на основі* поглиблення досліджень із базових теоретичних положень розвитку просторових систем і їх корекції відповідно до трансформаційних змін фіскального простору.

На нашу думку, механізм розвитку потрібно розглядати як усеохопну сукупність різноманітних методів, форм, важелів й інструментів для досягнення цілей інклюзивного зростання, оскільки на практиці відмінність між організаційно-економічним та фінансово-економічним механізмом регіонального розвитку умовна. Окремі методи, важелі й інструменти можуть бути обґрунтовано віднесені як до організаційно-економічного, так і до фінансово-економічного механізму.

З огляду на це, а також на підставі досліджень фахівців у сфері регіонального розвитку нами розроблено *механізм фінансової безпеки інклюзивного розвитку регіону в умовах децентралізації* в основу якого покладено формування інтегрованої, відкритої, динамічної, адаптивної системи взаємодії економічних, нормативно-правових і організаційно-інституційних методів, важелів й інструментів активізації локальних спільнот задля переходу на засади саморозвитку регіону, вибір яких здійснюється із врахуванням пріоритетів інклюзивного розвитку та узгоджується із цілями загальнонаціональної стратегії, державної регіональної політики, орієнтирами фінансової децентралізації та посилення мотивації до фокусування на ендогенних активах.

Реалізація запропонованого механізму дає можливість посилити ендогенну складову у досягненні цілей інклюзивного розвитку регіону в умовах фінансової децентралізації (рис. 1.11).

Рис. 1.11. Механізм фінансової безпеки інклюзивного розвитку регіону в умовах децентралізації

*Побудовано авторами.

Мета й завдання механізму фінансової безпеки інклюзивного розвитку регіону в умовах децентралізації формуються з урахуванням компліментарності державної регіональної політики й загальнонаціональних стратегій із посиленням мотивації до фокусування на ендогенних активах та повнішого продуктивного залучення внутрішнього потенціалу в умовах фінансової децентралізації.

Пріоритетами інклюзивного розвитку регіону при цьому визначено розвиток економічної сфери та створення рівних можливостей для розвитку шляхом формування розвинутої та загальнодоступної інфраструктури, що в комплексі дозволяє отримати позитивний ефект у соціальній сфері й досягнути соціальної стабільності в регіоні. Соціальна стабільність – це стан соціальної системи регіону, що дозволяє йому ефективно функціонувати та розвиватися, зберігаючи свою структуру й основні якісні параметри. Погоджуючись із думкою вчених [53] вважаємо, що основними передумовами досягнення соціальної стабільності регіону є зниження рівня бідності та диференціації населення за доходами; зростання доходів населення відповідно до його трудових внесків; підвищення економічної та соціальної відповідальності всіх членів суспільства; вдосконалення механізму соціального захисту населення.

Комплексність механізму фінансової безпеки інклюзивного розвитку регіону в умовах децентралізації забезпечується поєднанням й одночасною дією економічного, нормативно-правового та організаційно-інституційного механізмів і відповідних їм методів, важелів та інструментів.

У складі комплексного механізму фінансової безпеки інклюзивного розвитку регіону в умовах фінансової децентралізації потрібно виокремити економічний, від ефективності функціонування якого значною мірою залежить здатність місцевого самоврядування використати потенційні можливості від реформування фінансової системи задля зміцнення спроможності своєї території.

Економічний механізм інклюзивного розвитку формують система методів, важелів й інструментів опосередкованої дії на економічну активність населення та суб'єктів господарювання регіону, визначаючи напрями розвитку просторової системи локального, субрегіонального та регіонального рівня. Дія економічного механізму проявляється в розробці бюджетно-податкової політики, яка б сприяла створенню оптимальних умов зростання зайнятості та продуктивності праці, досягненню високих економічних результатів, підвищенню рівня життя населення. Серед економічних методів виділяємо оподаткування, стимулювання, кредитування, страхування й бюджетне фінансування (співфінансування). Використання цих методів у системному використанні з відповідними важелями та інструментами дасть змогу збільшити надходження інвестиційних ресурсів у регіон, сприятиме розвитку інфраструктури, зростанню робочих місць, підвищенню конкурентоспроможності регіону.

Важливим інструментом у досягненні поставлених завдань є запровадження програм і проектів інклюзивного розвитку, основною метою яких повинно бути залучення уразливих верств населення в роботу, інтеграція молоді, жінок, людей з інвалідністю, людей похилого віку в ринок праці, надання їм можливості одержання соціальної й економічної вигоди від участі в проектах.

Вихідною базою будь-яких трансформацій та первинним етапом втілення реформ у практику є формування відповідного законодавчого забезпечення. *Нормативно-правовий механізм управління розвитком регіону в умовах фінансової децентралізації* включає сукупність методів, важелів та інструментів інклюзивного розвитку регіону в умовах фінансової децентралізації, що визначаються концепцією реформи децентралізації, планом-графіком її проведення, нормативно-правовою базою та інституційним забезпеченням упровадженням запланованих змін.

На нашу думку, *нормативно-правове забезпечення* регіонального розвитку потрібно поділити на три категорії:

1. Закони й підзаконні акти, які регламентують питання

регіонального розвитку. Основоположними законами у сфері регіонального розвитку є Закон України «Про засади державної регіональної політики» від 05.02.2015 р. № 156-VIII та Закону України «Про стимулювання розвитку регіонів». У цих документах визначено, що таке регіональний розвиток, його загальні пріоритети, розподілено повноваження між суб'єктами владних повноважень.

Іншими важливими законами, що регулюють регіональний розвиток є Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21.05.1997 № 280/97-ВР, Закон України «Про місцеві державні адміністрації» від 09.04.1999 № 586-XIV, Закон України «Про добровільне об'єднання територіальних громад» від 05.02.2015 № 157-VIII.

Планування регіонального розвитку в Україні здійснюється відповідно до стратегії регіонального розвитку та плану заходів із виконання цієї стратегії. Так, у Державній стратегії регіонального розвитку України на період до 2020 р. [19] визначено цілі й заходи регіонального розвитку на відповідний період. У Плані заходів з реалізації Державної стратегії регіонального розвитку [47] вказано зміст заходів, джерела фінансування, строк виконання та індикатори оцінки його результативності.

2. Закони й підзаконні акти, що регулюють суттєві питання регіонального розвитку. До таких документів відносимо Конституцію України, Закон України «Про транскордонне співробітництво» від 24.06.2004 р. № 1861-IV, Закон України «Про регулювання містобудівної діяльності» від 17.02.2011 р. № 3038-VI, Закон України «Про державні цільові програми» від 18.03.2004 р. № 1621-IV, Закон України «Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України» від 23.03.2000 р. № 1602-П.

3. Рішення й інші документи, прийняті на обласному і місцевому рівнях. До цієї категорії ми відносимо регіональні стратегії розвитку, плани заходів із реалізації регіональних стратегій розвитку, інвестиційні програми (проекти), спрямовані на

розвиток регіонів. Сюди ж належать рішення та інші розпорядчі документи, прийняті органами місцевого самоврядування або місцевими органами виконавчої влади щодо питань регіонального розвитку.

Проведення реформи місцевого самоврядування й територіальної організації влади зіткнулося з низкою проблем, серед яких – невизначеність остаточної конфігурації адміністративно-територіального устрою країни та системи фінансових відносин між державою й місцевими органами влади, що в подальшому стало причиною її безсистемності. Постає гостра необхідність комплексного дослідження організаційно-інституційних засад фінансової децентралізації задля чіткого розмежування повноважень між органами різного рівня влади та об'єднаних територіальних громад, що є обов'язковою передумовою досягнення інклюзивного розвитку регіону.

Організаційно-інституційний механізм включає сукупність методів, важелів й інструментів впливу організаційного та інституційного забезпечення, активне використання яких дає змогу досягнути інклюзивного зростання за умов реалізації проголошених реформ децентралізації.

Метою організаційно-інституційного механізму інклюзивного розвитку є забезпечення рівних можливостей і доступності результатів соціально-економічного зростання, причому не лише в рамках різних соціальних верств населення, але й також і в територіальному розрізі.

В Україні головним органом, відповідальним за управління регіональним розвитком, є Міністерство розвитку громад та територій України (далі – Мінрегіон). Воно забезпечує формування й реалізацію державної політики щодо територіальної організації влади, адміністративно-територіального устрою, розвитку місцевого самоврядування.

Згідно Положення «Про Міністерство розвитку громад та територій України», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 30 квітня 2014 р. № 197 [48], функціями Мінрегіону

сфері у регіонального розвитку є визначення пріоритетних напрямів регіонального розвитку, сприяння розбудові інфраструктури регіонів й міжрегіональному економічному співробітництву, підтримка комплексного соціально-економічного розвитку регіонів і подолання депресивності територій. Відтак, регулювання та забезпечення ефективного регіонального розвитку є головним напрямом діяльності Мінрегіону, який охоплює дві частини – державну регіональну політику та розвиток місцевого самоврядування.

Організаційно-інституційний механізм інклюзивного розвитку регіону передбачає як використання потенційних можливостей усіх наявних елементів апарату регіонального розвитку, так і органів, що забезпечують реалізацію реформи децентралізації.

Задля реалізації стратегії децентралізації на загальнонаціональному рівні та прийняття стратегічних рішень щодо децентралізації влади в різних сферах (в освіті, медицині, соціальному захисті тощо) була створена Національна рада реформ. Також втілення реформи на загальнонаціональному рівні покладено на віце-прем'єр-міністра та Мінрегіон. Окрім того, для прийняття стратегічних та операційних рішень при Мінрегіоні створено Цільову команду реформи, до складу якої входять представники міністерств, відомств, громадськості та ОМС, народні депутати, науковці й експерти [21].

На регіональному рівні відповідальність за проведення децентралізації покладена на заступники голів ОДА, Агенції регіонального розвитку, Центр розвитку місцевого самоврядування, які сприяють проведенню реформи на місцях: забезпечують інформаційний, організаційний, методичний і юридичний супровід новостворених громад, організовують навчальні та консультаційні заходи.

Органи управління ОТГ. Утворення ОТГ передбачає створення нового адміністративного центру для всіх міст, сіл і селищ, які ввійшли до її складу, та проведення виборів керуючих органів ОТГ (голови й депутатів ради ОТГ, а також старост, які представляють

інтереси села чи кількох сіл в органах управління ОТГ). Рада підпорядковується громаді та її склад залежить від чисельності виборців. Вона затверджує бюджет ОТГ; установлює місцеві податки й збори; визначає, яким буде соціально-економічний і культурний розвиток ОТГ, та ін., що дає достатні можливості місцевого самоврядування для забезпечення інклюзивних орієнтирів розвитку відповідної території.

Задля безпосереднього керівництва та управління фінансами радою ОТГ створюється виконавчий комітет у складі голови ради, заступника із питань діяльності виконавчих органів ради, секретаря виконкому, секретаря ради, керівників відділів і управлінь, старости, підприємців, громадських активістів та ін., за виключенням депутатів місцевої ради. Виконавчий комітет підзвітний і підконтрольний раді, тому в разі прийняття ним рішення, яке суперечить законодавству, рада має право його скасувати. До функцій виконавчого комітету належать виконання бюджету ОТГ; координація діяльності відділів, комунальних підприємств, установ й організацій ОТГ; прийняття актів підпорядкованих йому відділів, управлінь та їхніх посадових осіб тощо. За рішенням Ради можуть бути сформовані власні органи управління за окремими сферами (освітою, охороною здоров'я, містобудівною діяльністю тощо), які будуть підпорядковані виконавчому комітету [21].

Повноваження керівних органів ОТГ доволі широкі: від розробки стратегії розвитку до організації благоустрою сіл і селищ, які входять до складу ОТГ. Державний апарат і місцеве самоврядування володіє широким спектром інструментів впливу, уміле та адекватне використання якого, може забезпечити розширення фіскального простору регіону та дотримання перспектив інклюзивного розвитку.

Отже, на сьогодні процеси регіонального розвитку обумовлені проведенням децентралізації та реформи фінансових відносин, що сприяє розширенню фіскального простору, створює додаткові можливості для інклюзивного розвитку регіону. Це вимагає розробки та впровадження адаптованої до нових вимог концепції

інклюзивного розвитку регіонів в умовах фінансової децентралізації та комплексного механізму її реалізації зорієнтованого на дотримання пріоритетів та цільових орієнтирів інклюзивного розвитку регіонів.

Водночас існує потреба поглибленого дослідження наявних методологічних підходів та формування відповідної методики, яка б давала змогу отримати об'єктивну оцінку фіскального простору інклюзивного розвитку регіону задля формування інформаційної бази прийняття управлінських рішень щодо подальших напрямів активізації регіонального зростання.

1.2 Моделювання залежності інклюзивного розвитку регіону від параметрів фінансової безпеки

Гіпотеза, покладена в основу дослідження, свідчить про те, що фінансова децентралізація є фактором, який так або інакше впливає на інклюзивний розвиток регіону. Її наукове обґрунтування поряд із аналітичними висновками на основі емпіричних досліджень й аналізу показників динаміки соціально-економічного зростання і зміцнення фінансової стійкості місцевих бюджетів потребує доведення значущості впливу фінансової децентралізації на інклюзивний розвиток окремої просторової системи. Для виконання подібних завдань щодо становлення тісноти та міри зв'язку між різними процесами в економічній науці застосовують кореляційно-регресійний аналіз, який проводиться на основі побудованого рівняння регресії й визначає внесок кожної незалежної змінної у варіацію досліджуваної залежної змінної величини.

Основне завдання кореляційно-регресійного аналізу – визначення впливу факторів на результативний показник (в абсолютних показниках). Для цього, передусім, треба підібрати та обґрунтувати рівняння зв'язку, що відповідає характеру аналітичної стохастичної залежності між досліджуваними ознаками. У контексті дослідження фінансового забезпечення відтворення й розвитку просторових систем можемо припустити, що позитивна кореляція розширення фіскального простору за умов фінансової децентралізації з інклюзивним розвитком регіонів має нелінійний характер.

Рівняння регресії показує, як у середньому змінюється

результативна ознака (Y_x) під впливом зміни факторної ознаки (x_i).

Загалом рівняння регресії можна представити так:

$$Y_x = f(x_1, x_2, \dots, x_n), \quad (1.1)$$

де Y_x – залежна змінна величина; x – незалежні змінні величини (фактори); n – кількість незалежних змінних величин (факторів).

Під час проведення регресійного аналізу застосовано програмне забезпечення «Microsoft Excel», котре використовується для виконання теоретичних і прикладних завдань з економетрики.

Результуючим показником є середнє значення індексу інклюзивного розвитку регіонів України за період проведення фінансової децентралізації. В основу побудови моделі покладена гіпотеза, що вплив зміни фіскального середовища в умовах фінансової децентралізації на тенденції інклюзивного розвитку характеризується наявністю часового лагу і будуть відчутні лише через певний період. Тому за факторні змінні обрано середні значення інтегральних показників фінансової безпеки, що характеризують доходи, видатки та податковий потенціал регіону протягом періоду реформи децентралізації.

Рівняння множинної регресії може бути представлено у вигляді:

$$Y = f(\beta, X) + \varepsilon \quad (1.2)$$

де $X = X(X_1, X_2, \dots, X_m)$ – вектор незалежних змінних;

β – вектор параметрів, які підлягають визначенню;

ε – випадкова помилка (відхилення);

Y – результуючий показник (залежна змінна).

Теоретично лінійне рівняння множинної регресії має вигляд:

$$Y = \beta_0 + \beta_1 X_1 + \beta_2 X_2 + \dots + \beta_m X_m + \varepsilon \quad (1.3)$$

де, β_0 – вільний член, який визначає значення Y , у разі, коли всі факторні змінні X_j рівні 0.

Перш ніж перейти до визначення коефіцієнтів регресії, необхідно перевірити ряд передумов МНК.

Рівняння лінійної множинної регресії матиме такий вигляд:

$$Y_x = a_1 + a_2 * X_1 + a_3 * X_2 + a_4 * X_3 \quad (1.4)$$

де Y_x – результуючий показник інклюзивного розвитку

регіону;

X_1 , X_2 , X_3 – незалежні змінні, що характеризують стан фінансової безпеки регіону в умовах децентралізації за показниками доходів, видатків та податкового потенціалу.

Вихідні дані для побудови регресійної моделі залежності інклюзивного розвитку регіону від параметрів фінансової безпеки в умовах децентралізації наведені у табл. 1.3.

Таблиця 1.3

**Вихідні дані для побудови регресійної моделі залежності
інклюзивного розвитку регіону від параметрів фінансової
безпеки
в умовах децентралізації**

Регіони	Інтегральний показник інклюзивного розвитку регіону у 2018 р	Показники фінансової безпеки за період реформи (2015-2018 рр.)		
		Доходи	Видатки	Податковий потенціал
Вінницька	0,442	0,309	0,47	0,099
Волинська	0,385	0,282	0,495	0,064
Дніпропетровська	0,512	0,496	0,596	0,241
Донецька	0,292	0,221	0,252	0,029
Житомирська	0,403	0,31	0,482	0,079
Закарпатська	0,320	0,32	0,525	0,036
Запорізька	0,438	0,383	0,438	0,15
Івано-Франківська	0,376	0,197	0,491	0,055
Київська	0,450	0,393	0,459	0,228
Кіровоградська	0,418	0,294	0,412	0,094
Луганська	0,286	0,27	0,202	0
Львівська	0,482	0,392	0,568	0,099
Миколаївська	0,363	0,272	0,367	0,093
Одеська	0,444	0,492	0,504	0,126
Полтавська	0,466	0,263	0,41	0,247
Рівненська	0,386	0,274	0,521	0,051
Сумська	0,351	0,334	0,449	0,086
Тернопільська	0,432	0,252	0,506	0,042
Харківська	0,409	0,375	0,483	0,141
Херсонська	0,338	0,306	0,41	0,059
Хмельницька	0,411	0,314	0,483	0,072
Черкаська	0,383	0,285	0,434	0,107
Чернівецька	0,440	0,388	0,54	0,03
Чернігівська	0,376	0,288	0,424	0,093
м. Київ	0,647	0,667	0,667	1

**Розраховано авторами.*

Унаслідок проведених обчислень отримуємо регресійну модель залежності інклюзивного розвитку регіону від параметрів фінансової безпеки регіону за умов децентралізації:

$$Y = 0,1969 + 0,1153 X_1 + 0,3238 X_2 + 0,1831 X_3. \quad (1.5)$$

Для подальшої роботи потрібно проаналізувати якість отриманої регресійної моделі.

1. *Аналіз мультиколінеарності на основі матриці коефіцієнтів кореляції.* Перевіримо модельна наявність мультиколінеарності, для цього знайдемо парні коефіцієнти кореляції:

$$r_{xy} = \frac{\overline{x \cdot y} - \bar{x} \cdot \bar{y}}{s(x) \cdot s(y)} \quad (1.6)$$

$$r_{xy1} = \frac{0,143 - 0,335 \cdot 0,41}{0,0984 \cdot 0,0731} = 0,786;$$

$$r_{xy2} = \frac{0,195 - 0,464 \cdot 0,41}{0,0945 \cdot 0,0731} = 0,752;$$

$$r_{xy3} = \frac{0,0654 - 0,133 \cdot 0,41}{0,188 \cdot 0,0731} = 0,799;$$

$$r_{x1x2} = \frac{0,161 - 0,464 \cdot 0,335}{0,0945 \cdot 0,0984} = 0,637;$$

$$r_{x1x3} = \frac{0,0588 - 0,133 \cdot 0,335}{0,188 \cdot 0,0984} = 0,773;$$

$$r_{x2x3} = \frac{0,0704 - 0,133 \cdot 0,464}{0,188 \cdot 0,0945} = 0,494.$$

На основі отриманих результатів побудована матриця парних коефіцієнтів кореляції (табл. 1.4).

Таблиця 1.4

Матриця парних коефіцієнтів кореляції

-	y	x ₁	x ₂	x ₃
y	1	0,785942	0,751768	0,798993
x ₁	0,785942	1	0,637104	0,772645
x ₂	0,751768	0,637104	1	0,497003
x ₃	0,798993	0,772645	0,497003	1

**Розраховано авторами.*

Якщо в матриці є міжфакторний коефіцієнт кореляції $r_{x_j x_i} > 0,7$, то в даній моделі множинної регресії існує мультиколінеарності. У нашому випадку значення r ($x_1 x_3$) становить $|r| > 0,7$, що говорить про мультиколінеарність факторів і про необхідність виключення одного з них з подальшого аналізу.

Аналіз першого рядка цієї матриці дозволяє зробити відбір факторних ознак, які можуть бути включені в модель множинної кореляційної залежності. Факторні ознаки, у яких $|r_{yx_i}| < 0,5$ виключають з моделі.

За шкалою Чеддока можна дати наступну якісну інтерпретацію можливих значень коефіцієнта кореляції: якщо $|r| > 0,3$ – зв’язок практично відсутній; $0,3 \leq |r| \leq 0,7$ – зв’язок середній; $0,7 \leq |r| \leq 0,9$ – зв’язок сильний; $|r| > 0,9$ – зв’язок дуже сильний.

Найбільший вплив на результативну ознаку надає фактор x_3 ($r = 0,799$), значить, при побудові моделі він увійде в регресійне рівняння першим.

3. Перевірка значимості коефіцієнтів рівняння. Перевіримо значущість отриманих парних коефіцієнтів кореляції за допомогою t-критерію Стюдента. Коефіцієнти, для яких значення t-статистики по модулю більше знайденого критичного значення, вважаються значущими. Таким чином, зв’язок між ними та залежною змінною є суттєвим. Спостережувані значення t-статистики для r_{yx_1} розраховані за формулою:

$$t_{\text{роз}} = r_{yx_1} \cdot \frac{\sqrt{n-m-1}}{\sqrt{1-r_{yx_1}^2}} \quad (1.7)$$

де $m = 1$ – кількість факторів в рівнянні регресії.

$$\text{Для } X_1: t_{\text{роз}} = 0,79 \cdot \frac{\sqrt{25-1-1}}{\sqrt{1-0,79^2}} = 6,1.$$

$$\text{Для } X_2: t_{\text{роз}} = 0,75 \cdot \frac{\sqrt{25-1-1}}{\sqrt{1-0,75^2}} = 5,47.$$

$$\text{Для } X_3: t_{\text{роз}} = 0,8 \cdot \frac{\sqrt{25-1-1}}{\sqrt{1-0,8^2}} = 6,37.$$

За таблицею Стюдента знаходимо $t_{\text{табл}}(n-m-1; \alpha / 2) = (23; 0.025) = 2,069$. Оскільки $t_{\text{роз}} > t_{\text{табл}}$ для усіх коефіцієнтів рівняння регресії, то відхиляємо гіпотезу про їх рівність 0. Іншими словами, можна зробити висновок про значущість усіх коефіцієнтів моделі.

4. Перевірка на наявність автокореляції. Автокореляція (послідовна кореляція) визначається як кореляція між факторами, впорядкованими в часі (часові ряди) або в просторі (перехресні ряди). Для аналізу автокореляції відхилень використовують статистику Дарбіна-Уотсона. Цей критерій є найбільш відомим для виявлення автокореляції. При статистичному аналізі рівняння регресії на початковому етапі часто перевіряють здійснимість однією передумови: умови статистичної незалежності відхилень між собою. При цьому перевіряється некорельованість сусідніх величин e_i :

$$DW = \frac{\sum(e_i - e_{i-1})^2}{\sum e_i^2} \quad (1.8)$$

$$DW = \frac{0,0604}{0,0249} = 2,42.$$

Критичні значення d_1 і d_2 визначаються на основі спеціальних таблиць для необхідного рівня значущості α , числа спостережень $n = 25$ і кількості пояснюють змінних $m = 3$.

Автокореляція відсутня, якщо виконується така умова: $d_1 < DW$ і $d_2 < DW < 4 - d_2$. Не звертаючись до таблиць, можна вважати, що автокореляція залишків відсутня, якщо $1,5 < DW < 2,5$. У нашому випадку $1,5 < 2,07 < 2,5$, що свідчить про те, що автокореляція залишків відсутня.

Для більш надійного виведення доцільно звертатися до табличних значень. Згідно таблиці Дарбіна-Уотсона для $n = 25$ і $k = 3$ (рівень значимості 5 %) знаходимо: $d_1 = 1,12$; $d_2 = 1,66$. Оскільки $1,12 < 2,42$ і $1,66 < 2,42 < 4 - 1,66$, то автокореляція залишків відсутня.

5. Перевірка загальної якості рівняння множинної регресії.

Для здійснення оцінки значущості регресійного рівняння використовується на основі перевірки зворотної гіпотези про те, що

коефіцієнт детермінації рівний нулю, тобто гіпотези про незначущість рівняння регресії: R^2 або $b_1 = b_2 = \dots = b_m = 0$.

Така перевірка ґрунтується на показниках F-критерія Фішера. Для цього обчислимо фактичне значення F-критерію, через коефіцієнт детермінації R^2 , розрахований за даними безпосереднього спостереження.

Критичне значення F-критерію ($F_{кр}$) при рівнях значущості $\alpha = 0,05$ і двома числами ступенів свободи $k_1 = m$ і $k_2 = n - m - 1$ можна знайти використовуючи таблиці розподілу Фішера-Снедекора.

Результати F-статистики та розрахунку критерію Фішера набувають вигляду:

$$R^2 = 1 - \frac{s_e^2}{\sum(y_i - \bar{y})^2} = 1 - \frac{0,0249}{0,13} = 0,8131 \quad (1.9)$$

Перевіримо гіпотезу про загальну значущість – гіпотезу про одночасну рівність нулю всіх коефіцієнтів регресії:

$$H_0: R^2 = 0; \beta_1 = \beta_2 = \dots = \beta_m = 0.$$

$$H_1: R^2 \neq 0.$$

Перевірка цієї гіпотези здійснюється за допомогою F-статистики розподілу Фішера (правобічна перевірка).

Якщо $F < F_{кр} = F_\alpha; n - m - 1$, то немає підстав для відхилення гіпотези H_0 .

$$F = \frac{R^2}{1 - R^2} \cdot \frac{n - m - 1}{m} = \frac{0,8131}{1 - 0,8131} \cdot \frac{25 - 3 - 1}{3} = 30,456 \quad (1.10)$$

Табличне значення при ступенях свободи $k_1 = 3$ і $k_2 = n - m - 1 = 25 - 3 - 1 = 21$, $F_{кр}(3; 21) = 3,1$.

Оскільки фактичне значення $F > F_{кр}$, то коефіцієнт детермінації статистично значимий і рівняння регресії статистично надійне (тобто коефіцієнти b_i взаємо значимі).

б. Оцінка значущості додаткового включення фактора (особистий F-критерій).

Необхідність такої оцінки пов'язана з тим, що не кожен фактор, який увійшов у модель, може істотно збільшити частку пояснення варіації результативної ознаки. Це може бути пов'язано з послідовністю введення факторів (оскільки існує кореляція між

самими факторами).

Мірою оцінки значущості поліпшення якості моделі, після включення до неї фактора X_j , служить особистий F-критерій – F_{xj} :

$$F_{xj} = \frac{R^2 - R^2(x_1, x_n)}{1 - R^2} (n - m - 1) \quad (1.11)$$

де m – число оцінюваних параметрів.

У чисельнику – приріст частки варіації y за рахунок додатково включеного в модель фактора X_j .

Якщо значення F_{xj} більше $F_{кр}$, то додаткове введення фактора X_j в модель статистично виправдано.

Особистий F-критерій оцінює значимість коефіцієнтів «чистої» регресії (b_j). Існує взаємозв'язок між особистим F-критерієм – F_{xj} і t-критерієм, який використовується для оцінки значущості коефіцієнта регресії при j -му факторі:

$$t(b_j = 0) = \sqrt{F_{xj}} \quad (1.12)$$

$$F_{x1} = \frac{0,8131 - 0,691}{1 - 0,8131} * (25 - 3 - 1) = 13,719;$$

$$R^2(x_3, x_n) = \sum \beta_j r_j = 0,4188 * 0,7518 + 0,4708 * 0,799 = 0,691;$$

$$F_{кр}(k_1=2; k_2=21) = 3,49.$$

Порівняємо спостережуване значення особистого F-критерію з критичним:

$F_{x1} > 3,49$, отже, фактор X_1 доцільно включати в модель після введення факторів x_j .

$$F_{x2} = \frac{0,8131 - 0,498}{1 - 0,8131} * (25 - 3 - 1) = 35,378;$$

$$R^2(x_3, x_n) = \sum \beta_j r_j = 0,1553 * 0,7859 + 0,4708 * 0,799 = 0,498.$$

Порівняємо спостережуване значення особистого F-критерію з критичним:

$F_{x2} > 3,49$, отже, фактор X_2 доцільно включати в модель після введення факторів X_j .

$$F_{x3} = \frac{0,8131 - 0,437}{1 - 0,8131} * (25 - 3 - 1) = 42,271;$$

$$R^2(x_3, x_n) = \sum \beta_j r_j = 0,1553 * 0,7859 + 0,4188 * 0,7518 = 0,437.$$

Порівняємо спостережуване значення приватного F-критерію з критичним: $F_{x3} > 3,49$. Фактор X_3 доцільно включати в модель після введення факторів X_j .

Отже, у результаті розрахунків було отримано рівняння множинної регресії (формула 1.5).

Статистична значимість рівняння перевірена за допомогою коефіцієнта детермінації і критерію Фішера. Встановлено, що в досліджуваній ситуації 81,31 % загальної варіабельності інклюзивного розвитку регіону пояснюється зміною параметрів фінансової безпеки.

Економічна інтерпретація параметрів моделі: розширення фіскального простору регіону за вектором доходів (X_1) на 1 % призводить до збільшення інтегрального показника інклюзивного розвитку (Y) в середньому на 0,1153 %; зростання витрат (X_2) на 1 % призводить до збільшення Y в середньому на 0,3238 %; а посилення податкового потенціалу регіону (X_3) на 1 % – до збільшення Y в середньому на 0,1831 %.

Отже, у результаті розробки й дослідження моделі ми визначили, що найбільший вплив на інклюзивний розвиток регіону має видаткова політика ОМС, а саме здійснення видатків відповідно до визначених орієнтирів розвитку регіону та їх спрямування на досягнення інклюзивних цілей. За результатами інтерпретації даних розрахованої моделі зростання витрат (X_2) на 1 % призводить до збільшення інтегрального показника інклюзивного розвитку (Y) в середньому на 0,3238 %. Таким чином, можливість прийняття самостійних рішень ОМС щодо визначення цілей та обсягу місцевих видатків є найбільш дієвим організаційно-економічним засобом регулювання регіонального розвитку та переходу на засади інклюзивного зростання. Децентралізація, спрямована на розподіл видаткових повноважень між рівнями влади створила підґрунтя для забезпечення адміністративної та фінансової незалежності місцевих органів самоврядування. Проведення реформи стимулює регіони до фінансової автономії, пошуку додаткових фінансових джерел на місцях, збільшення власного потенціалу, цільового використання бюджетних коштів, збалансування потреби на фінансові ресурси з реальними можливостями регіонів.

Найменший вплив на темпи інклюзивного розвитку регіонів України серед детермінант фінансової безпеки здійснює політика формування доходів місцевих бюджетів. Так, розширення фіскального простору регіону за вектором доходів (X_1) на 1 % призводить до збільшення інтегрального показника інклюзивного розвитку в середньому на 0,1153 %, що є найменшим значенням у порівнянні із вектором видатків та впливом податкового потенціалу. Водночас, як доводять результати проведеного моделювання, потребують посилення детермінанти фіскальної політики у напрямку підвищення спроможності місцевих органів самоврядування акумулювати фінансові ресурси. Низький рівень забезпечення місцевих бюджетів власною фінансовою базою призвів до того, що виконуються лише загальні функції покладені державними органами влади та відсутні ресурси для забезпечення інклюзивного розвитку. Обсяг доходів, що залишаються на місцях, не надає достатньої можливості органам влади планувати та здійснювати видатки на інклюзивний розвиток регіону. Доцільно розширювати фіскальний простір регіонів шляхом послідовного збільшення їх дохідної бази задля стимулювання інклюзивного розвитку регіону.

Дохідні можливості місцевих бюджетів, визначає податковий потенціал регіону (X_3), посилення якого на 1 % згідно розрахованої моделі призводить до збільшення інтегрального показника інклюзивного розвитку в середньому на 0,1831 %. Відтак це доводить, що податковий потенціал відіграє важливе значення у визначенні перспектив інклюзивного розвитку та потребує відповідної уваги з боку місцевого самоврядування задля здійснення заходів, що сприятимуть його розширенню. Фінансова децентралізація орієнтована не лише на наповнення бюджету, а передбачає прозорість фінансових потоків та зацікавленість органів місцевої влади в нарощенні та зміцненні податкового потенціалу регіону. Оскільки на практиці одним із головних джерел наповнення місцевих бюджетів є податки і збори, то актуалізується проблема формування податкової бази регіону, нарощування

податкового потенціалу шляхом формування сприятливого середовища для інклюзивного зростання.

Серед основних причин, що пояснюють отримані результати проведеного кореляційно-регресійного аналізу впливу фінансової безпеки на перспективи інклюзивного розвитку регіонів за умов фінансової децентралізації, можна назвати:

1) незавершеність процесів розширення фіскального простору у процесі децентралізації. Фінансова децентралізація в Україні проходить початковий етап і лише набирає оберти, тому говорити про кінцеві результати наслідки її впливу дещо зарано. Далеко не всі громади отримали можливість повною мірою скористатися фінансовими можливостями реформи, те, що громади створювались у різний час, відразу поставило їх у неоднакові умови доступу до державних ресурсів;

2) відсутність у регіонах спеціалістів і досвіду з управління розвитком й переходу у формат інклюзивного зростання за нових умов. Посилення самостійності й відповідальності, з одного боку, та відсутність чітких орієнтирів подальшого розвитку – з іншого, призвело до неефективного та неоптимального розподілу акумульованих на місцях коштів.

3) досить короткий часовий проміжок для виявлення позитивних ефектів впливу розширення фіскального простору за умов фінансової децентралізації на інклюзивний розвиток регіонів. Результат від інвестицій у складові інклюзивного розвитку регіону, такі як економічне зростання, соціальна стабільність і розвиток інклюзивної інфраструктури буде відчутний лише через кілька років, достатніх для адаптації влади, бізнесу та громадян до нових умов господарювання, відновлення взаємної довіри, розробки й утілення стратегій інклюзивного розвитку, реалізації програм і проектів відповідного спрямування.

Зауважимо, що фінансова децентралізація, як і будь-яке складне соціально-економічне явище, поряд із позитивним впливом несе в собі низку загроз для досягнення перспектив інклюзивного

розвитку регіону, які були систематизовані нами на підставі власних досліджень та праць українських учених на рис. 1.12.

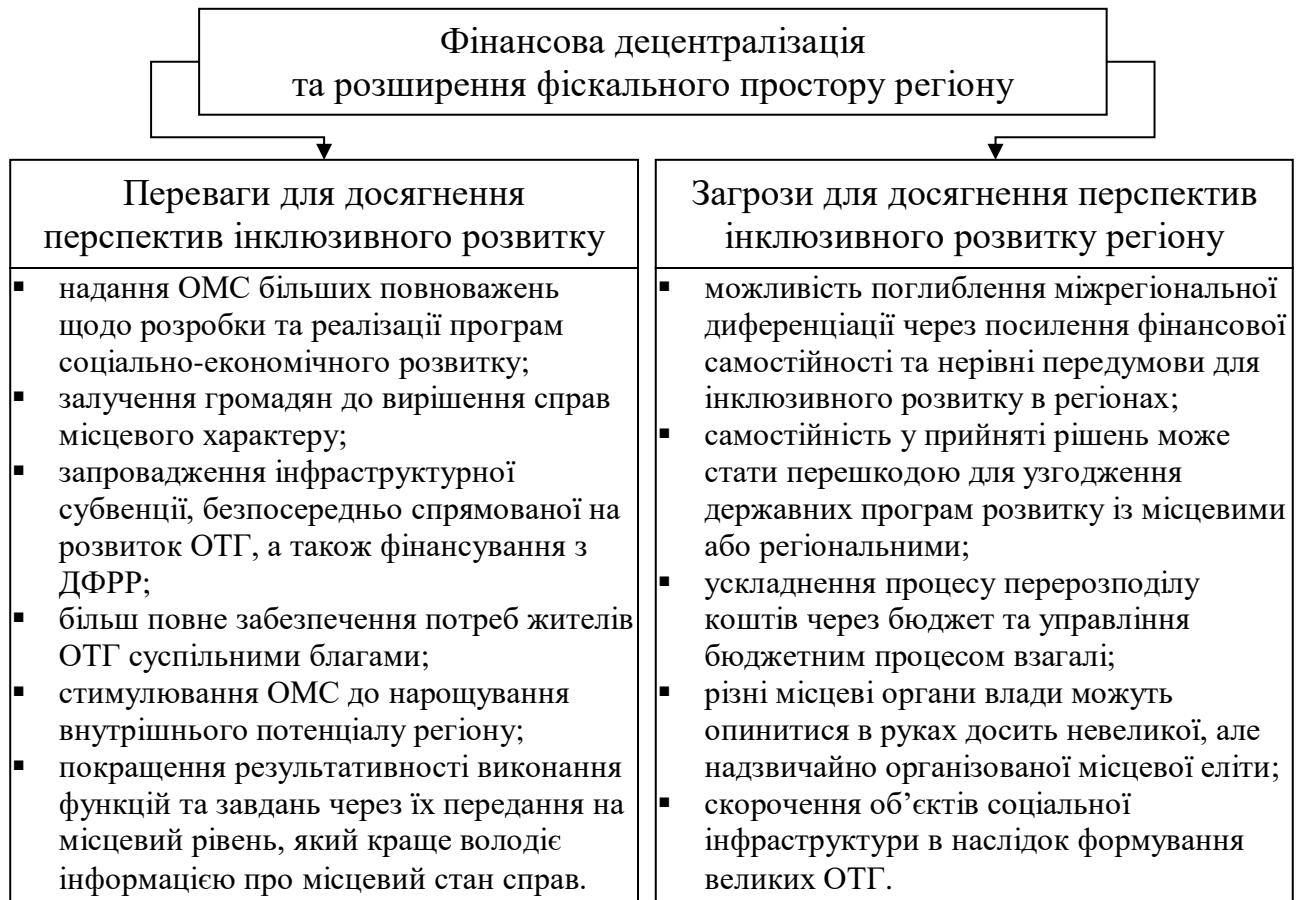

Рис. 1.12. *Переваги та загрози фінансової децентралізації для досягнення перспектив інклюзивного розвитку регіону*

**Систематизовано авторами на основі [32, с. 94–97; 42, с. 41; 10, с. 255; 56, с. 325].*

Отже, найбільшою перевагою фінансової децентралізації для досягнення перспектив інклюзивного зростання є можливість залучення населення до процесів розвитку, через посилення їх зацікавленості у результатах діяльності громади та збільшення якості надання суспільних послуг. Реформа самоврядування наділила місцеві органи влади більшими повноваженнями щодо забезпечення інклюзивного розвитку населених пунктів зокрема, щодо планування розвитку громад; залучення інвестиції, стимулювання підприємницької активності населення; управління земельними ресурсами; розвитком місцевої інклюзивної

інфраструктури; надання населенню житлово-комунальних послуг, утримання доріг і багато іншого. Використовуючи надані можливості, за умови раціонального управління внутрішніми ресурсами регіону, ОМС може досягти переходу на інклюзивний вектор розвитку.

Дискусійність проведення децентралізації пов'язана із наявністю низки перспектив, які вона відкриває для інклюзивного зростання, зокрема можливість становлення на шлях демократичного розвитку. Децентралізація створює можливості для формування більш відповідальної й ефективної системи регулювання інклюзивним розвитком на низовому рівні та кращого задоволення місцевого попиту. Проте зауважимо, що фінансова децентралізації означає не лише позитивні перспективи для інклюзивного розвитку, але й певну низку *ризиків*, ігнорування яких виступає гальмівним фактором у досягненні поставлених цілей. Негативними чинниками інклюзивного розвитку регіонів є складна економічна та політична ситуація в державі, високий рівень корупції й бюрократизації, процвітання тіньової економіки, недосконалість фіскальної політики, нестабільність законодавства, низький рівень розвитку інфраструктури, що негативно впливає на залученість населення до економічної, соціальної та громадської діяльності, знижує рівень його добробуту. Погоджуючись із думкою низки науковців [60] серед таких ризиків виділимо:

– ризики дисбалансів між загальнодержавними й територіальними (локальними, субрегіональними, регіональними) інтересами, політичні ризики, формування інституційних пасток, пов'язаних із відтворенням конфліктів інтересів різних ланок управління;

– ризики непослідовності, часової дискретності реформи, які загрожують ускладненнями бюджетних процесів та негативно впливають на формування фіскального простору регіонів за умов децентралізації.

– ризики не дотримання цілей та орієнтирів інклюзивного зростання через недостатню кваліфікацію кадрів на локальному рівні;

– ризики поглиблення територіальних соціально-економічних асиметрій інклюзивного розвитку;

Ризики дисбалансів між загальнодержавними й територіальними (локальними, субрегіональними, регіональними) інтересами виникають при неоптимальному розподілі владних повноважень і ресурсів, необхідних для їх реалізації, між державними органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування й між різними рівнями територіального управління. Зростання компетенцій локального рівня при їх відповідному ресурсному забезпеченні підвищує економічну й політичну вагу цього рівня, що може призводити до фрагментації країни, труднощів виконання регіональних та загальнодержавних завдань. Серед ризиків можна виділити посилення корупції на місцях, до якого може спричинитися реформа децентралізації [59]. Тому потрібно посилювати вплив громади на управлінські рішення щодо використання ресурсів бюджету через запровадження партиципаторного та гендерноорієнтованого бюджетування.

Ризики непослідовності реформи, що загрожують ускладненням бюджетних процесів. Передання на місця видаткових повноважень при недостатньому фінансовому забезпеченні для їх виконання створюють загрозу інклюзивному зростанню регіонів через брак коштів на реалізацію проектів розвитку. Як продовження цієї проблеми, ще однією загрозою є можливе скорочення обсягів надходжень від ПДФО у наслідок проведення податкової реформи. Оподаткування доходів громадян є основними джерелом надходжень для місцевих бюджетів, зменшення якого важко компенсувати іншими податковими джерелами. При всій важливості податків на майно не варто переоцінювати їх значення для місцевих бюджетів: навіть у країнах із високим рівнем капіталізації власності такі джерела переважно не перевищують 10 % доходів місцевих бюджетів. Тому під час вибору проекту

податкової реформи потрібно враховувати важливість надходжень від ПДФО для місцевих бюджетів [14]. Це ще раз доводить необхідність вдосконалення адміністрування ПДФО для посилення його фіскальної та соціальної функцій.

Ризики недостатньої кваліфікації управлінських кадрів на локальному рівні, що випливають із неготовності посадових осіб на цьому рівні до роботи в нових умовах при зростанні повноважень і відповідальності ОМС. Недостатній рівень кваліфікації кадрів в ОМС обумовлений тим, що більшість об'єднаних громад утворена винятково з населених пунктів, що знаходяться на сільських територіях, тоді як молоді та висококваліфіковані спеціалісти під час працевлаштування надають перевагу містам. Крім того за умов централізованого управління від бухгалтерів у сільських радах не вимагалось досконалого знання Бюджетного кодексу, оскільки бюджети зазвичай їм надходили з районного рівня [9, с. 46–50]. Для уникнення такого виду ризику необхідна відповідна кадрова підготовка до адміністративно-територіальної реформи, яка в Україні не була проведена. Не вжито також інституційних заходів, щодо запобігання призначення посадових осіб у системі місцевого самоврядування, які є професійно не підготовлені та неспроможні виконувати покладені на них функції.

Наслідком процесів урбанізації, що є характерним і для України, став інтенсивний розвиток міст та переважання їх соціально-економічного зростання над сільськими територіями. У процесі децентралізації та формування ОТГ на добровільних засадах виникла ситуація значної диференціації створених громад, які створились на базі міст і сільських територій. Небажання ОМС міст обласного значення приєднувати до себе прилеглі сільські громади, через необхідність подальшого розвитку їх інфраструктури, створює додаткові перепони в активізації інклюзивного розвитку. Ризики соціально-економічних диспропорцій поглиблюються неефективністю чинних дотепер інструментів державної регіональної політики, яка неспроможна забезпечувати усунення відмінностей у економічному та

соціальному розвитку та недоліками методологічного, інституційного й методичного забезпечення процесу об'єднання територіальних громад базового рівня.

Отже, результати дослідження свідчать, що поряд із позитивним впливом, який несуть у собі цілі реформи децентралізації та перші результати їх досягнення, існує низка проблем, пов'язаних із непослідовністю, несистемністю й дискретним характером її проведення, що створює дисбаланси в системі формування місцевих бюджетів і забезпечення інклюзивного розвитку, спричиняє виникнення соціально-економічних й політичних ризиків і загроз. На тлі виявлених негативних чинників розробка організаційно-економічного механізму фінансового забезпечення інклюзивного розвитку регіону є однією з головних передумов активізації його зростання в умовах фінансової децентралізації.

1.3. Стратегічні пріоритети зміцнення фінансової безпеки інклюзивного розвитку регіону

Напрями розширення фіскального простору інклюзивного розвитку регіону

Фінансова децентралізація внесла суттєві корективи у процеси регіонального розвитку в Україні створивши умови для розширення фіскального простору, зміцнення фінансової безпеки та збільшивши можливості впливу місцевого самоврядування на забезпечення інклюзивного зростання та підвищення добробуту населення регіонів. Водночас, саме від ефективної та послідовної діяльності місцевих органів самоврядування, їх концептуального бачення основних напрямів й орієнтирів розвитку залежить спроможність використати надані можливості зміцнення фінансової безпеки та забезпечити інклюзивний розвиток регіону в середньо- та довгостроковій перспективі.

У процесі аналізу складових фінансової безпеки інклюзивного розвитку регіонів України за умов фінансової децентралізації нами

виявлено низку недоліків податково-бюджетних відносин, які формують бар'єри для його розширення, та зумовлюють недостатній рівень інклюзивного розвитку. Систематизувавши виявлені проблеми відповідно до складових фіскального простору наведемо основні з них:

за вектором доходів – часті зміни податкового законодавства; використання урядом механізму приховування податків; низька частка податкових надходжень у загальних доходах місцевих бюджетів (більше половини становлять міжбюджетні трансферти); недостатня роль місцевих податків (значну частку податкових надходжень формують загальнодержавні платежі); брак фінансових ресурсів для забезпечення інклюзивного розвитку;

за вектором витрат – перенесення податкових ресурсів на місця супроводжувалось перекладанням видаткових повноважень, водночас розподіл податків між державним і місцевими бюджетами у процесі децентралізації не змінився; неоптимальна структура видатків бюджетів більшості ОТГ, за якої практично не виділяються кошти на розвиток із дотриманням інклюзивності; брак кваліфікованих кадрів у органах місцевої влади; відсутність концептуального бачення інклюзивного розвитку регіонів;

за вектором податкового потенціалу – низька податкова культура; значне податкове навантаження, що негативно впливає на податкове середовище; відсутність зацікавленості населення громади у сплаті податків; наявність міжрегіональної диференціації щодо податкових можливостей.

Щодо рівня інклюзивного розвитку регіонів України, то результати проведеного інтегрального аналізу засвідчили наявність асиметрії за показниками економічного зростання, інклюзивної інфраструктури та соціальної стабільності. Зокрема встановлено зростання регіональних диспропорцій у економічній сфері; нераціональне використання людського потенціалу та посилення диференціації за доходами населення; низький розвиток соціальної та виробничої інфраструктури з урахуванням її інклюзивності, що

уповільнює процеси інклюзивного зростання та створює передумови для соціальної напруги в суспільстві.

У складній ситуації, що сталась за умови значної міжрегіональної диференціації, визначення стратегічних пріоритетів та напрямів зміцнення фінансової безпеки інклюзивного розвитку регіонів потребує врахування специфіки кожного з них. Для цього пропонуємо застосовувати матрицю *стратегічних пріоритетів розширення фіскального простору інклюзивного розвитку регіону*. Її використання дозволить ОМС об'єктивно оцінити стан фінансової безпеки інклюзивного розвитку регіону, прийняти обґрунтовані управлінські рішення щодо його розширення та забезпечити стабільне зростання регіону у довгостроковій перспективі.

Позиціонування регіонів України на матриці дає змогу відобразити специфіку кожного її сегмента й обґрунтувати рекомендацій щодо вибору стратегічних орієнтирів розширення фіскального простору інклюзивного розвитку регіону та розробки стратегій регіонального розвитку. Зі зміною параметрів фінансової безпеки регіонів і рівня їх інклюзивного розвитку потрібно виконати повторну оцінку, на основі якої рекомендації щодо формування стратегії зміцнення фінансової безпеки інклюзивного розвитку повинні бути відкориговані згідно до нових умов.

Відповідно до розробленої матриці наведено основні види стратегій та напрями зміцнення фінансової безпеки інклюзивного розвитку. Окремі з рекомендацій можуть бути запроваджені на основі прийняття управлінських рішень місцевих органів самоврядування, виходячи із соціально-економічної ситуації в регіоні чи окремій громаді.

I. Стратегічного зміцнення. Визначення стратегічних перспектив зміцнення фінансової безпеки інклюзивного розвитку виконано крізь призму оцінки регіону, який узято за еталон. Таким еталоном для України є м. Київ, що характеризується найкращими показниками. Однак, зважаючи на те, що в країні існує гостра

нестача фінансових ресурсів, отримані результати є досить відносними й можуть бути використані лише як загальний орієнтир для регіонів України. Для підвищення рівня інклюзивного розвитку м. Києва, необхідно запроваджувати заходи щодо зміни податково-бюджетних відносин у цілому в країні. Стратегічні напрямки розвитку повинні враховувати проблеми, що притаманні для усіх регіонів, вирішення яких призведе до покращення податкового клімату та розширення можливостей місцевого самоврядування щодо забезпечення інклюзивного розвитку. Зокрема, стратегічними завданнями державної податкової політики повинне стати формування сприятливого податкового середовища шляхом створення прозорої податкової системи й уникнення прихованих податків, лібералізації податкового навантаження та визначення пріоритетними заходи щодо забезпечення інклюзивного розвитку.

II. *Стратегія стабілізації* рекомендована для регіонів у яких склалась потенційно сприятлива ситуація (у Полтавській, Львівській, Одеській та Дніпропетровській областях). Позиція цих регіонів на матриці стратегічних пріоритетів зміцнення фінансової безпеки інклюзивного розвитку свідчить про оптимальну структуру розподілу наявних фінансових ресурсів. Для цієї групи регіонів у подальшому потрібно зосередити зусилля на покращенні параметрів фіскального простору та зростанні зацікавленості інвесторів у збільшенні темпів залучення капіталу за умов дотримання структури розподілу фінансових ресурсів між пріоритетними цілями інклюзивного розвитку.

III. *Активного розвитку*. Більшість регіонів України потрапили в сектор матриці, котрий визначає *недостатній рівень* інклюзивного розвитку, що підтверджує попередні висновки. Тобто пріоритетним і надалі залишається зростання загального обсягу фінансових ресурсів в регіоні, досягнути чого можна покращенням привабливості податкового середовища й пошуком додаткових позабюджетних джерел фінансування інклюзивного розвитку. Відзначимо Закарпатську та Рівненську області, які, володіючи відносно більшим фінансовими ресурсами, свідченням чого є

середній рівень фінансової безпеки, повинні приділи увагу оптимізації напрямків їх використання, спрямувавши на досягнення цілей інклюзивного розвитку.

IV. Стратегія ризик-менеджменту. Для регіонів, що потрапили в групу з низьким рівнем інклюзивного розвитку чи фінансової безпеки, свідчать про неоптимальний розподіл наявних фінансових ресурсів. Стратегічними орієнтирами розвитку для цих регіонів має бути зростання обсягу залучення інвестицій через підвищення можливості отримання економічного результату й супутнього йому соціального ефекту, що сприятиме зацікавленню потенційних інвесторів. Паралельно з цим потрібне вдосконалення структури та використання державних інструментів стимуляційного впливу на розширення фіскального простору інклюзивного розвитку.

V. Стратегія критичного менеджменту. Критична ситуація склалась у регіонах, де ведуться військові дії. Відтак стратегічними орієнтирами подальшого розвитку першочергово є встановлення політичної стабільності та відновлення соціальної і виробничої інфраструктури територій. На окрему увагу заслуговує зміцнення фінансової безпеки зруйнованих територій Донецької та Луганської областей. Значна кількість зруйнованих виробничих, інфраструктурних та соціальних об'єктів на цих територіях потребують додаткових грошових коштів й виважених способів фінансування розвитку більше, ніж інші регіони України. Зважаючи на відсутність комплексного розуміння та прогнозування розвитку цих регіонів, небажання інвесторів вкладати коштів у їх розбудову, необхідним та нагальним є запровадження конструктивних заходів як з боку уряду країни, так і місцевого самоврядування щодо введення спеціальних режимів управління, фінансування та економічної діяльності. Зокрема. Підтримуючи думку ряду вчених [55] вважаємо за доцільне створення на цих територіях спеціальних економічних зон, що дозволить зменшити навантаження на місцеві бюджети Донецької та Луганської

областей та створить сприятливі умови для активізації інвестиційної діяльності.

Розташування у секторах по висхідній діагоналі від початку координат (від критичної зони до еталону) свідчить про збалансований стан фіскального простору інклюзивного розвитку регіонів, які до них потрапили. Тобто параметри фінансової безпеки регіону, а саме сприятливість податкового середовища, масштаб податкового потенціалу та ефективність видаткової політики, відповідають тому рівню інклюзивного розвитку, який досягнутий у відповідний період на конкретній території. Для таких регіонів доцільно дотримуватись збереження цього балансу і у подальшому.

Відхилення від центральних секторів матриці у бік переважання одного з параметрів – фінансової безпеки чи інклюзивного розвитку – свідчить про необхідність посиленої уваги місцевого самоврядування до вирішення проблем тієї складової, яка призводить до такого дисбалансу, тобто показники розвитку якої є нижчими.

Для формування матриці стратегічних пріоритетів зміцнення фінансової безпеки інклюзивного розвитку в регіонах України застосовано результати проведеного інтегрального аналізу інклюзивного розвитку й розрахунку параметрів фінансової безпеки (рис. 1.13).

Проведене дослідження дозволило виявити та систематизувати проблеми, що стримують розширення фіскального простору, знижують рівень фінансової безпеки й створюють дисбаланси інклюзивного розвитку регіонів, нівелюючи можливості надані проведеною реформою фінансової децентралізації, а також обґрунтувати відповідні шляхи їх вирішення. Наведені пропозиції можуть бути використані ОМС у процесі прийняття управлінських рішень щодо формування стратегії інклюзивного розвитку регіону, відповідно до позиціонування регіону на матриці стратегічних пріоритетів.

Інтегральний показник фінансової безпеки регіонів	Умовний еталон	V Стратегія критичного менеджменту. Активізація інклюзивного розвитку	IV Стратегія ризик-менеджменту. Активізація інклюзивного розвитку	III Активного розвитку. Активізація інклюзивного розвитку	II Стратегія стабілізації. Активізація інклюзивного розвитку	I Стратегічного зміцнення <i>м. Київ</i>
	Відносно високий	V Стратегія критичного менеджменту. Активізація інклюзивного розвитку	IV Стратегія ризик-менеджменту. Активізація інклюзивного розвитку	III Активного розвитку. Активізація інклюзивного розвитку <i>Одеська</i>	II Стратегія стабілізації. <i>Дніпропетровська</i>	II Стратегія стабілізації. Використання можливостей фінансової децентралізації задля розширення фіскального простору регіону
	Середній	V Стратегія критичного менеджменту. Активізація інклюзивного розвитку <i>Закарпатська</i>	IV Стратегія ризик-менеджменту <i>Рівненська</i>	III Активного розвитку <i>Київська Чернівецька Запорізька Харківська</i>	III Активного розвитку. Використання можливостей фінансової децентралізації задля розширення фіскального простору регіону <i>Львівська</i>	III Активного розвитку. Використання можливостей фінансової децентралізації задля розширення фіскального простору регіону
	Низький	V Стратегія критичного менеджменту. Активізація інклюзивного розвитку <i>Херсонська</i>	IV Стратегія ризик-менеджменту <i>Волинська Житомирська Сумська Черкаська Івано-Франківська Чернігівська</i>	IV Стратегія ризик-менеджменту. Використання можливостей фінансової децентралізації задля розширення фіскального простору регіону <i>Вінницька Хмельницька Тернопільська Кіровоградська</i>	IV Стратегія ризик-менеджменту. Використання можливостей фінансової децентралізації задля розширення фіскального простору регіону <i>Полтавська</i>	IV Стратегія ризик-менеджменту. Використання можливостей фінансової децентралізації задля розширення фіскального простору регіону
	Критичний	V Стратегія критичного менеджменту <i>Луганська Донецька</i>	V Стратегія критичного менеджменту. Використання можливостей фінансової децентралізації задля розширення фіскального простору регіону <i>Миколаївська</i>	V Стратегія критичного менеджменту. Використання можливостей фінансової децентралізації задля розширення фіскального простору регіону	V Стратегія критичного менеджменту. Використання можливостей фінансової децентралізації задля розширення фіскального простору регіону	V Стратегія критичного менеджменту. Використання можливостей фінансової децентралізації задля розширення фіскального простору регіону
	Критичний	Низький	Середній	Відносно високий	Умовний еталон	
Рівень інклюзивного розвитку регіону						

Рис. 1.13. Матриця стратегічних пріоритетів зміцнення фінансової безпеки інклюзивного розвитку регіону

*Розроблено авторами.

Так, для регіонів, розташованих у секторах матриці нижче висхідної діагоналі, а саме Миколаївської, Вінницької, Хмельницької, Тернопільської, Кіровоградської, Полтавської та Львівської областей, у межах запропонованих стратегічних орієнтирів першочерговою проблемою є використання можливостей фінансової децентралізації задля розширення фіскального простору регіону, на вирішення якої спрямовані заходи зі зміцнення податкового потенціалу та зростання надходжень до місцевого бюджету. У процесі формування стратегічного плану розвитку таких регіонів, важливим є врахування *напрямів зміцнення фінансової безпеки регіону за умов децентралізації*.

Регіони, що потрапили у сектори вище висхідної діагоналі (Херсонської, Закарпатської, Рівненської та Одеської областей), більш активно використовують податкові інструменти формування місцевих доходів, однак ефективність регулюючої політики, спрямованої на активізацію інклюзивного розвитку регіону, є відносно низькою, що вносить відповідний дисбаланс у функціонування фіскального простору інклюзивного розвитку. За таких умов посилену увагу варто приділити здійсненню оптимальної видаткової політики та *активізації інклюзивного розвитку*.

Використання можливостей фінансової децентралізації задля зміцнення фінансової безпеки регіону. За результатами проведеного аналізу фіскального простору та змін фінансової безпеки у процесі фінансової децентралізації встановлено, що його функціонування опосередковується негативним впливом багатьох факторів, притаманних податковій системі України. Серед них – значний податковий тягар, велика кількість податкових платежів і складний механізм їх адміністрування, часті зміни законодавчої бази, що містять у собі елементи прихованого оподаткування. Це вносить дестабілізацію у функціонування вітчизняної податкової системи ускладнюючи її сприйняття платниками, провокує до ухилення від сплати податків, знижує ефективність податкових інструментів і має негативний вплив на стан податкового

потенціалу регіонів та формування дохідної бази місцевих бюджетів, а відтак стримує розширення фіскального простору інклюзивного розвитку регіонів. Основні напрямки вдосконалення податково-бюджетних відносин у контексті зміцнення фінансової безпеки інклюзивного розвитку регіону наведені у табл. 1.5.

Таблиця 1.5

Напрями розширення фіскального простору та зміцнення фінансової безпеки інклюзивного розвитку регіону

Вектор фіскального простору	Проблеми податково-бюджетних відносин	Напрямки розширення фіскального простору інклюзивного розвитку регіону
Доходи місцевих бюджетів	<ul style="list-style-type: none"> - фіскальне спрямування системи місцевого оподаткування, нівелювання регулюючої та соціальної функцій податків; - використання механізму приховування податків; - складність адміністрування податків; - недостатні доходи місцевих бюджетів 	<ul style="list-style-type: none"> - посилення регулюючої та соціальної функцій податків; - формування прозорості податкової системи та уникнення фактів приховування податків; - перехід на систему електронного адміністрування; - зміна міжбюджетного перерозподілу податків та збільшення частки надходжень до місцевих бюджетів
Податковий потенціал території	<ul style="list-style-type: none"> - неоптимальне податкове навантаження, що негативно впливає на податкове середовище; - низький рівень податкової культури; - відсутність зацікавленості населення громади у сплаті податків 	<ul style="list-style-type: none"> - встановлення оптимального рівня податкового навантаження та нарощення бази оподаткування; - врахування впливу податкової конкуренції; - формування податкової культури; - налагодження співпраці та взаємодовіри між учасниками податкових відносин.; - підвищення якості податкового контролю та посилення податкової безпеки регіону
Видаткова політика ОМС	<ul style="list-style-type: none"> - неоптимальна структура видатків; - брак спеціалістів необхідної кваліфікації в органах управління на місцевому рівні; - відсутність концептуального бачення інклюзивного розвитку регіонів 	<ul style="list-style-type: none"> - формування інклюзивних інститутів та створення бюджетів участі; - розвиток програмно-цільового методу бюджетування; - запровадження гендерно-орієнтованого бюджетування;

**Побудовано авторами.*

Отже, розширення фіскального простору інклюзивного розвитку регіону та зміцнення фінансової безпеки може здійснюватися як за рахунок збільшення доходів місцевого самоврядування та посилення податкового потенціалу території,

так і оптимізації витрат місцевих бюджетів.

Розширення фіскального простору за вектором доходів визначається ефективністю функціонування як податкової системи, що діє в країні, так і використанням податкових інструментів та оптимальністю організації податкових відносин на місцях.

1. Посилення регулюючої та соціальної функцій податків. Ефективність податкової системи залежить від того, наскільки цілеспрямовано вона вирішує комплекс завдань, пов'язаних із керованістю економіки як системи, розвитком виробництва, підвищенням життєвого рівня населення. За результатами аналізу встановлено, що сучасна податкова система позбавлена стимулюючої основи, яка повинна розкриватися у взаємозв'язку фіскальної, розподільчої та регулюючої функцій податків, та використовуватись як активний інструмент переходу соціально-економічного піднесення на інклюзивний вектор розвитку. Із самого початку побудови податкової системи України Закон України «Про систему оподаткування» від 25 липня 1991 р. № 1251-ХІІ був *фіскально орієнтований* і податкова система почала набувати конфіскаційного характеру. У подальшому, попри неодноразові спроби реформування цей основний механізм фінансового впливу на інклюзивний розвиток регіонів залишається недосконалим і викликає чимало нарікань.

Наразі пріоритетним завданням має стати перехід від переважно фіскального спрямування податкової політики до активізації регулятивного потенціалу в напрямі стимулювання інклюзивного розвитку. Виявлені проблемні аспекти нереалізованого регулюючого потенціалу фіскального простору дають підстави стверджувати про необхідність запровадження диференційованих ставок оподаткування та оптимального використання інструменту податкових пільг для стимулювання пріоритетних для інклюзивного розвитку галузей. У контексті цього доцільно запровадити заходи податкового стимулювання інвестиційних процесів та малого підприємництва, підтримку реалізації проектів і заходів активізації інклюзивного зростання.

Зокрема вартою уваги є ініціатива щодо заміни податку на прибуток (ПнП) податком на виведений капітал, який передбачає стимулювання інвестиційної діяльності бізнесу. Посилити регулюючу та соціальну функцію податків можна шляхом вдосконалення оподаткування доходів населення, а саме:

- оптимізації податкового навантаження на бізнес, зокрема зниження фіскального тиску на фонд оплати праці шляхом зменшення ставки ЄСВ. У контексті чого ваговою є пропозиція щодо об'єднання ПДФО та ЄСВ в один платіж;

- перенесення податкового навантаження на багаті верства населення, зменшуючи тиск на середній прошарок. Таких змін можна досягти шляхом повернення до прогресивного оподаткування;

- відмови від застосування ПСП, натомість звільнення від оподаткування доходів на рівні мінімальної заробітної плати.

Як наслідок відбудеться посилення соціальної ролі податків та переорієнтація системи оподаткування на підтримку інклюзивного вектора розвитку.

2. Формування прозорості податкової системи та уникнення фактів приховування податків. Проведений у роботі аналіз змін податкової системи України в процесі децентралізації та динаміки податкового навантаження показав, що сьогодні урядовці все частіше вдаються до механізмів маніпулювання надходженнями до бюджету та запровадження *прихованих податків*. Усупереч законодавчо закріпленим принципам оподаткування, серед яких класичними, запропонованими ще А. Смітом, є принципи визначеності та зрозумілості, приховані податки у податковій системі України не лише існують й інтенсивно розвиваються, а й стають обов'язковою складовою податкових реформ.

До прихованих податків відносимо податкові надходження до бюджетів, які належним чином не ідентифіковані або законодавчо приховані. Вони формують додаткові витрати в суб'єктів господарювання, зменшуючи рівень їх добробуту, однак вони не мають законодавчо описаного механізму їх справляння і не є

офіційно визнаними як такі. Виділяємо такі методи приховування податків [86]:

- об'єднання податків під спільною назвою;
- розширення бази оподаткування, переліку об'єктів оподаткування (податок на майно);
- збільшення ставок податків та зростання податкових ставок, що прив'язані до мінімальної заробітної плати;
- впровадження механізму подвійного оподаткування (акцизний податок на роздрібний продаж);
- переведення податкових платежів до категорії неподаткових;
- перенесення податкового навантаження із багатих верств населення на середній прошарок, в результаті чого зменшується соціальна роль податків та збільшуються надходження до бюджету (зміна механізму оподаткування, перехід від прогресивного оподаткування до пропорційного, що збільшує податкове навантаження на доходи найбільшого прошарку – населення з доходами середнього рівня; перехід до пропорційного оподаткування ПДФО та усереднення його ставки);
- ускладнення механізму надання податкових пільг соціального спрямування, що лише утруднюють механізм оподаткування, однак не несуть реальної соціальної підтримки для малозабезпечених верств населення (ПСП);
- трансформація єдиного податку, коли збільшення податку змушує підприємців знижувати витрати виробництва (впровадження новітніх технологій, раціонально використовувати ресурси), тим самим зменшити збиток, який вони могли б отримати в результаті підвищення ціни на продукцію на суму податку і, відповідно, скорочення реалізації продукції;
- багатократне перекладання податку на кінцевого споживача, коли фактичним платником стає кінцевий споживач (у більшості випадків це досягається за рахунок непрямих податків).

3. Перехід на систему електронного адміністрування. Результати проведеного дослідження ще раз підтверджують відсутність стратегічних орієнтирів розширення фіскального

простору регіонів та реальної фінансової децентралізації спрямованої на створення сприятливого податкового середовища. Скорочення кількості податків, шляхом об'єднання окремих із них під спільними назвами (рентна плата, податок на майно), призвело до ускладнення їх адміністрування. Тому нагальним завданням задля формування сприятливого фіскального простору інклюзивного розвитку регіонів є забезпечення прозорості та справедливості податкової системи, недопущення «нечесних» методів оподаткування й прихованих податків.

Досліджуючи ефективність і дієвість податкової системи М. Диха та Ю. Гончаров [22, с 86–99] зазначають, що основними характеристиками її мають стати невелика кількість податків, прості та зрозумілі процедури адміністрування платежів, прозора податкова політика держави й дотримання принципу стабільності податкового законодавства. Погоджуючись із думкою Пасічного М. [44, с. 116–130], що ефективність фіскальної функції податкової системи полягає в максимізації податкових надходжень і мінімізації витрат на їх одержання, необхідним є вдосконалення системи адміністрування, переведення податкового документообігу в електронну форму та цифровий простір, автоматизацію процесів і скорочення часу адміністрування податків.

4. Зміна міжбюджетного перерозподілу податків та збільшення частки надходжень до місцевих бюджетів. Відповідно до проведеного у розділі 3 роботи аналізу змін до Податкового та Бюджетного кодексів, прийнятих у процесі децентралізації, з'ясовано, що збільшення місцевих платежів, супроводжувалось паралельним зменшенням частки загальнодержавних податків, що надходила до місцевих бюджетів. Відтак у супереч цілям фінансової децентралізації, розподіл податкових надходжень між державним та місцевими бюджетами практично не змінився, що доводить необхідність:

- подальшого реформування податкової системи в напрямку її лібералізації та децентралізації;
- зміни міжбюджетного перерозподілу податків та збільшення

частки надходжень до місцевих бюджетів;

- розширення права органів місцевого самоврядування при встановленні норм вилучення податків і їх використання на місцях.

Зміцнення фінансової безпеки інклюзивного розвитку значною мірою залежить від **податкового потенціалу регіону та спроможності платників податків забезпечити певний обсяг податкових надходжень**.

1. Встановлення оптимального рівня податкового навантаження та нарощення бази оподаткування. Обсяг податкових надходжень регіону, а відтак розмір його податкового потенціалу прямо залежить від рівня податкового навантаження. Тому встановлення оптимального рівня податкового навантаження для стимулювання економічного зростання є одним із важливих орієнтирів зміцнення податкового потенціалу регіону та розширення фіскального простору [74, с. 101–106]. Варто відмітити, що оптимальність податкового навантаження визначається економічними умовами розвитку регіону та країни, а також тим, наскільки ефективно використовуються акумульовані податкові надходження для задоволення соціально-економічних потреб суспільства та цілей інклюзивного розвитку зокрема.

Надмірне податкове навантаження може негативно позначитися на податкових надходженнях до бюджетів, оскільки за таких умов платники податків мають високі стимули приховувати від оподаткування свої фінансові ресурси. Водночас, якщо місцева самоврядування здатне налагодити співпрацю та взаємодовіру із членами громади та ефективно використовувати кошти на цілі інклюзивного розвитку та підвищення добробуту населення, акумулювання значної частки ВРП у місцевому бюджеті може бути доцільним. Тоді як, надто низьке податкове навантаження може свідчити про недостатній рівень постачання суспільних товарів й послуг і, як наслідок, гальмувати розвиток інфраструктури.

Відмінності в рівнях податкового навантаження можуть бути зумовлені неоднаковими підходами до встановлення виду та розміру податкових ставок, об'єктів і баз оподаткування, різним

рівнем економічного розвитку та обсягу ВВП. В Україні рівень податкового навантаження у 2018 р. становив 37,8 %. Для порівняння у середньому загальне податкове навантаження в країнах ЄС становило 40,6 %. Підтримуючи тезу Лаврешова А. [34], що ситуація склалась досить парадоксальна, адже за рівнем середньодушових доходів Україна серйозно відстає від високорозвинених країн, тоді як за податковим навантаженням знаходиться поряд з Фінляндією (38,4 %), та значно попереду Великобританії (30,7 %), Ірландії (26,0 %) та Данії (24,2 %) [92]. Попри запроваджені зміни до податкового законодавства у контексті проведення фінансової децентралізації зниження загального рівня податкового навантаження в країні не відбулось, а ускладнення податкового адміністрування й часті зміни податкового законодавства мали негативний вплив на розвиток підприємницького сектора та фіскальний простір інклюзивного розвитку регіонів. В умовах недовіри до уряду та високого рівня корупції, що притаманні Україні на сьогодні, а також заважаючи на низький рівень доходів вважаємо, що податкове навантаження необхідно знижувати.

2. При обґрунтуванні напрямів розширення фіскального простору важливим є *врахування впливу податкової конкуренції*.

Податкова конкуренція проявляється у тому, що платники податків можуть переміщувати свою діяльність до регіону з більш привабливими податковими умовами, а тому вона виступає фактором, що здатний ефективно обмежувати прагнення місцевих органів підвищувати оподаткування. Крім того, податкова конкуренція встановлює певну межу для рівня оподаткування, що вимагає від місцевого самоврядування більш ефективно розпоряджатися обсягом фінансових ресурсів, тобто підвищувати ефективність своєї діяльності та належним чином організувати відбір тих проектів, що мають порівняно більшу цінність для інклюзивного зростання [5, с. 3–5].

Варто зазначити, що значні коливання як у сторону зростання, так і зниження негативно позначаються на функціонування

фіскального простору, дестабілізуючи його. Дослідження впливу рівня оподаткування на економічне зростання та розширення податкового потенціалу підтверджують принципову наявність зворотного зв'язку між ними. Так за деякими оцінками збільшення показника податкового тиску на 1 % скорочує темп росту ВВП на 0,6 % [5, с. 3–5]. Тому задля стимулювання нарощення податкового потенціалу та без суттєвого зменшення податкових надходжень, *зниження рівня податкового навантаження необхідно здійснювати поступово, не більше ніж на 1 % у рік.*

3. Формування податкової культури. Обмежуючими факторами зміцнення фінансової безпеки виступають низький рівень податкової культури та значний обсяг тіньової економіки, які створюють загрозу податковій безпеці держави та її регіонів [70].

У більшості випадків платники уникають сплати податкових платежів приховуючи свої доходи та зменшуючи базу оподаткування, велика кількість підприємств працює в умовах тіньового бізнесу [17, с. 30–32]. Разом із тим, незрозумілість окремих положень Податкового Кодексу призводить до ненавмисних помилок при розрахунку податкових платежів їх платниками, що також знижує рівень податкової дисципліни та несплати податкових платежів.

Існують також певні порушення зі сторони контролюючих органів. Зокрема, значний негативний вплив на функціонування податкової сфери держави здійснює наявність корупції серед працівників державної податкової служби та недосконалість процедур податкового контролю, а саме проведення частих податкових перевірок платників.

Підвищення рівня податкової культури узгоджується із цілями інклюзивного розвитку, оскільки сприяє налагодженню співпраці між населенням та владою, залученню громадськості до процесів розвитку й підвищує розуміння важливості системи оподаткування у забезпеченні зростання якості рівня життя в країні та її регіонах.

4. *Налагодження співпраці та взаємодовіри між учасниками податкових відносин.* Посилити зацікавленість населення у сплаті податків можна шляхом налагодження співпраці та взаємодовіри між учасниками податкових відносин [71, с. 13–23]. Необхідно забезпечити партнерські стосунки між платниками податків і податковими органами. Основними напрямками зміцнення податкової культури та налагодження партнерських відносин між суб'єктами податкових відносин є [17, с. 30–32]:

- популяризація та заохочення до повної й своєчасної сплати податків;
- посилення роз'яснюючо-консультаційної роботи та проведення за допомогою засобів масової інформації навчальних проектів щодо роз'яснення норм чинного податкового законодавства;
- розміщення в пресі інформації з питань податкового законодавства;
- подолання корупції та підвищення рівня довіри до уряду шляхом запровадження персональної відповідальності ініціаторів податкових реформ і авторів законопроектів;
- формування податкової свідомості в майбутніх платників податків.

Результатом має стати формування податкової культури платників податкових платежів та їх дисципліни, перехід до добровільної сплати податків завдяки підвищенню довіри громадськості у чесність і справедливість податківців.

4. *Підвищення якості податкового контролю та посилення податкової безпеки регіону.* Чималу роль у системі зміцнення фінансової безпеки регіонів відіграє якість податкового контролю. Україна, з точки зору контролю за дотриманням податкового законодавства, характеризується низькою фінансовою дисципліною платників податків, що є наслідком низької податкової культури суспільства. Причиною такої ситуації є з одного боку завищена фіскальна орієнтація податкової системи та недосконала

законодавча база, а з іншого – низька компетенція як платників податків, так і деяких працівників податкових органів [35, с. 133].

На фоні цього першочергового вирішення потребують питання оптимізації процедур податкового контролю, підвищення якості проведення податкових перевірок і забезпечення контролю за роботою податкових інспекторів, підвищення рівня їх кваліфікації. Таким чином, для подальшого розвитку та *вдосконалення системи податкового контролю* доцільно передбачити:

- поліпшення системи внутрішнього контролю та запобігання корупції;

- зменшення кількості перевірок і підвищення їх якості шляхом більш ефективного відбору підприємств для проведення податкового контролю;

- розвиток інституту надання консалтингових послуг щодо податкових платежів і змін у податковому законодавстві;

- утворення спільного інформаційного простору органів місцевого самоврядування та податкових адміністрацій для налагодження комунікації й оперативного обміну інформацією щодо обсягів сплачених податків, які надходять до місцевих бюджетів та платників.

У контексті проведеної реформи децентралізації доцільним є передання повноважень щодо контролю за нарахуванням та сплатою місцевих податків і зборів ОМС, що дозволить підвищити якість контролю за дотримання податкової дисципліни через їх безпосередню зацікавленість у збільшенні надходжень до місцевих бюджетів. Надання законодавчого підґрунтя забезпечувати сплату податкових платежів щодо встановлення ставок і пільг, на які місцева влада вже наділена повноваженнями згідно з межами, визначеними податковим кодексом, посилить безпосередню зацікавленість органів місцевого самоврядування в стабільних і достатніх надходженнях бюджетів громад, сприятиме розробці ефективних заходів мінімізації негативного впливу мегатрендів на елементи фіскальнозначимих платежів (зміну кількості платників,

розміру бази оподаткування) та стабілізації рівня фінансової спроможності регіону.

Третім вектором розширення фіскального простору та зміцнення фінансової безпеки інклюзивного розвитку регіону є ***видатки оптимальність яких, визначається ефективністю бюджетування та функціонування бюджетної системи***

Важливим завданням місцевих бюджетів є фінансування суспільних потреб відповідно до функцій певних територіальних громад. Для виконання зазначеного необхідне ефективно планування та раціональне використання бюджетних коштів. Упровадження до бюджетного процесу в Україні новітніх ефективних інструментів і методів бюджетного менеджменту має важливе значення для забезпечення інклюзивного розвитку регіонів. Особливої уваги заслуговує запровадження бюджетного планування, орієнтованого на результати витрачання бюджетних коштів. Одним із негативних чинників, що зумовлює збільшення видатків місцевих бюджетів на здійснення управлінських функцій, є зростання чисельності працівників органів місцевого самоврядування. У структурі видатків місцевих бюджетів переважають поточні видатки, частка яких має стійку тенденцію до зростання. Водночас зменшення частки капітальних видатків практично унеможливує використання місцевих бюджетів у якості інструменту інвестиційного розвитку регіонів.

Вважаємо, що залучення коштів місцевого бюджету як джерела інвестицій у розвиток регіону є виправданим за умови ефективного їх використання. Приклади раціонального вкладення коштів спонукають підприємства та організації, малий та середній бізнес до впровадження нових проектів їх розвитку (у зв'язку з регіональними пріоритетами).

Серед складників організаційно-економічного механізму зміцнення фінансової безпеки інклюзивного розвитку регіону важливу роль відводимо ефективній роботі влади та громадських інститутів, політика яких має бути оптимізована як для створення умов всеохопної участі у виробництві ВВП, так і для виключення

нерівності при розподілі створеного продукту [50]. Крім того, важливо забезпечити населення громад сучасними механізмами та інструментами впливу на місцеву владу й участі в прийнятті рішень.

Останніми роками значного наукового інтересу набула концепція *інклюзивних інститутів*, висунута в роботі американських вчених Д. Аджемоглу (D. Acemoglu) і Дж. Робінсона (James A. Robinson). Ґрунтуючись на неоінституційній теорії, автори пояснюють відмінності в економічному й соціальному розвитку різних країн, і чинників, що сприяють або перешкоджають економічному зростанню і накопиченню достатку.

Рівень інклюзивності інститутів, тобто їх відкритості для громадськості, виступає основним чинником соціально-економічного зростання різних країн, який сприяє або перешкоджає підвищенню добробуту населення, покращенню умов його життєдіяльності. Вони стимулюють участь значної кількості населення в економічній активності, що дозволяє найкращим чином використовувати його досвід і знання, при цьому залишаючи право вибору де працювати і що купувати за кожною окремою людиною. Інклюзивні інститути повинні забезпечувати вільний вхід на ринок для нових компаній і вільний вибір професії та кар'єри для всіх громадян [2, с. 55]. Невід'ємною умовою інклюзивності економічних інститутів є захист прав приватної власності, неупередженість системи правосуддя і рівні можливості для участі всіх громадян у економічній активності.

Погоджуючись із думкою Робінсона Дж. [54], можемо стверджувати, що в Україні на сьогодні є всі необхідні передумови для *створення інклюзивних інститутів*, тобто ефективних органів державної влади, підзвітних людям. Держава збирає податки та дотримується законів, а суспільство при цьому все контролює. Комунікація (наприклад налагодження діалогу та простота процедур зворотного зв'язку) є критичним підходом, оскільки допомагає з'ясувати, чого очікують від різних сторін. Хоча ці

процедури можуть означати певні трансакційні витрати в короткостроковій перспективі, органи місцевого самоврядування повинні мати на увазі довгострокові вигоди, особливо як спосіб бути добре підготовленими до потенційних проблем, що виникають унаслідок впливу глобальних змін [89].

Одним із заходів переходу на інклюзивний вектор розвитку регіону має стати *партиципаторне бюджетування* (створення бюджету участі), як форми інклюзивних економічних інститутів. Його формування надасть можливість кожному жителю брати участь у розподілі коштів місцевого бюджету через створення проектів для покращення території шляхом голосування. Будь-який житель міста/ОТГ може подати проект, пов'язаний із покращенням життя в місті/ОТГ, узяти участь у конкурсі, перемогти в голосуванні й спостерігати за тим, як його проект реалізують у рамках бюджету року.

В Україні, згідно з вітчизняним законодавством, із 2001 р. застосовується *програмно-цільовий метод бюджетування*, який передбачає виявлення та аналіз наявних проблем для усунення загроз і ризиків у процесі розроблення та впровадження стратегічних планів розвитку підвідомчих територій [15]. Метою запровадження програмно-цільового методу в Україні є встановлення безпосереднього зв'язку між виділенням бюджетних коштів та результатами їх використання. Водночас, дотримання засад інклюзивності при реалізації механізму саморозвитку регіону потребує врахування потреб усіх прошарків населення, недопущення проявів будь-якої дискримінації, справедливе і повне задоволення потреб громади.

Можливим рішенням проголошених завдань, на нашу думку, є запровадження поряд із програмно-цільовим методом методу *гендерно-орієнтованого бюджетування*, який більш повно відповідає засадам інклюзивного розвитку. Політика гендерної рівності становить важливий аспект інклюзивного зростання. Вона спрямована на вирівнювання соціально-економічних відмінностей між жінками та чоловіками й встановлення для обох статей рівних

можливостей для діяльності, умов існування, задоволення потреб, доступу до ресурсів, а також до переваг розвитку, що відповідає вимогам інклюзивного зростання.

Гендерно-орієнтоване бюджетування (ГОб) – управлінська технологія вироблення цільових стратегій для забезпечення справедливого розподілу ресурсів в інтересах різних соціальних груп населення [4]. Вона реалізується на основі аналізу програм, що фінансуються з бюджету, та передбачає оцінку того, наскільки здійснені заходи задовольняють потреби різних груп жінок і чоловіків. Запровадження ГОб на локальному рівні управління дозволить шляхом виявлення та подолання гендерних проблем в регіоні підвищити ефективність політики його розвитку, забезпечити оптимальний розподіл фінансових ресурсів громади із врахуванням потреб різних груп чоловіків і жінок. Моніторинг досягнення політичних цілей і заяв щодо гендерної рівності, який є обов'язковою складовою реалізації ГОб, дозволить виявити та в подальшому прийняти заходи щодо вирішення наявних гендерних проблем в регіоні, підвищить інформованість та вплив громадськості, зокрема жінок, на прийняття рішень у бюджетному процесі.

Основна ідея впровадження ГОб полягає у здійсненні управління фінансовими ресурсами місцевого бюджету крізь призму гендерної рівності та дотримання прав кожної людини, незалежно від статі. Сформований таким чином місцевий бюджет враховує потреби всіх споживачів: жінок і чоловіків різних соціальних груп, а також гарантує їм рівні права та можливості за рахунок бюджетних коштів у процесі реалізації державної та регіональної політик.

Вплив зміцнення фінансової безпеки інклюзивного розвитку регіону видатки місцевих бюджетів здійснюють шляхом спрямування коштів на розвиток території та соціально-економічну інфраструктуру, інвестиції у розвиток людського капіталу, реалізація програм активізації впровадження новітніх технологій, зокрема створення бізнес-інкубаторів, технозон. Видаткова

політика місцевих бюджетів повинна бути спрямована на підтримку інклюзивного розвитку в регіоні, формування оптимальної структури витратів – зниження частки витрат на управління та вирішення поточних проблем, водночас зростання витрат на підтримку інклюзивних напрямків розвитку та реалізацію відповідних проектів.

Напрями активізації інклюзивного розвитку регіону

Використання у комплексі податкових інструментів і здійснення оптимальних витратів місцевого самоврядування має забезпечувати достатні надходження до місцевих бюджетів, водночас створювати сприятливі умови для інклюзивного розвитку. Дослідження інклюзивного розвитку регіонів України дозволило виділити основні перспективні напрями його активізації (рис. 1.14).

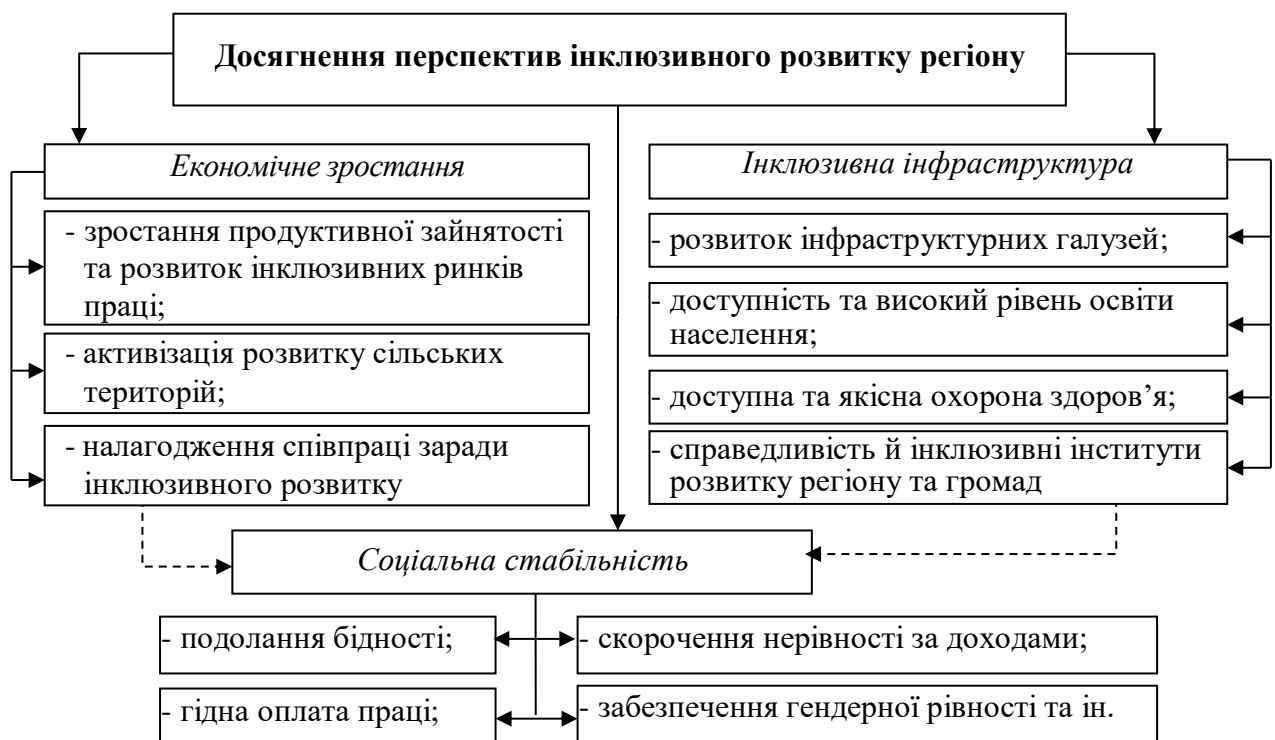

Рис. 1.14. *Напрями активізації інклюзивного розвитку регіону*

**Розроблено авторами.*

Економічні цілі інклюзивного розвитку регіонів передбачають досягнення економічного зростання шляхом максимального залучення населення до суспільно корисної діяльності, включення до процесів розвитку сільських територій та розвитку партнерських

відносин між місцевою владою, самоврядуванням, представниками бізнесу та громадою.

Відповідно до зазначених на рис. 1.14. економічних орієнтирів інклюзивного розвитку напрямками економічного зростання є забезпечення продуктивної зайнятості та розвиток інклюзивних ринків праці шляхом:

- підвищення рівня продуктивної зайнятості населення;
- зростання економічної активності серед молоді;
- використання можливостей фінансової децентралізації для створення сприятливих умов та підтримки розвитку бізнесу.

Важливою складовою інклюзивного розвитку регіону є активізація процесів розвитку сільських територій через підвищення продуктивності сільськогосподарського виробництва та диверсифікації видів діяльності.

У свою чергу варто зауважити, що за умов фінансової децентралізації та необхідності пошуку альтернативних джерел фінансування необхідним є налагодження співпраці між органами місцевого самоврядування та представниками бізнесу. У цьому напрямку важливими є активізація інвестиційної діяльності іноземних та вітчизняних інвесторів заради реалізації пріоритетних для інклюзивного розвитку проектів, а також встановлення партнерських відносин органів місцевої влади, бізнесу і населення для досягнення цілей інклюзивного розвитку регіонів.

Зміцнення соціальної стабільності в регіоні можливе шляхом створення гідних умов праці для населення та забезпечення справедливого розподілу отриманих благ, що дозволить знизити рівень бідності, підвищити рівень продуктивної зайнятості, зменшити нерівність й диференціацію населення за доходами. Напрямами досягнення соціальних орієнтирів інклюзивного розвитку є:

- спрямування регіональної політики на подолання бідності, забезпечення соціальної підтримки населення, уповільнення росту цін на продукти харчування;
- вдосконалення системи виплати заробітних плат і пенсій

шляхом проведення політики оплати праці на засадах рівності та справедливості;

- забезпечення пенсійного страхування на засадах справедливості та прозорості;

- скорочення нерівності та зменшення диференціації населення за доходами.

Важливим є забезпечення гендерної рівності шляхом розширення економічних можливості жінок, здійснення гендерноорієнтованого бюджетування при формуванні бюджетів громад і територій.

Напрямки формування інклюзивної інфраструктури регіонів передбачають формування розвинутої та доступної інфраструктури, що забезпечує рівні можливості для інклюзивного розвитку шляхом запровадження заходів щодо розвитку інфраструктурних галузей, а саме:

- підвищення якості та доступності інфраструктури на основі розвитку будівництва;

- забезпечення розвитку дорожньо-транспортної інфраструктури;

- збільшення доступності Інтернету, особливо у сільській місцевості.

Посиленої уваги потребують заходи щодо забезпечення доступної та якісної освіти та охорона здоров'я населення: створення умов доступного та якісного дошкільного розвитку для всіх дітей; сучасних умов навчання на основі інноваційних підходів; підтримки інклюзивної освіти; забезпечення високого рівня освіти населення; підвищення рівня доступності послуг охорони здоров'я.

Суттєвою проблемою українських реалій є наявність високого рівня корупції та недовіра до уряду, що обумовлює значимість комплексу заходів щодо її вирішення. Створення інклюзивних інститутів розвитку регіонів і громад на засадах комплексного планування та управління за участю населення, підвищення ефективності діяльності органів державної влади та місцевого

самоврядування, підвищення рівня довіри до суду та забезпечення рівного доступу до правосуддя, скорочення масштабів корупції дозволить забезпечити функціонування інклюзивних інститутів розвитку міст і громад та справедливий у розподіл ресурсів регіону, їх спрямування на підвищення добробуту населення.

Таким чином, запропонована методика визначення напрямків розвитку регіонів на основі їх позиціонування на матриці стратегічних пріоритетів дає можливість об'єктивно оцінити реальне становище регіону та визначити комплекс пріоритетних заходів для розширення фіскального простору інклюзивного розвитку та усунення виявлених диспропорцій між фінансовим забезпеченням та регіональною політикою стимулювання переходу на інклюзивний вектор розвитку.

Доведено, що фактор достатності ресурсів особливо фінансових, є одним із основних у досягненні цілей та перспектив інклюзивного розвитку. Тому при визначенні напрямів розширення фіскального простору інклюзивного розвитку регіонів особливого значення набуває обґрунтування організаційно-економічних засад його фінансового забезпечення та пошуку альтернативних джерел акумулювання фінансових ресурсів. Водночас варто врахувати, що фінансова децентралізація зміщує акценти у визначенні ключових чинників інклюзивного розвитку на активізацію внутрішніх резервів та перехід регіонів на принципи саморозвитку.

Організаційно-економічний механізм фінансового забезпечення інклюзивного розвитку регіону в умовах децентралізації

Регіональний розвиток в Україні на сучасному етапі набуває нових акцентів. На сьогодні здійснення активних дій у напрямку досягнення інклюзивного розвитку та позитивних соціально-економічних змін у суспільстві локалізується на місцевому рівні. Це обумовлено новим баченням формування ефективної системи управління, яке несуть у собі реформа адміністративно-територіального устрою та фінансова децентралізація.

За таких умов саме від місцевих органів самоврядування, їх компетентності при виборі концепції розвитку та вмінні

активізувати внутрішній потенціал території задля переходу на вектор інклюзивного зростання, їх спроможності використати нові можливості залучення зовнішніх джерел фінансування програм і проектів інклюзивного розвитку, а також налагодити міжтериторіальну співпрацю із іншими ОТГ, регіонами, державами, вміло використовуючи власні переваги для отримання синергетичного ефекту від співорганізації, залежить успіх проведеної реформи децентралізації, критеріями якого є створення сприятливого середовища життєдіяльності населення громад, підвищення рівня їх добробуту.

Результати проведеного у розділах 3–4 роботи аналізу підтверджують наявність проблеми асиметрії інклюзивного розвитку між регіонами. Зокрема, стійка регіональна диференціація призводить до зростання невдоволення економічним, соціальним і політичним становищем у відсталих регіонах. У деяких випадках це невдоволення посилюється зростанням культурних відмінностей між економічно успішними міськими регіонами та сільськими територіям, що мають обмежені ресурси інклюзивного розвитку.

Задля розв'язання проблеми економічної нерівності між регіонами та зумовленої цим соціальної нестабільності виникає об'єктивна потреба в оновленні стратегічних пріоритетів регіонального розвитку. Важливим при цьому є врахуванням специфічних для регіону чинників та орієнтація на досягнення цілей інклюзивного зростання.

Одним із можливих шляхів досягнення цього є реалізація *організаційно-економічного механізму фінансового забезпечення інклюзивного розвитку регіону в умовах децентралізації*, який орієнтований на максимальне залучення населення, бізнесу та органів управління до процесів формування ресурсів розвитку та їх використання задля інтенсифікації соціально-економічного піднесення й підвищення рівня добробуту жителів громад регіону.

Розкриваючи положення механізму фінансового забезпечення інклюзивного розвитку регіону зазначимо, що для фінансування

інклюзивного розвитку регіону за умов децентралізації необхідним є комплексне використання ресурсів:

- із зовнішніх джерел – фінансові ресурси міжнародних фондів та міжнародних фінансових організацій (проектне фінансування), ресурси іноземних держав й кошти нерезидентів;

- внутрішні ресурси держави, а саме кошти місцевих бюджетів та міжбюджетні трансферти, субвенція на розбудову інфраструктури, кошти Державного фонду регіонального розвитку; ресурси суб'єктів господарювання-резидентів;

- внутрішні ресурси, що можуть бути акумульовані в межах регіону чи окремих ОТГ – кошти, які надходять із обласного та районного бюджету на виконання проектів розвитку регіону й ОТГ, власні доходи місцевих бюджетів, фінансові ресурси населення та бізнесу залучені на основі самооподаткування й розвитку фінансової інклюзії.

У межах реалізації механізму фінансового забезпечення інклюзивного розвитку регіону в умовах децентралізації потрібно враховувати обсяг державної підтримки, перспективи співпраці з міжнародними організаціями, ресурсний потенціал членів громади й можливість його залучення через формування інклюзивних інститутів регіонального розвитку, що сприятиме визначенню оптимальних джерел фінансових ресурсів (рис. 1.15).

Фінансування інклюзивного розвитку за рахунок міжнародних фінансових організацій та іноземних країн

В умовах фінансової децентралізації важливим завданням органів місцевого самоврядування є пошук позабюджетних альтернативних джерел фінансування та налагодження співпраці з міжнародними фондами, програмами та грантами. Ресурси та послуги, що відповідно до міжнародних договорів надаються донорами на безоплатній та безповоротній основі з метою підтримки України формують на доступний на сьогодні зовнішній ресурс для інклюзивного розвитку регіонів та громад.

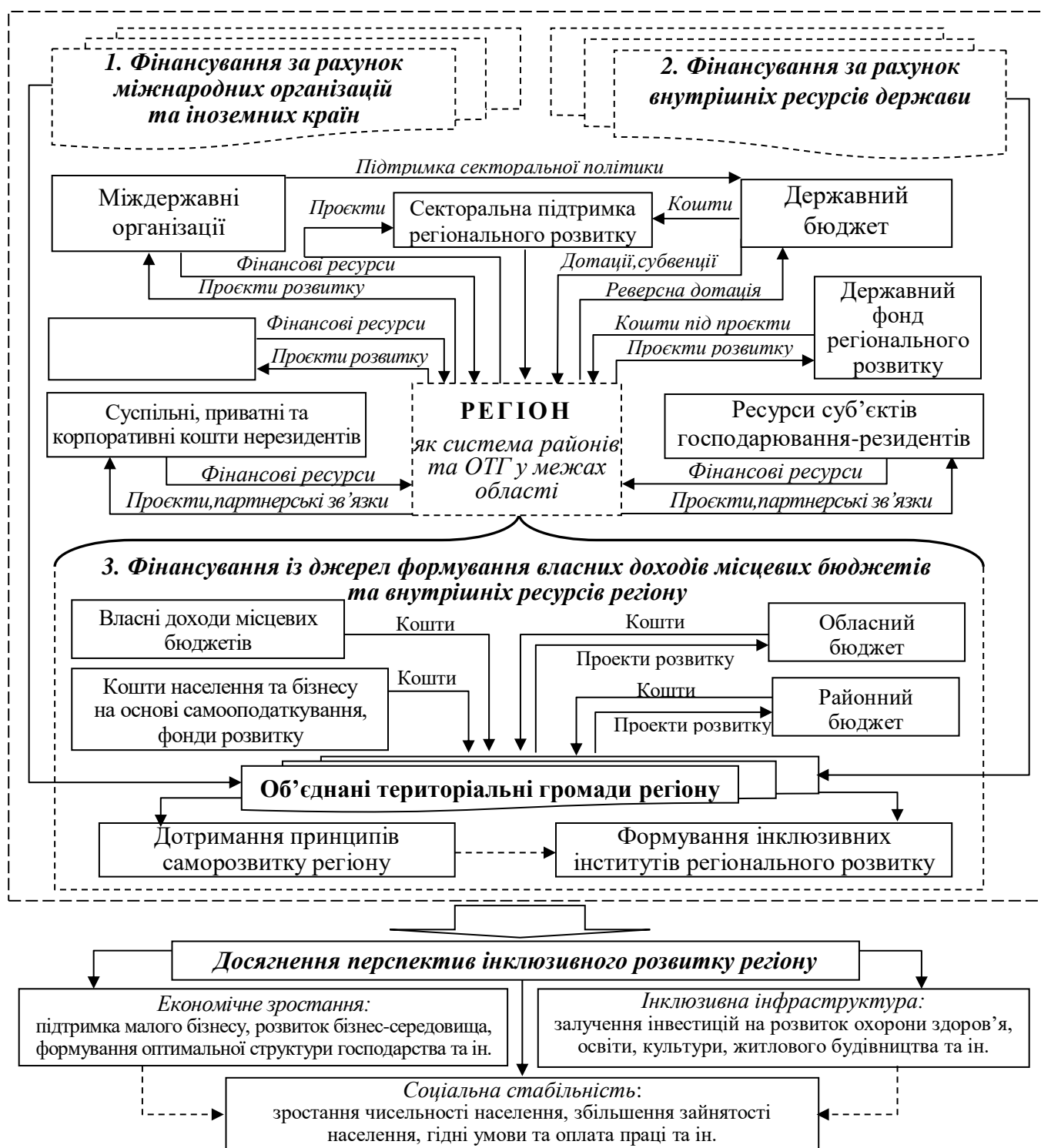

Рис. 1.15. Організаційно-економічний механізм фінансового забезпечення інклюзивного розвитку регіону в умовах фінансової децентралізації

* Розроблено авторами.

На сьогодні для комплексного використання можливостей, наданих фінансовою децентралізацією, та досягнення цілей

інклюзивного розвитку, необхідним є усвідомлення й систематизація інформації щодо можливих джерел зовнішнього фінансування. Розкриваючи складові організаційно-економічного механізму фінансового забезпечення в умовах фінансової децентралізації виділяємо такі основні джерела фінансування інклюзивного розвитку, які доступні для здобувачів з України: кошти міжнародних організацій; урядові фонди іноземних країн; суспільні, корпоративні та приватні ресурси нерезидентів. Дещо докладніше про ці групи. Ресурси від іноземних донорів надаються як у формі грошових коштів (безповоротні гранти), так і консалтингових послуг, обладнання, матеріалів та використані для інклюзивного розвитку регіонів України.

Так двома найбільші донорами, які надають підтримку Україні зокрема і на цілі місцевого/регіонального розвитку, виступають Сполучені Штати Америки та Європейський Союз. Зауважимо, що за кошти отримані Україною від структур ЄС упродовж 2017–2018 рр. (600 млн грн.) реалізовано п'ять загальнодержавних програм на досягнення стратегічних цілей, сформованих у Державній стратегії регіонального розвитку – 2027 [76].

Серед міжнародних організацій підтримку надавали також організації системи ООН, Світовий банк, ЄБРР, ОЕСР. Щодо фондів окремих держав, фінансування програм та проектів розвитку в Україні здійснювалось Канадою, ФРН, Швецією, Швейцарією, Японією, Туреччиною, Данією.

Серед міжнародних програм, спрямованих на підтримку реформи децентралізації та розвитку нових громад особливо активно реалізовувались [61, с. 83–87]:

- проекти Ради Європи, Королівства Швеції, Королівства Данії, Королівства Нідерландів, Швейцарської конфедерації, Фінляндії, Канади (бюджет склав понад 20 млн. євро);

- програма USAID «Decentralization Offering Better Results and Efficiency» (обсяг фінансування 50 млн. дол.);

- програма ЄС «U-Lead» (обсяг фінансування на суму 97 млн. євро). Так, задля покращення якості надання адміністративних

послуг для населення, що є одним із завдань децентралізації, громади можуть отримати допомогу у створенні ЦНАП від Програми «U-LEAD з Європою» [79].

Можливим є використання ще одного виду зовнішнього ресурсу – пільгових кредитів міжнародних фінансових організацій (під 0–5% річних). Серед міжнародних організацій, які здійснюють кредитування проектів розвитку – Світовий банк, Європейський інвестиційний банк, Європейський банк реконструкції і розвитку, Німецька установа KfW.

Пріоритетні напрямки надання міжнародної допомоги досить часто визначаються стратегічними документами самих інвесторів. Водночас цей напрям містить значний потенціал залучення фінансових ресурсів на цілі інклюзивного розвитку регіонів, і на даний час набуває усе більшого інтересу серед українських громад та представників місцевої влади. Інформація про Проекти та програми міжнародної технічної допомоги, що реалізуються в Україні за підтримки європейських держав та міжнародних організацій розміщуються на сайтах органів влади та Міністерства економічного розвитку і торгівлі України.

Через брак інформації, відсутність досвіду та кваліфікованих спеціалістів із підготовки проектів та заповнення проектних заявок фінансування інклюзивного розвитку за рахунок міжнародних фінансових організацій та іноземних країн використовується не в повній мірі. Спостерігається як загальна пасивність щодо участі у конкурсах, так і низька якість поданих заявок.

Не зважаючи на перспективність цього джерела фінансових ресурсів, кількість успішних проектів, реалізованих за рахунок міжнародної технічної допомоги на сьогодні лишається досить низькою через дріб'язковість запропонованих органами місцевої влади проектів та їх орієнтація на вирішення поточних проблем, відсутність стратегічного розвитку, до того ж неспроможність освоїти великі суми проектного фінансування на забезпечення розвитку регіону.

Вважаємо, що формування комплексного системного бачення у представників регіональної влади та місцевого самоврядування перспективності концепції інклюзивного розвитку регіону та напрямків її забезпечення дозволить визначити проблеми, спланувати проект (програму), сформувати бюджет та підібрати відповідні грантові конкурси. Стратегічна орієнтація запланованих проектів інклюзивного розвитку регіону та узгодження мети і завдання розвитку із пріоритетами відібраних грантів дасть більше можливостей отримати фінансування від міжнародних організацій та іноземних країн.

Підвищити кількісні та якісні показники реалізації проектів з іноземним фінансуванням можливо шляхом посилення навчання спеціалістів та імплементації відповідного іноземного досвіду з розробки та заповнення проектних заявок, налагодження співпраці із зарубіжними донорами. Важливим є створення позитивного іміджу регіону через поширення інформації щодо перспективних проектів, які можуть бути реалізовані в регіоні, наявність переваг та ресурсів – створення інформаційної карти регіону задля зацікавлення потенційних інвесторів.

Фінансове забезпечення інклюзивного розвитку за рахунок внутрішніх ресурсів держави

Фінансова децентралізація поряд із самостійністю у вирішенні місцевих питань розвитку покладає на ОМС відповідальність щодо пошуку необхідних фінансових ресурсів. Нові умови не лише підвищили зацікавленість у співпраці із іноземними інвесторами та донорами, але й змінили формат відносин із державним бюджетом та економічними суб'єктами, що виступають потенційним джерелом фінансування інклюзивного розвитку регіону в середині держави.

Організаційно-економічний механізм зміцнення фінансової безпеки передбачає комплексне використання внутрішніх фінансових ресурсів держави та залучення їх на потреби активізації інклюзивного розвитку регіону. Серед таких джерел вагомим джерелом фінансових ресурсів інклюзивного розвитку регіону за

умов фінансової децентралізації виступає *субвенція з Державного бюджету на здійснення заходів щодо соціально-економічного розвитку окремих територій*. Отримані кошти можуть бути спрямовані на будівництво, реконструкцію, капітальний ремонт об'єктів інфраструктури комунальної власності (за винятком адміністративних будинків); здійснення екологічних й природоохоронних заходів; придбання обладнання для установ соціально-культурної сфери; реалізація заходів, пов'язаних із відселенням громадян із житлових будинків, що перебувають у аварійному стані; розв'язання проблем окремих адміністративно-територіальних одиниць; проведення робіт із газифікації; здійснення заходів з енергозбереження; здійснення спільних заходів, передбачених угодами щодо регіонального розвитку; будівництво, реконструкцію об'єктів освіти та охорони здоров'я та ін. [18].

Органи місцевого самоврядування об'єднаних територіальних громад можуть отримати *субвенцію з державного бюджету місцевим бюджетам на формування інфраструктури об'єднаних територіальних громад*, напрямами використання якої є формування інфраструктури об'єднаної територіальної громади, що належить до комунальної власності [18]. У 2019 р. на розвиток інфраструктури ОТГ передбачено 2,1 млрд грн, які розподілені між бюджетами створених у 2015–2018 рр. 806 об'єднаних територіальних громад пропорційно до площі ОТГ і кількості сільського населення в такій громаді [41]. Тобто, чим більше сільських територій об'єднала громада, тим більше коштів на розвиток інфраструктури вона отримала з Державного бюджету.

Інструментом активізації інклюзивного розвитку регіону можуть стати кошти *Державного фонду регіонального розвитку (ДФРР)* за рахунок яких здійснюється фінансування економічної та соціальної сфери громад, модернізації інфраструктури, поточних та капітальних ремонтів. Учасниками програм від ДФРР можуть бути місцеві й центральні органи виконавчої влади, ОМС, власники державних і комунальних об'єктів. Для залучення цього джерела

фінансування необхідно врахувати, що інвестиційні програми і проекти повинні відповідати пріоритетам, визначеним у Державній стратегії регіонального розвитку, передбачати співробітництво між територіальними громадами та бути спрямовані на їх підтримку. Зазначимо, що реалізація концепції інклюзивного розвитку регіону повністю відповідає поставленим вимогам. Тому визнання концепції інклюзивного розвитку регіону та встановлення більших відсотків співфінансування від регіональної влади при поданні заявок на конкурс проектів збільшить можливість отримати фінансування від ДФРР та упроваджувати важливі місцеві проекти, зокрема щодо реконструкції шкіл, дитячих садків, лікарень та ін..

Ефективна організація фінансового забезпечення інклюзивного розвитку регіону потребує створення умов, сприятливих для *активізації підприємницької діяльності в регіонах та включення локального бізнесу до процесів розвитку громади (інклюзія бізнесу)*. Підтримуючи думку ряду науковців [26] вважаємо, що поряд із лібералізацією системи місцевого оподаткування, яка матиме позитивний вплив на бізнес, стимулювання його участі у розвитку громад потребуватиме цілеспрямованого впливу, в тому числі – шляхом зацікавлення бізнесу в інвестуванні у формування капіталу громади. У контексті цього важливим є поширення соціальної відповідальності бізнесу та еволюцію цієї відповідальності від добродійності до інвестицій у місцевий розвиток. Погоджуємось із тим, що саме за таких умов може бути досягнуте інклюзивне зростання регіону, яке поєднуватиме зростання продуктивності праці та зайнятості.

Фінансування інклюзивного розвитку із джерел формування власних доходів місцевих бюджетів та внутрішніх ресурсів регіону

Зазвичай додаткові ресурси регіону можуть бути сформовані шляхом оптимізації витрат або лібералізації системи місцевого оподаткування. Як наслідок посилюється стимулюючий ефект фіскального простору, за якого податкові втрати сприятимуть середньостроковому зростанню і, в перспективі, можуть окупитись

за рахунок нарощення бази оподаткування в майбутніх періодах [86, с. 4]. Щодо вектору витрат, їх оптимізація можлива шляхом скорочення фінансування управлінського апарату. За умов фінансової децентралізації ресурси можуть бути запозичені як із внутрішніх, так і з зовнішніх джерел. Місцеві органи влади можуть за спрощеною процедурою надавати місцеві гарантії та брати запозичення від міжнародних фінансових організацій, адже без залучення інвестицій розвиток регіону просто неможливий.

Розширення фіскального простору інклюзивного розвитку регіонів умовах фінансової децентралізації потребує комплексного використання усіх джерел та можливостей, наданих ОТГ для формування власних фінансових ресурсів. У результаті фінансової децентралізації ОТГ отримали можливість залучити кошти з *обласних бюджетів під програми регіонального розвитку*. Для реалізації регіональної концепції інклюзивного розвитку необхідним є визнання її пріоритетності. Оскільки кошти під мікропроекти регіонального розвитку виділяються на конкурсній основі, при відборі проектних заявок, фінансування яких передбачене з обласного бюджету, перевагу надавати тим ініціативам, реалізація яких спрямована на досягнення цілей інклюзивного розвитку.

Повноцінне та ефективне виконання функцій органами місцевої влади щодо створення належних умов для інклюзивного зростання регіону потребують визначення стабільних і реальних *джерел формування власних доходів* місцевих бюджетів, сформованих не тільки з традиційних податкових надходжень та міжбюджетних трансфертів, але й з альтернативних джерел наповнення доходної частини місцевих бюджетів, таких як випуск муніципальних облігацій, банківського кредитування, муніципальних запозичень на зразок проектних позик та ін. При цьому слід відзначити, що повноцінне реформування системи місцевих запозичень неможливе без трансформації інституціональних засад формування дохідної бази місцевого самоврядування (зокрема – податкової), оскільки саме податкові

надходження є основним джерелом погашення заборгованості за позикою [33].

Залученню коштів населення до процесів розвитку регіону та громад сприятимуть заходи із посилення *фінансової інклюзії*, що розширює доступ до фінансових послуг, включаючи банківські рахунки та електронні платежі. Розвиток фінансової інклюзії забезпечує рівний доступ до використання фінансових послуг, створює умови для залучення усіх сегментів населення й бізнесу до користування різноманітними фінансовими послугами та створює можливості для акумулювання додаткових джерел фінансових ресурсів інклюзивного розвитку регіону.

Одним із способів поширення фінансової інклюзії є електронний банкінг. Він набув значної популярності в розвинутих країнах та поступово захоплює український фінансовий-кредитний сектор. Надання послуг електронного банкінгу дозволяє населенню не відвідуючи філію банків, здійснювати широкий спектр банківських операцій: управляти обсягом ресурсів самостійно рахунок; обмін валюти; здійснювати платежі та перекази; платити за послуги мобільного зв'язку, Інтернет, комунальні послуги, податки, штрафи.

За умов посилення фінансової самостійності громад та зацікавленості її жителів у результатах інклюзивного зростання, перспективним джерелом формування фінансових ресурсів на місцях можуть стати *кошти населення, мобілізовані на засадах самооподаткування*, що є формою залучення на добровільній основі за рішенням зборів громадян за місцем проживання коштів населення відповідної території для фінансування разових цільових заходів соціально-побутового характеру [49].

Альтернативним джерелом коштів, мобілізованих на засадах самооподаткування є створення *фондів розвитку громад*, що являють собою цільовий фонд грошових коштів на фінансування некомерційних проектів, як правило, у сфері освіти, охорони здоров'я або культури. Бюджет фонду створюється за рахунок благодійних внесків населення та бізнесу, урядових органів, а

також інших фондів та неприбуткових організацій, зацікавлених у інклюзивному розвитку громади. Особливостями функціонування цих фондів є [36, с. 24–29; 46, с. 193–199.]: незалежність від контролю окремих організацій чи урядових органів; здійснення управління є радою, до складу якої входять представники територіальної громади; формування фінансових ресурсів для потреб громади за рахунок благодійних внесків місцевих мешканців; прозора процедура фінансування місцевих проектів; звітування перед громадою щодо результатів діяльності фонду щодо вирішення місцевих проблем. Вказані переваги призвели до широкого розповсюдження і активного використання у економічно розвинутих країнах світу цього механізму фінансування. Створення *фондів розвитку громад* стало обов'язковим елементом громадської активності, фактором формування потужних і самодостатніх територіальних громад.

Залучення різних джерел фінансування є одним з ключових питань, яке постає перед регіоном для втілення ідей інклюзивного розвитку. *Фандрейзинг (fundraising)* – процес залучення грошових й інших ресурсів, що здійснюється у більшості випадків некомерційною організацією задля реалізації соціального проекту або серії проектів, об'єднаних однією спільною ідеєю, наприклад, перехід на інклюзивний вектор розвитку. На реалізацію визначених проектів кошти акумулюються із різних джерел: приватних осіб, бізнес-спільноти, державних та міжнародних фондів, організацій та ін..

Ще одним способом мобілізації коштів населення регіону є *громадське фінансування (crowdfunding)*, як форма співпраці людей, що добровільно об'єднують свої гроші чи інші ресурси, як правило через Інтернет, аби виконувати різні завдання – допомога постраждалим від стихійних лих, підтримка з боку вболівальників чи фанатів, підтримка політичних кампаній, фінансування стартап компаній та малого бізнесу, створення вільного програмного забезпечення тощо [63, с. 53].

Ефективне фінансове забезпечення інклюзивного розвитку регіону вимагає комплексного використання усіх можливих джерел фінансування. Водночас за умови фінансової децентралізації особливої ваги набуває можливість активізації внутрішнього потенціалу територій задля самостійного формування джерел фінансування місцевого розвитку. Вважаємо, що за умов децентралізації та посилення фінансової самостійності розвиток регіонів потребує зміни акцентів у напрямку активізації ендogenous потенціалу та переходу на засади *саморозвитку*.

Зміст саморозвитку регіону полягає у здатності соціально-економічної системи самостійно забезпечувати своє ефективне функціонування у довготривалій перспективі за умови дотримання сталого інклюзивного зростання та підвищення рівня добробуту населення. Розкриваючи сутність концепції саморозвитку можна визначити, що в його основу повинні бути покладені принципи: *самодостатності; субсидіарності; самоуправління; самоорганізації; інклюзивності; самофінансування; співорганізації та ко-еволюції*.

Принцип самодостатності полягає у внутрішній спроможності регіональної економічної системи забезпечити стійкий інклюзивний розвиток у довгостроковому періоді. Самодостатність – це міра можливості регіону ефективно використовувати свій стратегічний потенціал, його здатність розраховувати на власні резерви досягнення стійкого соціально-економічного зростання.

Водночас в умовах фінансової децентралізації імперативом саморозвитку регіону є реалізація *принципу субсидіарності*, що передбачає передачу фінансових ресурсів від центральних органів на місця задля їх більш ефективного використання відповідно до потреб конкретного регіону.

Крім того важливими є *принцип самоуправління*, який передбачає наявність механізмів управління та регулювання процесів розвитку у самій регіональній системі. Оптимальне поєднання регіонального самоуправління та державного

регулювання територіального розвитку визначає здатність економіки регіону в конкретних умовах забезпечувати прискорене збільшення валового регіонального продукту за рахунок власних коштів та створення в регіоні конкурентного середовища яке направлено на позитивну динаміку його розвитку та підвищення якості життя населення регіону [11, с. 218–223].

Погоджуючись із думкою М. О. Кизими зауважимо, що дотримання *принципу самоорганізації* забезпечує спроможність системи самостійно підтримувати чи вдосконалювати рівень своєї організації при зміні зовнішніх або внутрішніх умов її існування; діяльність з урахуванням минулого досвіду спрямована на збереження її цілісності, підвищення стійкості, забезпечення нормального функціонування або розвитку [29]. Самоорганізація характеризує здатність регіону самостійно вибирати цілі свого розвитку та шляхи їх досягнення, змінюючи за необхідності, як самі цілі, так засоби їх досягнення. Запровадження засад саморозвитку передбачає самостійне визначення громадами пріоритетів свого розвитку, що за умови розуміння представниками ОМС значимості інклюзивної концепції зростання, дозволить пришвидшити перехід на новий вектор соціально-економічного піднесення.

За умов фінансової децентралізації *саморозвиток регіону на засадах інклюзивності* передбачає максимальне використання внутрішніх ресурсів, можливість акумулювати та нарощувати фінансову основу, формування раціональної структури витрат місцевих бюджетів та справедливий розподіл отриманих благ із метою досягнення самодостатнього розвитку регіону та покращення якості життя його населення.

Самофінансування полягає в забезпеченні місцевих витрат за рахунок власних чи залучених під власну відповідальність джерел на основі оптимального використання фінансових ресурсів регіону. Із початком фінансової децентралізації об'єднані територіальні громади отримали додаткові шляхи акумулювання ресурсів для забезпечення власного саморозвитку, дотримання принципів його

сталості. Зокрема, із запровадженням реформи місцевим органам влади мають можливість розміщувати власні надходження та залишки вільних коштів, окрім казначейських рахунків, ще й в установах банків, що дає змогу більш оперативно керувати власними наявними коштами.

Фінансова децентралізація створила підстави для модернізації регіональної економічної політики на засадах *співорганізації* територіальних утворень (регіонів, ОТГ) та розвитку міжрегіонального економічного простору. Принцип співорганізації передбачає отримання синергетичного ефекту від спільного використання переваг окремих регіонів чи територій базового рівня (ОТГ) під час міжрегіональної взаємодії. Співорганізація розвитку регіонів здатна створити нові форми економічної взаємодії, заміщуючи конфлікт інтересів і суперництво багатосторонніми конкурентними перевагами.

При налагодженні міжмуніципальної та міжрегіональної співорганізації необхідно враховувати особливості ко-еволюції складних систем, в контексті застосування синергетичного підходу. У загальному вигляді «ко-еволюція» передбачає спільний розвиток у рамках взаємодії систем, де відбувається послідовна кореляція еволюційних змін [12, с. 197].

Врахування *ко-еволюційного підходу* при налагодженні міжтериторіальної взаємодії, на нашу думку, дозволяє використати неоднорідність і диференціацію регіонів для взаємовигідного задоволення інтересів й потреб. Таким чином, співорганізація регіонів на основі положень теорії ко-еволюції здатна розкрити деякі приховані внутрішні можливості та ресурси територій, що за умов фінансової децентралізації дає змогу активізувати спільний потенціал їх інклюзивного розвитку.

Дотримання зазначених принципів саморозвитку сприятиме максимальному використанню внутрішніх та зовнішніх фінансових ресурсів, залученню громади у виробленні валового регіонального продукту та забезпеченню справедливого розподілу доходів громад, підвищенню фінансової спроможності регіону.

Проведений причинно-наслідковий аналіз дозволяє сформулювати відповідні пропозиції шляхом формування концептуальної моделі фінансового забезпечення інклюзивного розвитку регіону в умовах фінансової децентралізації, практичне застосування якої дозволить у комплексі використовувати усі можливі джерела фінансових ресурсів, доступ до яких наданий органам місцевого самоврядування та регіональної влади за умов фінансової децентралізації (рис. 1.16).

Запропонована модель фінансового забезпечення інклюзивного розвитку регіону в умовах децентралізації дасть змогу:

1. Досягнення цілей інклюзивного розвитку не можливе без відповідної стратегії та чітко визначеного плану розвитку території. Проведення діагностики фіскального простору та рівня інклюзивного розвитку регіону дозволить правильно зпозиціонувати регіон, оцінити його конкурентні переваги, можливості та проблеми, визначити стратегічні орієнтири та пріоритетні для реалізації проекти. Варто враховувати, що інвестори надають перевагу проектам, що відповідають стратегічному плану розвитку громади чи регіону. Тобто наявність такого плану є обов'язковою складовою організації фінансового забезпечення інклюзивного розвитку.

2. Для організації ефективної роботи щодо визначення пріоритетних для досягнення інклюзивного розвитку проектів та залучення грантових коштів необхідною є наявність кваліфікованих спеціалістів із оформлення проектних заявок або створення окремого відділу проектів та грантів. Поряд з цим наявність такого відділу дозволить на високому професійному рівні розробити інвестиційний паспорт та бізнес-карту ОТГ, систематизувати інформацію про проекти та інвестиційні об'єкти, що можуть зацікавити потенційних інвесторів.

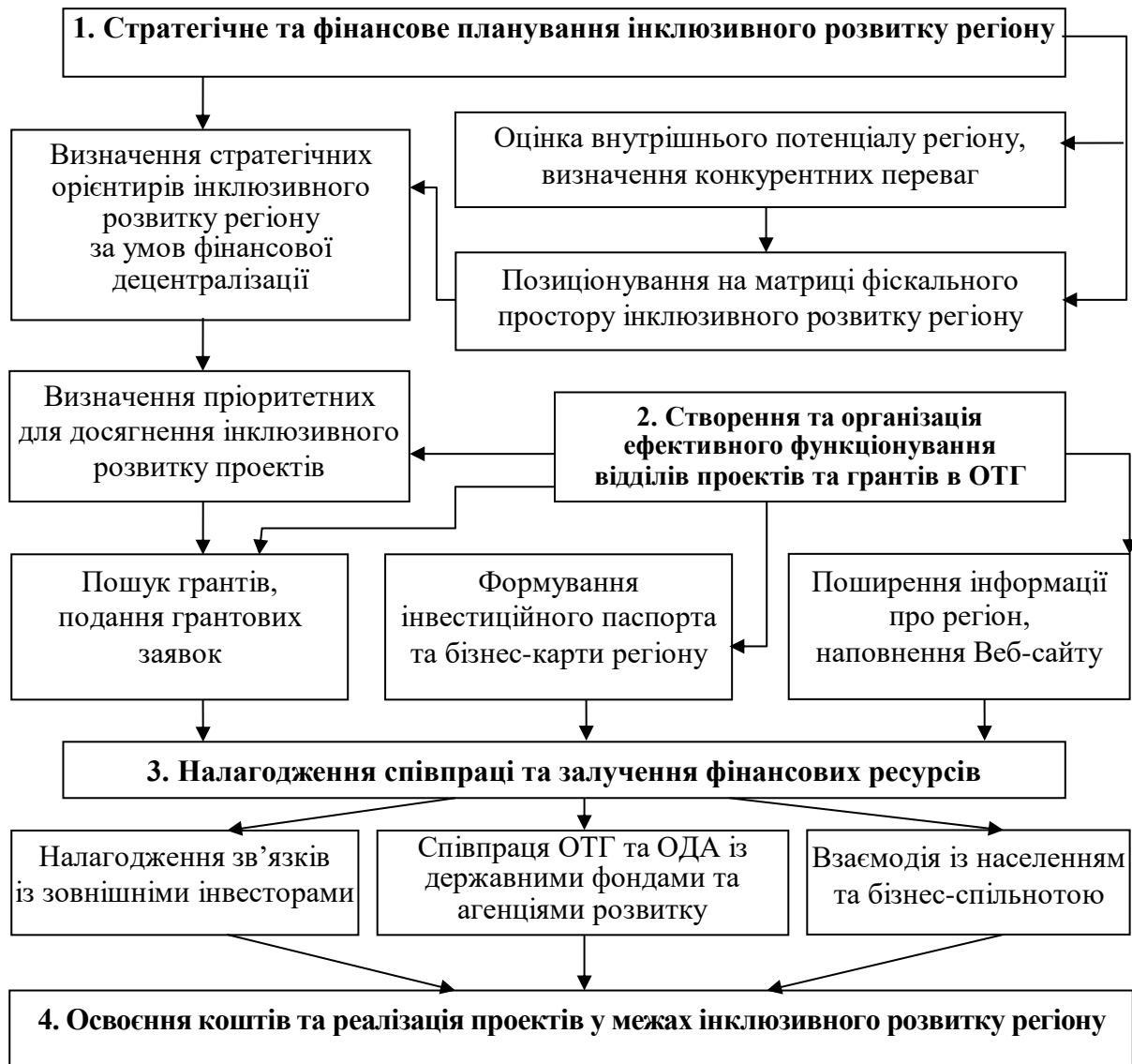

Рис. 1.16. Концептуальна модель фінансового забезпечення інклюзивного розвитку регіону в умовах децентралізації

**Побудовано авторами.*

3. Налагодження ефективно діючої системи фінансового забезпечення інклюзивного розвитку регіону необхідним є підвищення комунікаційної діяльності та налагодження співпраці із зовнішніми інвесторами, державними фондами та агенціями розвитку, різними інвестиційними фондами та фондами співфінансування. Розвиток державно-приватного партнерства у цьому контексті дозволить посилити співпрацю із представниками локального бізнесу та підвищити рівень їх залучення до вирішення проблем регіону, що відповідає засадам інклюзивної концепції розвитку.

4. Ефективно організована робота щодо визначення пріоритетів розвитку, пошуку грантів і налагодження співпраці сприятиме зростанню фінансового забезпечення за рахунок власних коштів; кошті міжнародних фондів та зовнішнього фінансування; зростання доходів місцевих бюджетів; програм державної підтримки; донорського співфінансування. Відтак на останньому етапі важливим є ефективно та своєчасне освоєння фінансових ресурсів, їх використання на визначені цілі.

Отже, за результати проведеного дослідження запропоновано *організаційно-економічний механізм фінансового забезпечення інклюзивного розвитку регіону в умовах фінансової децентралізації*, що передбачає взаємоузгоджені дії суб'єктів відносин системи формування місцевих фінансових ресурсів, щодо ефективного використання потенційних джерел фінансування за рахунок міжнародних організацій та іноземних країн; внутрішніх ресурсів держави та формування власних доходів та ресурсів регіону, що надходять у розпорядження ОТГ, розподіл яких здійснюється через інклюзивні інститути регіонального розвитку на основі програмно-цільового, гендерно-орієнтованого та партиципаторного бюджетування. Запропонований підхід передбачає дотримання принципів самодостатності; субсидіарності; самоуправління; самоорганізації; інклюзивності; самофінансування; співорганізації, ко-еволюції та пріоритетів інклюзивного зростання економічної, соціальної та інфраструктурної сфер, що забезпечить якісно новий рівень управління й самоорганізації діяльності громад регіону на основі перманентної взаємодії органів державного управління, місцевого самоврядування, бізнесу та населення.

Запропонований механізм дає можливість систематизувати та комплексно охопити усі можливі потенційні джерела ресурсів для фінансування проектів інклюзивного розвитку регіону.

Механізм розкриває три основні групи джерел фінансового забезпечення інклюзивного розвитку регіону:

- за рахунок міжнародних організацій та іноземних країн;
- за рахунок внутрішніх ресурсів держави;

- із джерел формування власних доходів місцевих бюджетів та внутрішніх ресурсів регіону.

Визначено, що основним методом є проектне фінансування, що здійснюється на конкурсній основі. Відповідно інструментами організаційно-економічного механізму є грантові кошти донорів, що виділяються під проекти регіонального розвитку та подані органами місцевого самоврядування й регіональної влади проектні заявки.

До кожної із груп фінансового забезпечення подані пропозиції, що враховують специфіку відповідного джерела фінансових ресурсів і використання яких збільшує можливість отримати грантове фінансування.

Визначено, що причиною низьких кількісних та якісних показників реалізації проектів, що фінансуються *за кошти міжнародних організацій та іноземних держав* є:

- брак досвіду та кваліфікованих спеціалістів із підготовки проектів;

- відсутність стратегічного бачення, орієнтація на вирішення поточних проблем;

- неспроможність освоїти великі суми фінансування через недосконалість фінансового планування та бюджетування запланованих заходів.

Відтак пропонується:

- формування комплексного системного бачення у представників регіональної влади та місцевого самоврядування перспективності концепції інклюзивного розвитку регіону та напрямків її забезпечення;

- підбір та узгодження мети і завдання інклюзивного розвитку регіону із пріоритетами відібраних грантів;

- посилення навчання спеціалістів й імплементації відповідного іноземного досвіду з розробки та заповнення проектних заявок;

- налагодження співпраці із зарубіжними донорами;

- створення позитивного іміджу регіону через поширення

інформації щодо перспективних проектів, розроблення інформаційної карти регіону.

Задля фінансового забезпечення інклюзивного розвитку за рахунок коштів держави та суб'єктів господарювання – резидентів пропонується:

- комплексне використання внутрішніх фінансових ресурсів держави, зокрема субвенції з Державного бюджету на здійснення заходів щодо соціально-економічного розвитку окремих територій, субвенцію з державного бюджету місцевим бюджетам на формування інфраструктури об'єднаних територіальних громад, коштів ДФРР та включення локального бізнесу до процесів розвитку громади;

- задля підвищення показників реалізації проектів ДФРР наголошується на необхідності врахування вимог, що пред'являються до проектів на конкурсі. Зауважено, що інклюзивний розвиток регіону повністю відповідає зазначеним вимогам;

- пропонується використовувати кошти ДФРР як активний інструмент впровадження концепції інклюзивного розвитку регіону шляхом гарантування регіональними органами влади вищих відсотків співфінансування проектів, які подаються на конкурс;

- інклюзія бізнесу пропонується як обов'язкова складова організаційно-економічного механізму фінансового забезпечення інклюзивного розвитку регіону. Пропонується поряд із лібералізацією системи місцевого оподаткування, запроваджувати принципи соціальної відповідальності бізнесу, забезпечувати активну участь бізнесу в прийнятті рішень щодо розвитку території, що підвищить його зацікавлення в інвестуванні у місцевий розвиток та формування капіталу громади.

Стверджується, що за умов фінансової децентралізації особливої ваги набуває здатність місцевого самоврядування реалізовувати ендогенний потенціал регіону та забезпечувати фінансування інклюзивного розвитку із власних доходів місцевих бюджетів та внутрішніх ресурсів регіону. Серед шляхів підвищення

ефективності внутрішніх джерел фінансування регіону наведено:

- оптимізація витрат шляхом скорочення фінансування управлінського апарату та лібералізації системи місцевого оподаткування;

- при відборі проектів, що фінансуються за кошти обласного бюджету пропонується надавати перевагу тим ініціативам, реалізація яких спрямована на досягнення цілей інклюзивного розвитку;

- доцільним є застосування альтернативних джерел наповнення доходної частини місцевих бюджетів, таких як випуск муніципальних облігацій, банківського кредитування, муніципальних запозичень на зразок проектних позик;

- мобілізація ендогенних джерел фінансового забезпечення інклюзивного розвитку регіону та залученню коштів населення до процесів розвитку регіону та громад сприятимуть запропоновані заходи із посилення фінансової інклюзії зокрема шляхом розповсюдження електронного банкінгу; розширення мережі Інтернет, особливо в сільській місцевості; інформування щодо технологічних інновацій особливо серед людей похилого віку;

- за умов посилення фінансової самостійності громад як перспективне джерело формування фінансових ресурсів на місцях пропонується кошти населення, мобілізовані на засадах самооподаткування. Як складові частини механізму фінансового забезпечення інклюзивного розвитку регіону на засадах самооподаткування пропонується використовувати: створення фондів розвитку громад; фандрейзинг; громадське фінансування (crowdfunding), комплексне використання яких дозволить забезпечити додаткові фінансові ресурси для вирішення важливих для місцевого розвитку проблем;

У межах організаційно-економічного механізму фінансового забезпечення інклюзивного розвитку задля активізації ендогенного потенціалу території систематизовано та запропоновано до впровадження принципи саморозвитку регіону: *самодостатності; субсидіарності; самоуправління; самоорганізації; інклюзивності;*

самофінансування; співорганізації та ко-еволюції. Їх дотримання сприятиме здатності соціально-економічної системи самостійно забезпечувати своє ефективне функціонування у довготривалій перспективі за умови сталого інклюзивного зростання та підвищення рівня добробуту населення.

Звернуто увагу на дотримання принципу ко-еволюції, що за наявності суттєвої міжрегіональної диференціації та виявленими відмінностями у фінансовій спроможності різних ОТГ, набуває особливої ваги. Він передбачає налагодження міжтериторіальної взаємодії та використання переваг регіонів для взаємовигідного задоволення інтересів й потреб, що за умов фінансової децентралізації дає змогу активізувати спільний потенціал їх інклюзивного розвитку.

Узагальнено виявлені проблеми ефективного функціонування механізму фінансового забезпечення інклюзивного розвитку регіону та наведено дві їх групи: проблеми економічного та організаційного характеру. Це дало можливість обґрунтувати пропозиції щодо комплексного їх вирішення та запропонувати концептуальну модель фінансового забезпечення інклюзивного розвитку регіону в умовах децентралізації, яка передбачає:

1. Стратегічне та фінансове планування інклюзивного розвитку регіону, що дозволить визначити орієнтири розвитку регіону, та розробляти проекти що передбачають вирішення стратегічних завдань та освоєння великих сум коштів, отриманих під проекти.

2. Створення в ОТГ або налагодження ефективної діяльності відділів проектів та грантів. Із залученням відповідних спеціалістів, що мають досвід та навички формування проектів, відбору грантових конкурсів та заповнення проектних заявок. Звертається увага на важливість висвітлення та поширення інформації про проектні переваги регіону.

3. Обов'язковим елементом є налагодження співпраці із потенційними донорами, що дозволить зрозуміти вимоги та пріоритети при відборі проектів, отримати інформацію про

можливості фінансування.

4. Впровадження концепції інклюзивного розвитку регіону потребує освоєння коштів та реалізацію заходів із дотриманням відповідних векторів розвитку, що визначено як заключний блок запропонованої концептуальної моделі.

Здійснення управління інклюзивним розвитком регіону потребує врахування інтересів усіх зацікавлених сторін, що можливе шляхом розвитку міцних, довірливих і кооперативних відносин із приватним сектором та громадою, узгодження цілей і стимулів, створення інклюзивних інститутів.

Отже, реформа децентралізації посилила фінансову самостійність регіонів, надавши ключову роль у визначенні перспектив розвитку місцевим органам самоврядування. Задля ефективного використання новоствореними громадами можливостей фінансової децентралізації щодо акумулювання фінансових ресурсів та забезпечення їх саморозвитку на засадах інклюзивного зростання необхідно:

- надавати пріоритет щодо фінансування проектів інклюзивного розвитку за рахунок коштів Державного фонду регіонального розвитку;

- посилити контроль за здійсненням конкурсного відбору проектів, забезпечити стабільність їх фінансування протягом строку реалізації;

- налагодити міжтериторіальну співпрацю задля спільного утримання об'єктів соціальної сфери (шкіл, лікарень, бібліотек та ін.) і забезпечення доступу населення до цих об'єктів, підвищення якості задоволення послуг соціальної сфери та гарантування можливості особистісного розвитку населення.

Саморозвиток регіону полягає у спроможності просторової системи об'єднаної спільним управлінням забезпечувати позитивну динаміку параметрів економічного, інфраструктурного та соціального розвитку за рахунок власних і залучених коштів, що сприятиме підвищенню рівня та якості життя населення регіону, за максимального його залучення до процесу активної діяльності й

справедливого розподілу отриманих результатів на засадах інклюзивності.

Водночас навіть за умов саморозвитку регіону територіальна система не може розвиватися ізольовано, задіюючи лише внутрішні ресурси. Проведена реформа децентралізації створила умови, які надають можливості та стимулюють місцеве самоврядування до пошуку нових джерел фінансового забезпечення інклюзивного розвитку та забезпечення потреб громади, мобілізуючи як кошти державного та обласного бюджетів, так і створюючи умови до активної співпраці населення громади, влади і бізнесу.

Невід'ємною складовою частиною механізму фінансового забезпечення інклюзивного розвитку регіону є формування інклюзивних інститутів, що забезпечують партиципаторну участь у визначенні пріоритетних напрямків використання місцевих фінансових ресурсів на цілі досягнення інклюзивного розвитку та підвищення добробуту життя населення.

Забезпечення інклюзивного розвитку регіону у довгостроковій перспективі не можливе без аналізу змін зовнішнього середовища та своєчасного реагування на тенденції, що в ньому відбуваються. Важливим для своєчасного виявлення зовнішніх загроз й адаптації політики інклюзивного розвитку регіону з метою їх мінімізації є проведення аналізу глобальних змін і їх впливу на регіональні фінансові відносини. Оцінка сучасних тенденцій та прогнозування їхнього розвитку в майбутньому має враховуватися під час розробки стратегії інклюзивного розвитку, орієнтованої на розширення фіскального простору регіону із врахуванням майбутніх змін.

Вплив мегатрендів на розширення фіскального простору інклюзивного розвитку регіонів у стратегічній перспективі

Наприкінці ХХ-го ст. – початку ХХІ ст. у сфері соціальних й економічних відносин особливо помітним став вплив глобальних тенденцій – мегатрендів – великомасштабних, довгострокових процесів світового розвитку, які протягом вказаного періоду залишилися рушійними силами світових подій. Під впливом

глобалізації, мегатренди посилюють свій вплив на розвиток державного управління та функціонування приватного сектору, що обумовлює необхідність їх врахування при виборі стратегічних пріоритетів й обґрунтуванні напрямків розширення фіскального простору інклюзивного розвитку регіонів за умов проведеної адміністративно-територіальної реформи та фінансової децентралізації.

Залишаючись відкритою системою регіон піддається впливу *зовнішніх сил та факторів*, що обумовлює необхідність врахування глобальних змін при визначенні стратегічних перспектив розширення фіскального простору інклюзивного розвитку регіонів. На відміну від дії чинників внутрішнього середовища (до яких відносимо особливості податково-бюджетних відносин та спроможність регіону до саморозвитку, його організаційно-економічне забезпечення), що визначають сучасний стан та середньострокові перспективи розширення фіскального простору інклюзивного розвитку регіону, мегатренди мають довгостроковий характер. Глобальні зміни несуть у собі наслідки, які матимуть суттєвий вплив на формування суспільних й економічних відносин, у тому числі на парадигму нової концепції інклюзивного розвитку регіону, формування його фіскального простору. Такими мегатрендами є:

– розвиток нових технологій, автоматизація та диджиталізація (перехід інформаційного поля на цифрові технології), наслідком чого є активізація інтернет-діяльності, запровадження електронного адміністрування податків;

– демографічні зміни, що характеризуються рівнем старіння населення, міграційними процесами й урбанізацією. Це матиме вплив на функціонування ринку праці та надходження ПДФО, зокрема від оподаткування заробітних плат;

– екологічні зміни, наслідком яких стане посилена увага до проблем екології. Як наслідок зростає необхідність використання податкових інструментів впливу на забруднення навколишнього середовища суб'єктами господарювання та посилення екологічне

оподаткування.

Досвід зарубіжних країн щодо проведення ефективної реформи децентралізації та формування фінансово спроможних громад вказує на вирішальне значення здатності системи місцевого управління виявляти та своєчасно реагувати на прояви відповідних викликів у соціально-економічному середовищі та обирати обґрунтовані концепції розширення фіскального простору задля забезпечення інклюзивного розвитку регіону.

Основною тезою дослідження є те, що інклюзивний розвиток регіонів значною мірою залежить від достатності фінансових ресурсів місцевих бюджетів для досягнення визначених перспективи та орієнтирів соціально-економічного зростання. При цьому основним джерелом фінансових ресурсів місцевих бюджетів є надходження від загальнодержавних податків і зборів, що розподіляються між різними рівнями бюджетів відповідно до Бюджетного кодексу, та місцевих податкових платежів. За таких умов основним стратегічним завданням постає досягнення компліментарності глобальних змін і можливості розширення фіскального простору інклюзивного розвитку регіонів шляхом збільшення обсягу доходів місцевих бюджетів від оподаткування основними бюджетоутворюючими податками.

Регіони стикаються з безперервним завданням адаптуватися до *технологічних змін*. Нова хвиля технологічного піднесення створює додаткові можливості розвитку регіонів, водночас, є викликом для місцевого самоврядування на здатність скористатися перевагами прогресу й швидко реагувати на загрози, що виникають у результаті. Цей виклик може стати більш складним у майбутньому, оскільки швидкість технологічних змін збільшується.

Розвиток технологій має прямий вплив на спосіб ведення господарської діяльності. Як наслідок тотального переходу до інформаційного поля та цифрових технології набирає масовості ведення інтернет-діяльності.

У процесі дослідження встановлено, що сьогодні система оподаткування суб'єктів інтернет-діяльності в Україні базується на

застосуванні до них загальнозстановлених норм і правил оподаткування. Відтак, механізм оподаткування суб'єктів інтернет-діяльності в Україні не враховує низку індивідуальних особливостей цього виду діяльності, що спонукає суб'єктів господарювання приховувати значний обсяг фінансових ресурсів і дозволяє знижувати показники податкової бази. У сучасному податковому законодавстві недостатньо дієвих методів податкового контролю, які дали б можливість виявляти суб'єктів інтернет-діяльності, що занижують обсяги фактично отриманих доходів.

Безпосередньо Інтернет є рушійною силою для розвитку економіки, тому, надання таких пільг можна розглядати як преференцію від держави для інтернет-діяльності, що бурхливо розвивається. Водночас, введення нових податків для оподаткування інтернет-діяльності буде нераціональним і обтяжливим. Тому, оптимальним варіантом для оподаткування інтернет-діяльності в Україні могло б бути запровадження спеціального податкового режиму для суб'єктів інтернет-діяльності на базі єдиного податку, надходження від якого поповнюють місцеві бюджети.

В контексті перспектив розширення фіскального простору регіонів оподаткування інтернет торгівлі в Україні є одним з найбільш привабливих.

Важливою проблемою зміцнення фінансової безпеки є налагодження контролю за суб'єктами господарювання платниками. Здійснення інтернет-діяльності вимагає державної реєстрації суб'єктів господарювання, тож потребує удосконалення системи обліку операцій інтернет-діяльності, як передумови створення об'єктивної бази даних щодо їх обсягів і структури, з обов'язковим урахуванням специфіки цього виду господарських операцій. Зважаючи на те, що ця сфера знаходиться на початковому етапі становлення, в Україні важливо мати достовірну інформацію щодо розвитку даної галузі з метою надання їй реальної оцінки. Це, перш за все, стосується автоматизації загальноприйнятних процедур реєстрації господарюючих суб'єктів, а також їх

подальшого звітування перед уповноваженими контролюючими органами.

З цією метою варто налагодити співпрацю з метою здійснення контролю за розрахунками, що здійснюються через фінансові компанії які обслуговують грошові розрахунки за поштові відправлення, так як посилення інтернет-торгівлі досить часто передбачає розрахунок післяплатою. Налагодження контролю за сумами коштів та регулярністю їх надходження на рахунки фізичних осіб дасть змогу виявити суб'єктів господарювання, що здійснюють підприємницьку діяльність в інтернет-мережі без реєстрації та вжити відповідних заходів з боку податкової служби.

Аналіз зарубіжного досвіду свідчить про доцільність впровадження спеціального програмного забезпечення (веб-лічильника) для суб'єкта господарювання і для контролюючих органів [6, с. 28]. Суб'єкти господарювання у сфері інтернет-діяльності повинні розміщувати на своєму веб-сайті спеціальний розпізнавальний знак («мітку довіри», з англ. «trust labels»), для убезпечення споживачів від шахрайства. Розміщувати такий розпізнавальний знак на своїх сайтах матимуть право ті суб'єкти, які здійснили постановку на податковий облік і зареєстровані у єдиному реєстрі платників податків. Це буде індикатором безпеки торговельних операцій у мережі Інтернет для споживачів.

Зазначене дозволить перевіряти факт реєстрації суб'єктів у податкових органах, свідчитиме про законність здійснюваної діяльності, сприятиме захисту прав споживачів і їх довіри до покупок у мережі Інтернет. Перевірку достовірності даного знаку мають здійснювати органи ДПС України. Дані норми успішно застосовуються у європейських країнах. Розпізнавальний знак «мітка довіри» широко застосовується на практиці провідних країн світу [6, с. 71].

У зв'язку із великим відсотком тінізації необхідно заохочувати суб'єктів господарювання легалізувати свою діяльність, одним із стимулюючих факторів при цьому може стати зменшення податкового навантаження через зниження ставок

оподаткування та спрощення процедури сплати податків. Створення сприятливого податкового середовища функціонування інтернет-діяльності в Україні можливе завдяки переорієнтації функцій податкової служби з фіскальної й адміністративно-владної на партнерську – обслуговуючо-контролюючу та запровадження механізму зниження непрямого податкового тиску, максимального спрощення податкових процедур і правил.

Таким чином оподаткування електронної комерції є важливим потенційним джерело розширення фіскального простору інклюзивного розвитку регіонів України, що потребує відповідного врегулювання.

Демографічні зміни, що характеризуються рівнем старіння населення, міграційними процесами й урбанізацією.

На сьогодні основним джерелом формування фінансових ресурсів регіону, як свідчать результати проведеного дослідження, є оподаткування доходів його населення. Збільшення тривалості життя та зменшення народжуваності збільшують частку літніх людей в усьому світі, ставлячи під загрозу достатність коштів у системах соціального забезпечення, включаючи виплати пенсій та медичне обслуговування [38]. Негативні демографічні зміни несуть у собі реальну загрозу ефективності функціонування фіскального простору та уповільнення інклюзивного розвитку регіонів у разі не врахування можливих змін та неспроможності місцевого самоврядування вчасно адаптуватись до них.

Розвиток регіонів у стратегічній перспективі визначатиметься трьома видами демографічних процесів, серед яких старіння та скорочення чисельності населення, урбанізація та переміщенням людей із сільських районів до міст, активізацією міграційних процесів із відповідними наслідками для регіональних ринків праці.

Задля адаптації до передбачуваних змін пропонуємо систему заходів щодо мінімізації їх негативного впливу на функціонування фіскального простору інклюзивного розвитку регіону (табл. 1.6).

**Вплив демографічних мегатенденцій
на розширення фіскального простору інклюзивного розвитку
регіонів**

Демографічні процеси	Загрози для фіскального простору	Виклики для інклюзивного розвитку	Напрямки адаптації
Старіння та скорочення чисельності населення	Зменшення надходження від ПДФО	Зростання кількості пенсіонерів, що належать до категорії населення із підвищеним ступенем ризику бути виключеними	- зниження залежності фінансових ресурсів місцевих бюджетів від ПДФО та диференціація системи місцевого оподаткування
Переміщення людей із сільських районів до міст	Скорочення надходжень до бюджетів сільських ОТГ	Зростання ризику ексклюзії для жителів сільських територій	- диверсифікація діяльності та розвиток підприємництва на сільських територіях
Міжнародна міграція	Зменшення бази оподаткування ПДФО для територій, що не є центрами розвитку	Дисбаланси на ринку праці	- активна регіональна політика зайнятості; - забезпечення ефективного державного регулювання рівня доходів населення

**Розроблено авторами.*

Багато з окреслених тенденцій матимуть вплив на систему місцевого оподаткування та формування фіскального простору регіонів. Податкова база деяких з них може кардинально змінитися через демографічні зрушення, зміни на ринку праці та доходи від бізнесу, а також зміни вартості землі й цін на житло. Це може призвести до збільшення диспропорцій у фіскальному просторі інклюзивного розвитку регіонів. Зважаючи на значимість оподаткування доходів населення у наповненні місцевих бюджетів, фактор демографічних змін є одним із найважливіших у визначенні напрямів розширення фіскального простору інклюзивного розвитку під впливом мегатенденцій.

Вирішення структурних проблем зайнятості та безробіття, реформування ринку праці, усуненні нелегальної міграції та зменшення частки неформальної економіки лежить у сфері

цільових орієнтирів досягнення інклюзивного розвитку й розширення фіскального простору регіонів.

Основне завдання *забезпечення ефективного державного регулювання рівня доходів населення* в Україні полягає у вирішенні та запобіганні виникненню гострих соціально-економічних проблем, таких як: відсутність чітко сформованого середнього класу; низький рівень доходів, поширеність бідності та малозабезпечення; надто велику диференціацію у оплаті праці за видами економічної діяльності та ін.

Сучасний механізм державного регулювання доходів населення України потребує удосконалення з метою забезпечення неухильного зростання реальних доходів населення за рахунок активізації усіх інструментів впливу держави на процеси формування і розподілу доходів й на цій основі забезпечення підвищення життєвого рівня та формування середнього класу.

Визначальними факторами матеріального добробуту населення та основним структурним елементами доходу є *заробітна плата та соціальні допомоги й трансферти*. Як показав проведений аналіз інклюзивного розвитку регіонів, в умовах українських реалій значна частка у структурі доходів населення належить соціальним трансфертам. Це свідчить про неефективний перерозподіл коштів бюджету, недосконалість системи соціального захисту населення та зростання чисельності безробітних і малозабезпечених.

Окремою складовою структури доходів населення є прибутки та доходи від власності, величина яких значною мірою обумовлюється діючою в країні *податковою системою та відрахуваннями до фондів обов'язкового соціального страхування*. Податки та обов'язкові соціальні внески безпосередньо впливають на розмір доходів населення, зменшуючи їх та знижуючи купівельну спроможність населення. Несприятлива політика уряду щодо встановлення загального податкового навантаження, недосконалість податкового законодавства є причиною того, що велика частка прибутку від підприємницької діяльності

залишається у тіні. За неефективної системи використання акумульованих таким чином коштів, що є характерним для нашої держави на сучасному етапі розвитку, негативно позначаються і на рівні добробуту населення.

Дослідивши структуру доходів населення та окресливши чинники формування їх обсягу можна дійти висновку, що регулювання доходів населення держава може здійснювати двома шляхами – впливаючи на основні складові доходів або визначаючи обсяг витрат домогосподарств і населення. У практиці державного управління ці заходи втілюються відповідно через реалізацію політики доходів й політики витрат [91, с. 317–324].

З метою удосконалення політики доходів населення та заробітної плати, подолання бідності та значного розшарування населення за доходами в сучасних умовах господарювання в Україні *система соціальних стандартів і гарантій* потребує оптимізації, що передбачає розробку і запровадження підходів до визначення бази для розрахунків мінімальної заробітної плати на основі зміни концепції її формування відповідно до макроекономічної ситуації в країні.

Щодо встановлення мінімальної заробітної плати, то серед останніх заходів у політиці регулювання доходів населення в Україні, відбулось подвоєння її розміру у 2017 р. до 3200 грн. З одного боку, як доводять проведені розрахунки, на той момент в Україні рівень заробітних плат вимагав підвищення. З іншого – політика уряду щодо мінімальних соціальних гарантій повинна бути продуманою та обґрунтованою реальними економічними можливостями держави. Як результат надмірне зростання мінімальної заробітної плати додало біля 2–2,5 в.п. до показника інфляції у 2017 р. Найбільш відчутний вплив зростання мінімальної зарплати відбувся через підвищення собівартості послуг.

Основними напрямками подальшого удосконалення існуючої системи регулювання доходів населення мають стати: встановлення об'єктивного рівня прожиткового мінімуму та мінімальної заробітної плати, у відповідності до реальних можливостей

економіки країни, реформування системи оподаткування у напрямку надання їй більшої соціальної спрямованості. Пріоритетним напрямком запроваджених заходів має стати відновлення соціальної справедливості, зниження рівня диференціації з одночасним підвищенням рівня життя населення [67, с. 90–92].

Податки на доходи належать до найдієвіших важелів, за допомогою яких держава може впливати на діяльність суб'єктів господарювання. Водночас вони є одним із найважливіших джерел поповнення бюджету [23, с. 243–245].

Провідне місце у формуванні фінансових ресурсів місцевих бюджетів в Україні посідає *податок на доходи фізичних осіб*. Саме від його обсягу значною мірою залежать фінансові можливості місцевого самоврядування щодо виконання делегованих та власних повноважень. ПДФО став закріпленим податком, надходження від якого у фіксованих частках розподіляються в регіоні між бюджетами адміністративно-територіальних одиниць різного рівня з метою забезпечення фінансування делегованих державою видаткових повноважень. Обсяги надходження податку з доходів до того чи іншого виду бюджету залежать від рівня даного бюджету, від його місця в структурі бюджетної системи України [69, с. 204–212].

Важливого значення у контексті забезпечення інклюзивного розвитку набуває ПДФО через соціально-регулюючу роль, яку виконує він виконує. Цей податок ставить рівень оподаткування в пряму залежність від обсягу доходу платників, при умові, що в країні використовується прогресивна шкала оподаткування. За допомогою прогресивних ставок і пільг в оподаткуванні можна зменшувати податковий тягар для малозабезпечених верств населення і посилювати для осіб з високими доходами. Відміна від мало прогресивної шкали оподаткування, що відбулась у 2016 р., несе, на нашу думку ряд негативних дестабілізуючих змін, що суперечать інклюзивним принципам розвитку.

Так, для оподаткування доходів фізичних осіб основним нововведенням було запровадження ставки податку на доходи фізичних осіб в розмірі 18 % замість базових 15 % та 20 %. Вже сама відмова від прогресивної (хоча і мало прогресивної) шкали оподаткування послаблює виконання цим податком соціальної функції, за якої більше платить той, хто більше отримує. Який вплив мали введені зміни в оподаткуванні ПДФО на доходи різних груп населення можна прослідкувати на основі розрахунків суми податку із заробітної плати. Для прикладу, обрані три рівні доходів: на рівні мінімальної заробітної плати, середній рівень заробітних плат і доходи на рівні ліміту для застосування ЄСВ. Показники взяті за 2015 р. – рік, коли відбулись зміни методики розрахунку. Проведене порівняння суми сплачених податків, розрахованих за методикою оподаткування ПДФО, що діяла у 2015 р. із застосуванням мало прогресивної шкали та методикою, що діяла у 2019 р. на основі уніфікованої ставки 18 % (табл. 1.7).

Таблиця 1.7

Методика розрахунку ПДФО

Рівень місячного доходу	Методика діюча до 2015 р.	Діюча на сьогодні	Запропонована методика
Низький	$(ЗП - ПСП - ЄСВ) * 15 \%$	$(ЗП - ПСП) * 18 \%$	не оподатковується
Середній	$(ЗП - ЄСВ) * 15 \%$	$ЗП * 18 \%$	$ЗП * 18 \%$
Високий (понад 10 мінімальних заробітних плат)	$103П_{\text{мін}} * 15\% + (ЗП - ЄСВ - 103П_{\text{мін}}) * 20\%$	$ЗП * 18 \%$	$103П_{\text{мін}} * 18\% + (ЗП - 103П_{\text{мін}}) * 20 \%$

**Систематизовано авторами.*

Розрахунки свідчать, що усереднення ставки та відмова від утримання ЄСВ із заробітних плат навіть при незмінних доходах забезпечили зростання податкових надходжень. Відміна прогресивної шкали оподаткування ПДФО та уніфікація ставок на рівні 18 % найбільший вплив мала на населення із низьким і середнім рівнем доходів (табл. 1.8). Для громадян, які отримували значні доходи, у розмірі більшому ніж 10 мінімальних заробітних плат податковий тягар зріс не так суттєво. Зауважимо, що у контексті переходу на інклюзивний вектор розвитку посилення

соціальної функції ПДФО задля вирівнювання доходів різних верств населення набуває особливого значення.

Таблиця 1.8

Порівняння суми ПДФО обчисленого за різними методиками

Рівень місячного доходу	Розмір доходів на місяць, грн	Нарахований ПДФО, грн/міс			Зміна суми ПДФО за діючою методикою у порівнянні із методикою 2015 р.	
		За методикою, що діяла до 2015 р.	За діючою методикою	Запропонована методика	грн	%
Низький	1218	84,8	109,62	0	24,8	29,3
Середній	4362	630,75	785,16	785,16	154,4	24,5
Високий	20706	3383,12	3727,08	3775,8	344,0	10,2
Всього	x	4098,6	4621,86	4560,96	523,23	12,8

**Розраховано авторами.*

На основі цього вважаємо за доцільне повернення до прогресивної шкали оподаткування доходів населення, водночас, суттєві коливання податкового навантаження можуть мати негативний вплив на формування надходжень до бюджету та стабільність фіскального простору регіону. Тому лібералізація навантаження податкового середовища повинна здійснюватися поступово.

Ще одним елементом оподаткування ПДФО є застосування податкових соціальних пільг. Вважаємо, після підвищення рівня мінімальних заробітних плат, яке відбулось у 2017 р. ПСП втратила свою соціальну функцію, оскільки на сьогодні досить обмежене коло платників можуть її застосовувати. Наявність складної методики застосування ПСП на сьогодні лише ускладнює розуміння та призводить до помилок у її застосування. Тому задля спрощення адміністрування ПДФО пропонуємо відмовитись від складної шкали застосування ПСП, натомість посилити соціальну функцію податку можна звільнивши від оподаткування доходи що не перевищують розміру мінімальної заробітної плати.

На основі проведеного дослідження вважаємо за доцільне введення прогресивної шкали оподаткування ПДФО за ставками :

- 1) для доходів, що не перевищують розмір мінімальної заробітної плати – 0%;
- 2) для доходів, розмір яких не перевищує 10 мінімальних заробітних плат – 18%;
- 3) для суми доходів понад 10 мінімальних заробітних плат – 20%.

Застосування запропонованої шкали оподаткування ПДФО посилить виконання соціальної функції цього податку, зменшуючи податкове навантаження на найменш захищені верстви населення, а втрати бюджету компенсує підвищення ставки податку, що застосовується до великих доходів.

Важливими мегатрендом, який матиме наслідки для інклюзивного розвитку регіонів й формування фіскального простору, є здійснення *екологічних перетворень і зміна клімату*. В умовах розвитку науково-технічного прогресу протягом останніх десятиліть дедалі більшого розмаху набувають масштаби забруднення навколишнього природного середовища і проблеми екології та зміни клімату виступають на перший план. На сьогодні розвинуті країни світу стали ефективно використовувати податкові методи стимулювання залучення інвестицій у нові екологічно чисті технології виробництва та перехід на використання відновлювальних джерел енергії [68, с. 101–118].

Збільшення викидів парникових газів спричинило зміни клімату, результатом яких стала складна комбінація непередбачуваних змін навколишнього середовища, що являють собою серйозне випробування як для природних, так і для рукотворних систем. Для більшості урядів буде непросто правильно поєднати політику адаптації та пом'якшення наслідків таких змін.

Комбінований тиск таких факторів, як зростання кількості населення, економічний ріст і зміна клімату збільшує дефіцит суттєвих природних ресурсів (у т.ч. води, продовольства, орних

земель та енергії). Через ці проблеми збалансоване управління ресурсами знаходиться у центрі уваги урядових установ [38].

Значне і подекуди не контрольоване використання природних ресурсів, забруднення екологічних систем і виснаження їх відновлювальних можливостей спричинило критичний стан екології України, наслідком чого є погіршення здоров'я населення країни, зниження якості та тривалості життя. Відтак, у забезпеченні інклюзивного розвитку держави екологічні проблеми виступають на перший план і єдино можливим шляхом їх вирішення, в умовах, що склалися, є запровадження системи еколого-збалансованого природокористування.

Ефективність екологічного оподаткування полягає в його здатності виконувати компенсаційну функцію – тобто в можливості покривати витрати завдані навколишньому природному середовищу та запобігати зміні клімату. Одночасно такі платежі є засобом фінансування програм, щодо раціонального природокористування, збереження якості навколишнього природного середовища та програм щодо запобігання зміні клімату [68, с. 101–118].

Основним елементом екологічного оподаткування в Україні є екологічний податок. Даний податок сплачується за викиди забруднюючих речовин в атмосферне повітря, скиди забруднюючих речовин у водойми розміщення відходів та утворення і зберігання радіоактивних відходів.

Для екологічного податку встановлені ставки за забруднення атмосферного повітря двоокисом вуглецю. Чинна ставка податку становить 0,33 грн. за тону CO_2 (ст. 243.4 ПКУ). Однак, вона занадто мала, аби виконувати будь-яку з функцій, для якої цей податок був запроваджений. Дана ставка не є ефективною для зменшення викидів CO_2 господарюючими суб'єктами та стимулювання інвестицій у енергозберігаючі технології та, за розрахунками, недостатньо висока, аби забезпечити значущі для бюджету податкові надходження [8, с. 64].

Проведене дослідження складових зміцнення фінансової безпеки та фіскального простору регіонів України засвідчило, що фінансування заходів охорони довкілля та відновлення використаних природних ресурсів у нашій країні є недостатнє, а акумульовані кошти не мають чітко визначеного цільового призначення. В умовах інтенсивного використання природних ресурсів у процесі господарської діяльності в Україні на належному рівні не забезпечується раціональне їх використання, охорона та відтворення. Низька ефективність рентних платежів та екологічного податку обумовлена рядом причин, серед яких – недостатньо високі ставки, які не забезпечують компенсації завданої навколишньому середовищу шкоди, відсутність штрафних санкцій за недотримання лімітів викидів шкідливих речовин [57].

За таких умов варто диференціювати та посилити екологічне оподаткування, заважаючи на досвід розвинених країн світу. Зокрема, екологічні податки досить поширені в країнах ЄС. Майже у всіх країнах є податки на паливо, транспортні податки, податки за забруднення навколишнього середовища. В деяких країнах існують специфічні податки, такі як на будівельні матеріали та інші. Податки на відходи в країнах ЄС сприяли значному скороченню обсягів відходів у багатьох країнах. У деяких країнах (Великобританія) існують збори з авіатранспорту та пасажирів, адже він теж забруднює атмосферне повітря.

Досвід розвинутих країн показує, що активне застосування екологічних платежів, зокрема вуглецевого податку, сприяє зниженню загального рівня забруднення природного середовища, а у перспективі – зниженню витрат на контроль за забрудненням і зростанням обсягів виробництва нової, екологічно чистої продукції, у такий спосіб зміцнюючи конкурентоспроможність і економічні позиції виробника. У цих країнах значного поширення набув підхід доповнення (заміщення) податків на працю і капітал податками на забруднення. Знижуючи рівень інших податків, які стягуються з підприємства, екологічний податок виконує функцію субсидіювання його фінансової діяльності.

У сфері використання природних ресурсів Україна має потенціал для підвищення ефективності справляння зборів за спеціальне використання природних ресурсів. Так як обсяги використання природних ресурсів для потреб виробництва є досить високими, Україна може *підвищити ставки плати за спеціальне використання природних ресурсів*, тим самим забезпечивши збільшення надходжень до бюджету без згубного впливу на товаровиробників [73, с. 55–58].

Варто також зазначити, що в Податковому кодексі відсутні положення щодо порядку обчислення та адміністрування *оподаткування викидів CO²* (так само як і двох інших видів парникових газів – метану та закису азоту). Однак, зважаючи на окреслену вище його перспективність та високу еколого-економічну ефективність, доведену довготривалим позитивним зарубіжним досвідом застосування, доцільним є *посилення оподаткування забруднення атмосферного повітря* [62]. Це дозволить розширити фіскальний простір інклюзивного розвитку регіонів збільшивши надходження до місцевих бюджетів від екологічного оподаткування та посилити заходи з охорони навколишнього природного середовища як важливої складової добробуту життя населення.

Водночас варто відмітити, що закріплений розподіл надходжень екологічного податку між бюджетами не стимулює місцеві органи влади до запровадження заходів щодо контролю за сплатою податку [68, с. 101–118]. Низький рівень надходжень від оподаткування викидів у навколишнє природне середовище, не дозволяє у повній мірі реалізувати стимулюючу та компенсаційну функції екологічного оподаткування, тому поряд із зростанням ставок податку за доцільне вважаємо *повернутись до міжбюджетного розподілу, за якого 85 % податку закріплювалось за місцевими бюджетами*.

У контексті розподілу функцій між районними радами та ОТГ підтримуємо пропозицію, про закріплення за районними бюджетами видаткових повноважень щодо вирішення екологічних

питань. Відтак 85% екологічного податку варто спрямувати у районні бюджети.

Важливою проблемою є нецільове використання коштів, які надходять до державного та місцевих бюджетів як платежі за використання природних ресурсів і забруднення навколишнього природного середовища. Надходження від справляння рентних платежів і екологічного податку у декілька разів перевищують видатки держави у сфері природокористування та природоохорони.

Окреслені технологічні, демографічні й екологічні зміни, вочевидь, впливатимуть на формування фіскального простору інклюзивного розвитку регіонів, зокрема на динаміку надходжень податкових платежів до місцевих бюджетів. Варто зауважити, що некеровані або погано керовані вони можуть принести більше шкоди, ніж користі.

Узагальнюючи результати проведеного дослідження стратегічні пріоритети розширення фіскального простору інклюзивного розвитку регіонів, які повинні враховувати специфіку конкретних регіонів і пов'язувати державні та регіональні стратегічні цілі й механізми їх досягнення під впливом основних технологічних, демографічних та екологічних мегатрендів можна подати у вигляді концептуальної схеми (табл. 1.9).

Таблиця 1.9.

Заходи розширення фіскального простору інклюзивного розвитку регіонів під впливом мегатрендів

Мегатренди	Сутність змін	Заходи розширення фіскального простору інклюзивного розвитку регіонів під впливом мегатрендів	
		Активізації інклюзивного розвитку	Розширення фіскального простору
Технологічні	Розвиток інформаційних технологій, перехід у цифровий формат	Розвиток фінансової інклюзії; забезпечення доступності Інтернету; підвищення рівня інформатизованості; поширення Інтернет освіти	Вдосконалення оподаткування інтернет-діяльності; перехід на електронне адміністрування податків

Продовження таблиці 1.9

Демографічні	Старіння та скорочення чисельності населення, урбанізація, міграція та структурні зміни на ринках праці	Формування інклюзивних ринків праці; підвищення рівня зайнятості; оптимізація структури доходів населення	Встановлення об'єктивного рівня мінімальних соціальних гарантій; запровадження прогресивної шкали оподаткування ПДФО; відміна ПСП натомість не оподатковувати доходи нижче мінімальної ЗП
Екологічні	Підвищення рівня забруднення навколишнього природного середовища, використання природних ресурсів	Запровадження ресурсозберігаючих технологій; стимулювання зниження забруднення навколишнього природного середовища	Підвищення ставок екологічного податку (за викиди CO ₂) та рентної плати за використання природних ресурсів; спрямування 80 % екологічного податку до місцевих бюджетів; налагодження системи цільового використання акумульованих коштів

**Розроблено авторами.*

Таким чином, Україна має потенціал для підвищення ефективності справляння зборів за спеціальне використання природних ресурсів а розширення фіскального простору інклюзивного розвитку. Основними складовими цього процесу є посилення ролі регіонів в управлінні користуванням природними ресурсами, вдосконалення міжбюджетних відносин у частині надходження та використання коштів платежів за спеціальне використання природних ресурсів, запровадження обов'язкової системи перспективного та поточного територіального планування заходів із природокористування й природо охорони, перехід від системи цільових фондів на відновлення природних ресурсів до запровадження програмно-цільових методів, що забезпечить фінансування заходів охорони довкілля та відновлення природних ресурсів відповідно до потреб, а не до наявних коштів [75, с. 51–53]. Вдосконалення системи екологічного оподаткування в Україні дозволить збільшити надходження фінансових ресурсів до місцевих бюджетів і залучити додаткові кошти для вирішення екологічних проблем у регіонах, що відповідає орієнтирам інклюзивного їх розвитку.

Отже, дослідження впливу мегатрендів на формування фіскального простору інклюзивного розвитку регіонів дозволило визначити сутність основних глобальних змін соціально-економічного середовища та їх наслідки для складових фіскального простору регіонів і можливості забезпечити інклюзивний розвиток у стратегічній перспективі. Доходимо висновку, що глобальні зміни не несуть у собі лише позитивні чи негативні наслідки. За умови визначення правильних векторів розвитку та ефективної регіональної політики ці зміни можуть активізувати ендогенний потенціал інклюзивного зростання регіону та забезпечити покращення якості життя населення.

РОЗДІЛ 2.

БЕЗПЕКА СТАЛОГО РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ НА ЗАСАДАХ ДИВЕРСИФІКАЦІЇ

2.1. Концептуальні засади безпеки сталого розвитку сільських територій на засадах диверсифікації

Наслідками кризових явищ, характерних для економіки України та її регіонів на сучасному етапі, є загострення проблем розвитку сільських територій, які займають близько 90 % від загальної площі країни, де проживає третина всього населення. Одним із чинників, який зумовлює несприятливу демографічну ситуацію, зростання чисельності безробітних, міграційні процеси, низьку рентабельність сільськогосподарського виробництва, недостатню кількість закладів соціальної, виробничої інфраструктури та інші негативні тенденції, є низький рівень диверсифікації розвитку сільських територій.

Сучасні процеси децентралізації в Україні та формування територіальних громад сприяють досягненню екологічної, економічної, національної безпеки на сільських територіях, підвищенню ефективності використання наявних і потенційних можливостей сільського розвитку, посиленню конкурентних переваг сільських територій. У цих умовах важливого значення набуває питання забезпечення їхньої конкурентоспроможності та досягнення належного рівня якості життя сільського населення через підвищення поліфункціональності економіки сільських територій, прийняття обґрунтованих рішень щодо визначення пріоритетних напрямів диверсифікації господарської діяльності.

Теоретико-методологічні й прикладні положення сталого розвитку сільських територій та його диверсифікації розкрито в наукових працях таких вітчизняних і зарубіжних учених, як В. Андрійчук, В. Бойко, О. Бородіна, В. Борщевський, Л. Газуда, П. Гайдуцький, В. Геєць, Г. Грін, Ю. Губені, С. Деллер, В. Дієсперов, В. Захарченко, Т. Зінчук, О. Зоренко, С. Кваша,

А. Ключник, І. Кульчій, М. Лендел, Ю. Лупенко, М. Малік, Ф. Мантино, Н. Маслак, В. Маркуїллер, О. Павлов, М. Плотнікова, О. Попова, Х. Притула, І. Прокопа, В. Россоха, П. Саблук, М. Талавиря, В. Ткачук, В. Трегобчук, М. Орлатий, М. Хвесик, В. Чемерис, Г. Черевко, В. Юрчишин та ін.

У науковій літературі сучасні підходи до тлумачення поняття «сільські території» класифікують за просторово-територіальними, структурними, адміністративно-правовими та функціонально-господарськими ознаками [39].

В. Прушківський та В. Колесников у ході наукового дослідження виокремили цілу низку науково-методичних підходів до визначення поняття «сільська територія»: територіальний, просторовий, структурний, системний і багатокритеріальний. Виокремлення цих підходів відбувалося за критерієм урахування у визначеннях основних сутнісних характеристик досліджуваного поняття [79].

Більшість науковців розкривають поняття «сільські території» як цілісну систему зі своїми структурою, функціями, зв'язками із зовнішнім середовищем, соціальним, економічним й інституціональним середовищами та населенням. Також учені розглядають «сільські території» як складну й багатофункціональну природну, соціально-економічну та виробничо-господарську структуру [6; 84, с. 4; 88, с. 4]. Деякі науковці вважають, що дефініцію «сільські території» потрібно розкривати з просторово-географічного й регіонально-територіального погляду.

Узагальнюючи різноманітні підходи до розкриття сутності сільських територій, визначимо, що сільські території – це:

- система (цілісна, просторова сукупність);
- багатофункціональна структура;
- місцевість (просторово-географічне утворення, обжита місцевість, площа земельних ресурсів).

В Україні, незважаючи на необхідність розвитку сільських територій, відсутній єдиний комплексний підхід до подолання кризових явищ, які поширені на цих територіях. Це зумовлено тим,

що в законодавстві відсутнє чітке визначення поняття «сільські території». У Концепції розвитку сільських територій [76] окреслено лише головні пріоритети розвитку сільських територій та механізм підготовки аграрного й сільського секторів держави до функціонування в умовах Зони вільної торгівлі з ЄС, але визначення поняття «сільська територія» відсутнє.

Проаналізувавши нормативно-правові документи та їхні проекти, можемо стверджувати, що в законодавстві поняття «сільські території» й «сільська місцевість» ототожнюються. Більшість цих документів, які стосуються дослідження цієї проблематики, використовує або територіальний, або галузевий підхід до визначення сутності сільських територій [103].

Г. Черевко й І. Черевко вважають, що термін «сільська територія» є досить наближеним до лексеми «сільський регіон». Науковці звертають увагу на тому, що «хоча існує певна різниця між цими поняттями, проте як об'єкти дослідження вони подібні» [122].

На нашу думку, терміни «сільська територія», «сільське поселення», «село» – це нероздільно взаємопов'язані смислові поняття.

Х. Притула зазначає, що «зважаючи на специфіку розвитку кожної окремо взятої сільської території, країни розробляють власні підходи до визначення й класифікації сільських територій. Ці підходи ґрунтуються на показниках густоти населення, загального природного його приросту (скорочення), структури сільської економіки тощо. Кожна з розроблених типологій є настільки корисною, наскільки вона спроможна виявити відмінності між сільськими територіями й забезпечити їх розвиток» [68].

Згідно з підходом Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) регіони поділено на три групи (NUTS 3) залежно від відсотка населення, яке проживає на цих територія [141]:

- міського типу (*predominantly urban*) – якщо частка населення, яке мешкає в сільській місцевості, менша ніж 15 %;
- перехідного типу (*intermediate*) – якщо частка населення, яке проживає в сільській місцевості, становить 15–50 %;
- сільського типу (*predominantly rural*), якщо частка жителів, які мешкають у сільській місцевості, перевищує 50 %.

Євростат (Статистичний комітет ЄС) пропонує нову типологію «міста–села» для країн ЄС, згідно з якою регіони поділяються на міські, перехідні та сільські, залежно від густоти й кількості населення [141].

О. Павлов виділяє типи сільських територій за такими критеріями [63]: за ступенем розвитку (високо-, середньо-, слаборозвинені, деградує); за складністю (моно- та поліфункціональні); за значенням функцій (глобальні, загальнодержавні, регіональні, місцеві); за господарськими функціями (аграрні та поза аграрні); за видами й режимами використання (руральні та урбаруральні); за етнічною ознакою (переважно моно-, дво-, поліетичні); за ступенем ресурсозабезпеченості (високо-, середньо-, недостатньо ресурсозабезпечені); за політико-правовим статусом (центри сільських адміністративних територій, зі статусом адміністративно-територіальної одиниці, без статусу адміністративно-територіальної одиниці).

Окрім того, О. Павлов виокремлює типово сільські (аграрні) території; перехідні, «змішані» території (сільські урбанізовані зони та «аграрні міста»); території зі спеціальним режимом функціонування (оздоровчо-рекреаційні, гірські та прикордонні) [61].

А. Ключник в основу класифікації сільських територій поклала ступінь розвитку складових частин їх економічного потенціалу та виокремила класифікаційні ознаки за виробничо-господарською спрямованістю, особливостями наявного природного потенціалу, рекреаційно-туристичною спрямованістю, напрямом розвитку маркетингового потенціалу, розвитком інфраструктурного

потенціалу, видами інтелектуального потенціалу, екологічним фактором, ефективністю здійснення інвестицій, ступенем ресурсозабезпеченості, стратегією розвитку інновацій [35, с. 29, 338].

На думку В. Бойка, сільські території в контексті формування економічної безпеки доцільно поділити на такі типи: сільські території з багатофункціональними господарськими комплексами, що характеризуються високим рівнем диверсифікації діяльності, є самодостатніми та ресурсоспроможними до забезпечення потреб сільського населення (фізичних, економічних, соціальних, побутових, освітніх, культурних тощо); сільські території з монофункціональними господарськими комплексами, що спеціалізуються переважно на виробництві продукції сільського господарства; депресивні сільські території, які характеризуються занедбаністю об'єктів інфраструктури (або ж їх цілковитою відсутністю), високим рівнем безробіття серед сільського населення та диспропорціями в його віковій структурі, що унеможливорює процес природного відтворення, нераціональним природокористуванням [6].

З точки зору структурного підходу до формування цілісного поняття «сільські території» доцільно визначити їхні основні складові частини – структуру, сукупність, елементи, які мають різноманітні функціональні компоненти. Ними, на нашу думку, є соціальна, економічна, фінансова, природничо-екологічна, інституціональна компоненти.

Для ширшого розуміння сутності сільських територій потрібно розглянути покладені на них функції. До основних функцій сільських територій, на нашу думку, потрібно віднести: економічну, виробничу, соціально-демографічну, екологічну, культурно-етнічну, рекреаційно-туристичну, просторово-комунікаційну, природно-відтворювальну й функцію соціального контролю над територією (табл. 2.1).

Функції сільських територій

Назва функції	Характеристика
Економічна	Забезпечення нормативного формування та розвитку всіх векторів економіки сільських територій
Виробнича	Задоволення потреб суспільства в продовольстві та сировині, продукції для різних галузей і видів господарської діяльності
Соціально-демографічна	Відтворення сільського населення, забезпечення сільського господарства й інших галузей економіки трудовими ресурсами, значним людським капіталом
Екологічна	Підтримання екологічної рівноваги в аграрних регіонах і на всій території країни, утримання заповідників, заказників, національних парків та ін.
Культурно-етнічна	Зберігання самобутньої національної культури, народних традицій, звичаїв, досвіду ведення сільського господарства, охорона пам'яток природи, історії й культури, розміщених на сільських територіях
Рекреаційно-туристична	Максимальне задоволення потреб як вітчизняних, так і іноземних туристів у відпочинку, оздоровленні, лікуванні, духовному та фізичному розвитку
Житлово-комунальна	Розміщення на сільських територіях житлових будинків громадян, які мають прибуткове заняття в місті, надання їм у користування об'єктів сільської соціальної та інженерної інфраструктур
Просторово-комунікаційна	Надання просторового базису для розміщення виробництв та обслуговування інженерних комунікацій (доріг, ліній електропередач, зв'язку, водопроводів тощо)
Природно-відтворювальна	Характеризується природними відтворювальними процесами складових частин сільських територій
Функція соціального контролю над територією	Сприяння сільського населення державним органам у забезпеченні громадського порядку та безпеки в поселеннях й територіях

Джерело: узагальнено авторами на основі [83; 16, 66].

Найчастіше визначення сільських територій пов'язують саме із сільськогосподарською діяльністю їхнього населення. Нині аграрна сфера є фундаментом стабільної економіки, наповнення бюджетів і простором для залучення інвестицій. Але не можна вважати, що сільським господарством займається більшість

сільського населення. Сільська територія – це не лише місце життєдіяльності людей і просторовий базис виробництва, а й природне середовище. Адже на процес розвитку сільських територій впливають природні умови та природні ресурси, географічне положення, етнічний склад населення, стан економіки й ін. [111, 126].

Узагальнення різноманітних визначень, що надані представниками як просторового, так і структурного, системного, функціонального підходів до поняття «сільські території», дозволило нам визначити зміст цієї дефініції як багатокomпонентної просторової системи, яка сформована поза межами міських територій, та характеризується взаємодією і взаємозалежністю соціальних, економічних, фінансових, природничо-екологічних та інституціональних структурних компонентів, і виконує економічні, виробничі, соціально-демографічні, екологічні, культурно-етнічні, просторово-комунікаційні й природно-відтворювальні функції.

Погодимось з В. Прушківським та В. Колесниковим, які вважають, що «визначення «сільська територія» є базовою цеглинкою розробки концепцій розвитку цих територіальних утворень, тому від правильності та чіткості категоріально-термінологічного апарату залежать як суть концепцій розвитку, так і вдосконалення практичних механізмів їх розвитку» [79].

В результаті дослідження теоретичних засад розвитку сільських територій постала проблема відсутності єдиного, міждисциплінарного визначення цього поняття, яке можна буде використати в нормативних документах або в подальших дослідженнях із метою розробки концепції сталого розвитку сільських територій. Наукові підходи до дефініції сутності поняття «розвиток сільських територій» відображено в табл. 2.2.

**Наукові підходи до визначення сутності поняття
«розвиток сільських територій»**

Автор	Зміст
М. Малік, В. Пулім [48]	Це не лише розвиток матеріальної бази, житлового господарства, соціальної інфраструктури на селі, але і покращення якості життя на селі, пов'язане з духовними та суспільними потребами людини. Науковці вважають, що потрібно поєднати в єдине – розвиток ініціативи громад і розвиток за спеціально визначеними програмами, фінансуванням та системною організацією.
С. Коробка, Т. Пенцак [40]	Система заходів (соціально-економічних, політико-правових), спрямованих на забезпечення стабільних незворотних змін у виробничій, соціальній та екологічних сферах.
О. Гуторова [20]	Стабільний розвиток сільського співтовариства, що забезпечує підвищення ефективності сільської економіки; стабільне відтворення сільського населення; упорядкування інженерно-технічних і санітарно-гігієнічних норм території; забезпечення зайнятості сільського населення й середнього рівня доходів; підвищення рівня життя сільського населення; збереження культури та традицій; розбудову соціальної інфраструктури; раціональне й екологічнобезпечне використання ресурсів.
В. Онегіна, Л. Батюк [57]	Це таке нарощення аграрного виробництва, за якого вигоди від нього більш-менш рівномірно розподіляються між усіма учасниками процесу, а скорочення зайнятості в сільському господарстві супроводжується створенням нових робочих місць у позааграрній сфері на селі.
Х. Притула [69, с. 307]	Цілеспрямований процес збалансованого розвитку території, який забезпечує процеси економічно обґрунтованого, екологічно безпечного, соціально орієнтованого розширеного відтворення в сільській економіці, підвищення якості життя сільського населення на основі ефективної реалізації потенціалу сільської території та функціонування дієвих механізмів його нарощування.

Джерело: узагальнено на основі [20; 40; 48; 57; 69, с. 307].

Звернемо увагу, що поняття «розвиток сільських територій» має багатоаспектний характер, а отже, теорії про розвиток

сільських територій досліджуються різними галузями знань (рис. 2.1).

Рис. 2.1. Багатогалузевий характер вивчення сільських територій та особливостей їх розвитку

Джерело: розроблено авторами.

Розвиток сільських територій потрібно розглядати як динамічний процес, який призводить до структурних змін соціальних, економічних, фінансових, природничо-екологічних, інституціональних об'єктів і явищ, які відбуваються в багатокомпонентній просторовій системі, що сформована на територій поза межами міських територій [102, 106, 109, 115].

Розвиток сільських територій повинен проявляється в розширенні сфер зайнятості та доходів сільського населення, належному забезпеченні медичними та освітніми закладами, покращенні дорожньо-транспортної інфраструктури, створенні умов для розвитку альтернативних напрямів підприємництва та їх подальшої диверсифікації на даних територіях, збереженні та покращенні природних ресурсів.

У науковій літературі дуже часто можна простежити інформацію про різні типи розвитку, пов'язані із сільськими територіями, такі як сталий, стійкий, зрівноважений, інклюзивний,

аграрний, соціально-економічний, сільськогосподарський, інтегрований, перспективний та ін.

Погоджуємося з думкою О. Попової, яка вважає, що соціетальним (спільність – від латинського *societas*) середовищем слугує сільська громада. Науковець зазначає, що «дотримання певних норм поведінки забезпечується не лише санкціями, а й ставленням (позитивним або негативним) членів громади до тих чи інших дій. Отже, урівноваженню егоїстичних інтересів господарюючих суб'єктів агросфери, їх участі в сільському розвитку сприяли б проживання в селах (на господарській території яких ведеться їхня господарська діяльність), належність до певних сільських громад, партнерські відносини з ними щодо реалізації локальних проектів соціоекономічного розвитку» [67].

На думку вчених, сільський розвиток включає не лише розвиток економіки села, сільських територій, а й людини, що передбачає підвищення ділової та громадянської активності членів сільських громад, створення ними громадських, обслуговуючих і виробничих об'єднань з метою диверсифікації та зростання сільської економіки, розширення сфери послуг, збереження локальних екосистем, підвищення якості життя на селі, подолання бідності, оновлення людського капіталу [94, с. 46].

Вважаємо, що аграрна галузь забезпечує населення сільськогосподарською продукцією, тому одне із завдань держави в галузі сільського господарства є підвищення продуктивності агровиробництва. У сільському господарстві земельні ресурси є основним засобом виробництва, важливою частиною природних ресурсів, а також просторовою базою для розміщення підприємств усіх галузей народного господарства. Особливостями землі є її територіальна обмеженість, незамінність, стабільність просторового розміщення, здатність до відтворення родючості й ін. [60].

У науковій літературі можемо знайти велику кількість визначень терміна «сталий розвиток». Найбільш поширене визначення з доповіді Всесвітньої комісії з навколишнього середовища та розвитку «Наше спільне майбутнє» в 1987 р. «сталий

розвиток – це такий розвиток, який забезпечує потреби сучасності, але при цьому не впливає на можливість майбутніх

Вітчизняні дослідники зазначають, що дуже часто проблему сталого розвитку пов'язують із довкіллям, недооцінюючи інші, не менш важливі фактори сталого розвитку (економічні, соціальні, політичні, культурні, етичні тощо). На їхню думку, під сталим розвитком розуміють установлення гармонійних і збалансованих стосунків між людиною, суспільством та природою, тобто сталий розвиток повинен поєднувати три основні складники: соціальний, економічний та екологічний, що повною мірою відображає соціоекономічний підхід до суспільно-економічного розвитку. О. Бородіна зазначає, що «пріоритетною складовою сталого сільського розвитку все ж доцільно вважати людину – не лише як носія людського капіталу, але і як цілісну особистість, носія культури, моралі, духовності, знань, цінностей, котра має свої власні проблеми й пріоритети» [85, с. 41–42]. Окрім того, науковець акцентує увагу на тому, що основним завданням сталого розвитку є забезпечення людині сприятливих умов для професійної самореалізації та розв'язання власних проблем [85, с. 41–42].

Розкриття вченими понять «стійкий», «зрівноважений», «збалансований» здійснюється в рамках дослідження пріоритетів сталого розвитку сільських територій [113, 96, с. 33].

Сталий розвиток сільських територій, на нашу думку, повинен бути пов'язаний із децентралізацією й створенням територіальних громад, які б уміло розпоряджалися наявними природними, економічними, соціальними та фінансовими ресурсами.

О. Бородіна та І. Прокопа розглядають питання *інклюзивного сільського розвитку*. На їхню думку, інклюзивний сільський розвиток «має забезпечувати можливість усім сільським жителям користуватися землею та іншими ресурсами сільської місцевості, результатами економічного зростання у сільському господарстві та інших галузях сільської економіки, брати участь у суспільно-політичних процесах та згуртовувати суспільні спільноти на шляху дотримання прав людини, вести до скорочення бідності та подолання економічного і соціального вилучення людей» [8].

Дж. Гупта та інші науковці [132] вважають, що інклюзивний розвиток буде досягнуто лише завдяки справжньому інтерактивному управлінню, яке надає інструменти та створює умови для адаптивного навчання та розширення можливостей маргіналізованих людей.

Логіко-структурну схему дослідження розвитку сільських територій відображено на рис. 2.2.

Рис. 2.2. Логіко-структурна схема дослідження розвитку сільських територій

Джерело: сформовано на основі досліджень авторів.

Синтез понять «розвиток» та «економічна безпека» потребує обґрунтування їх взаємодії.

Хоча поняття «економічна безпека» в науковій літературі використовується давно, проте досі не існує єдиного підходу до визначення даної категорії.

ICRC визначає економічну безпеку як здатність окремих осіб, домогосподарств чи спільнот забезпечувати їх основні потреби стабільно та гідно [134]. Також в науковій літературі можна знайти інше визначення: економічна безпека – це доступ до ресурсів, фінансів та ринків, необхідних для підтримки прийняттого рівня добробуту та державної влади [129].

Отже, економічна безпека – це складне соціально-економічне поняття, яке визначає здатність економічної системи підтримувати ефективно задоволення потреб усіх суб'єктів економіки, навіть при несприятливих умовах внутрішнього або зовнішнього середовища.

В.В. Кузьменко систематизувала погляди науковців на визначення економічної безпеки різних рівнів та виділила макрорівень (міжнародна та національна безпеки), мезорівень (регіональна безпека), мікрорівень (безпека підприємств) та нанорівень (безпека особи) [44].

В. М. Геєць розглядає економічну безпеку держави як спроможність національної економіки забезпечити свій вільний, незалежний розвиток і утримати стабільність громадянського суспільства та його інститутів, а також достатній оборонний потенціал країни за всіляких несприятливих умов і варіантів розвитку подій та здатність держави до захисту національних економічних інтересів від зовнішніх та внутрішніх загроз [38].

Отже, економічна безпека держави – це стан захищеності усіх рівнів економіки держави від несприятливих умов внутрішнього або зовнішнього середовища.

В.В. Кузьменко на основі проведеного дослідження зазначає, що економічна безпека регіону – сталий розвиток регіону, який сприяє подальшому вдосконаленню соціально-економічної та екологічної сфер, що узгоджені з загальнонаціональними

інтересами, та має дієвий, ефективний механізм виявлення й протистояння зовнішнім і внутрішнім загрозам [44].

Правову основу дефініції «безпека» в Україні становлять Конституція, Закон України «Про основи національної безпеки України» та інші закони України, міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, а також видані на виконання законів інші нормативно-правові акти [74].

Складовими економічної безпеки згідно «Методики розрахунку рівня економічної безпеки України», затвердженої Міністерством економічного розвитку і торгівля України є: виробнича, демографічна, енергетична, зовнішньоекономічна, інвестиційно-інноваційна, макроекономічна, продовольча, соціальна, фінансова (банківська; небанківського фінансового ринку; боргова; бюджетна; валютна; грошово-кредитна) безпеки [71].

На думку В.Д.Залізко, у зв'язку з тим, що економічна безпека сільських територій залежить від наявності якісного комплексу умов та факторів, матеріальних або нематеріальних, за яких можливий сталий соціально-економічний розвиток цих територій, а економічна система при цьому буде здатна ефективно уникати конфліктів або вирішувати їх та ефективно протистояти можливим внутрішнім або зовнішнім загрозам, її можна структурувати за підвидами. Таким чином, у структурі економічної безпеки сільських територій науковець виокремив такі складові: продовольчу; фінансову; етнічно-культурну; інформаційну; науково-інтелектуальну; транспортну; екологічну; соціальну; адміністративну; бізнесову та ін. [30].

Проте виділення поняття «економічна безпека сільських територій», на думку В.В. Бойко, є дещо дискусійним, зокрема: 1) конкретна територія є лише просторовим базисом, для якого апріорі непритаманними є якісні процеси, пов'язані з формуванням економічної безпеки, тоді як останні характерні для відносин, що виникають між суб'єктами, які безпосередньо розміщені на цій території; 2) сільська територія не може бути суб'єктом

правовідносин, а відстоювання та захист інтересів сільського населення забезпечується через представництво в органах місцевого самоврядування, державні адміністрації, громадські організації, неурядові інституції тощо; 3) параметри економічної безпеки визначаються не внутрішніми характеристиками конкретної сільської території, а безпосередньою сукупністю умов розвитку суб'єктів господарювання, що на ній функціонують. Тому більш доцільним у процесі розробки методологічного апарату дослідження є оперування поняттям «економічна безпека розвитку сільських територій», пріоритетом для якого є оцінювання рівня безпечності умов та взаємообумовленості між розвитком сільських територій та рівнем економічної безпеки держави [7].

Особливість економічної безпеки розвитку сільських територій полягає в її двовимірній взаємозалежності (регіональній та галузевій) з економічною безпекою держави через проміжні ієрархічні рівні системи її забезпечення [7].

У зв'язку з необхідністю створення нових механізмів взаємодії між усіма складовими частинами сільських територій (соціальною, економічною, фінансовою, природничо-екологічною, інституціональною), необхідністю оптимізації сільськогосподарської діяльності та впровадженням нових видів виробництв, виходячи з природно-ресурсного потенціалу, диверсифікація розвитку сільських територій є засобом забезпечення сталого розвитку сільських територій.

Поняття диверсифікації – порівняно нове явище, яке поширюється в Європі з середини 50-х рр. ХХ ст. та спричинене розвитком науки, необхідністю пристосування бізнесу до швидких структурних змін, посилення конкурентної боротьби [28, с. 344]. Вважається, що слово «диверсифікація» походить від латинського «*diversus*» – різний, віддалений і «*facere*» – робити [28, с. 344].

Диверсифікація вважається елементом стратегічного управління, який виник як результат максимального задоволення попиту споживачів та збереження конкурентних переваг фірм. Потрібно зазначити, що диверсифікацію все активніше обговорюють науковці та практики як інструмент управління розвитком регіонів, територіальних громад, суб'єктів

господарювання, що потребує уточнення залежно від об'єкта управління та відповідно до теоретико-методологічного роз'яснення.

На думку Дж. Еванса та Б. Бермана, стратегія диверсифікації використовується для того, щоб організація не стала залежною від одного стратегічного господарського підрозділу або однієї асортиментної групи. Згідно з цією стратегією, підприємство повинно розпочинати випуск нових товарів, орієнтованих на нові ринки [125, с. 36]. М. Горт диверсифікацію розглядає як одночасне обслуговування компанією декількох ринків [130]. Ч. Беррі звертає увагу на те, що диверсифікація проявляється у рості кількості галузей, в яких функціонує компанія [128].

Найбільш ризикованою з чотирьох стратегій розвитку, представлених у матриці І. Ансоффа, є диверсифікація, адже вона вимагає від компанії одночасно нового товару та виходу на новий ринок, а можливо, і переходу в нову для компанії галузь [127]. Г. Марковіц запропонував новий підхід до дослідження ефектів ризику розподілу інвестицій, кореляції та диверсифікації очікуваних інвестиційних доходів [137].

У Економічній енциклопедії С. Мочерного [28, с. 344] відмічено, що диверсифікація – це розширення номенклатури продукції, що її виробляють окремі фірми та організації. Також зазначається, що диверсифікація існує у двох основних формах (розширення асортименту товарів, організація випуску нових видів продукції в межах «власної» галузі, тобто збільшення кількості модифікацій певного виду товару, які задовольняють попит окремих груп споживачів; вихід за межі основного бізнесу, проникнення в нові галузі й сфери господарства).

Останнім часом термін «диверсифікація» широко використовується в науковій літературі. Проте не існує чіткого формулювання цієї дефініції, адже вона виступає предметом дослідження багатьох наук (географічних, економічних, соціальних, екологічних та ін.), а в системі ринкових відносин проявляються різні аспекти диверсифікації [96, с. 73].

Найбільшого поширення термін «диверсифікація» отримав саме в економічній сфері, адже найчастіше в науковій літературі

трапляються такі поняття, як диверсифікація виробництва, диверсифікація продукції, диверсифікація економічної діяльності, банківська диверсифікація, інвестиційна диверсифікація, диверсифікація експорту й імпорту інше.

На думку В. Ткачука, диверсифікація діяльності розширює потенційні ресурсні можливості аграрних підприємств вирішувати соціальні проблеми: безробіття – за рахунок створення додаткових робочих місць; бідності населення – підвищуючи його доходи; низького рівня життя – підвищенням соціально-побутових умов, створенням та утриманням закладів соціальної інфраструктури, благоустроєм прилеглих до підприємств територій, а також завдяки активній участі в суспільному житті та фінансуванню державних і місцевих соціальних програм [91].

Узагальнюючи проаналізовані наукові погляди, можемо стверджувати, що *диверсифікація* – це урізноманітнення об'єкта дослідження й надання йому багатогалузевого, комбінованого характеру, що реалізується за допомогою розширення сфер діяльності підприємства, організації, галузі, території.

Першочергового значення в подоланні негативних явищ на сільських територіях за допомогою диверсифікації набувають аграрний сектор, сфера зайнятості населення, соціальна інфраструктура, система державного й місцевого управління. У своїх публікаціях І. Кульчій диверсифікацію сільських територій розглядає як «діяльність сільськогосподарських товаровиробників щодо сталого розвитку сільських територій, яка полягає в запровадженні форм з урізноманітнення сільськогосподарської (виробничої) та (або) несільськогосподарської (промислової) діяльності, а також у наданні послуг у сфері сільського туризму, а диверсифікацію аграрного виробництва – як урізноманітнення й розширення діяльності сільськогосподарських товаровиробників шляхом еволюції нових галузей або випуску нової продукції чи сировини для промисловості» [45, с. 6–7].

Н. Маслак вважає, що «з погляду управління фінансовою діяльністю під диверсифікацією можемо розуміти комплекс рішень і дій, спрямованих на отримання доходів із різних джерел, які всередині будь-якого підприємства відповідають заданим цілям і

сприяють досягненню кінцевої мети, тобто тих намірів, якими підприємство керується у своїй діяльності» [51].

На думку Т. Зінчука та Н. Куцмус, у сільській економіці диверсифікація ґрунтується на передислокації ресурсів у нові види сільськогосподарської й несільськогосподарської діяльності та на створенні нових можливостей для кращого використання робочої сили, збільшення прибутків домашніх господарств, а також підвищення рівня життя фермерів і всього сільського населення [32]. Контекст й умови здійснення диверсифікації в Україні порівняно з державами ЄС, як зазначають науковці, є досить специфічні: адже у Європейському Союзі увагу зосереджено на механізмах прямої підтримки агровиробників, структурному регулюванні галузі сільського господарства, розвитку сільських територій, створенні умов для комерціалізації та диверсифікації економіки, аграрні трансформації, а в Україні вони ще не набули такого значення [33].

На основі проведеного аналізу наукової літератури доцільно виділити такі наукові підходи до розкриття сутності диверсифікації розвитку сільських територій, зміст яких розкрито у табл. 2.3.

Таблиця 2.3

**Наукові підходи до розкриття сутності
диверсифікації розвитку сільських територій**

Назва	Зміст
Диверсифікація як один із заходів підвищення якості життя сільських жителів.	Диверсифікації сприяє зайнятості сільського населення в різних сферах діяльності, у результаті якої зростають доходи населення й, отже, якість життя.
Диверсифікація як можливість досягнення екологічної безпеки.	За рахунок диверсифікації з'являється можливість зайнятості органічним землекористуванням на сільських територіях.
Диверсифікація як посилення конкурентних переваг сільських територій.	Диверсифікація сприяє посиленню конкурентних переваг сільських територій, виокремленню спеціалізації та поширенню нішевого виробництва.

Джерело: сформовано на основі досліджень авторів.

Зазначимо, що процеси диверсифікації розвитку сільських територій набувають нових змістовних характеристик, виявлення яких має важливе значення у сучасних умовах господарювання.

Поняття «диверсифікація розвитку сільських територій» є ширшим, ніж дефініція «диверсифікація видів економічної діяльності на сільських територіях», оскільки включає ще такі складові, як диверсифікація джерел фінансування й диверсифікація організаційно-правових форм господарювання на основі застосування інтегрованого підходу до її реалізації.

Для визначення напрямів диверсифікації розвитку сільських територій доцільним є застосування теорії диверсифікації, сформованої Ф. Котлером [41, с. 532]. Адаптуючи цю теорію до організації розвитку сільських територій, пропонуємо виділити такі різновиди диверсифікації розвитку сільських територій, як концентрична, горизонтальна й конгломератна.

Концентрична (вертикальна) диверсифікація розвитку сільських територій – це поповнення власної номенклатури продукцією, послугами, які, із погляду маркетингу, подібні на наявні товари та послуги, що продукуються на сільських територіях. Це відбувається з метою розширення спектру пропозиції у відповідь на попит споживачів.

Серед переваг концентричної диверсифікації розвитку сільських територій доцільно виділити більш тісний контакт між підприємствами та кінцевими споживачам, стабільність взаємозв'язків, а серед недоліків – обмежений ринок збуту продукції та взаємозалежність підприємств, яка у разі негативних зовнішніх змін погіршує становище сільських територій загалом.

Горизонтальна диверсифікація розвитку сільських територій – поповнення власного асортименту продукцією, послугами, які жодним чином не пов'язані з попереднім виробництвом, але можуть викликати інтерес наявної клієнтури та забезпечити конкурентні переваги тієї чи іншої сільської території. Горизонтальна диверсифікації допомагає різнобічно враховувати потреби споживачів, досягаючи при цьому синергетичного ефекту.

Синергетика діяльності проявляється в тому, що при поєднанні кількох видів бізнесу можна отримати більший ефект, ніж поодиноці. Прикладом такої диверсифікації є створення кластерів, кооперативів на сільських територіях. Одним із недоліків горизонтальної диверсифікації є необхідність швидкого пристосування у зв'язку зі зменшенням ринку збуту.

Конгломератна диверсифікація розвитку сільських територій – поповнення асортименту продукцією, послугами, які не мають ніякого відношення ні до застосовуваної технології, ні до нинішніх товарів і ринків, що запроваджені на відповідній сільській території. Такий вид диверсифікації розвитку сільських територій потребує найбільшого фінансування.

О. Бородіна та І. Прокопа акцентують увагу на існуванні низки факторів, котрі впливають на протікання процесу диверсифікації, серед яких фактори зовнішньоекономічного характеру, які з макроекономічної позиції реалізуються через загальноєкономічну ситуацію в країні, цінову політику на товари й послуги, та мікроекономічні фактори (стан локального ринку праці, ринок збуту продукції, доступність капіталу, система транспорту та комунікацій). На їхню думку, зважаючи на те, що процес диверсифікації є результатом певних підприємницьких здібностей і зусиль, досить вагомими є фактори внутрішнього характеру, що визначаються рівнем освіти, віком, соціальними зв'язками, життєвими поглядами та переконаннями людини, яка його ініціює, шукає додаткових джерел доходу й розвитку свого бізнесу [89, с. 263].

Як зазначають Т. Зінчук та В. Ткачук, заходи щодо забезпечення диверсифікації розвитку сільських територій відіграють важливу роль, адже в Україні не спостерігається зростання економіки в сільських регіонах, де превалює сільськогосподарський сектор як головне джерело доходів селян, і в регіонах із високим рівнем безробіття, які потребують розробки концепції забезпечення зростання доходів сільського населення [33].

Основними потребами та обмеженнями диверсифікації діяльності на сільських територіях, на думку М. Плотнікової, є [64]: низький рівень підприємницької активності та зайнятості населення й високий рівень конкуренції з боку іноземних компаній та їхньої продукції; сировинна спрямованість регіону (видобуток граніту й лісу); погіршення демографічної ситуації поряд з іншими демографічними факторами (старіння населення, виїзд і заробітчанство активної частини населення); погіршення екологічної ситуації, зокрема з ліквідації побутових відходів, формування водного балансу.

Важливо наголосити, що політична та економічна ситуація в країні та світі, рівень державної підтримки економічної діяльності на сільських територіях, може як позитивно, так і негативно впливати на процес диверсифікації їх розвитку.

Т. Зінчук та В. Ткачук вважають, що проблемою для України при визначенні політики диверсифікації є низький рівень економічного розвитку сільських регіонів, який істотно впливає на формування регіонального ринку праці та життєздатність місцевих несільськогосподарських підприємств, зумовлюючи високий рівень безробіття на сільських територіях. Тому здійснення заходів щодо стимулювання зростання економіки, спрямованих на створення сільських несільськогосподарських підприємств, на їх думку, є надзвичайно важливим кроком підвищення рівня життя сільського населення [33].

Чинники зовнішнього впливу логічно взаємопов'язані з внутрішнім середовищем диверсифікації розвитку сільських територій. Серед чинників внутрішнього впливу доцільно звернути увагу на сільське населення, адже вищий його рівень кваліфікації та працездатний вік надають ширші можливості для диверсифікації. На сільських територіях, віддалених від міських населених пунктів, спостерігаємо погіршення соціальної інфраструктури. Але в умовах децентралізації, коли більшість податкових надходжень залишаються на місцях їх сплати, органи місцевого самоврядування спрямовують отримані кошти на ремонт дитячих садків,

навчальних та медичних закладів, клубів. Окрім того, під час диверсифікації сільськогосподарської та несільськогосподарської діяльності на сільських територіях важливе значення відіграє розвинена транспортна інфраструктура, що дозволяє швидше та якісніше доставляти сировину для виробництва та готову продукцію до покупця.

На нашу думку, *диверсифікацію розвитку сільських територій* потрібно розглядати процес урізноманітнення сільськогосподарського виробництва, несільськогосподарської діяльності, створення нових юридичних осіб різних організаційно-правових форм господарювання, розширення джерел фінансування програм і проектів сільського розвитку в умовах децентралізації з метою підвищення якості життя сільського населення; забезпечення конкурентоспроможності сільських територій; досягнення екологічної безпеки [97, 98, 119].

Необхідність розробки концептуальних засад сталого розвитку сільських територій на засадах диверсифікації зумовлена тим, що для майбутнього села загрози не обмежується лише зміною кліматичних умов, які негативно впливають на розвиток сільського господарства, а й включають також наслідки швидкої урбанізації, соціально-економічного занепаду підприємницької діяльності на території сільських населених пунктів та ін. Забезпечення сталого розвитку сільських територій повинно ґрунтуватися на засадах єдності й цілісності, урахуванні процесу децентралізації, який здійснюється шляхом формування громад з обов'язковим урахуванням географічних, економічних, екологічних, етнічних та демографічних особливостей кожного сільського територіального утворення.

Концепцію сталого розвитку сільських територій на засадах диверсифікації зображено на рис. 2.3.

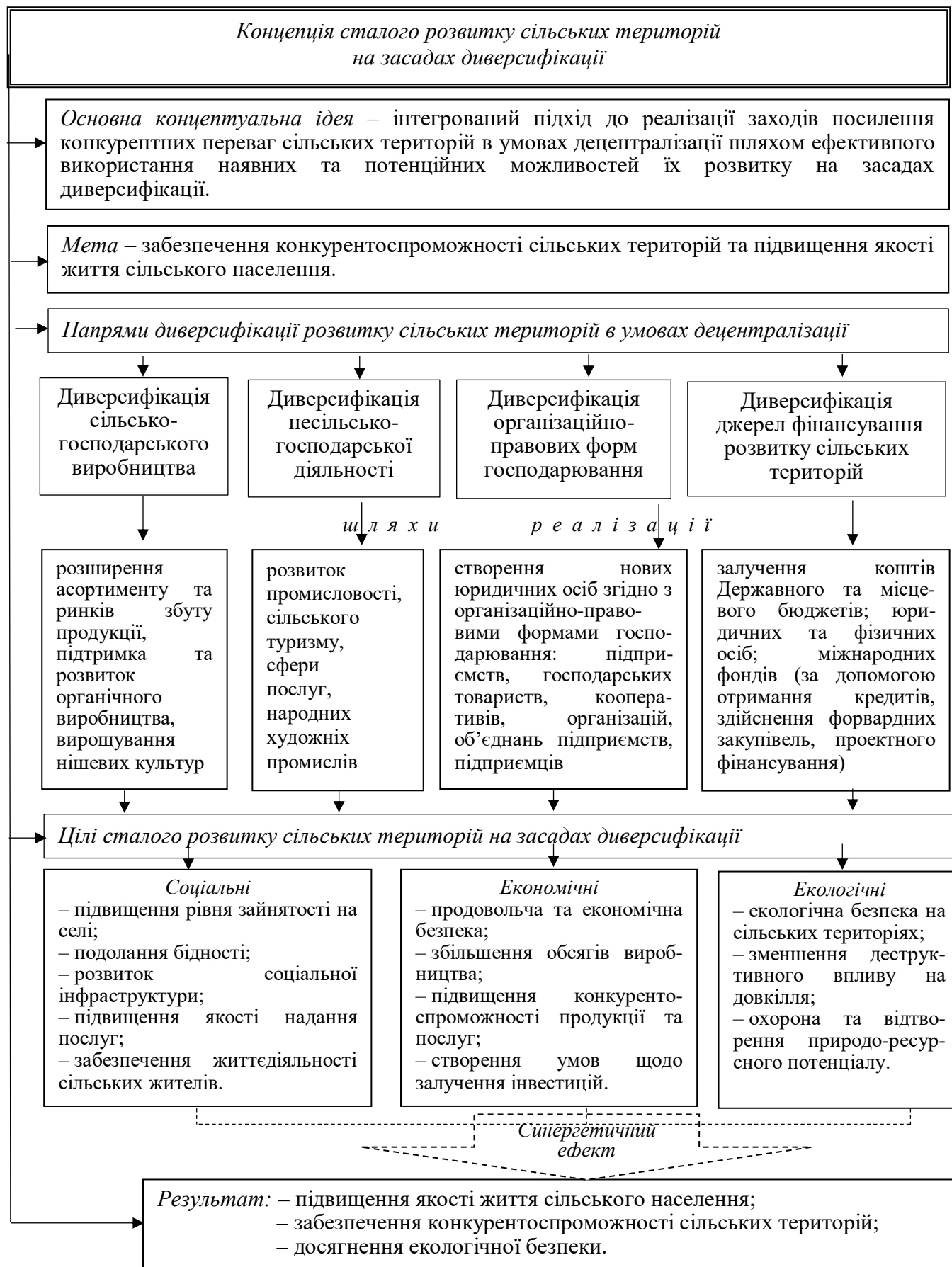

Рис. 2.3. Концепція сталого розвитку сільських територій на засадах диверсифікації

Джерело: розроблено авторами.

Основною концептуальною ідеєю сталого розвитку сільських територій на засадах диверсифікації, на нашу думку, є інтегрований підхід до реалізації заходів посилення конкурентних переваг сільських територій в умовах децентралізації шляхом ефективного використання наявних та потенційних можливостей їх розвитку на засадах диверсифікації. Інтегрований підхід до концепції сталого розвитку сільських територій на засадах диверсифікації означає, що кожен компонент зберігає свої акценти паралельно з досягненням синергетичних ефектів за рахунок їх взаємодії з метою досягнення сталого розвитку сільських територій.

Погоджуємось з думкою науковців, що інтегрованість не є результатом арифметичного додавання одного аспекту до іншого. Якщо різні аспекти механічно скласти до купи, не роблячи відмінності і не передбачаючи можливості синергії, є ймовірність, що цілі економічного, соціального, екологічного та просторового розвитку не будуть досягнуті [54].

Процес диверсифікації сприяє посиленню конкурентних переваг сільських територій. На думку Р. Білика, «усі регіони мають власні конкурентні переваги – галузі спеціалізації або сфери економічної діяльності, а тому рівень конкурентоспроможності можна визначити за ступенем досягнення цілей розвитку регіону, а отже, і певної галузі: конкурентоспроможність регіону залежить від соціально-економічних переваг частини національної економіки, які можуть забезпечувати пріоритет певного регіону перед іншими в досягненні певної мети» [5, с. 33].

Вчені поділяють конкурентні переваги на абсолютні, які пов'язані з наявністю унікальних ресурсів і виробничих можливостей, та відносні, котрі зумовлені кращими, порівняно з іншими регіонами, можливостями чи умовами виробництва й реалізації продукції або надання послуг; кількісні (частка ринку) і якісні характеристики функцій регіону, товарів чи послуг його підприємств; фактичні (реалізовані) і потенційні (не використовуються на сьогодні) [15, с. 119].

Водночас саме реалізовані конкурентні переваги забезпечують конкурентоспроможність сільських територій, тому потрібно виявляти механізм формування, підтримки й використання конкурентних переваг, що, зі свого боку, приведе до конкурентоспроможності усіх сільських територій.

Забезпечення конкурентоспроможності сільських територій, на думку Н. Гречаник, із позицій сталого розвитку означає підвищення рівня подолання сільськими територіями несприятливих соціальних, економічних та екологічних ризиків і тенденцій зі спроможністю сільської території забезпечувати збалансований розвиток, саморегулювання, самовдосконалення із максимальним використанням внутрішніх, а також зовнішніх ресурсів для задоволення потреб сільського населення [18].

Отже, *конкурентоспроможність сільських територій* – це здатність утілити в життя головне цільове завдання їх функціонування – *сталий розвиток сільських територій* із забезпеченням високої якості життя сільського населення.

Результатом сталого розвитку сільських територій на засадах диверсифікації визначено отримання синергетичного ефекту від урізноманітнення сільськогосподарського виробництва, несільськогосподарської діяльності, розширення джерел фінансування програм і проектів сільського розвитку, трансформації організаційно-правових форм господарювання й досягнення перспектив сталого розвитку.

Потреба сталого розвитку сільських територій України, на думку М. Плотнікової, визначила тенденцію до формування smart-community (розумних громад) та підходів до smart-розвитку. Європейська практика реалізації smart-розвитку спрямована на забезпечення інклюзивного розвитку через активне залучення сільського населення до процесів розробки стратегій розвитку сільських територій, збалансування особистих інтересів окремих людей та загальних інтересів локальної громади щодо захисту природного середовища, соціального згуртування та економічного зростання, формування та імплементацію інклюзивної моделі

розвитку сільських громад, що сприятиме їх життєдіяльності відповідно до концепції сталого інклюзивного розвитку за участю сільських громад [64].

Г. Грін, С. Деллер та В. Маркуїллер зробили висновок, що державна політика у сфері сільського розвитку повинна зосереджуватись на максимізації додаткового використання усіх принад сільських територій, оскільки сільські жителі можуть впливати на підвищення цінності цих принад, в результаті чого отримати підвищення добробуту [131, с. 13–16].

Задля забезпечення сталого розвитку сільських територій пропонуємо такі напрями диверсифікації розвитку цих територій як:

- диверсифікація сільськогосподарського виробництва;
- диверсифікація несільськогосподарської діяльності;
- диверсифікація організаційно-правових форм господарювання;
- диверсифікація джерел фінансування розвитку сільських територій.

З метою виокремлення напрямів диверсифікації розвитку сільських територій здійснено класифікацію її видів за сферою впливу, що відображено у табл. 2.4.

Усі види диверсифікації доповнюють один одного та взаємопов'язані між собою. Тому вибір того чи іншого напрямку диверсифікації розвитку сільських територій повинен відповідати стратегії розвитку цих територій.

На нашу думку, *диверсифікація сільськогосподарського виробництва* – це процес, спрямований на розширення асортименту та ринків збуту продукції, підтримку та розвиток органічного виробництва, вирощування нішевих культур задля виробництва сільськогосподарської продукції з більшою часткою доданої вартості, зростання експорту виробленої сільськогосподарської продукції, розширення сфер зайнятості й доходів сільського населення.

Взаємозв'язок видів та напрямів диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації

Вид диверсифікації	Характеристика особливостей диверсифікації			Напрямок диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації
	на рівні держави	на рівні сільської території	на рівні підприємства	
Галузева	Розвиток та підтримка сільськогосподарського та несільськогосподарського виробництва, розробка регіональної стратегії на засадах смарт спеціалізації, виокремлення пріоритетних галузей розвитку для сільських територій.		Розвиток на базі підприємства пов'язаних або непов'язаних між собою напрямів діяльності, розширення ринків збуту та асортименту продукції.	Диверсифікація сільськогосподарського виробництва Диверсифікація несільськогосподарської діяльності
Фінансово-інвестиційна	Формування Державного та обласних бюджетів, розподіл коштів між регіонами та пріоритетними галузями, міжнародна фінансова співпраця, здійснення форвардних закупівель.	Формування місцевих бюджетів, розподіл коштів між пріоритетними галузями на рівні ОТГ, залучення коштів міжнародних організацій, юридичних та фізичних осіб, проектне фінансування.	Перерозподіл фінансових ресурсів (прибутку, статутних та пайових внесків) між підрозділами підприємства, залучення коштів інших організацій (інвестицій, кредитів).	Диверсифікація джерел фінансування розвитку сільських територій
Організаційно-правова	Підтримка створення юридичних та фізичних осіб на сільських територіях, перереєстрація підприємців у фермерські господарства, формування кластерів для співпраці ОТГ з метою розвитку пріоритетних галузей економіки		Перехід в іншу організаційно-правову форму господарювання, створення інтеграційних структур.	Диверсифікація організаційно-правових форм господарювання

Джерело: розроблено авторами.

Диверсифікація несільськогосподарської діяльності – це процес, спрямований на розвиток промисловості, сільського туризму, сфери послуг, народних художніх промислів, який сприяє збільшенню обсягів виробництва, створенню нових робочих місць,

забезпеченню конкурентоспроможності сільських територій, досягненню екологічної безпеки, підвищенню якості життя сільського населення, збільшенню доходів на селі тощо. Вибір видів несільськогосподарської діяльності для кожної сільської території індивідуальний та залежить від природних ресурсів та їхнього місця розташування.

Диверсифікація організаційно-правових форм господарювання – це процес, спрямований на створення нових юридичних осіб згідно з організаційно-правовими формами господарювання: підприємств, господарських товариств, кооперативів, організацій, об'єднань підприємств, підприємців, що сприяє збільшенню обсягів виробництва, створенню нових робочих місць, забезпеченню конкурентоспроможності сільських територій тощо.

Диверсифікація джерел фінансування розвитку сільських територій – це процес, спрямований на залучення коштів Державного та місцевого бюджетів; юридичних та фізичних осіб; міжнародних фондів за допомогою отримання кредитів, здійснення форвардних закупівель, проектного фінансування, що сприяє забезпеченню конкурентоспроможності сільських територій, досягненню екологічної безпеки, створенню нових можливостей використання людського капіталу тощо [138].

Вважаємо, що результати соціально-орієнтованої диверсифікації виражаються в підвищенні рівня зайнятості на селі, подоланні бідності, розвитку соціальної інфраструктури, підвищенні якості надання послуг, забезпеченні життєдіяльності сільських жителів, підвищенні освітнього та культурного рівнів сільського населення. Економічно-орієнтована диверсифікація має на меті не лише отримання прибутку, але й збільшення обсягів сільськогосподарського та несільськогосподарського виробництва, досягнення продовольчої та економічної безпеки, підвищення конкурентоспроможності продукції та послуг, створення умов щодо залучення інвестицій. Результатами еколого-орієнтованої диверсифікації, на нашу думку, є раціональне використання, охорона та відтворення природних ресурсів; поширення

органічного виробництва; зменшення деструктивного впливу на довкілля. На відміну від результатів економічно-орієнтованої диверсифікації розвитку сільських територій, ефект від соціально-та екологічно-орієнтованої диверсифікації може лише частково набувати грошової форми.

З погляду основних цілей підприємств диверсифікація сільськогосподарського виробництва та несільськогосподарської діяльності, диверсифікація організаційно-правових форм господарювання має економічний характер, тобто спрямована на отримання лише економічного ефекту – прибутку. Проте їх реалізація розширює потенційні можливості підприємницьких структур для дотримання принципів соціального та екологічного менеджменту. Тому соціальна, економічна та екологічна відповідальності повинні бути пріоритетними цілями діяльності підприємств на сільських територіях, які полягають у збалансуванні інтересів усіх стейкхолдерів розвитку сільських територій, інвестуванні доходів у соціальну сферу, участі у соціальних проектах, виробництві екологічно безпечних продуктів харчування, раціональному використанні природних ресурсів, безвідходному виробництві та утилізації відходів. Диверсифікація джерел фінансування розвитку сільських територій спрямована на залучення не лише бюджетних коштів, а й коштів фізичних та юридичних осіб, міжнародних фондів з метою фінансування проектів соціального, економічного та екологічного розвитку сільських громад.

Тому диверсифікація є напрямом стратегічного розвитку та посилення конкурентних переваг сільських територій. Необхідним стає удосконалення різноманітних механізмів посилення конкурентних переваг сільських територій і пошук нових підходів до їх стратегічного розвитку в умовах нестабільності та швидко змінюваного середовища. Це спричинено тим, що організації прагнуть збільшити свої доходи й бути конкурентоспроможними в глобальному, регіональному або національному масштабах у

нестабільних умовах політичного та економічного розвитку світу й окремих країн.

Вважаємо, що в основу концептуальних засад сталого розвитку сільських територій на засадах диверсифікації доцільно покласти реалізацію механізму й застосування заходів з урахуванням напрямів диверсифікації, комплексна дія яких має синергетичний характер, акцентуючи увагу при цьому на ефективності формування сільських об'єднаних територіальних громад [99]. Залучення інвестицій у розвиток сільських територій і диверсифікація економічної діяльності сприятимуть створенню робочих місць; зростанню доходів сільських жителів; відродженню місцевих народних промислів, звичаїв та ремесл, покращенню благоустрою сіл і зміні свідомості сільських жителів.

2.2. Діагностика сталого розвитку сільських територій в Україні на засадах диверсифікації

Вихідною базою для прийняття обґрунтованих управлінських рішень у напрямі досягнення сталого розвитку сільських територій виступають результати аналітичних досліджень особливостей і тенденцій розвитку цих територій. Вони слугують основою для формування та реалізації стратегії сталого розвитку сільських територій на засадах диверсифікації в Україні.

Сучасний стан розвитку сільських територій можна характеризувати кількома десятками показників, кожен із яких може зростати або спадати в окремому періоді. Тому під час аналізу сталого розвитку сільських територій стикнулись з проблемою вибору найоптимальнішого стану розвитку сільських територій при великій кількості показників. Це можливо вирішити за допомогою розробки інтегрального індексу сталого розвитку сільських територій, який би характеризував його зміну в динаміці.

Збір, наявність та обробка аналітичної інформації про стан й особливості розвитку сільських територій необхідні для розробки та реалізації конкретних управлінських рішень, обґрунтування стратегічних напрямів та організаційно-економічного механізму

диверсифікації розвитку сільських територій в усіх регіонах України.

Діагностика сталого розвитку сільських територій на засадах диверсифікації та розробка науково-обґрунтованих рекомендацій ґрунтуються на комплексному аналізі соціального, економічного та екологічного розвитку сільських територій в Україні.

Для здійснення аналізу *соціального розвитку сільських територій* доцільно використати такі показники, як кількість сільських жителів та його частка у загальній структурі населення України; загальний приріст (скорочення) сільського населення; рівні економічної активності та безробіття; забезпеченість житловою площею; стан соціальної інфраструктури.

Станом на 1 листопада 2019 р. в Україні зареєстровано 28 377 сільських населених пунктів, що на 468 менше, порівняно з 1991 р. Найбільше за цей час зникло сіл на Київщині, Харківщині, Полтавщині та Житомирщині [112]. Поряд зі зменшенням чисельності сільських населених пунктів спостерігаємо зменшення й загальної кількості сільського населення. Протягом 1990–2018 рр. вона зменшилася на 3,8 млн. осіб (із 32,4 до 30,7 % від загальної чисельності населення). Динаміку кількості сільського населення та його частку в загальній чисельності населення України відображено на рис. 2.4.

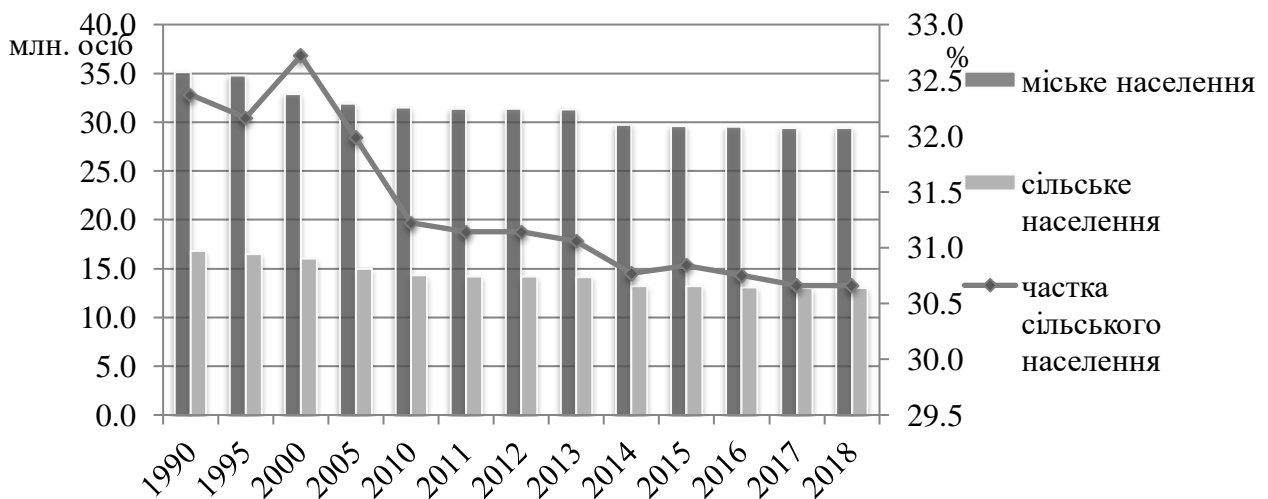

Рис. 2.4. Динаміка чисельності сільського та міського населення та частки сільського населення в загальній чисельності наявного населення України

Джерело: побудовано авторами на основі даних [86, с. 29].

Динаміку чисельності та частки сільського населення в регіонах України у 2014–2018 рр. подано у додатку А. Найбільша кількість сільського населення проживає у Львівській, Закарпатській, Одеській, Вінницькій та Івано-Франківській областях, а найменша – у Миколаївській, Чернігівській, Кіровоградській, Сумській та Луганській областях. У 2018 р. найбільша чисельність сільського населення з розрахунку на один сільський населений пункт спостерігалась на території Закарпатської (1368 осіб), Чернівецької (1291 осіб) та Івано-Франківської (1002 осіб) областей.

Важливим соціальним параметром розвитку сільських територій є загальний приріст (скорочення) сільського населення. Як бачимо, у 2018 р. в Україні спостерігалось загальне скорочення сільського населення на 118,9 тис. осіб за рахунок природного (108,2 тис.) та міграційного (10,7 тис.) скорочення. Міграційний приріст сільських жителів спостерігався у Київській (13,7 тис.), Львівській (1,9 тис.), Волинській (0,6 тис.) та Одеській (0,2 тис.) областях, а в інших регіонах відбулось скорочення сільських мешканців за рахунок міграції.

Загалом по Україні середня очікувана тривалість життя при народженні у 2018 р. становила 72 р. (для чоловіків – 67 р.; для жінок – 77 р.), а у сільській місцевості – 70 р. (для чоловіків – 65 р.; для жінок – 76 р.).

Науковці вважають, що одним із найгостріших викликів у сфері зайнятості на локальному рівні є міграція, адже вона породжує багато проблем для розвитку територіальних громад, основними з яких є [24, с. 66–67]:

– зниження активності мешканців, у тому числі їхньої участі у вирішенні питань територіальних громад, стратегічного планування розвитку, долучення до проектів, адже часто виїжджають найактивніші члени громади, а залишаються ті, які є пасивними та незахищеними;

– брак кваліфікованих кадрів в апараті, що є закономірним наслідком зниження активності місцевих мешканців, значних демографічних втрат;

– нестача власних фінансових ресурсів, що є наслідком «вимивання» людського потенціалу та зниження можливостей його капіталізації.

Погоджуємось з думкою учених, що проблема міграції за межі територіальної громади важлива для усіх типів громад (міських, селищних, сільських), однак найбільш актуальна – для громад, віддалених від великих міст та важливих автошляхів [27, с. 66–67].

Зменшення кількості сільських жителів відбулося внаслідок природного скорочення, тобто скорочення чисельності людей працездатного віку.

Головна проблема сільських жителів полягає в тому, що їхнє фінансове становище більш складне, порівняно з міським населенням. Про низький рівень життя сільських мешканців України свідчить такий показник, як частка населення із середньодушовими еквівалентними грошовими доходами на місяць нижчими від законодавчо встановленого прожиткового мінімуму: якщо загалом по Україні у 2018 р. це 4,3 %, то в сільській місцевості – 7,1 %. Частка населення із середньодушовими еквівалентними грошовими доходами на місяць нижчими від фактичного прожиткового мінімуму по Україні у 2018 р. становила 38,6 %, а в сільській місцевості – 48,4 % [86, с. 82]. У сільській місцевості на 1 січня 2019 р. проживало 4465 тис. пенсіонерів, або 38,9 % із кількості тих, які перебували на обліку в органах Пенсійного фонду України, що на 775 тис. пенсіонерів більше, ніж у 2017 р. [86, с. 36].

За даними Державної служби статистики України у 2018 р. чисельність зайнятого населення у сільській місцевості становила 5,1 млн. осіб (або 31 % від загальної кількості зайнятих). Станом на 1 квітня 2019 р. статус безробітного мали 156,3 тис. сільських мешканців (або 46 % від загальної кількості безробітних) [29].

Динаміку основних показників економічної активності сільського населення України у 2014–2018 рр. подано у додатку Б. Рівень економічної активності населення віком 15–70 рр. зменшився з 61,8 % у 2014 р. до 60,6 % у 2018 р. Рівень зайнятості населення віком 15–70 рр. аналогічно зменшився за зазначений період з 55,9 до 55,0 %.

Загалом по Україні серед загальної кількості зайнятих осіб кожен четвертий житель працює у торгівлі, шостий – у сільському, лісовому та рибному господарстві, сьомий – у промисловості. Сільське, лісове та рибне господарства є основним видом діяльності неформально зайнятого населення (42,9 %) [27, с. 44].

Рівень безробіття на сільських територіях у 2018 р. становив 9,2 %, що на 0,7 % менше, порівняно з 2017 р. Найвищий рівень безробіття зареєстровано в Донецькій та Полтавській областях, а найнижчий – в Чернівецькій. Рівні зайнятості та безробіття на сільських територіях в регіонах України у 2018 р. відображено на рис. 2.5.

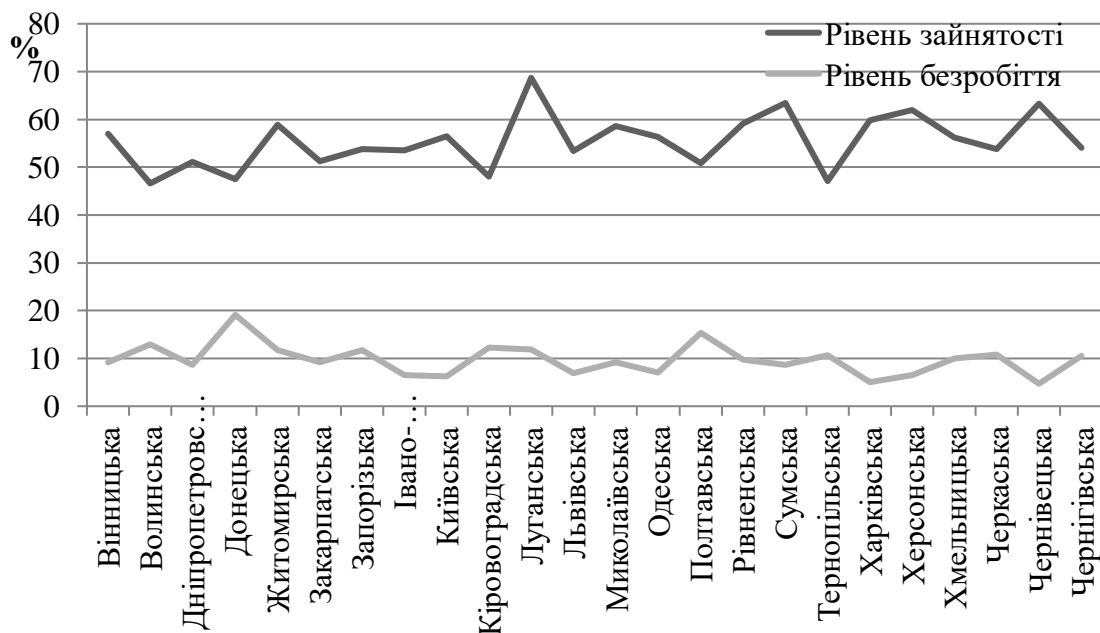

Рис. 2.5. Рівні зайнятості та безробіття на сільських територіях у регіонах України у 2018 р.

Джерело: розраховано на основі даних [27, с. 149, 154, 159];

* без урахування тимчасово окупованих території АР Крим, Донецької та Луганської областей.

На сільських територіях відбувається швидке скорочення зайнятості активного населення, особливо частки найманих працівників, котрі задіяні в сільськогосподарських підприємствах. Зниження рівня зайнятості в сільськогосподарських підприємствах не компенсується розширенням зайнятості сільського населення в інших сферах, а також самозайнятості. Серед сільського населення простежено тенденцію до посилення рівня бідності, а отже, до скорочення можливостей молоді інтегруватись у суспільство, що стрімко змінюється. Низька зайнятість сільського населення, спричинена цим бідність призводять до падіння прогнозованої тривалості життя сільського населення й скорочення активного періоду життя людини [81, с. 125].

Прерогативою розвитку сільських територій є покращення, передусім, умов життєдіяльності селян (оскільки крім сільського господарства, розвиток села охоплює ще й інші сфери, наприклад освіту, охорону здоров'я, довкілля, інфраструктуру та ін.). Відзначимо, що спостерігається динаміка зменшення кількості дошкільних навчальних закладів у сільській місцевості з 9,3 тис. у 2014 р. до 9,1 тис. у 2018 р. та зменшення чисельності дітей у цих закладах з 326 тис. у 2014 р. до 309 тис. у 2018 р.

Загалом по Україні дошкільними закладами освіти охоплено лише 41 % сільських дітей відповідного віку. Найбільше дошкільнят було залучено до освіти у Київській, Черкаській, Херсонській та Миколаївській областях.

Спостерігаємо не лише зменшення кількості дошкільних та лікувально-профілактичних закладів, а й чисельності бібліотек та клубів. Найбільш забезпеченими закладами культури у 2018 р. були Львівська, Вінницька та Хмельницька області, а найменш – Донецька, Луганська та Чернівецька.

Для сільських територій притаманна також низька якість житла, оскільки більшість житлових будівель збудовано у 40-80-х рр. ХХ ст., і лише 9,6 % – після 1990 р. [80, с. 249–250]. Лідером за показником прийняття в експлуатацію житлових будівель у сільській місцевості є Київська область, в якій прийнято в

експлуатацію 905 тис. кв. м житла у сільській місцевості. Загалом прослідковуємо динаміку зменшення кількості прийнятих в експлуатацію житлових приміщень на сільських територіях.

Забезпеченість сільських жителів водопроводом, гарячим водопостачанням, каналізацією, центральним, пічним опаленням й від індивідуальних установок, природним газом в розрізі регіонів України відображено у додатку В.

З метою подальшого розрахунку інтегрального індексу сталого розвитку сільських територій виокремлено основні показники соціального розвитку сільських територій в Україні та їх динаміку у 2014–2018 рр., що подано у табл. 2.5.

Таблиця 2.5

**Основні показники соціального розвитку сільських територій
в Україні у 2014–2018 рр.**

Показник	2014	2015	2016	2017	2018
Частка сільського населення, %	30,88	30,81	30,77	30,71	30,59
Кількість сільського населення з розрахунку на один сільський населений пункт, у середньому осіб	467	464	462	459	454
Загальний приріст, скорочення (-) чисельності сільського населення, на 1000 осіб	-75,9	-80,6	-73,3	-86,8	-118,9
Економічно активне населення у віці 15–70 рр., тис. осіб	5850,6	5667,5	5648,7	5602,2	5604,7
Економічно неактивне населення у віці 15–70 рр., тис. осіб	3615,9	3647,7	3633,7	3674,1	3644,9
Рівень економічної активності, %	61,8	60,8	60,9	60,4	60,6
Рівень зайнятості, %	55,9	55,1	54,9	54,4	55
Рівень безробіття, %	9,5	9,4	9,7	9,9	9,2
Охоплення дітей дошкільними закладами освіти, % до кількості дітей відповідного віку	40	40	41	41	41
Кількість сільських населених пунктів, на які припадає одна бібліотека	2,10	2,07	2,10	2,12	2,13
Кількість сільських населених пунктів, на які припадає один заклад культури клубного типу	1,86	1,82	1,83	1,83	1,84
Забезпеченість населення лікарняними ліжками, тис. осіб на одне ліжко	3,92	4,21	4,73	4,76	4,73
Частка домогосподарств, які мають доступ до Інтернету вдома, %	15,6	27,2	30,6	38,6	40,6
Забезпеченість житловою площею, кв. м на одну особу	28,51	28,94	29,30	29,61	30,07

Продовження таблиці 2.5

Питома вага обладнаних квартир у житлових будинках та нежитлових будівлях у сільській місцевості, % водопроводом	28,9	29,8	30,6	31,5	32,3
гарячим водопостачанням	16,9	17,5	18,1	19,1	19,5
каналізацією	25,2	26,1	26,9	27,7	28,5
опаленням центральним	1	1,1	1,2	1,2	1,3
опаленням від індивідуальних установок	48,1	48,8	48,9	49,5	49,9
пічним опаленням	44,2	44,2	44	44,2	44
газом природним	53,2	53,5	53,7	53,8	54,1

Джерело: сформовано на основі даних Державної служби статистики України [22];

** без урахування тимчасово окупованих територій АР Крим, Донецької та Луганської областей.*

На основі показників, наведених вище, здійснено розрахунок часткового індексу соціального розвитку сільських територій в Україні I_{rur}^{soc} . Результати проведених розрахунків представлені в табл. 2.6.

Таблиця 2.6

**Частковий індекс соціального розвитку
сільських територій в Україні**

Рік	2014	2015	Приріст до попереднього року, %	2016	Приріст до попереднього року, %	2017	Приріст до попереднього року, %	2018	Приріст до попереднього року, %
I_{rur}^{soc}	0,3971	0,3808	-4,10	0,512	34,45	0,67	30,86	0,5769	-13,90

Джерело: розраховано авторами.

Оцінка економічного розвитку сільських територій передбачає аналіз таких показників, як: рівень сільськогосподарської освоєності земель; кількість суб'єктів господарювання у сільському господарстві; рівень рентабельності цих підприємств; кількість населення, зайнятого у сільському, лісовому та рибному господарствах, та його заробітна плата; доходи від продажу сільськогосподарської продукції; валова

продукція сільського господарства; обсяги капітальних інвестицій у аграрне виробництво.

Як зазначає А. Ткачук, на фоні досить динамічного нарощування ВВП сільського господарства та завоювання іноземних ринків його продукцією на сільських територіях спостерігаємо зовсім іншу ситуацію (прискорену депопуляцію сільських поселень, деградацію сільської освіти, медицини, соціальних послуг і забруднення територій) [90].

Нині аграрна сфера є фундаментом стабільної економіки, наповнення бюджетів і простором для залучення інвестицій. Територія України, яка складається на 95 % із низовин та височин, а лише 5 % – це гори, є надзвичайно сприятливою для розвитку сільськогосподарського виробництва [60, с. 73]. За площею сільськогосподарських угідь та ріллі Україна посідає перше місце в Європі. Площа сільськогосподарських угідь у нашій країні станом на 1 січня 2019 р. становила 41329 тис. га, або 68,5 % від загального земельного фонду, із них на ріллю припадало 32544,3 тис. га, або 78,74 %. У додатку Д (табл. Д.1) подано динаміку площі земельного фонду України у 2014–2018 рр.

Рівень розораності земель в Україні є чи не найвищим у світі й становить 53,9 %, що, згідно з чинними нормами, вважається несприятливим. Висока розораність земель є небажаною, адже вона різко знижує природний потенціал території. Сільськогосподарська освоєність України у 2018 р. становила 71,3 %, а частка ріллі в загальній площі сільськогосподарських угідь – 78,7 %. У країнах ЄС розораність сільськогосподарських угідь дорівнює 25,6 %, а у високорозвинених державах – 11,8 % [179, с. 82].

Значне загострення економічної кризи можна простежити у сфері сільського господарства – у головній виробничій сфері сільських територій. Крупні агрохолдинги займаються переважно вирощуванням зернових і технічних культур із використанням передових технологій, що практично монополізувало землеробство [98]. Найбільша площа сільськогосподарських угідь (3977,6 тис. га) зосереджена в підприємствах, що мали у власності та користуванні

понад 10000 га. У результаті підприємства практично монополізували переробку сільськогосподарської сировини та реалізацію товарної продукції. Монополізація земельних угідь призводить до занепаду малого й середнього бізнесу на селі, фермерства [140, 53]. Середній розмір орендної плати за оренду земель сільськогосподарського призначення в розрізі регіонів у 2018 р. подано у додатку Д (рис. Д.1). Загалом по Україні цей показник становив 1613,4 грн/га.

В Україні у 2018 р. вирощено сільськогосподарської продукції на суму 847,6 млн грн. Сільськогосподарські підприємства в Україні виробили 58,8 % (продукції рослинництва – 62,8 % і тваринництва – 47,5 %) від загального обсягу. Відповідно у господарствах населення обсяг виробництва становив 41,2 %, з якого продукція рослинництва – 37,2 % (переважно картопля, культури овочеві та плодові) та 52,5 % – продукція тваринництва (вовна, молоко). Індекс виробленої сільськогосподарської продукції у 2018 р. до попереднього року становив 108,1 [86, с. 296]. Динаміку рівня рентабельності виробництва основних видів сільськогосподарської продукції у підприємствах України у 2014–2018 рр. подано у додатку Д (табл. Д.2).

Найбільш важливою галуззю АПК є зерновиробництво. Це зумовлено сприятливими ґрунтово-кліматичними умовами держави, які придатні для вирощування практично всіх видів зернових культур. Зерновиробництво відіграє важливу роль не лише в соціально-економічному й політичному розвитку економіки, а й у забезпеченні продовольчої безпеки держави. Україна посідає сьоме місце у світовому рейтингу виробників зернових культур [107, 108, 110].

Наша держава вже декілька років поспіль є світовим лідером з виробництва й експорту соняшникової олії. Водночас експорт насіння та плодів олійних культур зріс на 525 млн дол. США (де ключове місце займають ріпак і соєві боби), а експорт зернових культур – на 428 млн дол. США (переважно за рахунок кукурудзи). Основним ринком збуту української сільськогосподарської

продукції залишається ринок Азії, котрий дещо зменшив частку в структурі українського експорту у 2017 р. до 45 % із 48 % у 2016 р. Основними країнами-партнерами з Азії у 2017 р. виступали Індія, Туреччина й Китай. На другому місці – держави ЄС із часткою в 32 %, де головними партнерами є Нідерланди, Іспанія та Італія. Трійку лідерів закривають країни Африки, котрі займають 14 %. Основними партнерами з Африки є Єгипет, Туніс і Марокко [11, с. 32–33; 12].

В Україні 53 % посівних площ України перебуває під зерновими та зернобобовими культурами, а технічні займають 33,6 %, коренеплоди, бульбоплоди, овочеві культури, продовольчі баштанні та кормові культури – по 6,7 % посівних площ. Тому виробництво зерна займає значне місце серед інших галузей рослинництва. Зернове виробництво – це галузь, продукція якої завжди була, є й буде одним із найважливіших джерел багатств будь-якої держави.

З метою подальшого розрахунку інтегрального індексу сталого розвитку сільських територій виокремлено основні показники економічного розвитку сільських територій в Україні та їх динаміку у 2014–2018 рр., що подано у табл. 2.7.

Таблиця 2.7

Основні показники економічного розвитку сільських територій в Україні в 2014–2018 рр.

Показник	2014	2015	2016 р	2017	2018
1	2	3	4	5	6
Рівень сільськогосподарської освоєності земель, %	71,66	71,66	71,65	71,62	71,34
Рівень розораності території, %	56,16	56,18	56,18	56,18	56,18
Рівень розораності сільськогосподарських угідь, %	78,37	78,4	78,41	78,44	78,74
Забезпеченість сільськогосподарськими угіддями, га на одного сільського мешканця	3,13	3,15	3,17	3,19	3,22
Кількість суб'єктів господарювання у сільському, лісовому та рибному господарствах, тис. од	75,8	79,3	74,6	76,6	76,3

1	2	3	4	5	6
Частка суб'єктів господарювання у сільському, лісовому та рибному господарствах у загальній кількості, %	3,92	4,02	4,00	4,24	4,15
Рівень рентабельності підприємств сільського, лісового та рибного господарств, %	42,30	41,70	32,40	22,40	17,90
Частка підприємств сільського, лісового та рибного господарств, які отримали збиток, %	11,3	11,5	12,2	13,8	13,8
Частка зайнятого населення у сільському, лісовому та рибному господарствах, %	17,10	17,46	17,61	17,71	17,96
Середньомісячна номінальна заробітна плата штатних працівників у сільському господарстві, грн	2476	3140	3916	5761	7166
Випуск сільськогосподарської продукції, млн грн	371189	544206	637791	707792	847587
Валова продукція сільського господарства на 100 га сільськогосподарських угідь, тис. грн.	894,18	1311,09	1536,66	1705,96	2050,83
Обсяги капітальних інвестицій у сільське господарство, млн грн	18388	29310	49660	63401	65059
Частка капітальних інвестицій у сільське господарство до загальних обсягів, %	8,38	10,73	13,82	14,14	11,24
Частка перевезеної продукції сільського, лісового та рибного господарств у структурі усіх перевезених вантажів автотранспортними підприємствами	12,93	13,51	12,78	13,94	12,42
Сукупні ресурси домогосподарств у сільській місцевості, у середньому за місяць у розрахунку на одне домогосподарство	4455,00	5238,00	6258,40	8064,80	9455,20
Доходи від продажу сільськогосподарської продукції	409,86	497,61	506,93	661,31	680,77
Вартість спожитої продукції, отриманої з особистого підсобного господарства	494,51	639,04	725,97	798,42	907,70

Джерело: сформовано на основі даних [22, 17, 23];

* без урахування тимчасово окупованих територій АР Крим, Донецької та Луганської областей.

На основі показників, наведених вище, здійснено розрахунок часткового індексу економічного розвитку сільських територій в Україні I_{rur}^{econ} . Результати проведених розрахунків представлені в табл. 2.8.

Таблиця 2.8

**Частковий індекс економічного розвитку
сільських територій в Україні**

Рік	2014	2015	Приріст до попереднього року, %	2016	Приріст до попереднього року, %	2017	Приріст до попереднього року, %	2018	Приріст до попереднього року, %
I_{rur}^{econ}	0,310 6	0,438 9	41,31	0,502	14,38	0,660 2	31,51	0,622 3	-5,74

Джерело: розраховано автором.

Для здійснення аналізу *екологічного розвитку сільських територій* доцільно використати показники забруднення атмосферного повітря; обсягів забору кількості прісної води сільськогосподарськими підприємствами; удобрення земельних площ мінеральними та органічними добривами; відтворення лісів; обсягів капітальних та поточних інвестицій на охорону навколишнього середовища.

В Україні останніми роками спостерігаємо збільшення частки викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря від стаціонарних джерел забруднення сільського, лісового та рибного господарств у загальній їх структурі від 2,4 % у 2014 р. до 3,1 % у 2018 р.

Рентабельність сільськогосподарського виробництва, і, відповідно, родючість ґрунтів залежать від обсягів внесення мінеральних та органічних добрив. Як бачимо з рис. 2.6, впродовж 2000–2018 рр. спостерігається тенденція до збільшення обсягів внесення мінеральних добрив, хоча досягнути рівня 1990 р. не вдалось.

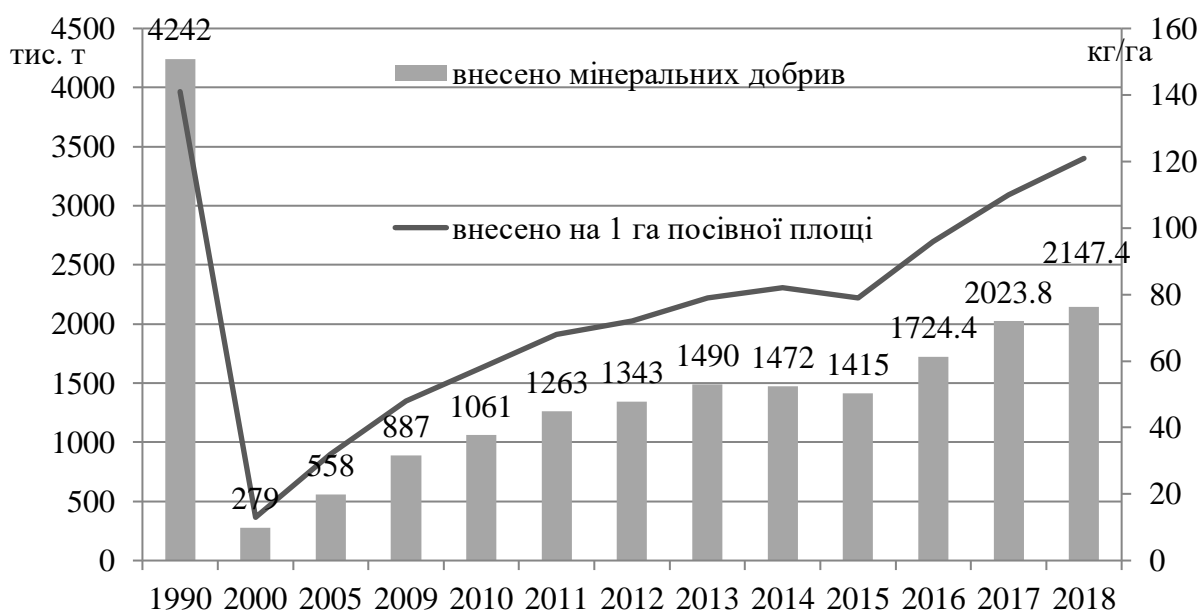

Рис. 2.6. Динаміка внесення мінеральних добрив підприємствами в Україні

Джерело: побудовано на основі [22].

Згідно зі статистичними даними впродовж 2000–2018 рр. обсяги внесених органічних добрив, навпаки, скоротилося з 28,4 млн т до 10,6 млн т (рис. 2.7).

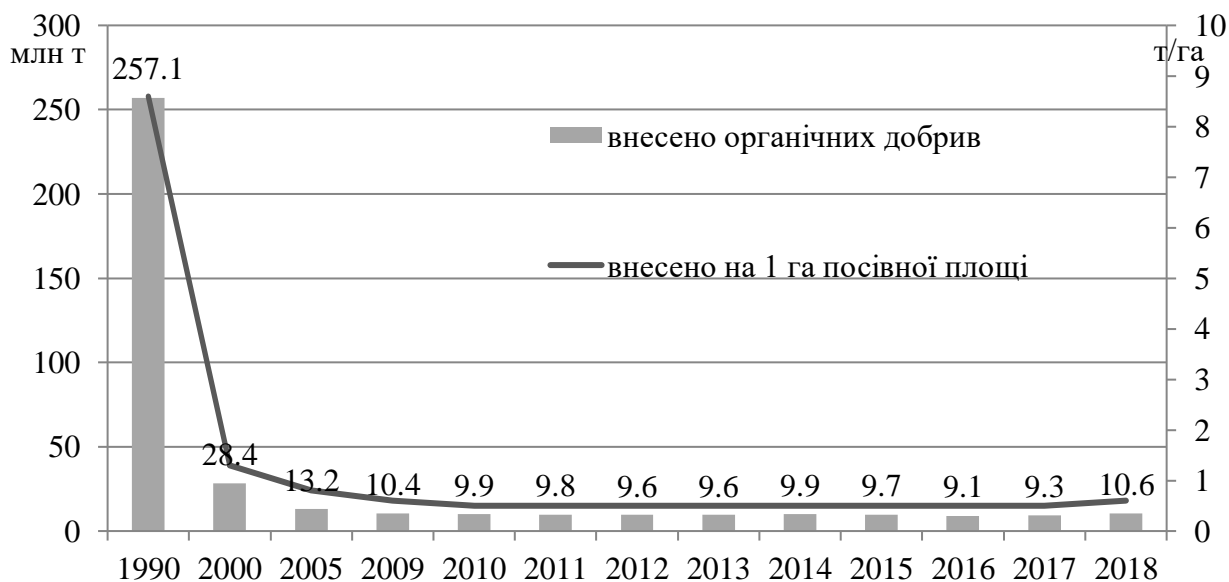

Рис. 2.7. Динаміка внесення органічних добрив підприємствами в Україні

Джерело: побудовано на основі [22].

За останні десятиліття спостерігаємо погіршення стану ґрунтів. Тому, на нашу думку, з метою зменшення цих деградаційних процесів, необхідно сприяти розвитку органічного виробництва як одного із напрямів диверсифікації сільськогосподарської діяльності.

З метою подальшого розрахунку інтегрального індексу сталого розвитку сільських територій виокремлено основні показники екологічного розвитку сільських територій в Україні та їх динаміку у 2014–2018 рр., що подано у табл. 2.9.

Таблиця 2.9

**Основні показники екологічного розвитку
сільських територій в Україні в 2014–2018 рр.**

Показник	2014	2015	2016	2017	2018
Викиди забруднюючих речовин в атмосферне повітря від стаціонарних джерел забруднення сільського, лісового та рибного господарств, тис. т. Їхня частка у загальній структурі викидів, %	2,4	2,7	2,7	3,1	3,1
Викиди діоксиду вуглецю в атмосферне повітря від стаціонарних джерел забруднення сільського, лісового та рибного господарств, тис. т. Їхня частка у загальній структурі викидів, %	0,5	0,8	0,6	0,9	0,9
Частка забору кількості прісної води підприємствами сільського господарства від усього обсягу забору, %	36,08	32,81	33,84	37,01	43,89
Частка удобреної площі мінеральними добривами, %	82	81	87	89	91
Частка удобреної площі органічними добривами, %	2	3	3	3	4
Частка обсягів утворених відходів від сільського, лісового та рибного господарств у загальному обсязі, %	2,38	2,80	2,95	1,69	1,69
Частка площ відтворення лісів до площ вирубок лісу, %	15,16	15,13	16,36	15,44	11,56
Частка капітальних інвестицій на охорону навколишнього середовища від сільського господарства від загальних обсягів капітальних інвестицій, %	0,29	0,24	0,31	0,44	0,06
Частка поточних інвестицій на охорону навколишнього середовища від сільського господарства від загальних обсягів капітальних інвестицій, %	1,07	1,03	0,40	0,38	0,29

Джерело: сформовано на основі даних [22];

** без урахування тимчасово окупованих території АР Крим, Донецької та Луганської областей.*

На основі показників, наведених вище, здійснено розрахунок часткового індексу екологічного розвитку сільських територій в Україні I_{rur}^{ecol} . Результати проведених розрахунків представлені в табл. 2.10.

Таблиця 2.10

**Частковий індекс екологічного розвитку
сільських територій в Україні**

Рік	2014	2015	Приріст до попереднього року, %	2016	Приріст до попереднього року, %	2017	Приріст до попереднього року, %	2018	Приріст до попереднього року, %
I_{rur}^{ecol}	0,6236	0,5118	-17,93	0,5697	11,31	0,5383	-5,51	0,3333	-38,08

Джерело: розраховано авторами.

На основі часткових показників соціального, економічного та екологічного розвитку, здійснено розрахунок інтегрального індексу сталого розвитку сільських територій в Україні I_{rur} . Результати проведених розрахунків представлено в табл. 2.11.

Таблиця 2.11

Інтегральний індекс розвитку сільських територій в Україні

Рік	2014	2015	Приріст до попереднього року, %	2016	Приріст до попереднього року, %	2017	Приріст до попереднього року, %	2018	Приріст до попереднього року, %
I_{rur}	0,4438	0,4438	0,00	0,5279	18,95	0,6228	17,98	0,5108	-17,98

Джерело: розраховано авторами.

За результатами розрахунків визначено динаміку часткових та інтегрального індексів сталого розвитку сільських територій в Україні, що зображено на рис. 2.8.

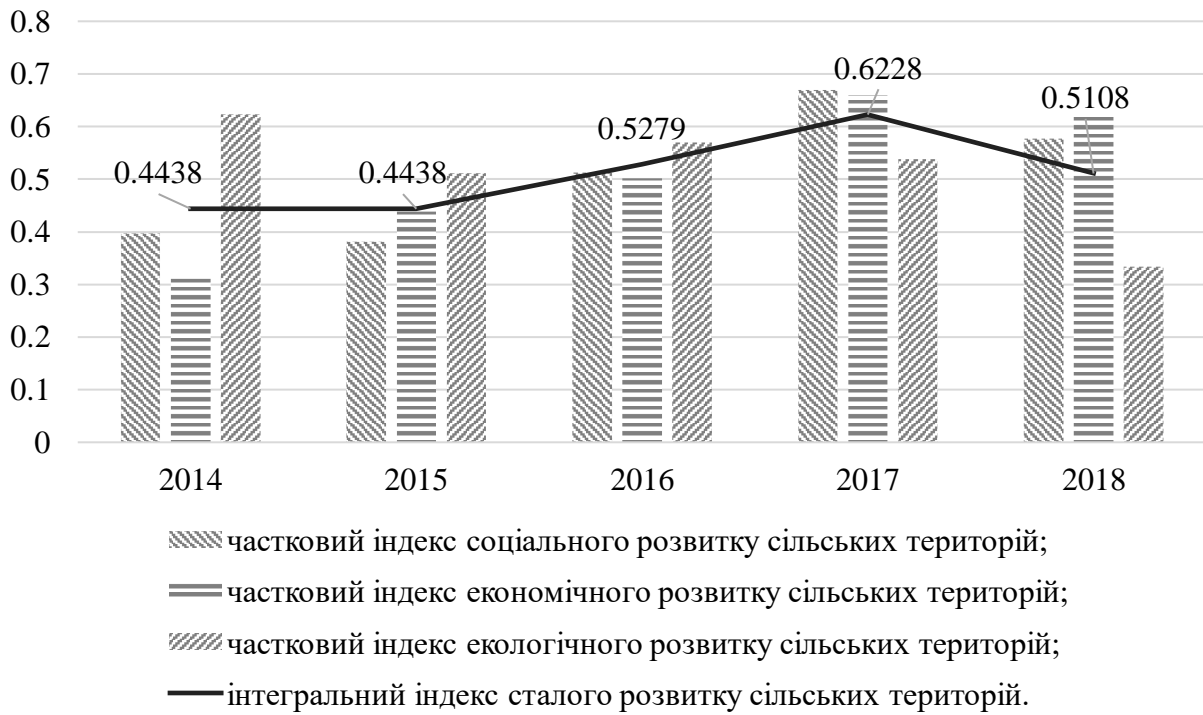

Рис. 2.8. Динаміка часткових та інтегрального індексів сталого розвитку сільських територій в Україні
 Джерело: побудовано на основі розрахунків авторів.

Основою для прийняття управлінських рішень щодо розробки й реалізації напрямів диверсифікації розвитку сільських територій в Україні виступають результати моделювання, що включають побудову множинної регресійної моделі з використанням методів кореляційно-регресійного аналізу [135].

Здійснення кореляційно-регресійного аналізу взаємозв'язку інтегрального показника розвитку сільських територій I_{rur} та часткових індексів соціального (I_{rur}^{soc}), економічного (I_{rur}^{econ}) й екологічного (I_{rur}^{ecol}) розвитку сільських територій подано у додатку Е.

Побудовано множинну регресійну модель сталого розвитку сільських територій в Україні у 2018 р.:

$$I_{rur} = 0,0002 + 0,3337I_{rur}^{soc} + 0,3328I_{rur}^{econ} + 0,3333I_{rur}^{ecol}, \quad (2.1)$$

де

I_{rur} – інтегральний індекс сталого розвитку сільських територій в Україні;

I_{rur}^{soc} – частковий індекс соціального розвитку сільських територій ;

I_{rur}^{econ} – частковий індекс економічного розвитку сільських територій;

I_{rur}^{ecol} – частковий індекс екологічного розвитку сільських територій.

Відповідно до даних моделі, можна стверджувати про переважання впливу соціального та екологічного розвитку на процес забезпечення сталого розвитку сільських територій. Водночас, підтверджується значний вплив розвитку економіки.

В результаті проведеного аналізу передумов диверсифікації розвитку сільських територій в Україні виявлено динаміку зменшення кількості сільських населених пунктів і чисельності сільського населення, тобто відбувається депопуляція сільських поселень. На основі статистичних даних визначено, що рівень життя сільських мешканців нижчий, ніж міських. Тому, одна з основних цілей розвитку сільських територій – покращення якості життя сільських жителів. Оскільки аграрна галузь є фундаментом стабільної економіки, наповнення бюджетів і простором для залучення інвестицій, то потрібно за допомогою підтримки держави та об'єднаних територіальних громад забезпечити підвищення продуктивності агровиробництва.

Здійснено сталого розвитку сільських територій в Україні на основі розрахунків індикаторів соціального, економічного та екологічного розвитку як часткових показників й обчислення на їх основі інтегрального індексу сталого розвитку сільських територій. Це дало підставу виявити внутрішні чинники, які впливають на розвиток сільських територій і відповідно на їхню диверсифікацію, серед яких: соціальні (структура сільського населення, забезпеченість житловим фондом, умови життя населення, ситуація на ринку праці, стан соціальної інфраструктури), економічні (забезпеченість сільськогосподарськими угіддями, стан розвитку суб'єктів господарювання у сільському господарстві, розвиток несільськогосподарської діяльності, рівень обсягів інвестицій у

розвиток економіки, рівень та структура доходів домогосподарств на сільських територіях), екологічні (рівень забруднення атмосферного повітря, ситуація з відходами, використанням прісної води, внесенням добрив у ґрунти, виробкою та відновленням лісів, рівень обсягів інвестицій на охорону навколишнього природного середовища).

До зовнішніх чинників впливу на сталий розвиток сільських територій, на нашу думку, слід віднести: політичне становище в країні та світі; процес децентралізації; державні програми підтримки розвитку сільської місцевості й сільського господарства; рівень попиту та пропозиції на товари й послуги, які виробляються на певній території тощо.

Комплексний аналіз стану сільських територій дають змогу стверджувати, що для диверсифікації розвитку сільських територій у регіональному розрізі існують вагомі причини, головними з яких є – зростання чисельності безробітних, міграційні процеси, недостатня кількість закладів інфраструктури. Запропоновано такі напрями диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації (рис. 2.9), як диверсифікація сільськогосподарського виробництва; несільськогосподарської діяльності; організаційно-правових форм господарювання та джерел фінансування розвитку цих територій [118].

Вважаємо, що кожна територіальна громада, кожне підприємство та кожен житель села повинні самі вирішити, який напрям диверсифікації їм обирати або як їх поєднати, урахувавши при цьому наявні природні та економічні ресурси.

На нашу думку, *диверсифікацію сільськогосподарського виробництва* доцільно здійснювати в напрямі розширення асортименту та ринків збуту продукції, підтримки та розвитку органічного виробництва, збільшення обсягів вирощування нішевих культур, що сприятиме виробництву сільськогосподарської продукції з більшою часткою доданої вартості, зростанню експорту виробленої сільськогосподарської

продукції, розширенню сфер зайнятості й доходів сільського населення.

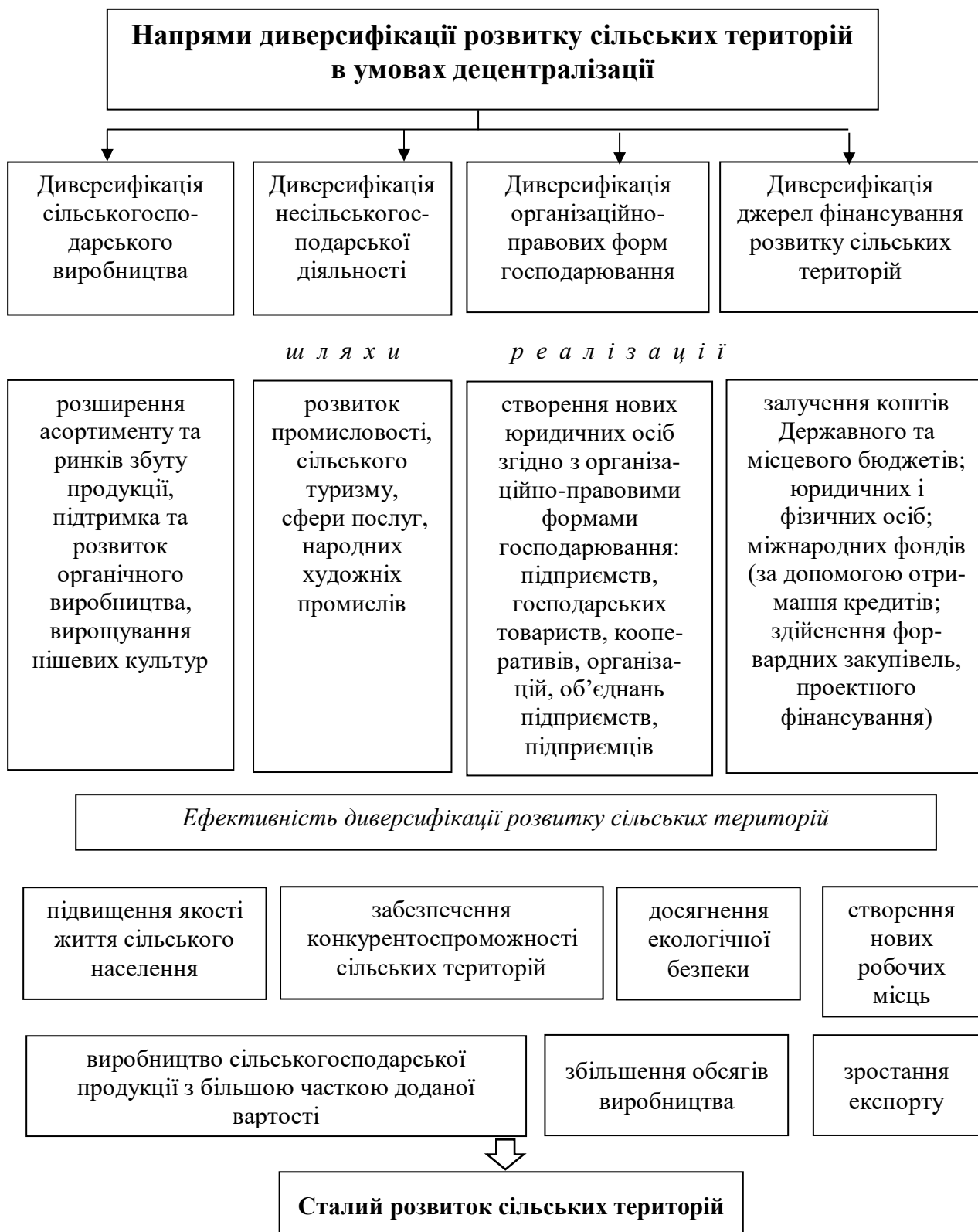

Рис. 2.9. Напрями диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації

Джерело: розроблено авторами.

Однією з основних сфер діяльності сільського населення є сільськогосподарське виробництво (рослинництво, тваринництво, рибальство, бджільництво тощо) [100]. За результатами оцінки стану диверсифікації сільськогосподарського виробництва у регіоні (на прикладі Волинській області) виявлено зменшення кількості зайнятого населення у сільському, лісовому та рибному господарствах з 91,9 тис. осіб у 2000 р. до 12,1 тис. осіб у 2018 р. (майже у 8 разів).

Загалом по Україні у 1990–2018 рр. спостерігаємо стабільну тенденцію зростання обсягів виробництва зернових культур від 51 млн т у 1990 р. до 70,1 млн т у 2018 р., хоча у 2000 р. цей показник становив 24,5 млн т. Однак, у 2013–2017 рр. виробництво зерна перестало зростати і стабілізувалося на рівні 60–65 млн т. Основними перешкодами для подальшого зростання зерновиробництва, на нашу думку, є погіршення стану ґрунтів, недотримання режиму сівозмін та зростання частки високорентабельних, але виснажливих для ґрунту, культур (соняшник, соя). Зміну структури посівних площ основних сільськогосподарських культур у 1990–2018 рр. в Україні представлено на рис. 2.10. Трансформація структури зерновиробництва в Україні відбулася не лише з економічних причин, а й у зв'язку із зміною клімату.

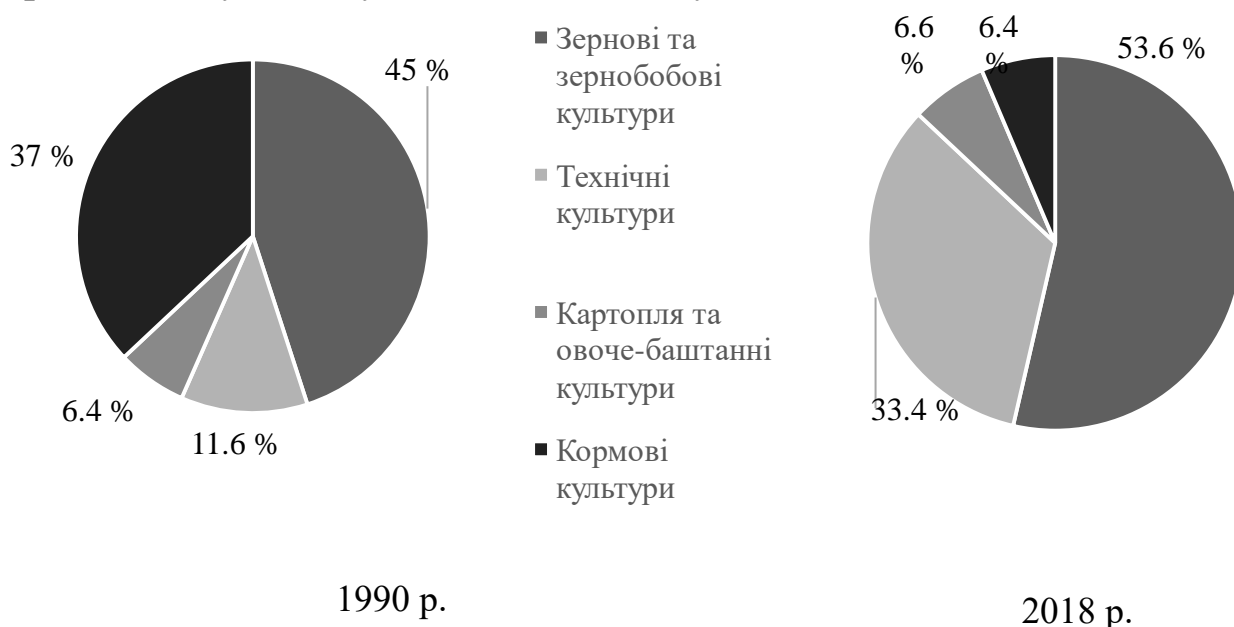

Рис. 2.10. Структура посівних площ основних сільськогосподарських культур у 1990–2018 рр. в Україні
Джерело: побудовано на основі даних Державної служби статистики України [22].

Як бачимо, понад 50 % посівних площ займають зернові та зернобобові культури. Виявлено, що значну частину обсягів їхнього збору становлять кукурудза та пшениця.

Розширення асортименту та ринків збуту продукції є одним із шляхів реалізації диверсифікації сільськогосподарського виробництва. Великий вплив на розвиток сільськогосподарських підприємств та сільських територій загалом мають асортимент, структура виробництва та реалізації сільськогосподарської продукції. Товаровиробникам, які планують диверсифікувати власне сільськогосподарське виробництво шляхом розширення наявного асортименту, потрібно передусім оцінити ринковий попит на продукцію. Це дасть змогу виявити, яка сільськогосподарська продукція на сьогодні задовольнить потреби та вимоги потенційних споживачів. Але при формуванні асортименту, структури вирощування та випуску продукції аграрне підприємство повинно враховувати не лише попит на ці види продукції, а й забезпечити найбільш ефективне використання наявних трудових, сировинних, земельних, технічних, технологічних, фінансових та інших ресурсів з мінімізацією антропогенного впливу на навколишнє середовище. Окрім того, необхідно дослідити конкурентне середовище сільськогосподарського ринку, щоб отримати переваги перед потенційними конкурентами.

Розширення асортименту продукції та ринків збуту, на нашу думку, забезпечить збільшення обсягів реалізації вирощеної продукції внаслідок оптимізації структури асортименту; досягнення конкурентних переваг через розширення асортименту, залучення нових споживачів; вихід на нові сегменти ринку; зростання експорту, розширення сфер зайнятості та доходів сільського населення.

Одним із шляхів реалізації диверсифікації сільськогосподарського виробництва є *підтримка та розвиток органічного виробництва*. Згідно з Законом України «Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції» органічне виробництво – це

сертифікована діяльність, пов'язана з виробництвом сільськогосподарської продукції (у тому числі всі стадії технологічного процесу, а саме первинне виробництво (включаючи збирання), підготовка, обробка, змішування та пов'язані з цим процедури, наповнення, пакування, переробка, відновлення та інші зміни стану продукції), що провадиться із дотриманням вимог законодавства у сфері органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції [75].

М. Гилка, розкриваючи перспективні напрями розвитку сільського господарства, як основи розвитку сільських територій, акцентує увагу на розвитку екологічно безпечного органічного виробництва сільськогосподарської продукції. На думку вченого, це «дає змогу створювати нові робочі місця на сільських територіях, оскільки органічне землеробство потребує більше затрат ручної праці, ніж традиційне хімізоване» [14].

Нині у Європейському Союзі 4,2 % сільськогосподарських угідь зайняті виробництвом екологічної продукції. Найбільші ділянки відведені під органічне виробництво – в Австрії, де вони становлять 13,4 % від загальних площ, а найменші – в Ірландії (0,95 %), Румунії (0,77 %) та Мальті (0,2 %). У Польщі розвиток виробництва екологічної сільськогосподарської продукції все ще не набув загальноєвропейських темпів, а частка земель, задіяних у її виробництві становить 1,94 % . В Україні придатні для розвитку органічного землеробства 19 % сільськогосподарських угідь [43]. Однак, в Україні дуже мало господарств ризикують освоювати екологічне виробництво. Причиною цього, на думки О. Шульги, є низький рівень реальних доходів у країні. Витрати на продовольство займають значну частку у витратах домогосподарств, тому для більшості громадян перехід на органічну продукцію за вищими цінами її придбання на національному ринку фактично неможливий [124].

За площею сільськогосподарських угідь та ріллі Україна посідає перше місце в Європі. Аграрний сектор займає одне з провідних місць у національній економіці України. Площа

сільськогосподарських угідь України станом на 1 січня 2017 р. становила 42,7 млн га, або 70 % від загального земельного фонду, із них на ріллю припадало 325 млн га, або 78,4 %. Згідно з даними Офісу підтримки реформ при Міністерстві аграрної політики та продовольства України станом на 1 січня 2017 р. площа сільськогосподарських земель з органічним статусом становила 289 551 га; площа сільськогосподарських земель перехідного періоду – 91 622 га; загальна площа сільськогосподарських земель з органічним статусом та перехідного періоду – 381 173 га; частка органічних земель від загальної площі сільськогосподарських земель – 0,89 % [93]. Динаміку площ органічних земель в Україні подано на рис. 2.11.

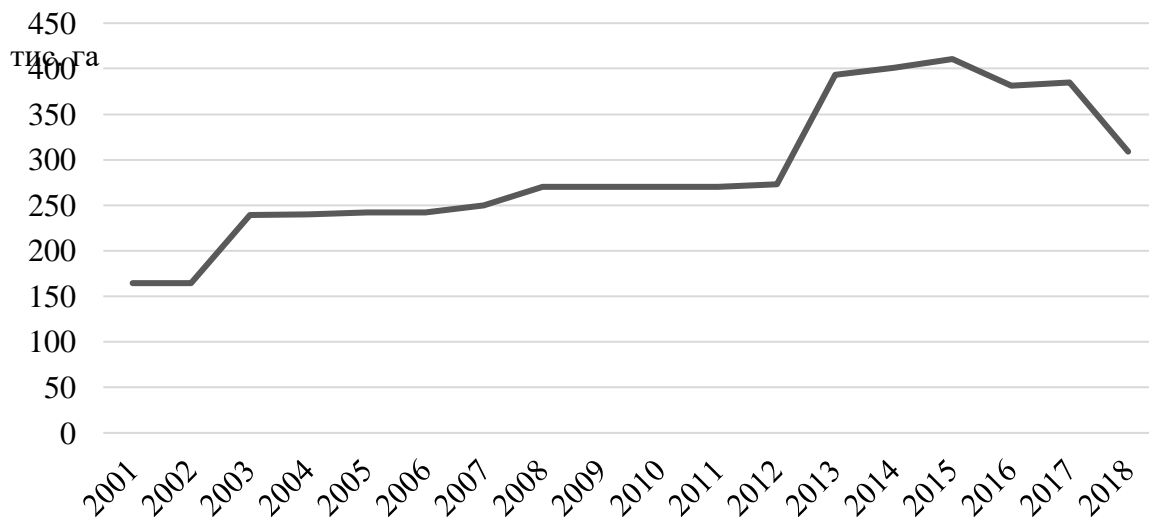

Рис. 2.11. Динаміка площ органічних земель в Україні

Джерело: побудовано на основі [65, 93].

Кількість органічних операторів також з кожним роком зростає. Наприклад, станом на 14 листопада 2019 р. їх кількість становила 617. Як бачимо, органічне виробництво динамічно розвивається, тому в п. 5.2 на основі світового досвіду здійснено науково-методичне обґрунтування державної фінансової підтримки органічного виробництва. Вважаємо, що розвиток органічного виробництва є один із пріоритетних видів сільськогосподарської діяльності в умовах сьогодення. З огляду на це, він дає змогу не

лише отримувати прибутки, а й виробляти екологічно безпечні продукти харчування та зменшити негативний антропогенний вплив на довкілля.

Одним із шляхів реалізації диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації є *вирощування нішевих культур*. В економіці нішу розглядають як незайнятий або недостатньо освоєний вузький сегмент ринку товарів і послуг, за освоєння якого продавець отримує прибуток.

На думку І. Черевко, основними критеріями, що дають підстави для віднесення тих чи інших сільськогосподарських культур до категорії нішевих, є малорозвиненість конкретного ринку, перевищення попиту над пропозицією, низька конкуренція у секторі виробництва продукції, високі закупівельні ціни та високий рівень дохідності з одиниці площі вирощування за відносно мінімальної потреби в цій площі, висока питома частка нематеріальної (інтелектуальної) складової в доданій вартості й ціні реалізації. Науковець акцентує увагу на тому, що важливою особливістю нішевих культур є й те, що вони досить ресурсомісткі, а їхнє виробництво досить складно або взагалі неможливо масштабувати [123].

Як бачимо з рис. 2.12, обсяги вирощування нішевих культур в Україні зростають з кожним роком. Перспективними сільськогосподарськими нішевими напрямками виробництва є вирощування часнику, артишоку, ягідне виробництво (ожини, лохини), вирощування нових видів тварин, риби. Звернемо увагу, що вирощування рослин, не призначених для певного регіону або використання під посів неякісного чи непристосованого під певний район насіння можуть позначатися на продуктивності вирощеної культури, в результаті чого сільськогосподарський товаровиробник може зазнати збитків.

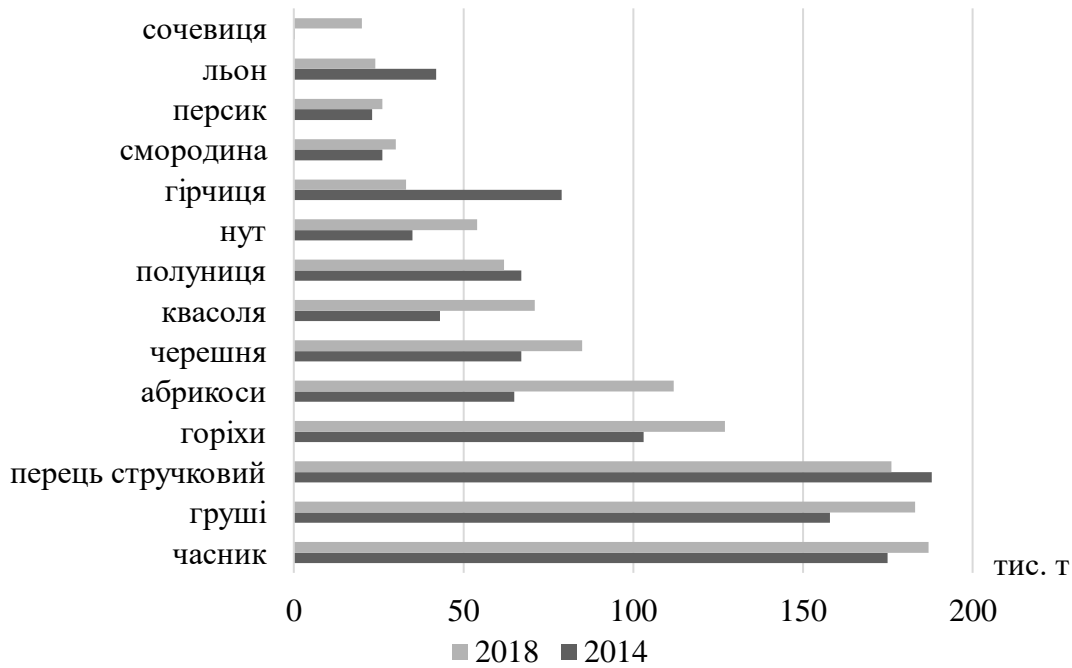

Рис. 2.12. Динаміка обсягів вирощування нішевих культур в Україні

Джерело: побудовано на основі [1].

Вважаємо, що розширення асортименту та ринків збуту сільськогосподарської продукції, розвиток органічного виробництва, вирощування нішевих культур сприятиме диверсифікації розвитку сільських територій та забезпечить зростання експорту продукції, розширення сфер зайнятості і, відповідно, доходів сільського населення.

У світовій практиці поняття розвитку сільських територій тісно пов'язане зі збільшенням частки несільськогосподарських видів діяльності на селі як альтернативних джерел доходів і передумов подальшого соціально-економічного розвитку окремих місцевостей [133]. Тому вважаємо, що *диверсифікація несільськогосподарської діяльності* повинна бути спрямована на розвиток промисловості, сільського туризму, сфери послуг, народних художніх промислів. Вибір видів несільськогосподарської діяльності для кожної сільської території індивідуальний та залежить від природних ресурсів та їхнього місця розташування.

Розвиток промисловості. На нашу думку, перспективними видами промисловості, які здатні забезпечити диверсифікацію розвитку сільських територій, є заготівля лісу; видобуток щебню, піску та корисних копалин; видобуток торфу й виробництво торф'яних брикетів; виробництво будівельних матеріалів; будівництво розважальних закладів та об'єктів харчової промисловості; виробництво тари та пакувальних матеріалів; переробка сільськогосподарської продукції; виробництво борошна, круп, консервованих овочів, фруктів, соків, м'ясо-молочних виробів.

Важливою складовою агропромислового комплексу України є галузі, які спрямовані на переробку сільськогосподарської продукції. Саме від ступеня їх розвитку залежить рівень забезпечення потреб населення у продуктах харчування, раціональне використання продукції рослинництва і тваринництва, зменшення втрат під час транспортування та зберігання сільськогосподарської продукції, виробництво сільськогосподарської продукції з більшою часткою доданої вартості та експорт переробленої продукції рослинництва й тваринництва за вищими цінами.

Зовнішня торгівля відіграє важливу роль в економіці України. Впродовж останніх років спостерігалось скорочення виручки від експорту товарів з одночасним скороченням експорту агропромислової продукції. Натомість, не дивлячись на загальний негативний тренд, експорт не агропромислової продукції скорочувався значно швидшими темпами, ніж аграрний, а у 2017 р. виявлено зростання експорту сільськогосподарської продукції. За 2017 р. експорт сільськогосподарської продукції становив 17,8 млрд дол. США, що на 16 % більше ніж у 2016 р. Рекордний обсяг експорту 17,9 млрд дол. США спостерігався у 2012 р. Проте варто відмітити, що основну частину аграрного експорту становить продаж сировини – пшениці, кукурудзи, ячменю та соєвих бобів. Частка цієї продукції в структурі становить понад 55 % [11, с. 31].

Україна вже декілька років є світовим лідером з виробництва і експорту соняшникової олії. Також зріс експорт насіння і плодів олійних культур на 525 млн дол. США, а експорт зернових культур – на 428 млн дол. США (за рахунок кукурудзи). Основним ринком збуту української агропродукції залишається ринок Азії, котрий дещо зменшив частку в структурі українського експорту у 2017 до 45 %, з 48 % у 2016 р. Основними країнами-партнерами з Азії у 2017 р. виступали – Індія, Туреччина і Китай. На другому місці – країни ЄС, з часткою в 32 %, де головними партнерами є Нідерланди, Іспанія і Італія. Трійку лідерів закривають країни Африки, котрі в свою чергу займають 14 %. Основними партнерами з Африки є Єгипет, Туніс і Марокко [12, с. 32–33].

Ю. Кернасюк звертає увагу на те, що, внаслідок спрямування сільськогосподарської продукції на експорт більше як сировини, галузь в цілому недотримує на кожній тонні реалізованої продукції досить значні фінансові кошти, які необхідні для забезпечення розширеного відтворення й розвитку виробництва, оновлення матеріально-технічної бази сільського господарства, а також підвищення рівня доходів та зменшення безробіття сільського населення [34].

На нашу думку, необхідно стимулювати суб'єктів господарювання до впровадження і розвитку технологій з вищим рівнем переробки сільськогосподарської продукції. Хоча великі харчові переробні заводи мають цінові переваги, проте невеличкі підприємства також спроможні забезпечувати конкурентоспроможність своєї діяльності внаслідок уникнення втрат частини доходу через відсутність ланцюга посередника. Вважаємо за доцільне здійснювати переробку сільськогосподарської продукції на місці її виробництва чи вирощування, адже зменшуються втрати сировини, які можливі при транспортуванні на великі відстані, витрати на транспортування та збільшуються, відповідно, доходи від реалізації готової продукції, а не сировини для виробництва.

Сільський туризм є одним із шляхів реалізації диверсифікації несільськогосподарської діяльності на сільських територіях в умовах реалізації реформи місцевого самоврядування.

І. Кульчій вважає, що сільський туризм – це вид туризму, який полягає у відпочинку на сільських територіях із метою залучення відпочивальників до сільського побуту й задоволення їхніх рекреаційних потреб і пов'язаний із використанням потенціалу регіону та (або) майна сільськогосподарських товаровиробників, які надають ці послуги [45, с. 6–7].

Як зазначають Ф. Важинський та М. Лалакулич, нині проглядаються два шляхи розвитку сільського зеленого туризму, які можна використати для розвитку регіону: можливість використання наявних потенціалів сільського регіону, житлового фонду сільських мешканців, історичних та етнографічних осередків; створення нових сільських приміщень за рахунок переобладнання наявного житлового фонду села й нового будівництва з урахуванням потреб сімейного, молодіжного, культурного, дитячого, рибальського та інших видів туризму [10].

Розвиток сільського туризму дає змогу сформуванню комплексний туристичний продукт, який сприяє диверсифікації розвитку сільських територій. Залучення інвестицій у розвиток сільського туризму сприятиме створенню робочих місць; зростанню доходів сільських жителів за рахунок надання послуг туристам і реалізації вироблених продуктів харчування; покращенню благоустрою сіл; відродженню місцевих народних промислів, звичаїв та ремесл [98, 105].

Диверсифікацію несільськогосподарської діяльності на сільських територіях варто реалізовувати також через *розвиток сфери послуг* (транспортні перевезення, ІТ-технології, медичні й косметичні послуги, апітерапію тощо).

Апітерапія – це метод лікування за допомогою живих бджіл та продуктів бджільництва: меду, прополісу, маточного молочка, воску. Дуже популярною послугою є сон на вуликах.

Виробництво специфічної районованої продукції – виробництво продукції, яке можливе лише на певній території через сприятливі погодно-кліматичні умови, наявність певної сировинної бази, транспортного сполучення. Наприклад, виробництво якісної цегли можливе лише з певного виду глини, а отже, цегельний завод потрібно будувати в регіоні, де є поклади такої глини, щоб економити на транспортуванні сировини, а відповідно – збільшити прибутки.

Збір лікарських рослин можна проводити лише на тій території, де вони ростуть, хоча, порівняно з глиною, заводи з виробництва медичних препаратів будують незалежно від місця збору лікарських рослин. Адже фармацевтичні компанії випускають великий асортимент медичних препаратів з різними діючими компонентами.

Народні художні промисли в Україні є невід’ємною складовою частиною української культури, які увібрали в себе риси, притаманні певним регіонам України. Серед різноманітних видів народної творчості потрібно виокремити художнє ткацтво, килимарство, вишивання, писанкарство, художню обробку металів, виробництво шкіряних предметів, виготовлення дитячих іграшок із сиру, мистецтво художньої обробки дерева, особливо – художню різьбу [121]. Розвиток народних художніх промислів є ще одним шляхом реалізації диверсифікації несільськогосподарської діяльності на сільських територіях. Проте недосконалість нормативно-правової бази, скорочення кількості спеціалізованих навчальних закладів і втрата ринків збуту цієї продукції унеможливають розвиток народних художніх промислів.

Тому вважаємо, що диверсифікація несільськогосподарської діяльності повинна бути спрямована на розвиток промисловості, сільського туризму, сфери послуг, народних художніх промислів, який сприяє збільшенню обсягів виробництва, створенню нових робочих місць, забезпеченню конкурентоспроможності сільських

територій, досягненню екологічної безпеки, підвищенню якості життя сільського населення, збільшенню доходів на селі тощо.

Одним із напрямів диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації визначено *диверсифікацію організаційно-правових форм господарювання*, яка спрямована на створення нових юридичних осіб (підприємств, господарських товариств, кооперативів, організацій, об'єднань підприємств, підприємців).

Створення та розвиток підприємств (приватних, фермерських, колективних, державних, казенних, іноземних, орендних, комунальних, дочірних, іноземних, індивідуальних, спільних, сімейних) сприяє збільшенню обсягів виробництва, створенню нових робочих місць, забезпеченню конкурентоспроможності сільських територій тощо. Протягом останніх років частка суб'єктів господарювання у сільському господарстві становила близько 4 % від загальної кількості суб'єктів, при чому лєвова їх частка – саме підприємства [13].

Прослідковується тенденція зменшення чисельності підприємств, які здійснюють сільськогосподарську діяльність, наприклад, якщо у 2014 р. їх кількість становила 44 968, то у 2018 р. – уже 40 333. Відповідно спостерігаємо зменшення площ сільськогосподарських угідь у користуванні з 21530 тис. га у 2014 р. до 20005 тис. га у 2018 р. Найбільша площа сільськогосподарських угідь (3977,6 тис. га) зосереджена в підприємствах, що мали у власності та користуванні понад 10000 га. Розподіл сільськогосподарських підприємств за розміром сільськогосподарських угідь у 2018 р. зображено на рис. 2.13.

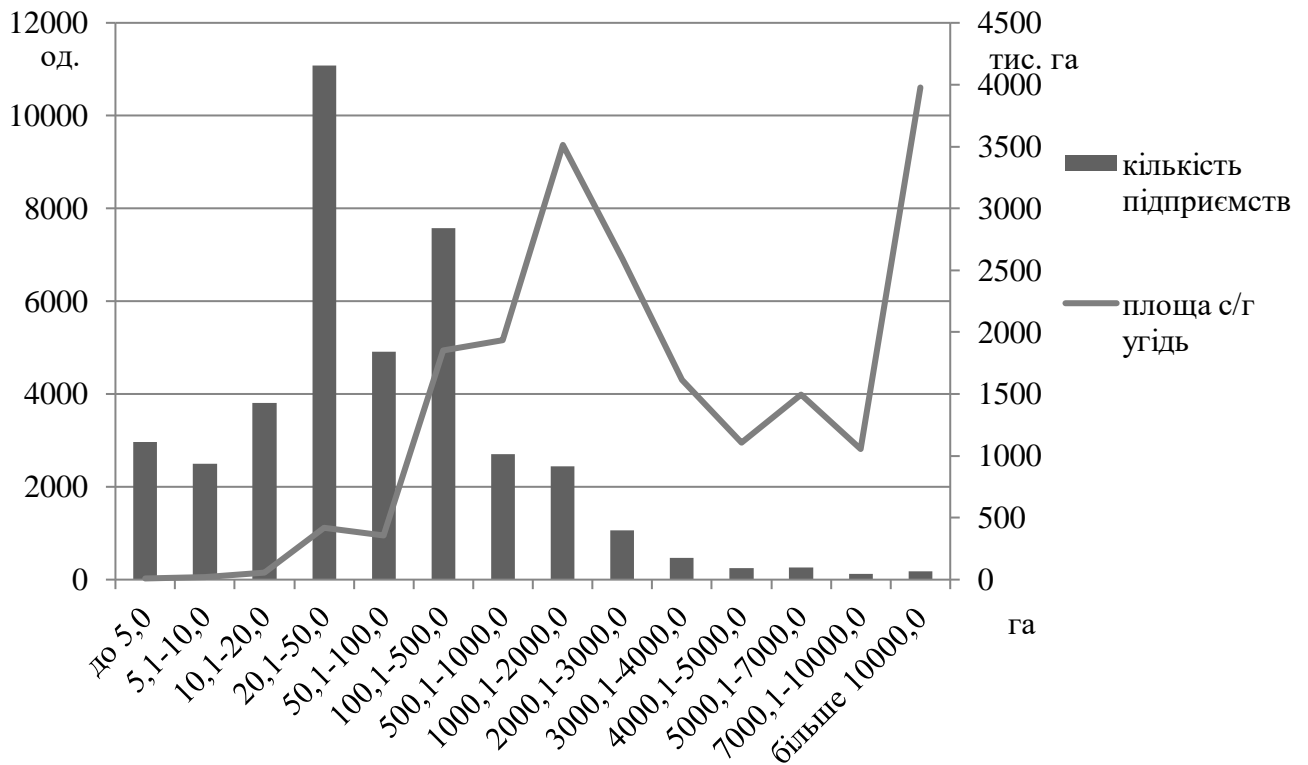

Рис. 2.13. Розподіл сільськогосподарських підприємств за розміром сільськогосподарських угідь у 2018 р. в Україні
Джерело: побудовано автором на основі [86, с. 290].

Відзначимо, що в Україні протягом 2017–2018 рр. збільшилась на 3650 од. кількість підприємств, які здійснювали сільськогосподарську діяльність, а фермерських господарств – навпаки, зменшилась на 973 од.

Необхідно звернути увагу, що в Україні здійснюється державна підтримка розвитку фермерських господарств та сільськогосподарської кооперації. Наприклад, у 2019 р. для фермерів та кооперативів передбачено 90 % компенсації вартості дорадчих послуг, 80 % компенсації вартості насіння сільськогосподарських рослин вітчизняного виробництва, 70 % компенсації кооперативам вартості придбаного вітчизняного обладнання, 40 % компенсації вартості придбаної сільськогосподарської техніки та обладнання вітчизняного виробництва, здешевлення кредитів, бюджетна субсидія на один

гектар новоствореним господарствам та бюджетна субсидія на одного члена не новоствореного.

Одним із шляхів забезпечення диверсифікації організаційно-правових форм господарювання є *сприяння створенню та розвитку господарських товариств* (акціонерних, повних, товариств з обмеженою відповідальністю, товариств з додатковою відповідальністю). В агросекторі господарські товариства є найпоширенішою організаційно-правовою формою господарювання після фермерських господарств, що відображено у табл. 2.12. Найбільш поширеними є товариства з обмеженою відповідальністю та акціонерні.

Таблиця 2.12

**Кількість сільськогосподарських підприємств
за організаційними формами господарювання в Україні**

Види підприємств, од.	2014 р.	2015 р.	2016 р.	2017 р.
Господарські товариства	7750	7721	8700	6967
Приватні підприємства	3772	3627	3752	3215
Кооперативи	674	596	738	448
Фермерські господарства	33084	32303	33682	34137
Державні підприємства	228	241	222	199
Підприємства інших форм господарювання	691	891	603	592
Усього	46199	45379	47697	45558

Джерело: сформовано за даними [13].

Створення та розвиток кооперативів сприяє створенню нових робочих місць на селі, розв'язанню проблеми виїзду на заробітки молоді до інших населених пунктів, забезпеченню конкурентоспроможності сільських територій тощо. Кооператив – це юридична особа, утворена фізичними та/або юридичними особами, які добровільно об'єдналися на основі членства для ведення спільної господарської та іншої діяльності з метою

задоволення своїх економічних, соціальних й інших потреб на засадах самоврядування [73].

Саме завдяки роботі кооперативів, на думку О. Ковшової, можна задовольнити бажання громадян працювати на благо громади, створити високооплачувані нові робочі місця, розвинути інфраструктуру населеного пункту, що дійсно зможе підвищити рівень доброти та якості життя мешканців на цій території. Окрім того, розвиток кооперативів призводить до конкурентоспроможності сільськогосподарських товаровиробників не лише на території ОТГ, але й загалом по всій країні. Саме завдяки їхній діяльності на території впроваджують сучасні технології, модернізують техніку й створюють передумови для розвитку підприємницької діяльності, що збільшує доходи місцевого бюджету [36]. На сьогодні на сільських територіях, як зазначає О. Ковшова, найбільш сприятливими є умови для створення й розвитку постачальницьких, заготівельно-збутових, молочних, м'ясних, зернових, переробних, сервісних, житлово-будівельних, садово-городніх, гаражних, торговельно-закупівельних, транспортних, освітніх, туристичних, медичних та багатофункціональних кооперативів [36]. Зазвичай на сільських територіях функціонують виробничі й обслуговуючі кооперативи.

Одним із шляхів забезпечення диверсифікації організаційно-правових форм господарювання є *сприяння створенню та розвитку організацій*. Згідно із класифікацією організаційно-правових форм господарювання, організація (установа, заклад) – це організаційна структура, створена однією або кількома особами (засновниками), які не беруть участі в управлінні нею, шляхом об'єднання (виділення) їхнього майна для досягнення мети, визначеної засновниками, за рахунок цього майна [72]. Виокремлюють такі види організацій, як державні, комунальні, приватні.

Створення та розвиток об'єднань підприємств сприяє збільшенню обсягів виробництва та забезпеченню конкурентоспроможності сільських територій тощо. Об'єднання

підприємств (юридичних осіб) – господарська організація, утворена у складі двох або більше підприємств (юридичних осіб) з метою координації їх виробничої, наукової та іншої діяльності для вирішення спільних економічних та соціальних завдань [72]. Основними організаційно-правовими формами об'єднань підприємств в Україні є асоціації, корпорації, консорціуми, концерни, холдингові компанії та ін. [72].

Найбільш поширеними на сільських територіях є аграрні холдинги. До основних переваг функціонування агрохолдингів в Україні, на думку науковців, віднесено забезпечення зайнятості населення сільських територій, зростаюча динаміка питомої ваги прямих іноземних інвестицій в аграрний сектор в структурі економіки, зростання обсягів капітальних інвестицій в сільське господарство, забезпечення високої врожайності агропродукції, стабільних обсягів виробництва, високої рентабельності, висока результативність фінансово-господарської діяльності, реалізація заходів корпоративної соціальної відповідальності, вихід на зовнішні ринки запозичення капіталу та доступ до дешевих кредитів [78, с. 288–300].

Одним із шляхів реалізації диверсифікації організаційно-правових форм господарювання є *сприяння створенню та розвитку підприємців-фізичних осіб*. Підприємець-фізична особа, яка є громадянином України, іноземним громадянином, особою без громадянства, що здійснює підприємницьку діяльність. Громадянин визнається суб'єктом господарювання у разі здійснення ним підприємницької діяльності за умови державної реєстрації його як підприємця без статусу юридичної особи. Громадянин-підприємець відповідає за своїми зобов'язаннями усім своїм майном, на яке відповідно до закону може бути звернено стягнення [72]. Динаміку кількості суб'єктів господарювання, в т. ч. підприємців-фізичних осіб, зайнятих сільськогосподарською діяльністю в Україні відображено на рис 2.14.

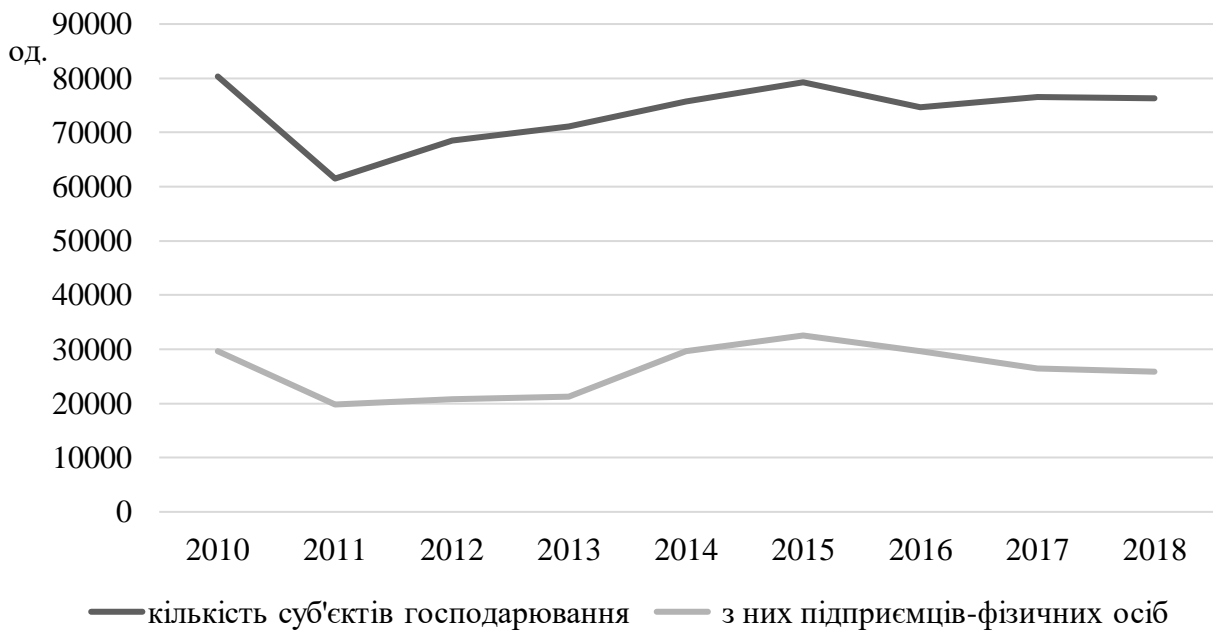

Рис. 2.14. Динаміка кількості суб'єктів господарювання, зайнятих сільськогосподарською діяльністю в Україні
Джерело: побудовано на основі даних [22].

Ю. Губені, Ю. Коверко, П. Оліщук вважають, що для пришвидшення розвитку особистих селянських господарств необхідна державна підтримка, яка стосуватиметься забезпечення їх доступними та дешевими кредитними ресурсами, розширення землекористування, навчання та інформування власників господарств щодо сучасних можливостей їх діяльності та вимог до якості продукції й технології її виробництва, ринків збуту тощо [19].

Тому підприємництво – це рушійна сила соціально-економічного розвитку сільських територій, адже сприяє відродженню населених пунктів із малою чисельністю населення [104].

В умовах реформування місцевого самоврядування розширюються можливості фінансування проектів та програм розвитку ОТГ шляхом залучення коштів Державного та місцевого бюджетів, співпраці зі світовими фондами, тому шляхи реалізації *диверсифікації джерел фінансування розвитку сільських територій* більш детально розкрито в п. 5.3. На нашу думку, ефективність реалізації будь-яких проектів на сільських територіях залежить від

правильності управлінських дій, обраної моделі управління і її успішного впровадження.

Погоджуюсь з думкою В. Андрійчука, який вважає, що «з метою розв'язання фінансових проблем сільськогосподарських товаровиробників доцільно розширити використання банками інструментів фінансування, збільшити залучення коштів аграріїв на умовах фінансового лізингу, посилити роль Аграрного фонду України збільшенням ним форвардних закупівель зерна, відновити в більших масштабах підтримку частковим погашенням відсоткових ставок за взяті кредити для сільськогосподарської діяльності, здійснити пошук великими компаніями альтернативних джерел залучення фінансових ресурсів на азійських фондових ринках» [2].

Проведена оцінка стану диверсифікації розвитку сільських територій сприятиме обґрунтованому вибору напрямів диверсифікації розвитку сільських територій із метою розширення асортименту й ринків збуту сільськогосподарської продукції, підтримки органічного виробництва, вирощування нішевих культур, розвитку промисловості, сільського туризму, сфери послуг, народних художніх промислів, збільшення кількості суб'єктів господарювання, залучення коштів Державного та місцевого бюджетів, юридичних і фізичних осіб, міжнародних фондів.

2.3. Організаційно-економічний механізм диверсифікації розвитку сільських територій

З огляду на міжнародні стандарти, вимоги та європейський досвід, а також урахуваючи внутрішні потреби сільських територій, необхідним є запровадження організаційно-економічного механізму диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації, який би сприяв розширенню сфер зайнятості та доходів сільського населення, належному забезпеченню медичними та освітніми закладами, покращенню дорожньо-транспортної інфраструктури, створенню умов для розвитку альтернативних напрямів підприємництва та їх подальшої диверсифікації на цих

територіях, збереженню та покращенню природних ресурсів [100; 117].

Т. Зінчук зазначає, що «заходи щодо забезпечення диверсифікації сільської економіки відіграють надзвичайно важливу роль для України, де майже не спостерігається зростання економіки в сільських регіонах, де все ще переважає сільськогосподарський сектор як основне джерело доходів селян, і в регіонах із високим рівнем безробіття, які потребують розробки стратегії форсування зростання доходів сільського населення» [31].

На думку О. Павлова, модель сільського розвитку в Україні має ґрунтуватися на таких засадах, як запровадження функціонально-територіального підходу замість галузевого до аналізу процесів, які відбуваються в сільських територіальних утвореннях; надання пріоритету інтересів селянства з урахуванням територіальних, галузевих та державних інтересів; підтримка видів виробничо-господарської діяльності, конкурентних й альтернативних до сільськогосподарської; взаємоузгодженість розвитку виробничої та соціальної сфер; приділення першочергової уваги розв'язанню проблем розвитку територій [62].

Ю. Лупенко акцентує увагу на тому, що в Україні сформувалося п'ять основних моделей розвитку сільських територій: галузева, перерозподільча, територіальна, селоцентристська та змішана. Галузева модель ґрунтується на ототожненні сільського розвитку із загальною модернізацією сільського господарства та агропродовольчого комплексу з урахуванням диверсифікації економічної діяльності на селі. Перерозподільча модель пов'язує сільський розвиток зі зменшенням відмінностей між найвідсталішими сільськими регіонами та іншими секторами економіки. Територіальна (або кластерна) модель передбачає локальне формування економічно активних територіальних громад чи територій на основі інтеграції усіх компонентів сільського розвитку, включаючи різні галузі. Селоцентристська, або селозберігаюча модель передбачає пріоритетне задоволення інтересів та збереження традицій сільського населення, характерних інституційних особливостей сільських територій. Змішана модель базується на використанні

окремих компонентів різних моделей, переважно галузевої і територіальної. Науковець зазначає, що в Європі використовують комбіновані моделі [47].

Л. Антонова вважає, що першочерговою метою переходу до концепції сталого розвитку регіону є збереження статичної та динамічної ефективності, що передбачає створення економічних стимулів шляхом упровадження інновацій, забезпечення привабливості місця розташування виробництва й відповідного внеску в загальноукраїнську економічну стабільність. Головна мета державного регулювання сталого розвитку регіону – довгострокове забезпечення добробуту населення та можливостей регенерації природної системи. Для цього потрібно скоротити видобуток первинних енергоносіїв, знизити рівень загального вилучення сировини з природи, а також зменшити негативні наслідки від використання земельних ресурсів, активно захищати біологічне різноманіття навколишнього середовища, знизити рівень ризику технічних помилок, наприклад, щодо використання атомної енергії [3].

На думку В. Борщевського, І. Залуцького та Ю. Присяжнюка, основними механізмами, які забезпечують втілення концептуальних засад розвитку сільських територій в життєдіяльність сільських територіальних громад країн-членів ЄС є інституційний, фінансовий, соціальний та інформаційний. Інституційний механізм забезпечує координацію формальних і неформальних правил, які лежать в основі розвитку сільських територіальних громад, спираючись при цьому на діяльність розгалуженої мережі соціальних інститутів та інституцій, пріоритетне значення серед яких мають органи місцевого самоврядування, а також громадські організації, зокрема агенції місцевого розвитку, аграрні палати тощо. За допомогою фінансового механізму здійснюється безперебійне постачання сільських територіальних громад необхідними їм фінансовими ресурсами, які, поряд з іншим, скеровуються на розвиток місцевої інфраструктури та забезпечують підвищення якості людського і соціального капіталу села. Соціальний механізм, який функціонує у тісному взаємозв'язку з інституційним і фінансовим, відповідає за

координацію інтересів різних груп сільських мешканців, які формують сільську територіальну громаду, забезпечуючи взаємоузгоджене досягнення їх цілей. Основними складовими інформаційного механізму виступають інформаційно-комунікаційна інфраструктура громади, домінуючі в її межах форми та засоби передачі інформації, нівелювання інформаційних асиметрій і комунікаційних бар'єрів тощо [9].

О. Павлов вважає, що при формуванні механізму фінансового забезпечення сільської територіальної громади, необхідно враховувати різновиди цих громад, серед яких: типово сільські (аграрні) території; перехідні, «змішані» території (сільські урбанізовані зони та «аграрні міста»); території зі спеціальним режимом функціонування (оздоровчо-рекреаційні, гірські та прикордонні) [61].

Створення сільських, селищних, міських ОТГ та укрупнення районів призводить до переформатування нових районів в прикордонні, в результаті чого межі прикордонної смуги розширюються. Тому виникла потреба у чіткому визначенні ширини прикордонної смуги від лінії державного кордону на прилеглих територіях сільських рад [21].

Ю. Харазішвілі зазначає, що сталий розвиток регіону, як і держави, є інтегральною характеристикою стану економічної системи, оскільки система включає низку підсистем – найважливіших взаємозв'язаних структурних складників розвитку економічної системи, які відображають функціонування окремих сфер економіки: макроекономічну (структурний, формальний та неформальний, інфраструктурний складники), інвестиційно-фінансову (інвестиційний і фінансовий компоненти), інноваційну, зовнішньо-внутрішню, соціально-демографічну (соціальний та демографічний складники), еколого-рекреаційну (рекреаційно-туристичний та екологічний складники). Цей перелік, якій відображає соціальні, економічні та екологічні аспекти розвитку, на думку Ю. Харазішвілі, не є догмою, а може доповнюватися або уточнюватися як за складовими частинами, так і за індикаторами в кожному компоненті [95].

Організаційно-економічний механізм диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації (рис. 2.15).

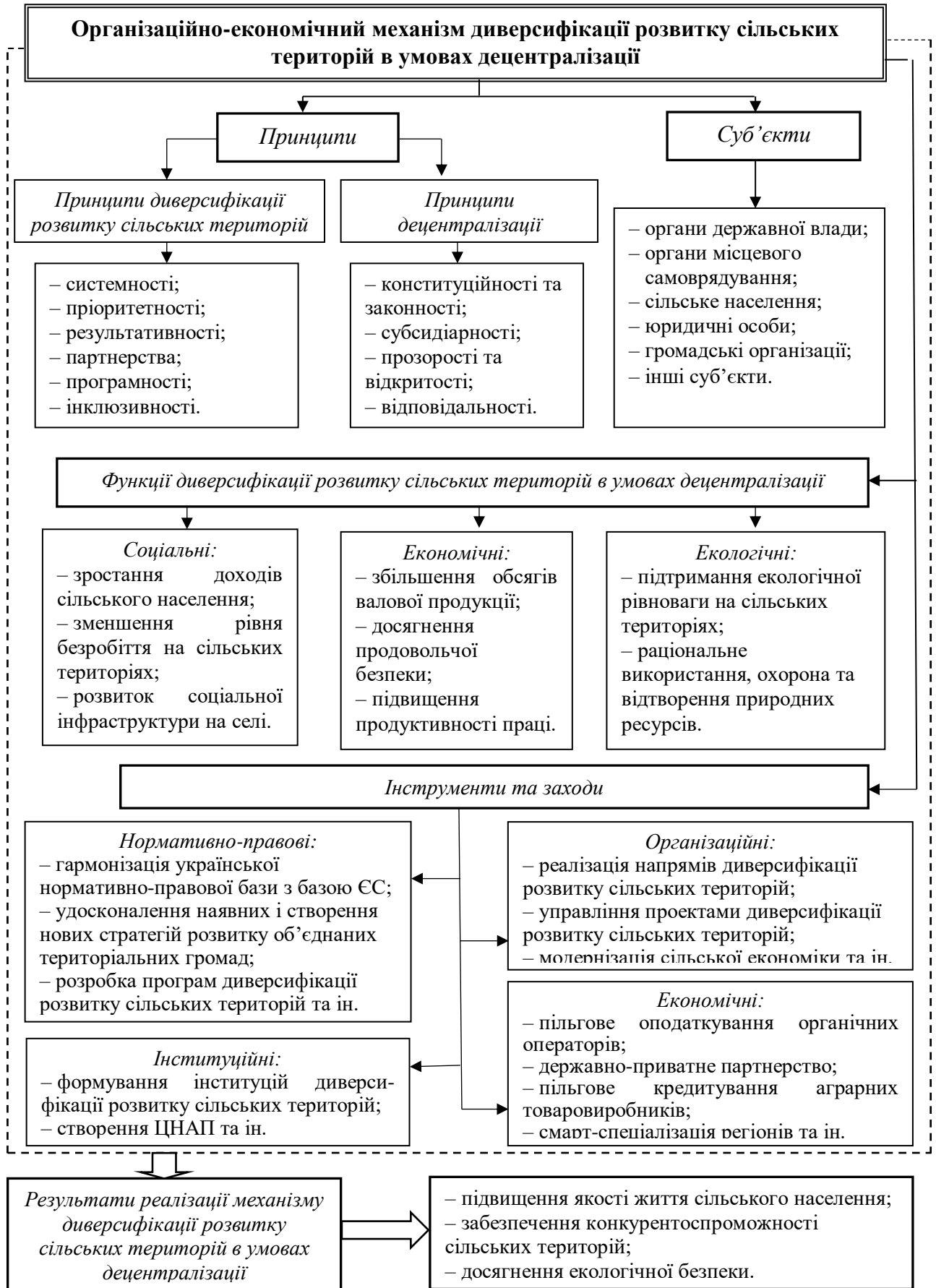

Рис. 2.15. Організаційно-економічний механізм диверсифікації розвитку сільських територій
Джерело: розроблено авторами.

Організаційно-економічний механізм диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації передбачає використання спеціальних інструментів та запровадження заходів, спрямованих на оптимізацію структури цього процесу, акцентуючи при цьому увагу на підвищенні якості життя сільського населення; забезпеченні конкурентоспроможності сільських територій та досягненні екологічної безпеки. Розробка механізму диверсифікації розвитку сільських територій повинна проводитися з урахуванням стратегічних напрямів й аналізу соціального, економічного й екологічного розвитку сільських територій. Обґрунтованість заходів може бути підтверджена розрахунками ефективності функціонування сільських об'єднаних територіальних громад.

Для участі в процесі диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації доцільно залучати представників:

– *органів державної влади*. Адже центральні органи державної влади відповідають за реалізацію стратегій регіонального економічного розвитку, які розроблені для ефективного використання потенціалу міських та сільських територій з урахуванням загальнодержавних потреб. Крім того, їхня функція полягає у регулюванні відносин між сільськими територіями регіонів України для забезпечення загальнодержавних програм розвитку;

– *органів місцевого самоврядування* – депутатів місцевої ради та працівників виконавчих органів. Це одні з найважливіших суб'єктів, адже за їх допомогою затверджуються й реалізуються більшість регіональних стратегій, програм і проектів шляхом залучення загальнодержавних та місцевих фінансів. Окрім того, до їхніх функцій входить забезпечення інформацією підприємства про соціальні, економічні та екологічні можливості розвитку сільської території;

– *сільського населення*, адже вони представляють власні інтереси й зацікавлені в розвитку власної сільської території;

– *юридичних осіб різної форми власності та фізичних осіб.* Залучення підприємств й організацій приватної форми власності сприятиме розвитку сільських територій. За наявності достовірної інформації про стан обраної сільської території, сприятливого бізнес-середовища, юридичні та фізичні особи можуть диверсифікувати свою сільськогосподарську й несільськогосподарську діяльність;

– *громадських організацій,* які зацікавлені, в першу чергу, не в отриманні прибутку, а в розвитку сільської громади;

– *інших суб'єктів.* До цієї групи можна віднести засоби масової інформації, місцеві навчальні заклади різних рівнів, професійні спілки, етнічні та релігійні групи.

Організаційно-економічний механізм диверсифікації розвитку сільських територій, як і будь-який інший механізм, повинен ґрунтуватися на основі сукупності принципів, за якими доцільно було б його формувати. Серед основних принципів диверсифікації розвитку сільських територій потрібно виділити:

– *принцип системності,* котрий визначає необхідність реалізації процесу диверсифікації розвитку сільських територій як єдиної системи, яка включає низку елементів задля досягнення поставлених цілей;

– *принцип пріоритетності,* що вказує на важливість урахування спеціалізації сільської території, яка залежить від сукупності соціальних, економічних, природних, історичних та інших факторів розвитку цієї території;

– *принцип результативності* полягає в тому, що в результаті реалізації диверсифікації розвитку сільських територій підвищиться якість життя сільського населення, забезпечиться конкурентоспроможність цих територій і досягнеться екологічна безпека;

– *принцип партнерства,* який забезпечує співробітництво між органами державної влади й місцевого самоврядування, суб'єктами господарювання, населенням в процесі диверсифікації розвитку сільських територій;

– *принцип програмності*, що проявляється в реалізації державної регіональної політики на основі взаємопов'язаних стратегій, програм, проектів та планів розвитку сільських територій;

– *принцип інклюзивності*, при якому, на думку М. Плотнікової, досягається такий розвиток, який охоплює усі сфери життя сільських громад і дозволяє отримати відчутні для кожної людини позитивні зміни у якості життя та добробуті, що передбачає розвиток сільської економіки, збереження навколишнього середовища, а також достатній рівень задоволення соціальних потреб громад, вирішення проблем соціальної безпеки та соціальної політики [64].

При розробці та впровадженні даного організаційно-економічного механізму варто дотримуватись також принципів децентралізації, серед яких:

– *принцип конституційності та законності*, що полягає у правомірній діяльності усіх суб'єктів цього механізму та дотримання ними Конституції та законів України;

- *принцип субсидіарності*, згідно якого всі питання, які можуть ефективно вирішуватись на місцях, повинні бути в компетенції органів місцевого самоврядування;

– *принцип прозорості та відкритості*, який забезпечує захист інтересів сільського населення за допомогою підвищення ефективності державного управління. Окрім того, дотримання цього принципу є дієвим засобом боротьби з корупцією та сприяє до ведення відкритої публічної політики щодо розвитку сільських територій;

– *принцип відповідальності*, котрий полягає в тому, що органи державної влади та місцевого самоврядування в межах їхніх повноважень несуть повну відповідальність за формування й реалізацію диверсифікації розвитку сільських територій.

Л. Бахчиванжи та О. Павлова зазначають, що «сільське господарство, крім економічної, виконує ще соціальну й природоохоронну функції, сприяє збереженню культурного окладу на селі,

впливає на формування ландшафтів, а тому навіть за високого рівня розвитку ринкових відносин у більшості країн ведення сільського господарства зорієнтовано не лише на отримання ринкових результатів (прибутку, доходу, ринкової частки тощо), а й на створення багатьох соціальних благ: збереження природного різноманіття, охорону довкілля, відновлення родючості ґрунтів, забезпечення продуктів харчування тощо» [4]. Вчені поділяють функції виробничих диверсифікаційних процесів в аграрному секторі на три групи: соціальну, економічну, екологічну, та зазначають, що «вони завжди існують у комплексі й між ними спостерігаються причинно-наслідкові зв'язки, тобто кожна є одночасно джерелом і результатом інших» [4].

З огляду на це, функціями диверсифікації розвитку сільських територій, на нашу думку, є *соціальна, економічна та екологічна (природо-охоронна) функції*.

Основними *соціальними функціями диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації* є: зростання доходів сільського населення; зменшення рівня безробіття на сільських територіях; розвиток соціальної інфраструктури на селі; створення системи культурного й естетичного виховання громади; консультаційне забезпечення, навчання та підвищення кваліфікації сільських жителів; надання допомоги молодим сільськогосподарським виробникам; укладання й гарантування дотримання трудових контрактів найманих працівників з адміністрацією роботодавця; удосконалення інфраструктури та матеріальної бази у сферах освіти й медицини [117].

Реалізація *економічних функцій диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації* передбачає збільшення обсягів валової продукції; досягнення продовольчої безпеки; підвищення продуктивності праці; створення умов для залучення інвестицій; урізноманітнення сільськогосподарського виробництва та несільськогосподарської діяльності; надання державної підтримки малим і середнім господарствам; сприяння сільськогосподарським виробникам у збільшенні доданої вартості

сільськогосподарської продукції через зберігання, переробку, торгівлю, маркетинг, підтримку створення й розвитку кооперативів; удосконалення виробничої, ринкової, дорожньої інфраструктур для розвитку сільського господарства [120].

Екологічні функції диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації сприяють підтриманню екологічної рівноваги на сільських територіях; досягненню екологічної безпеки; раціональному використанню, охороні та відтворенню природних ресурсів; створенню системи екологічного й патріотичного виховання громади; відповідальності за стан і тенденції в довкіллі на території об'єднаної територіальної громади; облаштуванню раціональних агроландшафтів; консервації деградованих малопродуктивних сільськогосподарських земель, створенню на них культурних пасовищ і лісонасаджень; виконанню робіт із запобігання ерозійним та зсувним процесам; розробці й реалізації агроекологічних програм розвитку ОТГ [117].

На нашу думку, доцільно виокремити *чотири групи інструментів та заходів диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації*: нормативно-правові, організаційні, інституційні та економічні.

Нормативно-правовими інструментами та заходами диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації є гармонізація української нормативно-правової бази з базою Європейського Союзу; удосконалення наявних та створення нових стратегій розвитку сільських територій; розробка програм диверсифікації розвитку сільських територій та ін.

В умовах євроінтеграційного курсу України її нормативно-правова база потребує удосконалення в плані гармонізації до європейської та розробки стратегічних документів розвитку сільських територій з урахуванням напрямків їх диверсифікації. Реалізація реформи місцевого самоврядування в Україні є важливим кроком у цьому напрямку.

Україна взяла курс на наближення своєї аграрної політики до принципів Спільної аграрної політики (CAP) Європейського

Союзу. Тому одним із важливих кроків у цьому напрямі стало прийняття Стратегії розвитку аграрного сектору на період до 2020 р. (уведена в дію розпорядженням Кабінету Міністрів України від 17 жовтня 2013 р. № 806-р), основні положення котрої узгоджуються з новим програмним періодом 2014–2020 рр. CAP країн ЄС [59]. Стратегія передбачає сім напрямів, а саме: забезпечення продовольчої безпеки держави як базової функції аграрного сектору; удосконалення земельних відносин із метою формування системи прозорих ефективних та соціально справедливих умов і гарантування прав учасників; формування довгострокової мотивації діяльності учасників аграрного ринку через вдосконалення фіскальної політики й бюджетної підтримки; дерегуляція господарської діяльності, розвиток саморегулювання ринків та адаптації технічного регулювання до міжнародних стандартів і вимог; підвищення конкурентоспроможності продукції сільського господарства та продовольства; підтримка багатокладності для ефективно розвитку галузей аграрного сектору економіки з використанням переваг різних укладів (залежно від мотивації виробників); раціональне використання природних ресурсів, залучених до господарського процесу в аграрному секторі [77].

Реалізація диверсифікації розвитку території розпочинається з планування – формування стратегії, яка є найважливішим компонентом процесу планування розвитку будь-якої ОТГ. Науковці в рамках реалізації проекту «Місцевий економічний розвиток міст України» відзначають, що не існує обов'язкових ustalених стандартів у розробці стратегій місцевого економічного розвитку. Так само немає єдиної програми або моделі для його успішного здійснення, оскільки різні громади відрізняються географічними, культурними, соціальними та економічними особливостями, організацією місцевої влади й балансів інтересів. Тому кожна громада має власні проблеми, обмеження та можливості економічного розвитку, відповідно кожна стратегія місцевого економічного розвитку унікальна, універсальними є

лише механізми й методи реалізації певних видів діяльності, що є складовими частинами процесу розвитку як такого [49, с. 11].

Т. Колесник розглядає регіональне програмування як важливий інструмент державної регіональної політики, яка здійснюється на основі довгострокових стратегій, планів і програм розвитку територій або регіонів [37].

Реалізація механізму диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації повинна включати не лише розробку стратегій розвитку сільських територій, а й програм диверсифікації розвитку сільських територій, як короткострокових (терміном до 1 р.), середньострокових (від 1 до 5 р.) та довгострокових (терміном понад 5 р.). Метою їх розробки і реалізації є активізація економічної діяльності у сільських громадах, підвищення якості життя сільського населення, забезпечення економічної, соціальної та екологічної безпеки сільських територій.

Формування інституцій розвитку сільських територій та створення ЦНАПів є одними із основних *інституційних інструментів та заходів диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації*.

Інституції розвитку сільських територій – це інструмент для активізації життя у сільських об'єднаних територіальних громадах, вирішення спільних проблем та створення нових можливостей для цих територій. До інституції доцільно віднести сукупність правил, традицій, підприємств та організацій. Інституції втілюються в інститутах, а інститути потребують інституцій для забезпечення потреб сільського населення, визначення проблем і розуміння шляхів їх вирішення.

В умовах децентралізації влади ЦНАПи (Центри надання адміністративних послуг) дозволяють сільським жителям отримати необхідні адміністративні послуги у комфортних умовах без поїздки до районного центру.

Організаційними інструментами та заходами диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації є реалізація

напрямів диверсифікації розвитку сільських територій; управління проектами диверсифікації розвитку сільських територій; модернізація сільської економіки та ін.

На окрему увагу в цьому контексті заслуговує застосування методології управління проектами й програмами, основні особливості, напрями та перспективи застосування якої доцільно розглянути більш детально.

Модернізація сільської економіки – проведення інституціональних, структурних, технологічних змін в сільській економіці, що спрямовані на підвищення конкурентоспроможності сільських територій та забезпечення їх розвитку в довгостроковій перспективі. Для забезпечення сталого розвитку сільських територій доцільно провести не тільки модернізацію економіки, а й усіх сфер життя сільського населення.

Основними економічними інструментами та заходами диверсифікації розвитку сільських територій є пільгове оподаткування; залучення інвестицій, державно-приватне партнерство; пільгове кредитування; смарт-спеціалізація та ін.

Згідно зі ст. 30 Податкового кодексу України податкова пільга – це передбачене податковим і митним законодавством звільнення платника податків від обов'язку щодо нарахування й сплати податку та збору, сплата ним податку й збору в меншому розмірі за наявності підстав. Підставами для надання податкових пільг є особливості, що характеризують певну групу платників податків, вид їхньої діяльності, об'єкт оподаткування або характер та суспільне значення здійснюваних ними витрат. Податкова пільга надається шляхом податкового вирахування (знижки), що зменшує базу оподаткування до нарахування податку й збору; зменшення податкового зобов'язання після нарахування податку та збору; установлення зниженої ставки податку та збору; звільнення від сплати податку й збору [65].

Як відомо, аграрний сектор, який розвивається на сільських територіях, є стратегічно важливим для забезпечення національної

безпеки країни. Тому органи державної влади й місцевого самоврядування мають сприяти його розвитку.

Своєрідною пільгою для сільськогосподарських товаровиробників є введення спеціальних режимів оподаткування. У Казахстані об'єктом оподаткування для нарахування єдиного земельного податку є оцінна вартість земельної ділянки, яка встановлюється державними органами з управління земельними ресурсами. У Польщі сільськогосподарська площа визначається в переведених гектарах, які являють собою одиницю виробництва й відображають здатність сільського господарства до створення прибутків. Об'єктом оподаткування в Білорусі виступає валова виручка [60, с. 139]. А. Мартин та О. Шевченко пропонують застосовувати пільговий режим оподаткування (дозволити сплачувати єдиний податок четвертої групи) лише тим землекористувачам, які впроваджують заходи щодо родючості ґрунтів [50]. Вітчизняні сільськогосподарські виробники мають право обирати режим оподаткування – спеціальний або на загальній основі [116].

Однією з передумов сталого розвитку сільських територій України є формування та підтримка сприятливого інвестиційного іміджу для потенційних інвесторів. На думку І. Томашука, до заходів покращення інвестиційного іміджу сільських територій доцільно віднести забезпечення роботи інформаційно-консультаційних пунктів та підготовку фахівців із питань розробки спільних із іноземними інвесторами інвестиційних проектів в аграрному секторі економіки; організацію семінарів, круглих столів, конференцій із питань залучення іноземного інвестування на сільські території [92].

Ще одним дієвим економічним інструментом є надання субсидій сільськогосподарським товаровиробникам. Відповідно до Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України» фінансова підтримка суб'єктів господарювання агропромислового комплексу здійснюється через механізм здешевлення кредитів і компенсації лізингових платежів.

Здешевлення кредитів здійснюється в режимі кредитної субсидії та полягає в субсидуванні частини плати (процентів) за використання кредитів, наданих банками в національній і іноземній валюті. Компенсація лізингових платежів полягає в частковому відшкодуванні сплачених суб'єктами господарювання агропромислового комплексу лізингових платежів за придбані техніку або обладнання для агропромислового комплексу на умовах фінансового лізингу [70].

До інструментів економічного механізму Н. Стойко пропонує віднести пільгове кредитування на вирощування продукції без отрутохімікатів та ведення сільського господарства з дотриманням вимог ґрунтозахисного землеробства; дотації й субсидії на впровадження ґрунтозахисних і природоохоронних заходів, а також для реалізації природоохоронних програм, що мають загальнодержавне значення (раціональне використання, збереження та розширене відтворення земельних ресурсів, озеленення території, збереження природних об'єктів) [87, с. 11–12].

На думку І. Кравців, маркетинг сільських територій виступає важливою ланкою впровадження ринкових механізмів господарювання в практику регіонального менеджменту, зокрема в управлінську діяльність органів місцевого самоврядування сільських територіальних громад. Тим самим він забезпечує підвищення ефективності функціонування сільської економіки та зростання її конкурентоспроможності [42].

Державно-приватне партнерство є економічним інститутом взаємодії держави та суб'єктів приватного сектору для вирішення проблеми соціально-економічного розвитку шляхом забезпечення фінансування та управління виробництвом суспільних благ на взаємовигідних умовах. Практика залучення інвестицій за допомогою державно-приватного партнерства, включаючи сферу розвитку сільських територій, знаходиться в Україні на стадії становлення [58].

Смарт-спеціалізація є інноваційним інструментом Європейського Союзу для розбудови регіональної спроможності

завдяки двом ключовим підходам, зокрема врахуванню місцевих умов та економії знань. На практиці такий підхід передбачає виявлення конкурентних переваг та активів регіону, використання його інноваційного та наукового потенціалу [25]. Стратегії смарт-спеціалізації слід розробляти шляхом залучення до процесу підприємницького пошуку національних або регіональних органів влади і зацікавлених сторін, таких як університети та інші вищі навчальні заклади, представників промисловості й соціальних партнерів [139].

Загалом, економічні інструменти та заходи диверсифікації розвитку сільських територій сприяють раціональному використанню ресурсного потенціалу; забезпеченню продовольчої та економічної безпеки; підвищенню конкурентоспроможності продукції й послуг.

Основними інструментами реалізації диверсифікації розвитку сільських територій у соціальній сфері є соціальне партнерство; проведення бізнес-тренінгів; реалізація соціальних проектів тощо.

Соціальне партнерство – це система регулювання соціально-трудових відносин через тристоронній взаємозв'язок між найманими працівниками, трудовими колективами, професійними спілками; роботодавцями і їх об'єднаннями; державою й органами місцевого самоврядування [26, с. 76]. Суть соціального партнерства у сфері розвитку сільських територій полягає в тому, що між різними соціальними групами, які мають неоднакові соціально-економічні та політичні інтереси, виникають відносини задля поєднання та забезпечення певного балансу реалізації цих інтересів із метою диверсифікації розвитку сільських територій.

На сьогодні в процесі децентралізації влади на території об'єднаних територіальних громад часто проводяться бізнес-тренінги. Напрями та сфери охоплення різноманітні, проте основна ціль цього інструменту – це підвищення рівня зайнятості на селі; подолання бідності; розвиток соціальної інфраструктури; забезпечення життєдіяльності сільських жителів. Під час процесу децентралізації та реформи місцевого самоврядування часто на

сторінках наукової літератури, у ході конференцій, семінарів, круглих столів стикаємось із питаннями створення та реалізації проектів сільських, селищних і міських об'єднаних територіальних громад [114].

До основних інструментів та заходів реалізації диверсифікації розвитку сільських територій у екологічній сфері доцільно віднести екологічний аудит, екологічний моніторинг, екологічну сертифікацію, екологічну стандартизацію, екологічну паспортизацію сільських територій, які сприяють розвитку біотехнологій, поширенню органічного виробництва та зменшенню деструктивного впливу на довкілля.

В ході дослідження В. Рибак запропонував методику екологічного аудиту [82, с. 227], яка містить системний аналіз таких блоків інформації, як картографічна інформація; кліматичні умови, що є специфічними для території; земельні ресурси; водні ресурси; стан осушуваних сільськогосподарських земель; біоресурси; комплексні показники перетвореності територій; економічні показники. Застосування запропонованої методики при оцінці стану екологічної безпеки стану й функціонування земель сприятиме отриманню повної бази даних про об'єкт досліджень, яку доцільно використати при прогнозуванні врожайності, проведенні належної експлуатації меліоративних систем, оцінюванні вартості землі під час купівлі або продажу після зняття мораторію на продаж земель сільськогосподарського призначення із врахуванням ступеня їх екологічної безпеки, доцільності та способів використання [82, с. 227].

Екологічна стандартизація – установлення вимог, нормативів і засобів їх визначення щодо стану окремих складових навколишнього природного середовища й допустимого впливу антропогенного навантаження на довкілля, викладених в екологічних стандартах [46, с. 6].

Екологічна сертифікація – установлення відповідності нормативам і вимогам природоохоронного законодавства з обов'язковою видачею сертифіката відповідності. Розрізняють

екологічну сертифікацію продукції, підприємства, житлового будинку, земельної ділянки, окремих видів діяльності та послуг [82, с. 18].

Наприклад, для поставки органічної продукції на територію Європейського Союзу вітчизняні експортери мають відповідати стандартам країни-імпортера. Безкомпромісною умовою органічного виробництва є якість продукції, яка відстежується протягом усього життєвого циклу. Кожен етап виробництва перебуває під суворим контролем акредитованого органу сертифікації, який засвідчує дотримання вимог і стандартів органічного виробництва шляхом видачі відповідного сертифіката. Процес сертифікації органічного виробництва – це процедура, що дає змогу виробнику підтвердити відповідність методів, котрі запроваджуються на господарстві, вимогам органічних стандартів й уможливує отримання доступу на ринок органічної продукції за преміальною ціною [52, с. 12–13].

Серед основних умов побудови організаційно-економічного механізму диверсифікації розвитку сільських територій є ефективне використання ресурсів цього регіону. Як зазначає О. Ольшанський, функціонування та розвиток будь-якої території забезпечується ресурсами, насамперед, їх наявністю, а також умінням раціонально їх використовувати. Окрім того, ресурси територіальних громад, які вони можуть використовувати для задоволення спільних потреб безпосередньо або через реалізацію органами місцевого самоврядування управлінських функцій на основі наданих повноважень, є дуже обмеженими. Поняття «ресурсне забезпечення» віддзеркалює форми й процедури діяльності органів місцевого самоврядування щодо функціонування та розвитку сільських територій: потреби людей практично безмежні, а ресурси для їх задоволення є відносно обмеженими, тому громада не в змозі повною мірою задовольнити власні потреби [56].

На нашу думку, реалізація диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації можлива за наявності нормативно-правового, науково-методичного, фінансового, інституційного та інших видів ресурсного забезпечення.

Нормативно-правове забезпечення диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації регулюється Конституцією України, Законами України («Про добровільне об'єднання територіальних громад», «Про співробітництво територіальних громад», «Про засади державної регіональної політики», «Про місцеве самоврядування в Україні»), Бюджетним, Податковим, Земельним кодексами України, постановами, розпорядженнями Кабінету Міністрів, указами Президента України, іншими нормативно-правовими актами, що регламентують повноваження й обов'язки органів державної влади та місцевого самоврядування й регулюють розвиток сільських територій в Україні. Незважаючи на значну кількість нормативних актів, недосконалість законодавства є однією з основних причин, які стримують розвиток сільських територій.

Науково-методичне забезпечення диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації здійснюється на основі аналізу наукової літератури, у результаті проведення науково-практичних конференцій, семінарів, круглих столів та в рамках реалізації проектів розвитку сільських територій.

Для забезпечення потреб розвитку сільських територій можуть бути використані *фінансові ресурси* місцевих і центральних органів влади, приватних суб'єктів господарювання, фінансових установ та неурядових організацій, а також іноземних держав і міжнародних фінансових організацій. У науковій літературі фінансові ресурси класифікують за різними критеріями: за територіальним походженням, регулярністю використання, економічним змістом, способом залучення. За способом залучення виділяють бюджетні, інвестиційні, кредитні, грантові фінансові ресурси сільських територій [49, с. 13].

Інституційне забезпечення диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації – це сукупність інституцій, які забезпечують наявність правових, організаційних, соціальних, економічних та екологічних умов, необхідних для розвитку сільських, селищних та міських ОТГ. Розвиток сільських територій потребує інституційного забезпечення, до якого належать: державні органи (міністерства, управління), громадські організації, агенції

регіонального розвитку тощо. Ключове завдання цих інституцій – взаємоузгоджено реалізувати державну політику у сфері розвитку сільських територій.

Під *методами диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації* розуміємо способи впливу суб'єктів диверсифікації на об'єкт диверсифікації, які використовують для досягнення поставлених цілей. Розрізняють адміністративні (затвердження та дотримання законів, постанов, розпоряджень, інструкцій, рекомендацій) й економічні (оподаткування, пільгове кредитування, фінансові санкції, страхування, субвенції) методи. Ці методи можуть безпосередньо впливати на розвиток сільських територій (метод прямого впливу) або опосередковано (метод непрямого впливу). Використання цих методів сприятиме підвищенню рівня зайнятості на селі, створенню умов щодо залучення інвестицій, сприятиме зменшенню деструктивного впливу на довкілля.

Методи й інструменти диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації повинні бути гнучкими та адаптуватися під розвиток конкретної сільської території України. Усі методи й інструменти цього механізму повинні корелювати один з одним, оскільки лише в сукупності вони сприятимуть комплексному розвитку сільських територіальних громад.

Урахування наслідків процесів децентралізації влади й реформування місцевого самоврядування вимагає обґрунтування концептуальних напрямів диверсифікації розвитку сільських об'єднаних територіальних громад, реалізації механізму управління розвитком об'єднаних територіальних громад, розробки та впровадження стратегій, програм, планів, метою яких визначено гармонійне зростання й оптимізацію економічної, соціальної та екологічної сфер розвитку ОТГ. Вважаємо, що реалізація організаційно-економічного механізму диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації дасть змогу підвищити якість життя сільського населення; забезпечити конкурентоспроможність сільських територій і досягнути екологічної безпеки.

РОЗДІЛ 3.

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ЕКОНОМІЧНІ АСПЕКТИ БЕЗПЕКИ СТАЛОГО РОЗВИТКУ РОЗУМНОГО МІСТА

3.1. Концептуально-методичні засади формування та забезпечення сталого розвитку розумного міста

Філософія сталого розвитку, що є відображенням всеохопної концепції еволюції людства, формує нові стратегічні пріоритети соціально-економічного дискурсу. Зокрема, еволюцію концепції сталого розвитку відображено в методологічних підходах до просторової організації суспільних відносин. Відповідно, сталий розвиток просторових систем як форма організації й забезпечення високої якості життя людини дала поштовх до зміни підходів і стратегій в еволюції держав, регіонів, міст та територіальних громад. Запропоновані міжнародною і європейською спільнотами принципи викладені в Лейпцизькій хартії «Міста Європи на шляху сталого розвитку», Стратегія розумного, сталого та інклюзивного зростання «Європа 2020», «Європа 2030» і Глобальні цілі сталого розвитку ООН є ілюстрацією підходів до сталого розвитку на мікро-, мезо-, макро- й мегарівнях.

Діяльність Європейського Союзу – це здебільшого показовий приклад взаємодії задля досягнення спільних цілей. Зокрема, принципи колективної локалізації проблем і прийняття рішень із чітким визначенням системи внутрішніх та зовнішніх чинників є практичним відображенням концепції інклюзивного розвитку задля досягнення цілей сталого розвитку. Стратегія «Європа 2020» і «Європа 2030» є еталонними документами, де чітко проілюстровано акцентування на трьох взаємопов'язаних пріоритетах, що є відображенням поширення концепції сталого просторового розвитку. Так, перетворення європейської економіки на розумну, сталу й інклюзивну систему, що повинно бути досягнуто завдяки забезпеченню розумного, сталого та

інклюзивного зростання, на практиці означає високий рівень зайнятості, продуктивності й соціальної згуртованості [40].

Задля чіткого визначення концептуальних засад та теоретико-методичних підходів до процесів формування та забезпечення сталого розвитку розумних міст необхідною умовою є характеристика трьох ключових понять, а саме: сталого, інклюзивного й розумного розвитку.

Діяльність Європейського Союзу в цьому контексті є еталонним зразком. Так, криза та інші глобальні явища знищили роки економічного й соціального прогресу і виявили структурні слабкі місця в економіці Європи. Проте здається очевидним те, що ЄС може досягти успіху, якщо реагуватиме й діятиме на внутрішні та зовнішні чинники, передусім, колективно. Рушієм такого колективного успіху стала стратегія «Європа 2020», яка допомогла вийти з кризи та перетворити ЄС на розумну, стійку й всеосяжну економіку, що забезпечує високий рівень зайнятості, продуктивності та соціальної згуртованості. Документ покликаний забезпечити стратегічне бачення соціальної ринкової економіки Європи на період XXI ст. У стратегії «Європа 2020» чітко представлено три взаємопов'язані пріоритети:

– розумне зростання як розвиток економіки на основі знань та інновацій.

– стале зростання через сприяння більш ефективному використанню ресурсів, екології й конкурентоспроможності.

– інклюзивне зростання завдяки сприянню розвитку сектору економіки із високою зайнятістю, що забезпечує соціальну та територіальну згуртованість [40].

Ці три етапи зростання взаємопов'язані, а також накладаються на міста й, відповідно, поєднання цих трьох складників, урешті, виокремлює розумне місто. Наприклад, кращий рівень освіти допомагає працевлаштуванню, а прогрес у збільшенні рівня зайнятості сприяє зменшенню бідності. Більший потенціал для досліджень та розробок, а також інновацій у всіх галузях економіки в поєднанні з підвищенням ефективності використання ресурсів

підвищує конкурентоспроможність і уможлиблює створення робочих місць. Інвестиції в чистіші, низьковуглецеві технології поліпшують стан навколишнього середовища, сприяють боротьбі зі змінами клімату й створюють нові можливості для бізнесу та зайнятості.

Саме тому ми розглядаємо три взаємопосилювальні складники міста: сталість, інклюзивність і розумність, – що в результаті приводить нас до повноцінної концепції розумного міста. Безперечно, кожен вищезгаданий компонент міста здатен існувати незалежно один від одного та формувати місто, відповідно пристосовуючись до економічної, політичної, екологічної, соціальної ситуацій в країні й світі загалом. Отже, виокремлюють сталий розвиток міст (стале місто), інклюзивний розвиток міст (інклюзивне місто) та розумний розвиток міст (розумне місто). Для кращого розуміння взаємопов'язаності цих трьох етапів еволюції міст потрібно визначити кожен із них.

Так, Н. Павліха та М. Войчук пропонують три етапи еволюції концепції сталого розвитку: I – формування концепції сталого розвитку людства, II – формування концепції сталого розвитку національних економік та III – формування концепції сталого просторового розвитку територій та населених пунктів [22].

У «Звіті Брундтланда» сталий розвиток розглянуто як компроміс між двома різними рухами (екологічним та рухом розвитку) і визнанням потреби в розв'язанні цих проблем [64]. Саме тому третій етап – «Формування концепції сталого просторового розвитку територій та населених пунктів» – є цікавим відповідником для подальшого розгляду проблематики сталого розвитку, що локалізується на рівні територій і населених пунктів.

Сьогодні існує низка визначень сталого розвитку, що сформульовані вченими в різних сферах наукових досліджень. Так, М. Кан вважає, що парадигма сталого розвитку, яка висвітлена в «Порядку денному на XXI століття», спирається на три концептуальні стовпи – «економічну сталість», «соціальну сталість» й «екологічну сталість» [50]. Теоретичні основи,

розроблені М. Каном, указують на те, що економічна, соціальна, та екологічна сталості повинні бути інтегрованими, взаємопов'язаними й узгодженими.

М. Долішній розглядає сталий розвиток як компроміс інтересів теперішніх і майбутніх поколінь, використання природних можливостей кожної країни для розв'язання демографічних та технологічних проблем, а також можливостей міжнародного співробітництва в цьому напрямі [10].

Б. Данилишин визначає сталий розвиток як «такі відносини в суспільному виробництві, завдяки яким досягаються оптимальні пропорції нормалізації якісного стану середовища, економічного зростання й зростання духовних і матеріальних потреб людей» [9].

Б. Буркинським, В. Степановим, С. Харічковим сталий розвиток розглядається крізь призму динамічної рівноваги, зокрема як спроможність цієї системи витримувати зміни, створені зовнішніми й внутрішніми впливами в економічних та екологічних підсистемах, а також здатність збереження визначеної динамічної рівноваги [3].

З. Герасимчук трактує сталий розвиток, як процес забезпечення функціонування територіальної системи із заданими параметрами в певних умовах протягом необхідного проміжку часу, що веде до гармонізації факторів виробництва й поліпшення якості життя сучасних і наступних поколінь за обставин збереження та поетапного відтворення цілісності навколишнього середовища [7].

А. Філіпенко зазначає, що сталий розвиток – це баланс й інтеграція між економічними, екологічними та соціальними потребами людства, з одного боку, і здатністю земних ресурсів й екосистеми задовольняти нинішні та майбутні потреби – з іншого [31].

Л. Корнейчук трактує сталий розвиток як еволюцію без виходу ресурсопотоку за межі регенеративних і поглинаючих можливостей навколишнього середовища, метою чого визначено достатнє, а не максимальне багатство на душу населення [16].

Т. Шовгенов розглядає сталий розвиток як спроможність соціально-економічної системи ефективно використовувати, автономно видозмінювати ресурси свого розвитку, безперервно нарощувати показники своєї позитивної зміни, не збільшуючи або мінімізуючи витрати базових, невідновлюваних ресурсів [34].

О. Пчелінцов визначає сталий розвиток території як перехід до системного управління сукупністю економічних, соціально-демографічних й екологічних процесів на цій території [26].

О. Моліна вважає, що розвиток є сталим, якщо «він максимізує чисті вигоди економічного розвитку за збереження природних ресурсів і забезпечення їх якості в часі, передбачає збільшення не лише реального доходу на душу населення, але також зростання інших показників добробуту, приводить до позитивних структурних змін в економіці й суспільстві» [20].

Погоджуємось із вищевикладеними підходами до визначення суті сталого розвитку та зауважимо, що досягнення цілей сталого розвитку потребує гармонізації соціальних, економічних й екологічних інтересів.

Отже, *стале місто* – це тип просторової організації суспільних відносин, за якого процес використання наявних ресурсів провадиться таким чином, щоб максимізувати якість та рівень життя наявного населення в часовій перспективі без обмежень для майбутніх поколінь щодо підтримки й подальшого підвищення рівня життя.

Для досягнення перспектив сталого розвитку в науковій літературі та практичній діяльності міжнародних організацій з'явилася концепція інклюзивного зростання, а далі – інклюзивного розвитку. Узагальнюючи, можемо стверджувати, що наступний етап, яким є інклюзивне зростання, крім забезпечення високих і стабільних темпів еволюції економіки та збереження навколишнього середовища, має на меті забезпечувати суспільство однаковими можливостями для реалізації людського потенціалу, незалежно від статі, віку, етнічного походження, місця проживання (країна, місто чи сільська місцевість) тощо.

Уперше концепцію інклюзивного зростання запропонував у своїй доповіді Азійський банк розвитку, розглядаючи цю категорію як зростання, що сприяє сталому розвитку всіх секторів економіки, розширенню продуктивної зайнятості, зниженню нерівності доходів і можливостей, бідності та забезпечення екологічної стійкості [35].

У Програмі розвитку ООН указано: інклюзивне зростання є «недискримінаційним видом, котрий надає рівний недискримінаційний доступ до зростання», що включає скорочення нерівності в неблагополучних групах, спільне використання благ [38].

Європейська комісія з питань зростання та розвитку визначає інклюзивне зростання як забезпечення високого рівня зайнятості, інвестування в освіту, боротьбу з бідністю й подолання її наслідків, еволюцію соціальної залученості, усунення регіональних диспропорцій [41].

У документах Світового банку інклюзивне зростання визначено як зростання швидкими темпами, стале, поширене у всіх секторах економіки, що залучає значну частину трудових ресурсів країни та характеризується рівністю можливостей у доступі до ринку праці і ресурсів [39].

Виходячи з понять інклюзивного зростання, далі визначення переходить у площину концепції інклюзивного розвитку. Зокрема, Л. Федулова зазначає, що він є новітнім трактуванням сучасного розвитку, сутність якого полягає в необхідності посилення залучення розв'язання проблем еволюції всіх верств населення, а також зростання залученості до розвитку всіх територій [30].

Н. Богдан розглядає інклюзивний розвиток як процес структурних змін, що забезпечує увагу влади до проблем і сподівань усіх груп населення як у формальному, так і в неформальному секторах економіки й дає змогу формувати майбутнє регіонального співтовариства та збільшення його добробуту на основі інновацій у взаємодії з усіма зацікавленими групами [2].

Також у Програмі розвитку ООН визначено, що інклюзивний розвиток доповнює людський розвиток, уключаючи широкий

діапазон вимірів – від екологічної сталості розвитку (тобто зміна клімату, забруднення навколишнього середовища, брак енергії) і стихійних лих до розвитку сільських громад, доходів домогосподарств, витрат на здоров'я, освіту й відпочинок [38].

Звернемо увагу на думку І. Цимбалюк, яка стверджує, що реалізація заходів у межах інклюзивного розвитку повинна сприяти скороченню міжрегіональної диференціації, чого можна досягнути, стимулюючи зацікавленість місцевого самоврядування та жителів громад у зростанні продуктивності праці, зниженні витрат, шляхом дотримання принципів «зеленої» економіки, запровадження інновацій тощо. З іншого боку, відмінності в наявному природно-ресурсному, трудовому потенціалі, стані й структурі господарства різних територій зумовлюють нерівні можливості їх потенційного зростання та доводять необхідність створення системи взаємодопомоги між регіонами задля згладжування початкових відмінностей у рівнях економічного та соціального розвитку [32]

Отже, *інклюзивне місто* – це такий тип організації суспільних відносин у межах територіальної одиниці, що передбачає формування комплексної системи взаємодії, за якої всі стейкхолдери мають однаковий доступ до ресурсів, процесів створення й споживання суспільних благ.

Зі свого боку, у сфері міського планування термін розумного розвитку трактують як нормативний виклик та ідеологічний вимір, а розумність формує нові стратегічні напрями розвитку. Уряди країн світу й органи місцевого самоврядування розглядають поняття розумності в контексті формування політик та програм, спрямованих на сталий розвиток, економічне зростання й підвищення якості життя своїх громадян [62].

Проте потрібно зауважити, що концепція розвитку розумного міста є нечіткою та використовується не завжди послідовно. Відповідно, не існує стандартизованої загальноприйнятої термінології для його визначення. Так, у 2014 р. в доповіді Міжнародного союзу електрозв'язку проаналізовано понад 100 термінів, які стосуються розумних міст, що дало змогу сформулювати таке визначення: розумне місто – це інноваційне місто, яке використовує інформаційно-комунікаційні технології

(ІКТ) та інші засоби для підвищення якості життя населення, ефективності міського функціонування, послуг і конкурентоспроможності, забезпечуючи при цьому задоволення потреб нинішнього та майбутніх поколінь з урахуванням економічних, соціальних й екологічних аспектів [48].

У науковій літературі існує низка визначень розумного міста, що за своїм змістом формують синергетичні основи цієї концепції (табл. 3.1).

Таблиця 3.1

Характеристика поняття розумний розвиток міста та розумне місто

Автор	Характеристика поняття
1	2
Європейська комісія [68]	Розумне місто – це місто, яке в перспективі реалізовується та функціонує згідно із шістьма розумними характеристиками, побудованими на набутій розумній комбінації діяльності самостійних, незалежних і свідомих громадян.
А. Караглю [37]	Місто можна називати розумним, коли інвестиції в людський і соціальний капітал, традиційну (транспортну) та сучасну (ІКТ) комунікаційну інфраструктуру підживлюють стале економічне зростання й високу якість життя з розумним управлінням природними ресурсами через урядову залученість.
Р. Холл [45]	Розумне місто контролює та інтегрує умови всієї своєї критичної інфраструктури, уключаючи дороги, мости, тунелі, метро, аеропорти, морські порти, комунікації, воду, електроенергію, навіть великі будівлі, може краще оптимізувати свої ресурси, планувати профілактичні роботи та контролювати аспекти безпеки, максимізуючи послуги для своїх громадян.
К. Гаррісон [46]	Розумне місто об'єднує фізичну інфраструктуру, ІТ-інфраструктуру, соціальну інфраструктуру та бізнес-інфраструктуру задля використання колективного інтелекту міста.
Дж. Лазароу, М. Роша [58]	Розумний розвиток, або розумне місто, можна порівняти з общинами та технологічним розвитком вищим від середнього, що взаємопов'язані й стали, комфортні та безпечні.
Дж. Барріонуєво [36]	Бути розумним містом означає використовувати всі наявні технології та ресурси на розумній і скоординованій основі для розвитку міських центрів, котрі одночасно є інтегрованими, придатними для життя й сталими.
Л. Гуан [44]	Розумним є місто, яке готове забезпечити умови нормального функціонування для здорової та щасливої спільноти в складних умовах, які сьогодні створюють глобальні, екологічні, економічні й соціальні тенденції.

1	2
К. Коуртіт, П. Ніджемп [53]	Розумні міста є результатом інтенсивних та творчих стратегій, спрямованих на підвищення соціально-економічного, екологічного, логістичного й конкурентного функціонування міст. Такі розумні міста ґрунтуються на перспективній суміші людського капіталу (наприклад кваліфікованої робочої сили), інфраструктурного капіталу (високотехнологічних засобах зв'язку), соціального капіталу (інтенсивних та відкритих мережеских зв'язках) та підприємницького капіталу (творча й ризикована підприємницька діяльність).
С. Цигаріс [70]	Розумний розвиток і розумні міста є певною інтелектуальною здатністю, яка стосується декількох інноваційних соціально-технічних та соціально-економічних аспектів зростання. Ці аспекти призводять до розумних концепцій міста наприклад «зелених», що стосуються міської інфраструктури задля захисту навколишнього середовища й скорочення викидів CO ² , «взаємопов'язаних», пов'язаних з революцією економіки широкосмугового зв'язку, «розумних» із декларуванням спроможності виробляти інформацію про додану вартість залежно від обробки даних у реальному часі з датчиків й активаторів, тоді як терміни «інновації», «знання» міста взаємозамінні та стосуються здатності міста впроваджувати інновації на основі обізнаного та творчого людського капіталу.

Джерело: розроблено авторами.

Отже, чітко простежуємо той факт, що концепція розумного міста тісно пов'язана з концепцією сталого розвитку й водночас не суперечить розповсюдженню ІКТ в економіці, проте більш орієнтована власне на потреби населення, що, зі свого боку, є відображенням концепції інклюзивного розвитку.

Саме тому, на основі вищевикладеного, на нашу думку *розумне місто* – це місто, яке ґрунтується на сталому й інклюзивному розвитку, що в перспективі уможливило на взаємопосилюючій основі використання всіх наявних ресурсів і технологій задля скоординованого функціонування на тлі глобальних екологічних, економічних і соціальних тенденцій.

Відповідно, із технологічного погляду, розумне місто визначаємо як місто зі значною залученістю ІКТ. Ці технології пов'язані з комерційним застосуванням інтелектуальних продуктів і послуг, штучного інтелекту та машинного мислення. Розумні будинки та будівлі є прикладом систем, оснащених безліччю мобільних терміналів і вбудованих пристроїв, а також підключених

датчиків [52]. У цьому контексті розумне місто стає розширенням розумного простору, що переноситься на весь масштаб міста.

Однак невизначеність, що пов'язана з технологічною частиною розумних міст, зумовлена існуванням суміжних термінів, пов'язаних із концепцією розумного міста, серед яких – цифрові, інформаційні, віртуальні та повсюдні міста. Такі терміни належать до більш конкретних і менш інклюзивних рівнів міста, тоді як концепція розумного міста включає та розширює їхнє значення.

Так, процес формування й закріплення концепції розумного міста пропонуємо розглядати в розрізі кількох рівнів, які є взаємопов'язаними та нерозривними як у часових, так і в просторових рамках. Ґрунтуючись на множинності підходів до визначення, вважаємо за необхідне відокремити чотири ключові періоди формування концепції розумного міста, ураховуючи той факт, що ідеї переносилися від глобального до локального рівня (рис. 3.1).

Так, цифрове місто часто являє собою «пов'язану спільноту, яка поєднує інфраструктуру ширококутвого зв'язку; гнучку, орієнтовану на обслуговування обчислювальну інфраструктуру, засновану на відкритих галузевих стандартах та інноваційних послугах для задоволення потреб урядів і їхніх працівників, громадян та бізнесу» [49]. Метою цифрового міста є створення середовища для обміну інформацією, співпраці, сумісності та досвіду для всіх мешканців у будь-якій точці міста.

Поняття інформаційного міста виникає під час поєднання суспільних знань із цифровим містом. Так, Н. Комнінос вважає, що розумні міста орієнтуються на свідомі зусилля задля використання інформаційних технологій для фундаментальних, а не поступових трансформацій способу життєдіяльності [55]. Відповідно, визначення інформаційного міста наголошує на здатності підтримувати навчання, технологічний розвиток та інноваційні заходи в містах. За такого підходу, кожне цифрове місто не обов'язково є інформаційним, але кожне інформаційне місто має

цифрові компоненти, проте перспективи людей і спільноти все ще не співвідносяться з концепцією розумного міста.

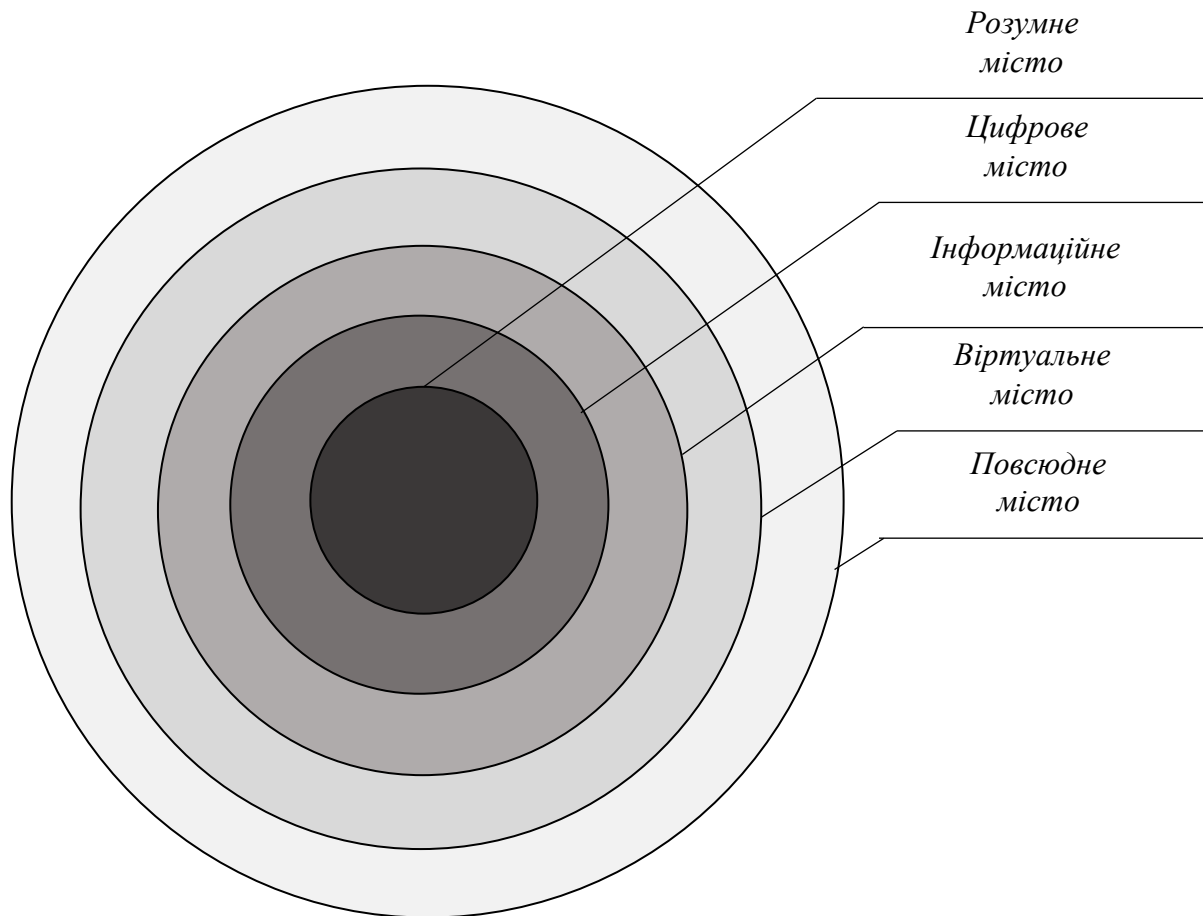

Рис. 3.1. *Етапи розвитку концепції сталого розвитку розумного міста*

Джерело: розроблено авторами.

Відповідно, у віртуальному місті функції міста реалізуються в кіберпросторі. Воно стає гібридною структурою, яка складається з реальності, її фізичних проявів, реальних мешканців та паралельного віртуального міста, що містить аналоги реальних утворень і людей [55].

Дж. Лі подає концепцію повсюдного міста як розширення ідеї цифрового міста з погляду повсюдної доступності та інфраструктури. Особливістю цієї структури є створення середовища, у якому мешканець міста може отримати будь-які послуги в будь-якому місці й у будь-який час через будь-які пристрої. Повсюдне місто абсолютно відрізняється від віртуального міста: у той час як віртуальне місто відтворює міські елементи,

візуалізуючи їх у віртуальному просторі, повсюдне місто створює комп'ютерні чіпи або датчики, убудовані до цих міських елементів [59].

Згідно з Н. Пардо, люди, освіта, навчання та знання, займають центральну роль у розумному місті. У широкому розумінні, розумне місто включає створення сприятливих умов для розвитку креативного класу суспільства. Соціальна інфраструктура (інтелектуальний і соціальний капітал) є незамінним внеском у розумні міста [62].

Дж. Уінтерс вважає, що розумні люди генерують й отримують вигоду від соціального капіталу, оскільки розумне місто передбачає поєднання освіти та навчання, культури й мистецтва, бізнесу та комерції зі створенням гібридних форм – соціальним, культурним та економічним підприємством. Розумне місто є центром концентрації вищої освіти й більш освічених осіб або кваліфікованої робочої сили. Розумні міста поступово стають усе більш розумними, у той час як інші міста занепадають, через те, що перші виступають у ролі магніту для креативних людей і працівників. Розумне місто є таким простором для людей, котрий надає багато можливостей використовувати та розвивати креативний потенціал [66].

Маркер «розумності» часто може присвоюватися не цілому місту, а, наприклад, окремій його частині. Так, Р. Гіффіндер визначив чотири сфери реалізації «розумного міста», як-от: промисловість, освіта, залученість і технічна інфраструктура [43].

Так, Н. Комнінос у спробі окреслити особливості інформаційного міста вказав на чотири можливих шляхи його формування. Перший стосується застосування широкого спектра електронних та цифрових технологій, які ефективно працюють над зміцненням ідей про кібер-, цифрове-, повсюдне- й інформаційне місто. Другий пов'язаний із використанням інформаційних технологій для трансформації способів життя та фундаментального функціонування регіону. Третій – з інтеграцією інформаційно-комунікаційних технологій, а четвертий – із просторовими

системами, які об'єднують ІКТ і людей для підвищення якості інновацій, навчання та розв'язання проблем [54].

Водночас Н. Комнінос зазначає, що розумне місто інтегрує технології, системи, інфраструктурні послуги та можливості в органічну мережу, яка є досить складною за своєю природою. Різноманітні місцеві структури розумного міста стикаються як із викликами, так і з можливостями. Імплементация технологій розумними міськими ініціативами підкреслює інтеграцію систем, інфраструктури й послуг, опосередкованих за допомогою інноваційних технологій (ІТ). ІТ – засіб функціонування розумного міста, а не кінцева мета; лише фактор, що сприяє створенню нового типу інноваційного середовища, що вимагає всебічного та сталого розвитку креативних навичок, інноваційно-орієнтованих інституцій, ширококутових мереж і віртуальних спільних просторів [55].

Р. Голландс вважає, що для отримання статусу розумного міста потрібно звернути увагу на людський капітал, адже ІТ не можуть автоматично трансформувати та покращувати міста [47].

Дослідники Т. Нам і Т. Пардо трактують концепцію розумного міста з погляду великої органічної системи, що підкреслює той факт, що інтеграція й взаємозв'язок між основними системами міста утворюють власне розумне місто. Розумне місто аналізує та впроваджує інформацію у власну систему й інфраструктуру задля підвищення якості життя, покращення мобільності, підвищення ефективності, заощадження енергії, очищення повітря та води, виявлення проблем і негайного реагування на них, швидкого відновлення міста після катастроф, збирання даних для прийняття відповідних рішень, раціонального використання ресурсів, а також обміну інформацією для забезпечення можливості співпраці між міськими структурами, владними інституціями й ін. [62]

Однак Р. Кантер і С. Літоу зазначають, що формування окремих розумних підсистем у місті недостатнє для перетворення його на розумне, оскільки такий процес потрібно розглядати

стосовно органічно-цілісних процесів, що забезпечать зміну всіх підсистем [51].

На основі концептуального трактування розумного міста Т. Намом і Т. Пардо визначено його ключові компоненти та класифіковано за такими ознаками, як технології (інфраструктура апаратного й програмного забезпечення), люди (креативність, різноманітність та освіта) й інституції (управління та політика). Ураховуючи взаємозв'язок між факторами, місто є розумним, коли інвестиції в людський і соціальний капітал й ІТ-інфраструктуру стимулюють сталий розвиток та підвищують якість життя населення за допомогою інтегрованого управління [62].

Технології є базисом для досягнення статусу розумного міста через використання ІКТ для трансформації умов життя й роботи в місті фундаментальним способом. Розумне місто надає взаємодіючі та доступні Е-послуги, що сприяє безперервній комунікації з владою задля трансформації ключових управлінських процесів як усередині владних структур і для працівників, так і зовні – для громадян та бізнесу.

Концепція «розумних людей» уключає різні фактори, як-от: прагнення до навчання протягом усього життя, соціальне й етнічне розмаїття, гнучкість, креативність, відкритість, участь у суспільному житті. Проблеми міських агломерацій можуть бути розв'язані за допомогою інвестицій у людський капітал, співпраці між відповідними зацікавленими сторонами, імплементації наукових ідей і «розумних рішень».

Отже, визначення розумного міста вказує на розумні рішення креативного населення. Розумне управління – це залучення різних стейкголдерів (особливо мешканців) до прийняття рішень та створення громадських і соціальних послуг. Управління опосередкованим ІТ, так зване електронне урядування, є основоположним для забезпечення розумного розвитку міста шляхом залучення мешканців до цієї ініціативи та прозорості процесу прийняття рішень, електронного голосування й

упровадження. Головна мета розумного управління – підхід, який знову ж таки орієнтований, передусім, на мешканців міста.

Так, чітко розмежовуючи етапи розвитку концепції розумного міста та враховуючи запропоновані характеристики, ми побудували табл. 3.2, що дає змогу виокремити основні сильні й слабкі сторони різних типів міст на різних етапах розвитку концепції.

Таблиця 3.2

Характеристики розумного міста на основі етапів концепції сталого розвитку розумних міст

Тип міста на основі етапів розвитку розумних міст	Характеристики розумного міста					
	<i>розумна економіка</i>	<i>розумне управління</i>	<i>розумна мобільність</i>	<i>розумні люди</i>	<i>розумний спосіб життя</i>	<i>розумне середовище</i>
<i>Розумне місто</i>	+	+	+	+	+	+
<i>Цифрове місто</i>	-	+	-	+	+	-
<i>Інформаційне місто</i>	-	-	-	+	+	-
<i>Віртуальне місто</i>	-	+	-	-	+	-
<i>Повсюдне місто</i>	-	+	+	+	+	-

Джерело: розроблено авторами.

Отже, аналіз наукової літератури засвідчив, що сутність розумного міста за своєю природою є багатогранною. Починаючи з оригінального визначення міста, у якому ІКТ відіграють ключову роль у підвищенні якості життя й досягнення економічної сталості, визначення розумного міста розвивалося за трьома основними напрямками, що представляють перспективи, через які зараз упроваджується багато нових концепцій, зокрема технології, люди та громада [61].

Отже, відповідно до великої кількості визначень також виникає й велика кількість індикаторів, що характеризують розумне місто. Усі індикатори підлягають ретельному аналізу задля оцінки продуктивності міста як «розумного». Визначення розумного міста та аналіз індикаторів, безперечно, є важливими для виокремлення міст, які можна вважати розумними (за одним або кількома

вимірами), розробки механізмів формування розвитку розумних міст і моніторингу прогресу міст у напрямі «розумності» в кількох вимірах.

Методичні підходи до діагностики формування та забезпечення сталого розвитку розумного міста

Із метою розробки ефективного організаційного-економічного механізму формування та забезпечення сталого розвитку розумних міст потрібне проведення діагностики цього процесу, що включає збір, обробку й аналіз даних щодо поточного стану розвитку територіальної системи – міста.

Так, Центром регіональних наук Віденського технологічного університету визначено шість основних напрямів розвитку, за якими побудовано рейтинг 70 європейських міст середнього розміру. Серед них – розумна економіка, розумна мобільність, розумне середовище, розумні люди, розумний спосіб життя та розумне управління. Ці напрями пов'язані із традиційними регіональними й неокласичними теоріями зростання та розвитку міст. Зокрема, вони ґрунтуються на теоріях регіональної конкурентоспроможності, транспорту та економіки ІКТ, природних ресурсів, людського та соціального капіталу, якості життя й залученості членів суспільства в містах.

Кожну складову частину розумного міста можна співвіднести з певними аспектами міського життя (рис. 3.2).

Розгляд концепції розумного міста в різних вимірах свідчить, що вона часто використовується не цілісно, а через оцінку різноманітних розумних складників міста. Водночас стосовно економічної інтерпретації розумних міст цей термін часто розглядають на прикладі розумних галузей промисловості: ураховують галузі ІКТ, а також сфери, що застосовують ІКТ у своїх виробничих процесах. Отже, визначення «розумне місто» використовують для позначення бізнес-парків або районів, до складу яких входять різні компанії й фірми, а також у сфері застосування ІКТ для сучасних транспортних технологій, адже

розумні системи покращують міський рух і мобільність мешканців [43].

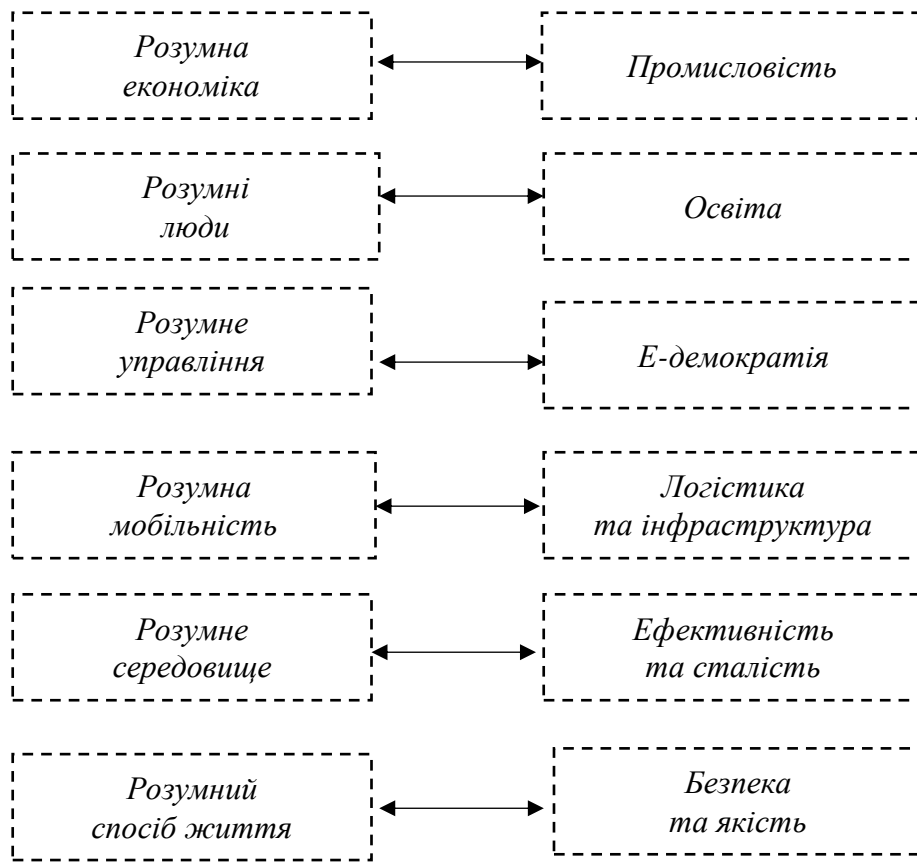

Рис. 3.2. Співвідношення складників розумного міста
Джерело: розроблено авторами на основі [60].

Проте багато вчених, які спеціалізуються на дослідженнях сталого та розумного міста, виокремлюють інші складові і частини останнього, які, на їхню думку, є не менш важливими.

Так, Дж. Барріонуєво називає п'ять типів капіталу, котрі сприяють розвитку розумного міста:

- 1) економічний (ВВП, міжнародні операції, іноземні інвестиції);
- 2) людський (талант, інновації, креативність, освіта);
- 3) соціальний (традиції, звички, релігія, сім'я);
- 4) екологічний (енергетична політика, управління відходами та водою, ландшафт);
- 5) інституційний (громадянська активність, адміністративна влада, вибори) [36].

А. Магіжнан виокремлює такі складники як:

- 1) IT-освіта;
- 2) IT-інфраструктура;
- 3) IT-економіка;
- 4) якість життя [61].

Інший учений Дж. Егер вважає головними такі компоненти як технології, економічний розвиток, зростання зайнятості й підвищення якості життя [42].

К. Коуртіт і П. Ніджемп також пропонують елементи розумного міста, як-от:

- 1) людський капітал (наприклад кваліфікована робоча сила);
- 2) інфраструктурний капітал (високотехнологічні засоби зв'язку);
- 3) соціальний капітал (інтенсивні та відкриті мережеві зв'язки);
- 4) підприємницький капітал (креативна та ризикована підприємницька діяльність) [53].

Ще одну класифікацію пропонує М. Тузар, який серед складників розумного міста виділяє:

- 1) якість життя;
- 2) сталий економічний розвиток;
- 3) управління природними ресурсами через політику залученості;
- 4) конвергенцію економічних, соціальних й екологічних цілей [67].

Такі дослідники як Т. Нам і Т. Пардо, до ключових елементів розумного міста відносять:

- 1) економічні соціально-політичні питання міста;
- 2) економічно-техно-соціальні питання навколишнього середовища;
- 3) взаємозв'язок;
- 4) застосування відповідного інструментарію;
- 5) інтеграцію;
- 6) програми;
- 7) інновації [62].

Ще один учений А. Караглю виокремлює та узагальнює такі характеристики розумного міста, як:

1) використання мережевої інфраструктури для підвищення економічної й політичної ефективності та забезпечення соціального, культурного і міського розвитку;

2) урахування розвитку міського бізнесу;

3) соціальна інтеграція різних верств населення через використання державних послуг;

4) вирішальна роль високотехнологічних і креативних галузей у довгостроковій стратегії розвитку міст;

5) важлива роль соціального та реляційного капіталу в системі розвитку міст;

6) соціальна й екологічна сталість як головна стратегічна складова частина розумних міст [37].

Не менш важливою у визначенні поняття розумного міста є розроблена А. Караглю система вимірювання, що визначає шість складників розумного міста.

Рівень 0: міська складова частина. Розумні міста повинні визначатись із базового поняття «місто», а не з «розумне місто», підкреслюючи, що розумні міста повинні бути започатковані на контексті міста. Цей прошарок представляє традиційні компоненти, що присутні в кожному місті.

Рівень 1: зелений складник. Це нові теорії урбанізації, які підкреслюють розвиток розумного навколишнього середовища.

Рівень 2: складник взаємозв'язку. Вищезгадана зелена складова частина є невід'ємною частиною концепції розумного міста, що стосується не лише «інфраструктурних зелених острівців» але й загальноміського поширення елементів зеленої економіки, що потребує чіткого взаємозв'язку.

Рівень 3: складник інструментарію. Міста повинні дбати про негайні реакції системи в реальному часі. Вони складаються із системних з'єднань у реальному часі, таких як радіочастотні передавачі, дорожні сигнали, вулиці, інтелектуальні лічильники, інфраструктурні датчики, датчики руху й переміщень.

Рівень 4: відкритий інтеграційний складник. Програми розумних міст повинні мати можливість взаємодіяти та обмінюватися даними, умістом і послугами. Ключовим чинником успіху розумних середовищ є надання відкритого та розподіленого сховища інформації для всіх убудованих систем і реалізованих на різних технологічних платформах.

Рівень 5: програмний складник. Розумні міста відображають роботу в режимі реального часу як систему із системами. Міста також наділяються технологічними можливостями, оскільки основні системи, на яких вони ґрунтуються, стають інструментальними та взаємопов'язаними, упроваджуючи нові рівні розумного реагування.

Рівень 6: інноваційний складник. Розумні міста створюють сприятливе середовище для інновацій і нових можливостей для бізнесу. По-перше, потрібно підвищити якість та ефективність державної інфраструктури й послуг. По-друге, розумне місто повинно бути привабливим для ведення бізнесу. Новітні технології підштовхують взаємопов'язані та інтелектуальні міста для сталого розвитку, використовуючи нові «розумні» рішення й практики управління.

Отже, серед науковців не існує гармонізованого підходу до методики діагностики розвитку розумних міст. Вивчення наявних підходів, що використовуються українськими науковцями, продемонструвало відсутність чіткої системи, котра опирається на статистичні спостереження Державної служби статистики України. Відповідно, нами запропоновано методичний підхід до діагностики процесу розвитку розумного міста, що, на відміну від наявних, охоплює послідовну реалізацію етапів дослідження на макро-, мезо- та мікрорівнях.

Етап I «Визначення та характеристика передумов формування й забезпечення сталого розвитку розумних міст на макрорівні» включає визначення та діагностику передумов формування й забезпечення сталого розвитку розумних міст на макрорівні, тобто умов та/або обставин, що існують у межах країни

й визначають засади формування регіональної політики та стратегії розвитку власне міст.

Передумови формування й забезпечення сталого розвитку розумних міст на макрорівні можна згрупувати в п'ять груп: нормативно-правові, інституційні, соціальні, економічні та екологічні. Нормативно-правові передумови формування й забезпечення сталого розвитку розумних міст – це комплекс нормативно-правових актів національного права та міжнародні договори, рекомендації міжнародних організацій, інші документи, що інтегровані в національну систему права. До них відносимо закони, розпорядження, постанови, стратегії й інші акти органів центральної влади.

Інституційні передумови формування та забезпечення сталого розвитку розумних міст – це система організаційно-владних і нормативно-структурних засад у розвитку розумних міст, що сформовані системою владних інституцій центрального рівня (законодавча, виконавча та судова гілки влади).

Соціальні передумови формування й забезпечення сталого розвитку розумних міст на макрорівні – це стан, індикатори та закономірності розвитку такої складової частини розумних міст як розумні люди. Ця група передумов сформована такими індикаторами, як рівень охоплення населення інтернет-послугами, абонентів на 100 жителів, питома вага дослідників віком до 40 років у загальній кількості дослідників, кількість об'єктів культурної й природної спадщини, які включені до списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, кількість пам'яток національного значення, включених до Державного реєстру нерухомих пам'яток України, площа територій та об'єктів природно-заповідного фонду приморських областей.

Економічні передумови формування та забезпечення сталого розвитку розумних міст на макрорівні – це стан, індикатори та закономірності розвитку такої складової частини розумних міст як, розумна економіка. Ця група передумов сформована такими індикаторами, як витрати закладів вищої освіти на провадження

наукової діяльності, частка експорту товарів із використанням у виробництві технологій високого та середньовисокого рівнів у загальному обсязі експорту товарів; місце України в рейтингу за Глобальним інноваційним індексом; рівень зайнятості населення віком 20–64 роки; кількість зайнятих працівників у суб'єктів середнього й малого підприємництва; місце України в рейтингу легкості ведення бізнесу Doing Business; частка доданої вартості за витратами виробництва підприємств, котрі належать до високотехнологічного сектору переробної промисловості, у загальній доданій вартості за витратами виробництва; частка доданої вартості за витратами виробництва підприємств, які належать до середньо- високотехнологічного сектору переробної промисловості, у загальній доданій вартості за витратами виробництва; частка працівників, зайнятих на підприємствах, які належать до високо- та середньо- високотехнологічних секторів переробної промисловості, у загальній кількості зайнятих працівників у промисловості, частка витрат на виконання наукових досліджень і розробок у ВВП; частка реалізованої інноваційної продукції в обсязі промислової; частка електротранспорту у внутрішньому сполученні, кількість проєктів публічно-приватного партнерства.

Екологічні передумови формування й забезпечення сталого розвитку розумних міст на макрорівні – це стан, індикатори та закономірності розвитку такої складової частини розумних міст, як розумне довкілля. Ця група передумов сформована такими індикаторами, як безпечність і якість питної води за органолептичними, фізико-хімічними та санітарно-токсикологічними показниками в міській і сільській місцевостях; обсяги скидів забруднених (забруднених без очистки та недостатньо очищених) стічних вод у водні об'єкти; частка енергії, виробленої з відновлюваних джерел, у загальному кінцевому споживанні енергії; кількість міст, у яких середньорічні концентрації основних забруднювальних речовин в атмосферному повітрі перевищують середньодобові гранично допустимі

концентрації; обсяг утворених відходів усіх видів економічної діяльності на одиницю ВВП; частка спалених та утилізованих відходів у загальному обсязі утворених відходів.

Основою для оцінки рівня передумов формування й забезпечення розвитку розумних міст на макрорівні є інтегральний індекс сталого розвитку розумних міст на макрорівні, що розраховується за формулою:

$$I_{smctdev}^{macrolev} = I_{smpeop}^{macrolev} + I_{smecon}^{macrolev} + I_{smenv}^{macrolev}, \quad (3.1)$$

відповідно частковий індекс розвитку розумних людей на макрорівні:

$$I_{smpeop}^{macrolev} = \frac{1}{5} (\sum_{j=1}^5 I_j^{smpeop}), \quad (3.2)$$

частковий індекс розвитку розумної економіки на макрорівні:

$$I_{smecon}^{macrolev} = \frac{1}{13} (\sum_{j=1}^{13} I_j^{smecon}), \quad (3.3)$$

частковий індекс розвитку розумного довкілля на макрорівні:

$$I_{smenv}^{macrolev} = \frac{1}{6} (\sum_{j=1}^6 I_j^{smenv}). \quad (3.4)$$

Для цього здійснюються відбір і систематизація статистичних показників сталого розвитку розумного міста, на основі чого виконується розрахунок відносних показників та їх нормування, розрахунок часткових індикаторів сталого розвитку розумних міст України.

Індикатор – це параметр або значення, отримане з параметрів, що вказує на інформацію про стан галузі, значення якого виходять за рамки, що безпосередньо пов'язані зі значенням параметра. Індекс – це набір агрегованих або зважених параметрів чи факторів. Параметр – властивість, яка вимірюється або спостерігається [63, с. 35].

Етап II «Оцінка потенціалу формування та забезпечення сталого розвитку розумних міст на мезорівні» передбачає здійснення оцінки й визначення перспектив сталого розвитку розумних міст на прикладі адміністративно-територіальних центрів шляхом комплексної оцінки соціо-економо-екологічної ситуації в областях України. Показники, за якими здійснюватиметься оцінка, об'єднано в три групи, а саме показники соціального розвитку

регіону, що становлять основу для розрахунку часткового індексу соціальних передумов розвитку розумних міст на мезорівні ($I_{socsmt}^{mesolev}$); економічного розвитку, що становлять основу для розрахунку часткового індексу економічних передумов розвитку розумних міст на мезорівні ($I_{econsmct}^{mesolev}$); екологічного розвитку, що відповідно, становлять основу для розрахунку часткового індексу екологічних передумов розвитку розумних міст на мезорівні ($I_{ecolsmct}^{mesolev}$).

Відповідно, інтегральний індекс передумов сталого розвитку розумних міст на мезорівні розраховують як рівнозважене середнє п'ятнадцяти нормалізованих (стандартизованих) за формулами параметрів X_j :

$$I_{smctdev}^{mesolev} = \frac{1}{15} (\sum_{j=1}^5 I_j^{socsmt} + \sum_{j=1}^5 I_j^{econsmct} + \sum_{j=1}^5 I_j^{ecolsmct}), \quad (3.5)$$

частковий індекс соціальних передумов сталого розвитку розумних міст на мезорівні:

$$I_{socsmt}^{mesolev} = \frac{1}{5} (\sum_{j=1}^5 I_j^{socsmt}), \quad (3.6)$$

відповідно, частковий індекс економічних передумов сталого розвитку розумних міст на мезорівні:

$$I_{econsmct}^{mesolev} = \frac{1}{5} (\sum_{j=1}^5 I_j^{econsmct}), \quad (3.7)$$

відповідно, частковий індекс екологічних передумов сталого розвитку розумних міст на мезорівні:

$$I_{ecolsmct}^{mesolev} = \frac{1}{5} (\sum_{j=1}^5 I_j^{ecolsmct}), \quad (3.8)$$

Етап III «Визначення ефективності використання потенціалу формування та забезпечення сталого розвитку розумних міст» передбачає визначення використання потенціалу сталого розвитку розумних міст на основі розрахунку інтегрального індексу розвитку розумного міста та часткових індексів розумності соціальної сфери міста, розумності економічної системи міста, розумності екологічної системи міста. Показники за якими здійснюватиметься оцінка, об'єднані в три групи, а саме: показники соціального розвитку міста, що становлять основу для розрахунку часткового індексу соціальних передумов сталого розвитку розумних міст на

мікрорівні $I_{socsmt}^{microlev}$; економічного розвитку, що становлять основу для розрахунку часткового індексу економічних передумов сталого розвитку розумних міст на мікрорівні $I_{econsmct}^{microlev}$; екологічного розвитку, що, відповідно, становлять основу для розрахунку часткового індексу екологічних передумов сталого розвитку розумних міст на мікрорівні $I_{ecolsmct}^{microlev}$.

Інтегральний індекс передумов формування й забезпечення сталого розвитку розумних міст на мезорівні розраховують як рівнозважене середнє дев'ятнадцяти нормалізованих (стандартизованих) за формулами параметрів X_j :

$$I_{smctdev}^{microlev} = \frac{1}{19} (\sum_{j=1}^7 I_j^{socsmt} + \sum_{j=1}^7 I_j^{econsmct} + \sum_{j=1}^5 I_j^{ecolsmct}), \quad (3.9)$$

відповідно, частковий індекс соціальних передумов сталого розвитку розумних міст на мікрорівні:

$$I_{socsmt}^{microlev} = \frac{1}{7} (\sum_{j=1}^7 I_j^{socsmt}), \quad (3.10)$$

частковий індекс економічних передумов сталого розвитку розумних міст на мікрорівні:

$$I_{econsmct}^{microlev} = \frac{1}{7} (\sum_{j=1}^7 I_j^{econsmct}), \quad (3.11)$$

Відповідно, частковий індекс екологічних передумов сталого розвитку розумних міст на мікрорівні:

$$I_{ecolsmct}^{microlev} = \frac{1}{5} (\sum_{j=1}^5 I_j^{ecolsmct}), \quad (3.12)$$

Етап IV «Модельовання та розробка напрямів управління процесами сталого розвитку розумних міст» передбачає побудову множинної регресійної моделі, розробку організаційно-економічного механізму управління сталого розвитку розумного міста.

Множинна регресійна модель відображає залежність рівня розвитку розумного міста від стану соціальної сфери, економічної й екологічної систем у місті. Побудова множинної регресійної моделі включає кілька етапів. На першому етапі здійснюється встановлення наявності кореляційного зв'язку між ознаками X_1 ($I_{socsmt}^{microlev}$), X_2 ($I_{econsmct}^{microlev}$), X_3 ($I_{ecolsmct}^{microlev}$) та Y ($I_{smctdev}^{microlev}$). На другому етапі будується матриця парних коефіцієнтів кореляції.

Для аналізу ефекту впливу економічного, соціального й екологічного розвитку на загальний розвиток розумного міста будується регресійна модель залежності інтегрального індексу розумного розвитку міста від часткових індексів розвитку розумності соціальної, екологічної та економічної систем:

$$I_{smctdev}^{microlev} = a_0 + a_1 I_{socsmt}^{microlev} + a_2 I_{econsmct}^{microlev} + a_3 I_{ecolsmt}^{microlev}, \quad (3.13)$$

де

a_0, a_1, a_2, a_3 – параметри моделі;

$I_{smctdev}^{microlev}$ – інтегральний індекс розумного розвитку міста;

$I_{socsmt}^{microlev}$ – частковий індекс розумності соціальної системи міста;

$I_{econsmct}^{microlev}$ – частковий індекс розумності економічної системи міста;

$I_{ecolsmt}^{microlev}$ – частковий індекс розумності екологічної системи міста.

Отримані результати виступають основою для розробки й реалізації конкретних управлінських рішень, обґрунтування стратегічних напрямів і механізмів забезпечення сталого розвитку міста.

Отже, запропонований нами методичний підхід до діагностики розвитку розумного міста дає змогу враховувати систему кількісних і якісних показників та охоплює послідовну реалізацію таких його етапів: визначення й характеристика передумов формування та забезпечення розвитку розумних міст на макрорівні; оцінка потенціалу й можливостей формування та забезпечення розвитку розумних міст на мезорівні; діагностика ефективності використання потенціалу формування й забезпечення розвитку розумного міста на мікрорівні; моделювання та розробка напрямів управління процесами сталого розвитку розумного міста. Застосування цієї методики дає змогу розробити організаційно-економічний механізм управління розвитком розумного міста.

3.2. Аналіз ефективності використання наявного потенціалу щодо формування та забезпечення сталого розвитку розумних міст в Україні на мікрорівні

Визначення ефективності використання потенціалу щодо формування та забезпечення сталого розвитку розумних міст в Україні здійснено на рівні адміністративних центрів. Сьогодні обласним центрам України притаманні тенденції щодо зростання чисельності населення, капіталу, виробничих активів, інфраструктури, потоків транспорту й ін.

Для визначення ефективності використання потенціалу щодо формування та забезпечення сталого розвитку розумних міст в Україні здійснено відбір статистичних даних відповідно до індикаторів та параметрів, що характеризують розвиток соціальної сфери, стан економічної та екологічної ситуації в містах. У міру об'єктивних обставин під час здійснення не враховували показники тимчасово окупованих територій таких міст як Донецьк, Луганськ, Сімферополь і Севастополь.

На рис. 3.3 відображено динаміку зміни чисельності наявного населення в обласних центрах, яка свідчить, що простежується загальна тенденція до скорочення кількості жителів регіонів. Така нерівномірність розподілу населення в чисельності жителів обласних центрів України зумовлена історичними передумовами.

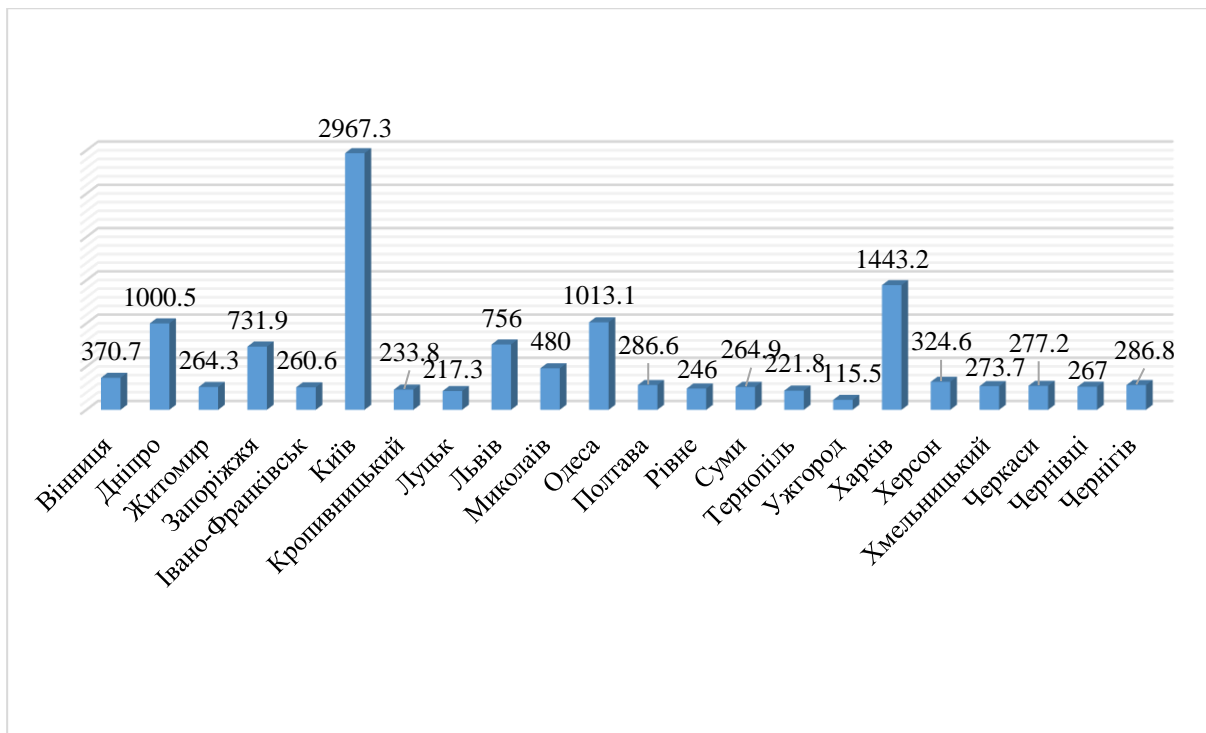

Рис. 3.3. Чисельність наявного населення по обласних центрах України (станом на 1 січня 2019 року, тис. осіб)

**Без урахування тимчасово окупованих територій АР Крим, Донецької та Луганської областей.*

Джерело: складено на основі [27].

На рис. 3.4 загальний приріст (скорочення) чисельності населення в обласних центрах України має негативну тенденцію, проте існує значна нерівномірність серед міст. Статистика за окремими містами свідчить, що значним є показник приросту, тоді як в інших можемо побачити значне скорочення кількості жителів. Таку тенденцію протягом 2015–2019 рр. частково можна пояснити активними міграційними процесами в середині країни, якими є значне зменшення населення в східних регіонах країни та часткове збільшення в західних.

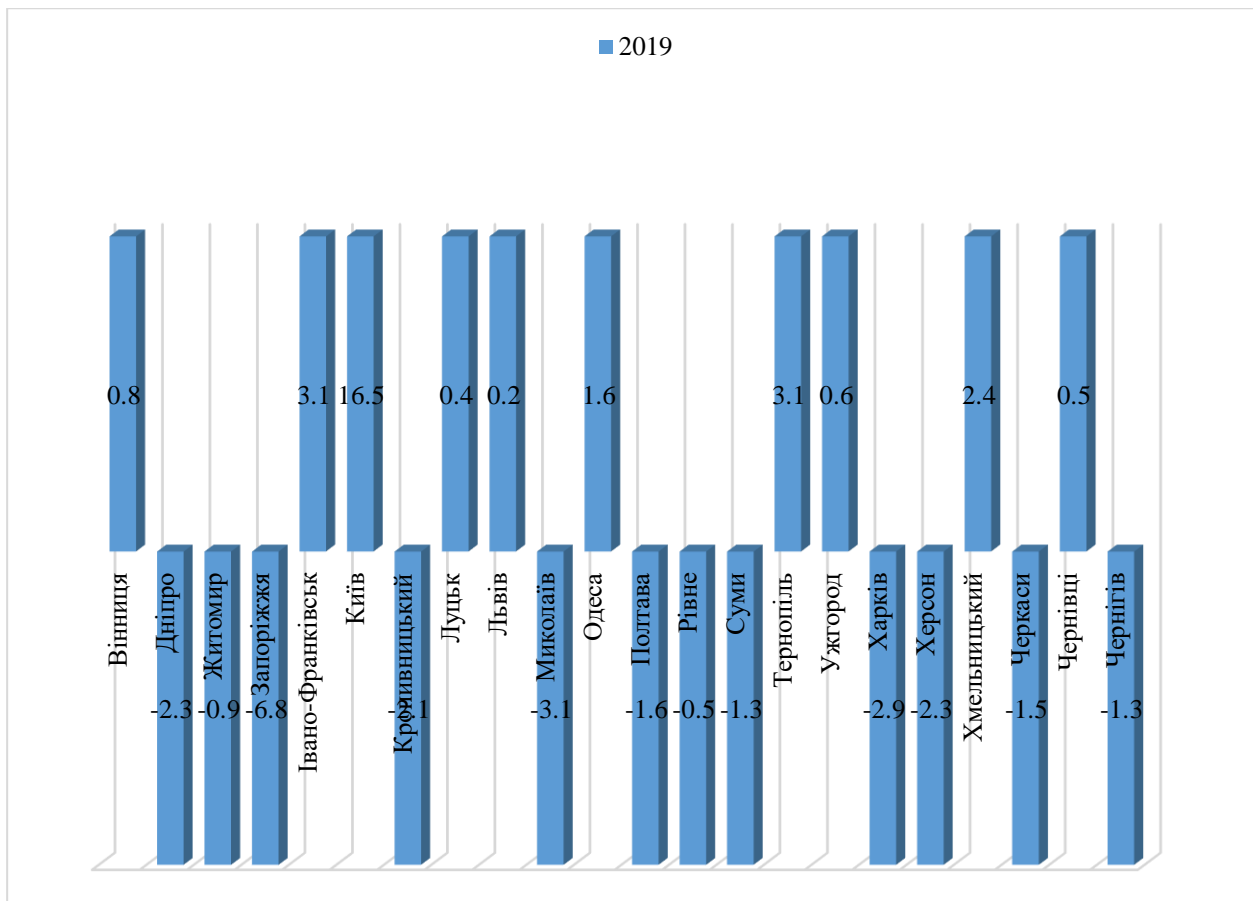

Рис. 3.4. Загальний приріст, скорочення (-) чисельності населення за містами та районами станом на 2019 р. в порівнянні з попереднім роком, тис. осіб

*Без урахування тимчасово окупованих територій АР Крим, Донецької та Луганської областей.

Джерело: складено на основі [27].

У табл. 3.3 відображено середньомісячну заробітну плату штатних працівників, яка в обласних центрах є вищою від середньої у відповідному регіоні. Так, заробітна плата у 2019 р. зросла на 50 %, порівняно з 2019 р., що засвідчує позитивну динаміку росту середньомісячної заробітної плати штатних працівників.

Таблиця 3.3

Середньомісячна заробітна плата штатних працівників

Місто	2015		2016		2017		2018		2019	
	грн	дол. США	грн	дол. США	грн	дол. США	грн	дол. США	грн	дол. США
Вінниця	3723	170,7	4657	182,0	7514	282,5	9233	339,4	10753	416,8
Дніпро	4266	195,6	5018	196,1	7657	287,9	11329	416,5	11329	439,1
Житомир	3495	160,2	4333	169,3	6980	262,4	8594	316,0	9797	379,7
Запоріжжя	4470	204,9	5380	210,3	7967	299,5	10022	368,5	11511	446,2
Івано-Франківськ	3497	160,3	4371	170,8	6777	254,8	9738	358,0	9738	377,4
Київ	6732	308,6	8648	338,0	12379	465,4	14764	542,8	16898	655,0
Кропивницький	3293	151,0	4065	158,9	6457	242,7	7880	289,7	8972	347,8
Луцьк	3383	155,1	4204	164,3	6536	245,7	8273	304,2	9442	366,0
Львів	3958	181,5	5029	196,5	7571	284,6	9320	342,6	10587	410,3
Миколаїв	4245	194,6	5223	204,1	7920	297,7	11118	408,8	11118	430,9
Одеса	4089	187,5	5051	197,4	7536	283,3	8838	324,9	8838	342,6
Полтава	3906	179,1	4854	189,7	7487	281,5	9595	352,8	10657	413,1
Рівне	3587	164,4	4377	171,1	6670	250,7	7897	290,3	9341	362,1
Суми	3894	178,5	4552	177,9	7356	276,5	8701	319,9	10354	401,3
Тернопіль	3277	150,2	4115	160,8	6600	248,1	9412	346,0	9412	364,8
Ужгород	3697	169,5	4744	185,4	8767	329,6	10049	369,4	10923	423,4
Харків	3840	176,0	4605	180,0	7156	269,0	8600	316,2	9988	387,1
Херсон	3402	156,0	4510	176,3	7203	270,8	8326	306,1	9435	365,7
Хмельницький	3479	159,5	4124	161,2	6750	253,8	8098	297,7	9385	363,8
Черкаси	3672	168,3	4551	177,9	7513	282,4	8648	317,9	8648	335,2
Чернівці	3224	147,8	4102	160,3	6753	253,9	8162	300,1	9231	357,8
Чернігів	3298	151,2	3996	156,2	6171	232,0	8729	320,9	8729	338,3

**Без урахування тимчасово окупованих територій АР Крим, Донецької та Луганської областей.*

Джерело: складено на основі [27].

Динаміку середньооблікової кількості штатних працівників відображено на рис. 3.5 Вона є індикатором стану ринку праці та діяльності підприємств у місті. Простежуючи статистику обласних центрів із 2017 р., можемо стверджувати, що більшості містам притаманна позитивна динаміка зміни цього показника, проте в Кропивницькому, Луцьку, Миколаєві, Одесі, Полтаві, Тернополі, Ужгороді та Херсоні показник має негативну динаміку.

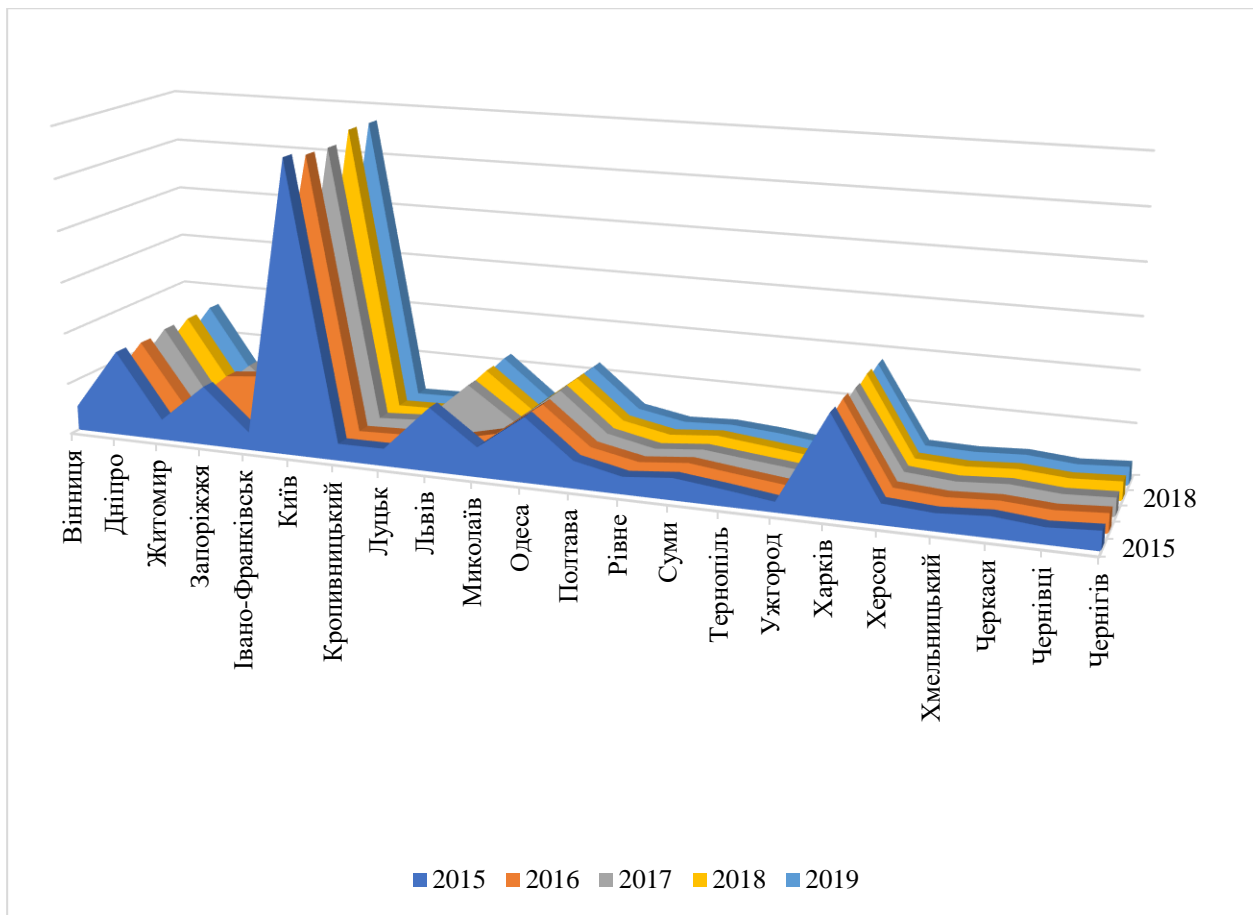

Рис. 3.5 Середньооблікова кількість штатних працівників, тис.

**Без урахування тимчасово окупованих територій АР Крим, Донецької та Луганської областей.*

Джерело: складено на основі [27].

Важливим показником розвитку соціальної сфери є рівень заборгованості виплати заробітної плати. На рис. 3.6 зображено динаміку зміни заборгованості з виплати заробітної плати, із якої робимо висновки про те, що заборгованість у більшості міст зростає. Проте, порівняно з 2017 р., уже у 2018–2019 рр. простежуємо зменшення заборгованості в Житомирі, Миколаєві, Одесі, Черкасах і Чернівцях.

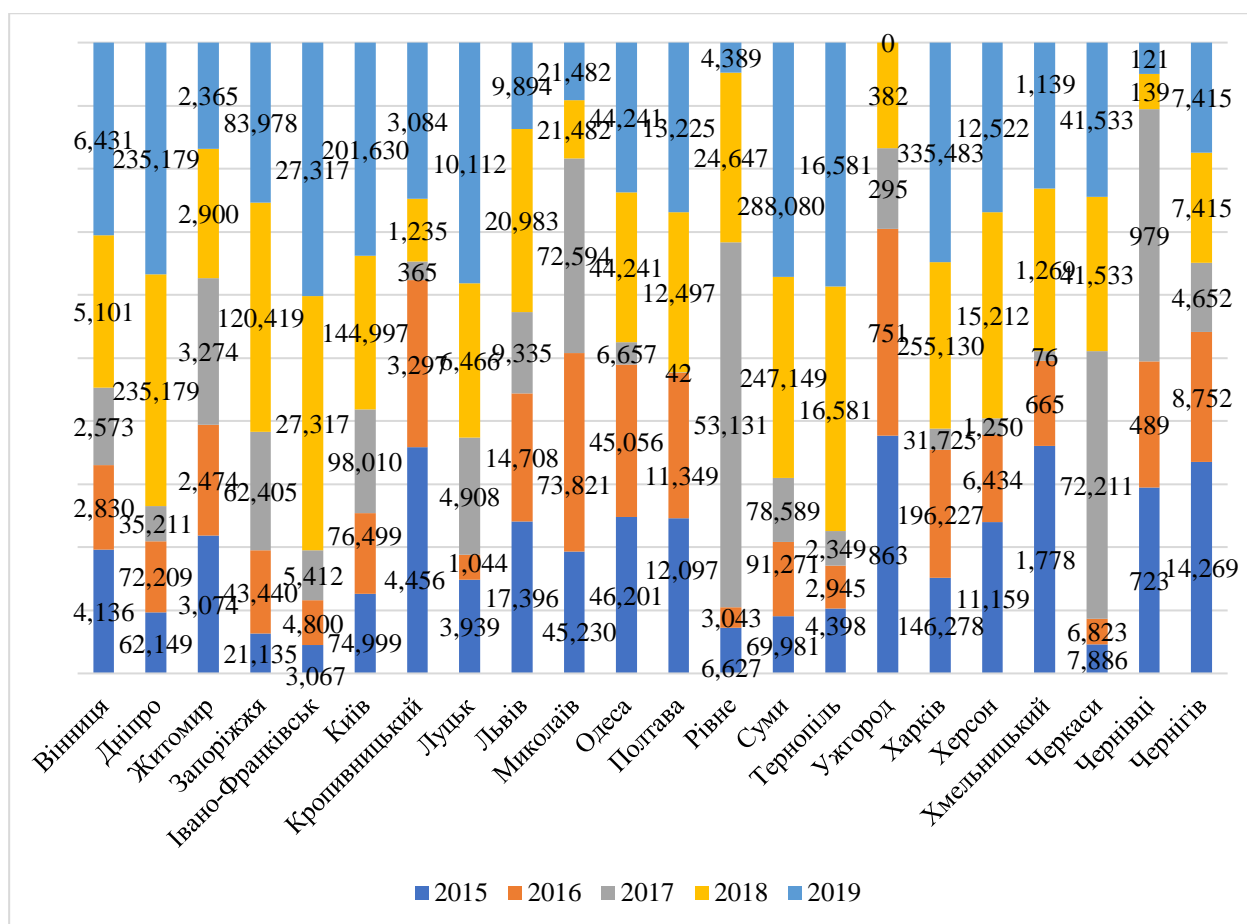

Рис. 3.6 Заборгованість із виплати заробітної плати, млн грн

*Без урахування тимчасово окупованих територій АР Крим, Донецької та Луганської областей.

Джерело: складено на основі [27].

На рис. 3.7, починаючи з 2017 р., простежуємо тенденцію до зменшення загальної площі введених в експлуатацію житлових будівель. Диспропорція показників частково спостерігаємо в таких містах, як Кропивницький, Луцьк, Львів, Ужгород, Харків та Чернівці.

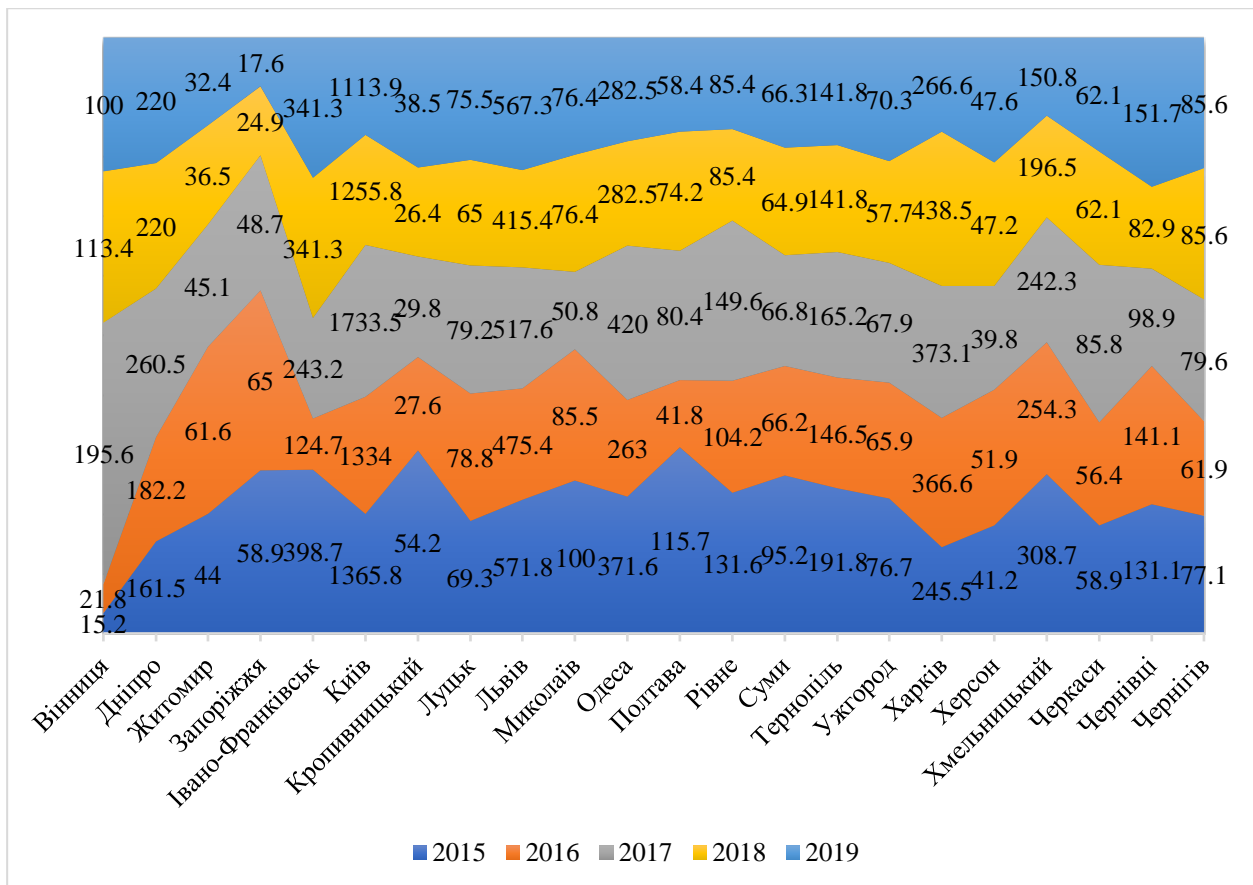

Рис. 3.7 Загальна площа прийнятих в експлуатацію житлових будівель, м²

*Без урахування тимчасово окупованих територій АР Крим, Донецької та Луганської областей.

Джерело: складено на основі [27].

Отже, рівень розвитку соціальної сфери в обласних центрах України переважно є задовільним: у 2015 р. 20 областей належали до групи Е, одна до – D, 0 до – С, 0 до – В, 1 до – А; у 2016 р. до групи Е – 19, D – 2, С – 0, В – 0, А – 1; у 2017 р. до групи Е – 16, D – 1, С – 4, В – 0, А – 1; у 2018 р. до групи Е – 18, D – 2, С – 1, В – 0, А – 1; у 2019 р. до групи Е – 17, D – 2, С – 2, В – 0, А – 1.

На рис. 8, відображено динаміку зміни фінансових результатів підприємств (сальдо) до оподаткування. Відповідно до представлених даних можемо стверджувати, що у 2019 р. відбувається нерівномірне погіршення результатів у містах порівняно з попередніми роками. Критичними, передусім, є показники у Івано-Франківську, Луцьку та Чернівцях. Проте

позитивну динаміку спостерігаємо у Тернополі, Полтаві, Києві та Дніпрі.

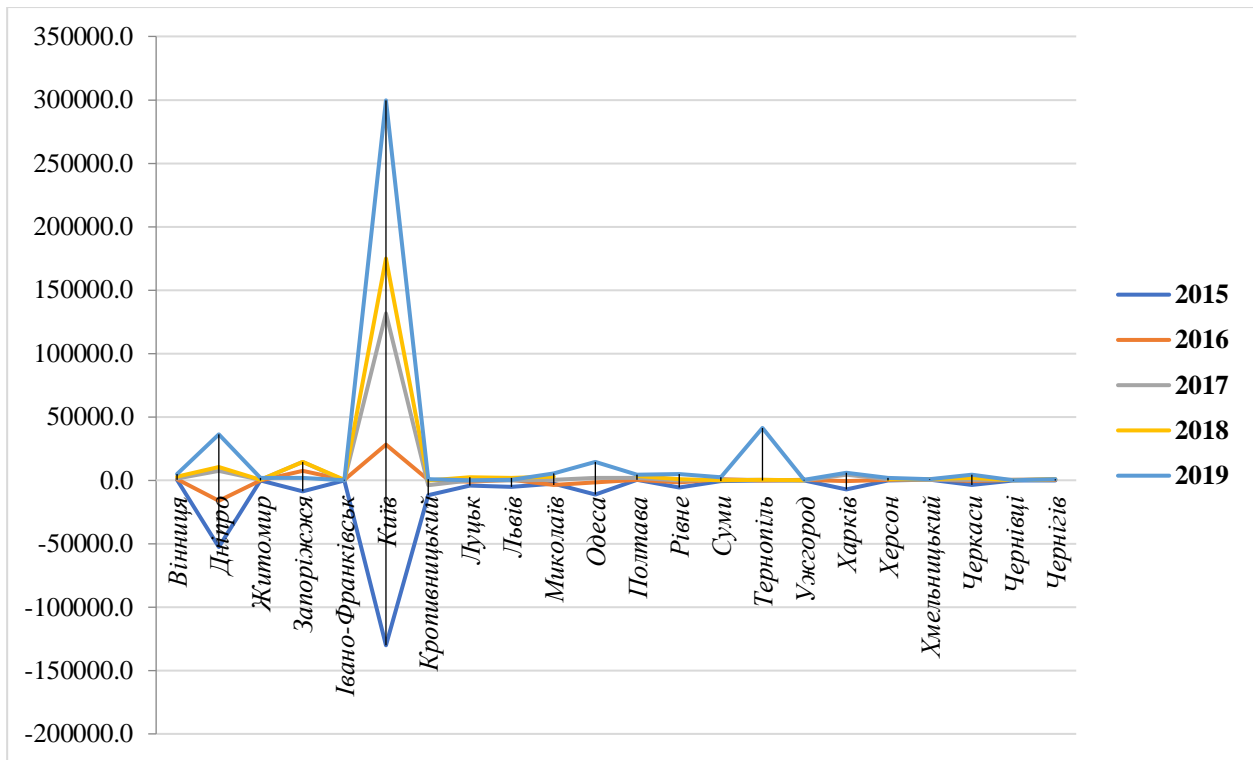

Рис. 3.8. Фінансові результати (сальдо) діяльності підприємств до оподаткування по містах, млн грн

*Без урахування тимчасово окупованих територій АР Крим, Донецької та Луганської областей.

Джерело: складено на основі [27].

Згідно з даними, що відображені на рис. 3.9, можемо стверджувати, що, порівняно з попередніми роками, у 2019 р. існує стабільна тенденція до збільшення підприємств, які одержали прибуток, у % до загальної кількості підприємств за містами. Проте водночас простежуємо негативну динаміку в низці міст, серед яких – Житомир, Запоріжжя, Івано-Франківськ, Львів і Тернопіль.

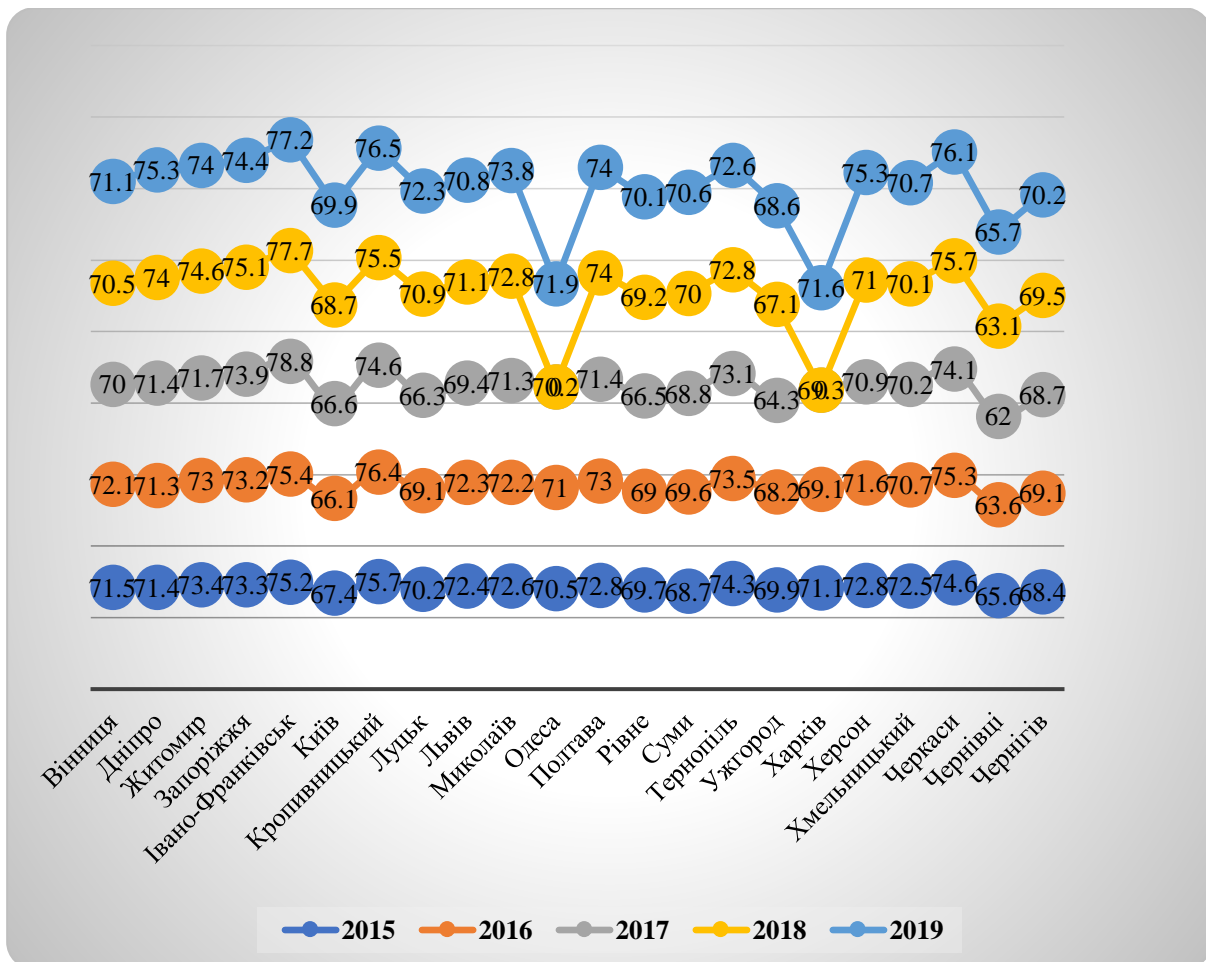

Рис. 3.9. Підприємства, які одержали прибуток, у % до загальної кількості підприємств за містами

*Без урахування тимчасово окупованих територій АР Крим, Донецької та Луганської областей.

Джерело: складено на основі [27].

Важливим показником також є обсяг реалізованих послуг підприємствами, що відображає рівень розвитку сфери послуг і є ключовим критерієм розвитку економіки міста загалом. Відповідно до табл. 3.4, спостерігаємо позитивну динаміку щодо збільшення об'ємів сфери послуг.

**Діяльність підприємств сфери нефінансових послуг:
обсяг реалізованих послуг (у ринкових цінах, млрд грн)**

Місто	2015		2016		2017		2018		2019	
	грн	дол. США	грн	дол. США	грн	дол. США	грн	дол. США	грн	дол. США
Вінниця	0,1	3,7	0,1	4,4	0,1	4	0,1	4,0	0,1	4,0
Дніпро	0,6	26,3	0,8	30,5	1,0	37,4	1,0	37,0	1,3	50,0
Житомир	0,1	3,1	0,1	3,3	0,1	4,2	0,1	4,0	0,1	4,0
Запоріжжя	0,2	7,9	0,2	7,9	0,2	8,9	0,3	11,0	0,3	12,0
Івано-Франківськ	0,1	4,9	0,2	6,0	0,2	6,4	0,1	4,0	0,2	8,0
Київ	4,1	189,0	5,5	214,1	6,5	244,6	6,2	228,0	8,0	310,0
Кропивницький	0,1	3,2	0,1	3,0	0,1	2,7	0,1	4,0	0,1	4,0
Луцьк	0,1	2,8	0,1	2,9	0,1	3,0	0,1	4,0	0,1	4,0
Львів	0,5	24,0	0,8	29,7	0,6	22,4	0,6	22,0	0,7	27,0
Миколаїв	0,3	15,3	0,4	16,8	0,4	15,4	0,4	15,0	0,5	19,0
Одеса	0,8	34,8	0,9	34,9	0,9	34,8	1,0	37,0	1,2	47,0
Полтава	0,2	7,0	0,2	9,5	0,3	12,4	0,3	11,0	0,4	16,0
Рівне	0,1	3,4	0,1	3,3	0,1	4,0	0,2	7,0	0,1	4,0
Суми	0,1	3,0	0,1	2,8	0,1	3,9	0,1	4,0	0,1	4,0
Тернопіль	0,1	3,4	0,1	3,4	0,1	5,2	0,1	4,0	0,2	8,0
Ужгород	0,0	1,3	0,0	0,9	0,0	1,3	0,0	0,0	0,0	0,0
Харків	0,5	22,9	0,6	23,8	0,8	29,1	0,7	26,	0,9	35,0
Херсон	0,1	4,9	0,1	4,9	0,1	4,9	0,1	4,0	0,2	8,0
Хмельницький	0,0	1,8	0,1	2,1	0,1	2,2	0,1	4,0	0,1	4,0
Черкаси	0,1	4,2	0,1	4,5	0,1	4,7	0,1	4,0	0,2	8,0
Чернівці	0,1	2,9	0,1	2,5	0,1	2,8	0,1	4,0	0,1	4,0
Чернігів	0,1	2,8	0,1	3,3	0,1	3,9	0,1	4,0	0,1	4,0

**Без урахування тимчасово окупованих територій АР Крим, Донецької та Луганської областей.*

Джерело: складено на основі [27].

На рис. 3.10 відображено зміни частки послуг, реалізованих населенню підприємствами сфери нефінансових послуг, що фактично є індикаторами купівельної спроможності та рівня реального доходу населення в містах. Так, у 2019 р., порівняно з 2018 р. спостерігаємо в більшості міст зниження цього показника. Позитивну динаміку простежуємо в таких містах, як Ужгород, Рівне, Львів, Житомир і Дніпро.

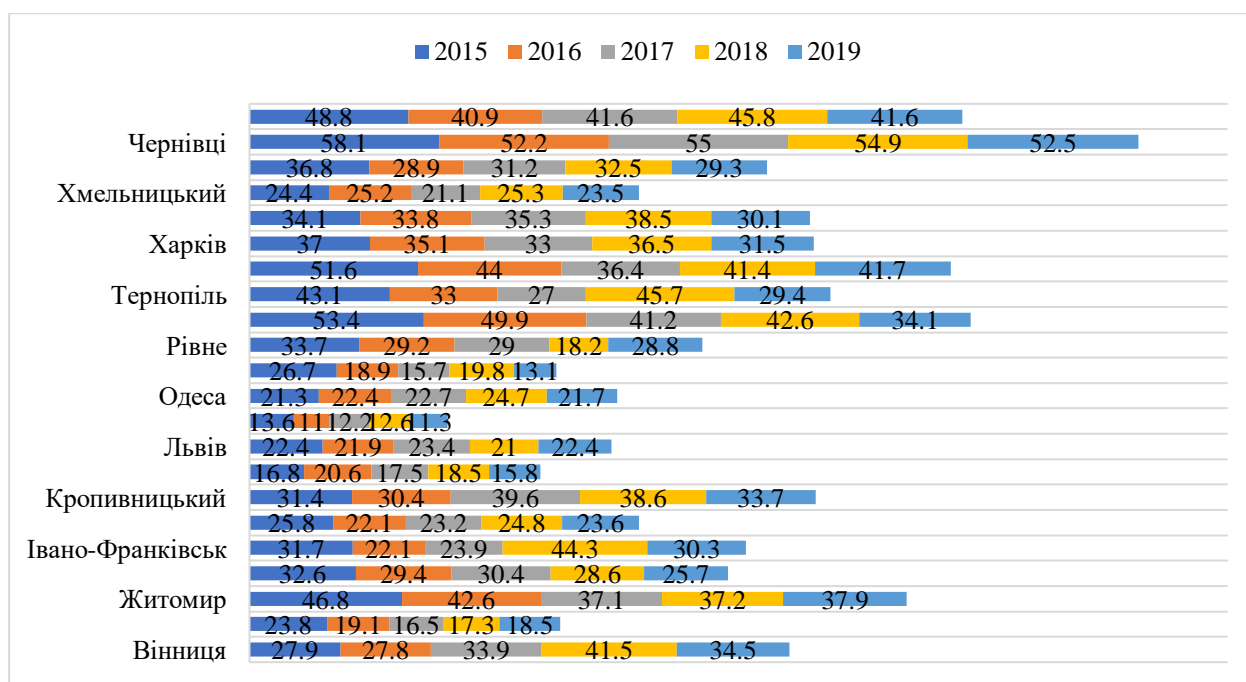

Рис. 3.10. Частка послуг, сфери нефінансових послуг реалізованих населенню в загальному обсязі, %

*Без урахування тимчасово окупованих територій АР Крим, Донецької та Луганської областей.

Джерело: складено на основі [27].

Такий напрям, як інвестиційна діяльність, є ще одним показником, що відображає стан економічної ситуації в місті. Так, дані капітальних інвестицій в обласних центрах України відображено в табл. 3.5.

Таблиця 3.5

Капітальні інвестиції по містах за січень–грудень, млрд

Місто	2015		2016		2017		2018		2019	
	грн	дол. США	грн	дол. США	грн	дол. США	грн	дол. США	грн	дол. США
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Вінниця	0,3	13,7	0,3	11,2	0,4	14,6	1,7	0,063	1,6	0,062
Дніпро	0,7	32,1	1,0	40,3	1,4	52,7	5,6	0,206	6,6	0,256
Житомир	0,1	4,8	0,1	5,7	0,2	7,2	0,7	0,026	0,8	0,031
Запоріжжя	0,5	22,0	0,6	25,1	1,0	37,1	1,4	0,051	1,5	0,058
Івано-Франківськ	0,5	24,6	0,3	10,2	0,3	10,5	0,8	0,029	0,9	0,035
Київ	8,0	367,7	9,7	378,3	12,4	466,8	18,2	0,669	18,7	0,725
Кропивницький	0,1	6,1	0,2	7,5	0,3	9,7	0,6	0,022	0,7	0,027

Продовження таблиці 3.5

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Луцьк	0,2	8,6	0,3	9,9	0,2	8,8	0,8	0,029	1,3	0,050
Львів	0,6	26,8	0,9	34,3	1,1	42,3	2,5	0,092	2,8	0,109
Миколаїв	0,4	19,0	0,1	2,1	0,6	21,2	0,9	0,033	1,2	0,047
Одеса	0,5	23,1	0,8	31,8	1,2	43,6	2,1	0,077	2,1	0,081
Полтава	0,2	8,5	0,3	13,3	0,4	14,3	1,7	0,063	2,3	0,089
Рівне	0,1	5,6	0,2	6,0	0,2	6,7	0,7	0,026	0,6	0,023
Суми	0,1	6,6	0,2	8,0	0,3	9,9	0,7	0,026	0,7	0,027
Тернопіль	0,1	6,5	0,2	7,3	0,3	11,3	0,7	0,026	0,9	0,035
Ужгород	0,1	2,7	0,1	2,4	0,1	3,1	0,7	0,026	0,9	0,035
Харків	0,7	30,0	1,0	41,0	1,1	41,8	2,2	0,081	2,3	0,089
Херсон	0,1	5,2	0,2	6,0	0,2	7,6	0,7	0,026	1,2	0,047
Хмельницький	0,3	14,3	0,4	17,1	0,4	16,3	1,0	0,037	1,0	0,039
Черкаси	0,1	5,5	0,2	7,1	0,2	8,8	1,0	0,037	1,1	0,043
Чернівці	0,1	5,3	0,2	5,9	0,2	6,2	0,3	0,011	0,4	0,016
Чернігів	0,1	3,9	0,1	4,5	0,2	6,0	0,8	0,029	0,8	0,031

*Без урахування тимчасово окупованих територій АР Крим, Донецької та Луганської областей.

Джерело: складено на основі [27].

На основі даних рис 3.11, що відображає об'єми прямих інвестицій (акціонерного капіталу) у містах, можемо побачити значне збільшення притоку капіталу в обласних центрах України.

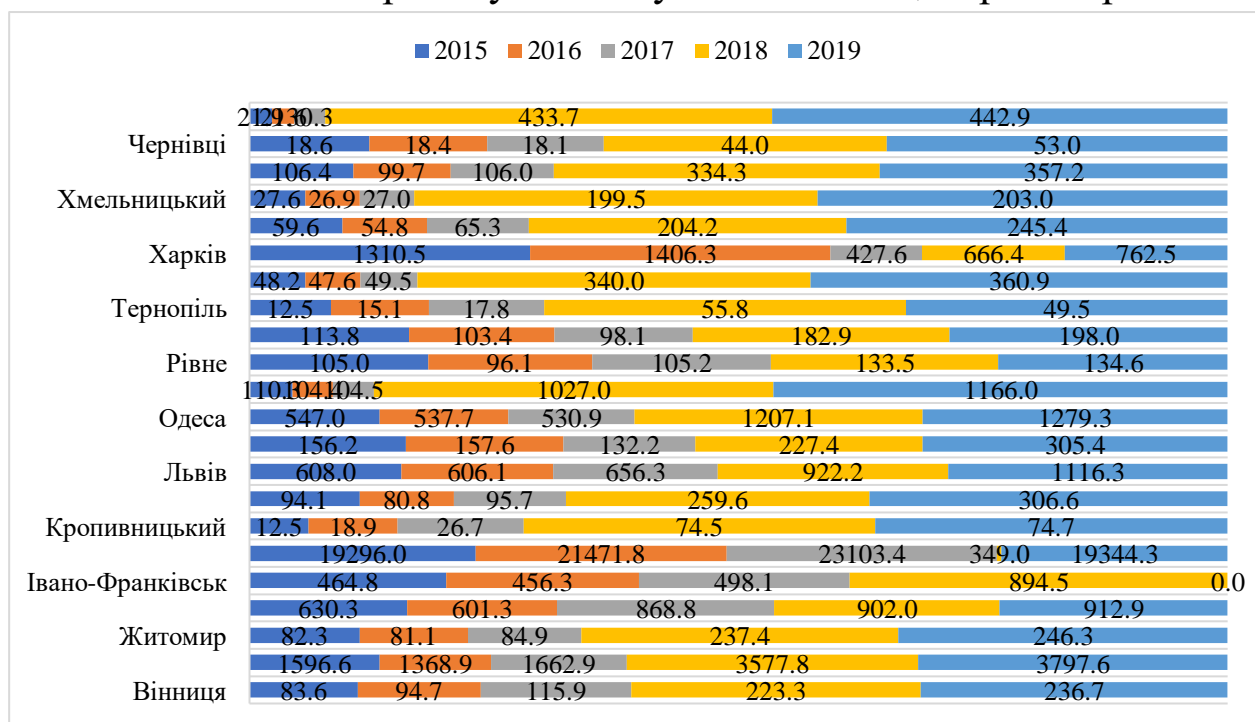

Рис. 3.11. Прямі інвестиції (акціонерний капітал) у містах, станом на 31 грудня року, млн дол. США (із 2018 р. регіонально)

*Без урахування тимчасово окупованих територій АР Крим, Донецької та Луганської областей.

Джерело: складено на основі [27].

Отже, рівень економічної ситуації в обласних центрах України переважно є задовільним: у 2015 р. вісім міст належали до групи Е, 8 – до D, 5 – до С, 1 до – В, жодне – до А; у 2016 р. до групи Е – 20, D – 1, С – 1, В – 0, А – 1; у 2017 р. до групи Е – 20, D – 1, С – 0, В – 0, А – 1; у 2018 р. до групи Е – 18, D – 2, С – 1, В – 1, А – 0; у 2019 р. до групи Е – 21, D – 0, С – 0, В – 0, А – 1.

Групу індикаторів екологічної сфери в місті представлено динамікою даних викидів забруднювальних речовин в атмосферне повітря стаціонарними джерелами забруднення та представлено на рис. 3.12. У 2018–2019 рр. простежено негативну динаміку викидів забруднювальних речовин, порівняно з попередніми роками. Критичною є ситуація для таких міст, як Дніпро, Запоріжжя, Кропивницький, Миколаїв, Суми, Черкаси й Чернігів.

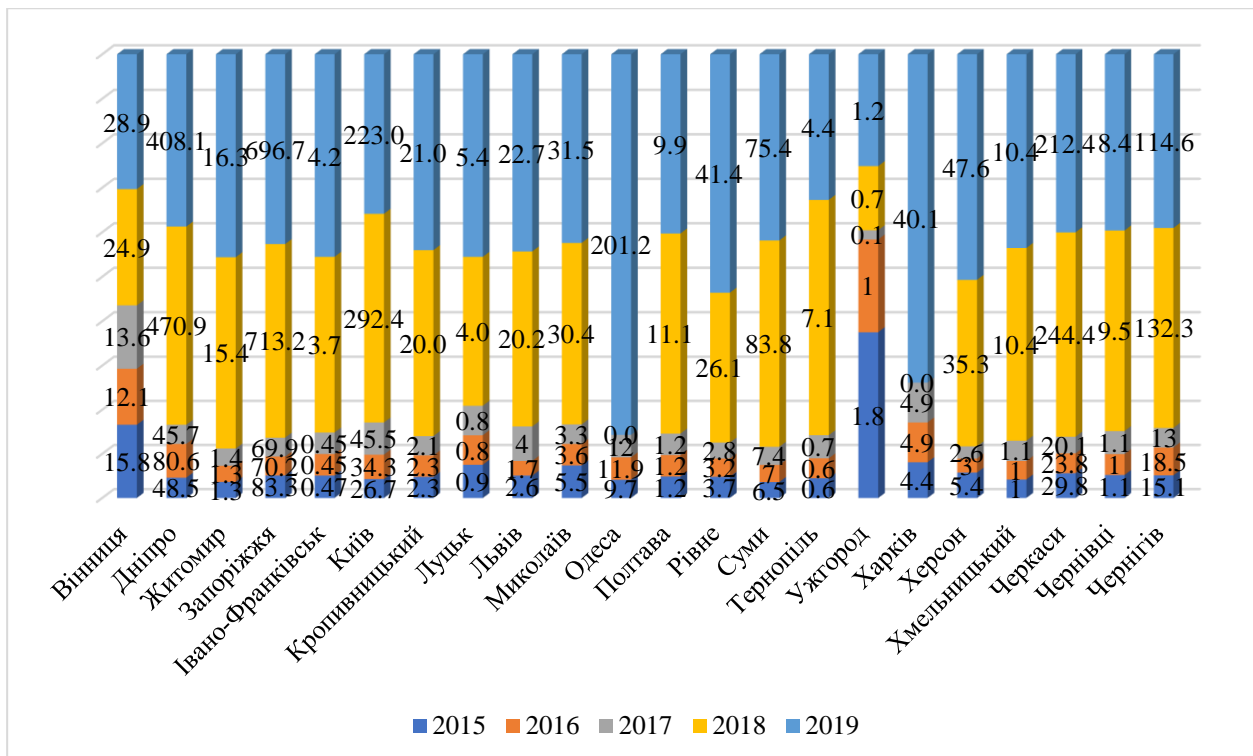

Рис. 3.12. Викиди забруднювальних речовин в атмосферне повітря стаціонарними джерелами забруднення за обласними центрами (тис. т)

*Без урахування тимчасово окупованих територій АР Крим, Донецької та Луганської областей.

Джерело: складено на основі [27].

Важливим індикатором є обсяги утворених відходів, що відображає рівень розвитку екологічної ситуації в місті. Динаміку зміни цього показника відображено на рис. 3.13. За період 2015–2019 рр. простежуємо позитивну динаміку щодо утворення відходів.

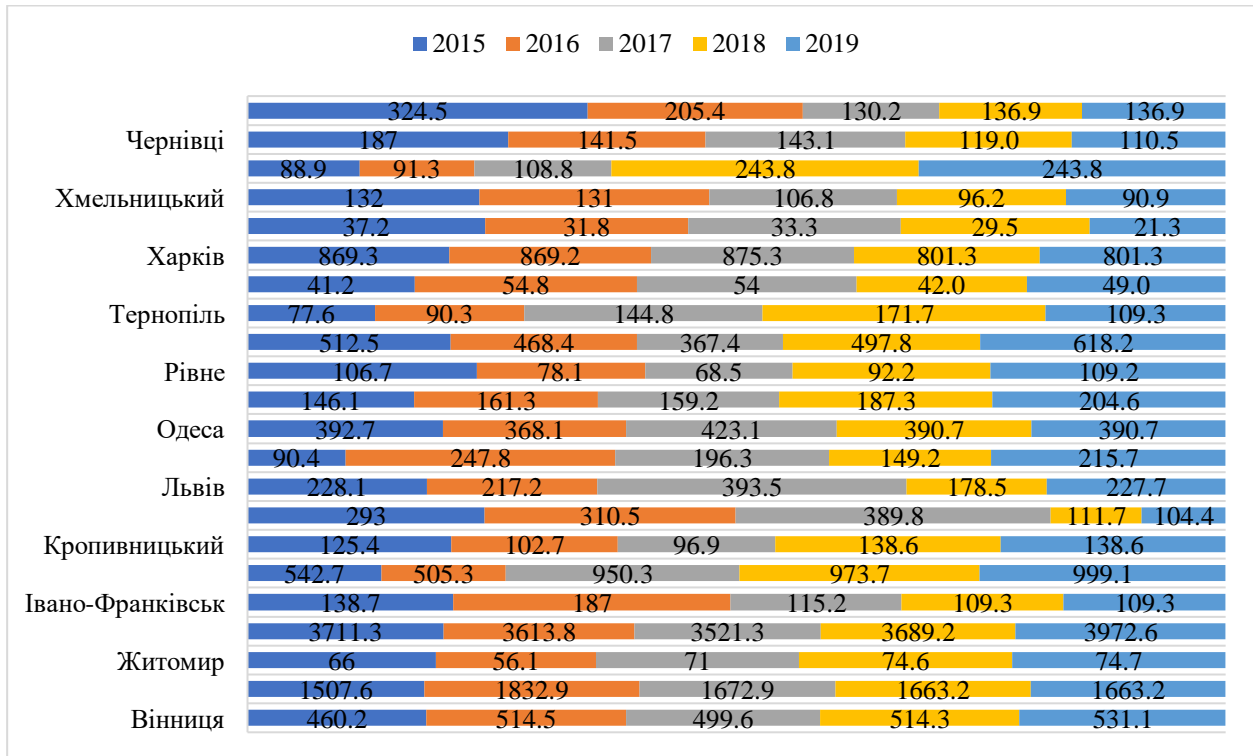

Рис. 3.13. Утворення відходів за містами, т

**Без урахування тимчасово окупованих територій АР Крим, Донецької та Луганської областей.*

Джерело: складено на основі [27].

Одним із важливим індикаторів є накопичення відходів у містах, що відображає рівень розвитку екологічної ситуації в місті. Динаміку зміни цього показника відображено на рис. 3.14. Статистичні дані засвідчують позитивну тенденцію, що вказує на недовіру політики міст щодо вирішення цього питання. Крім того, Державною службою статистики України не представлено відповідні показники про місто Тернопіль, що є свідченням недовіри моніторингу екологічної ситуації в місті.

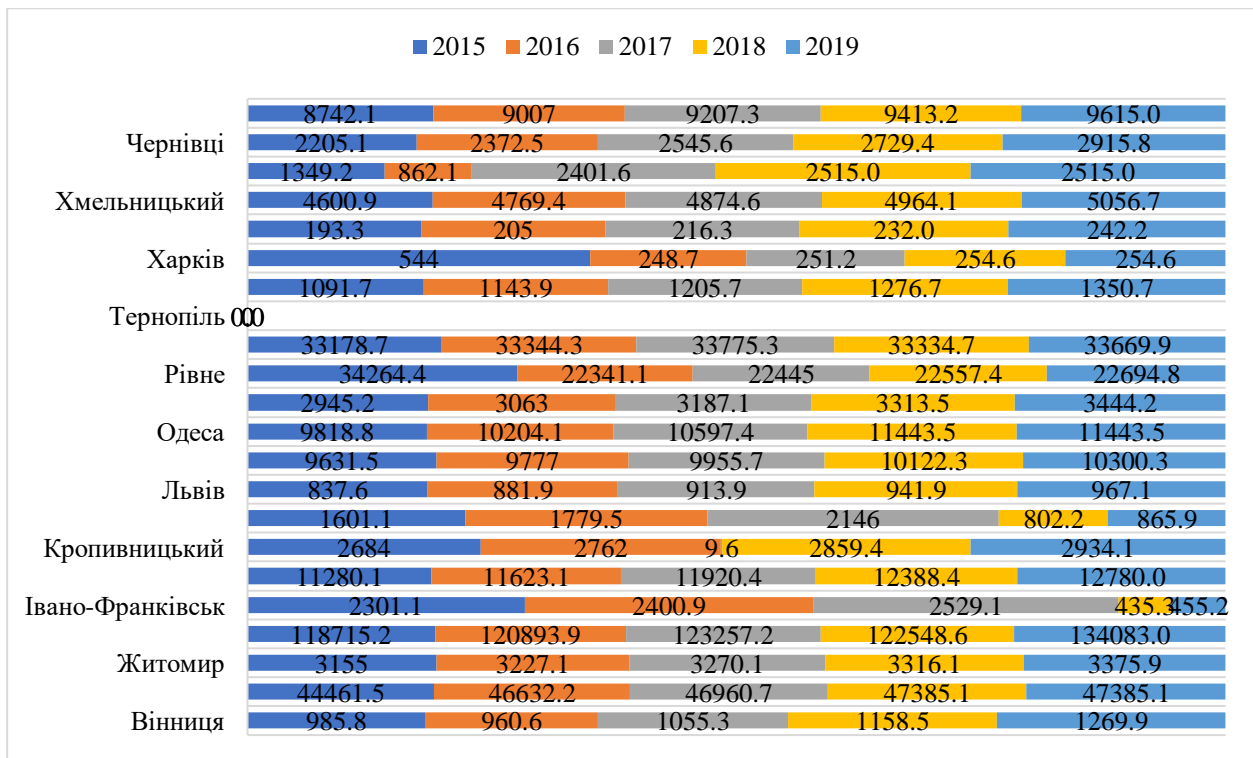

Рис. 3.14. Накопичення відходів за містами, т

*Без урахування тимчасово окупованих територій АР Крим, Донецької та Луганської областей.

Джерело: складено на основі [27].

Рівень розвитку системи охорони навколишнього природного середовища фактично відображається в обсязі поточних витрат на охорону довкілля. Згідно з рис. 3.15, попри значну різницю в обсягах, що зумовлюється рівнями забруднень екосистем міст, спостерігаємо тенденцію до збільшення обсягів поточних витрат у всіх містах України.

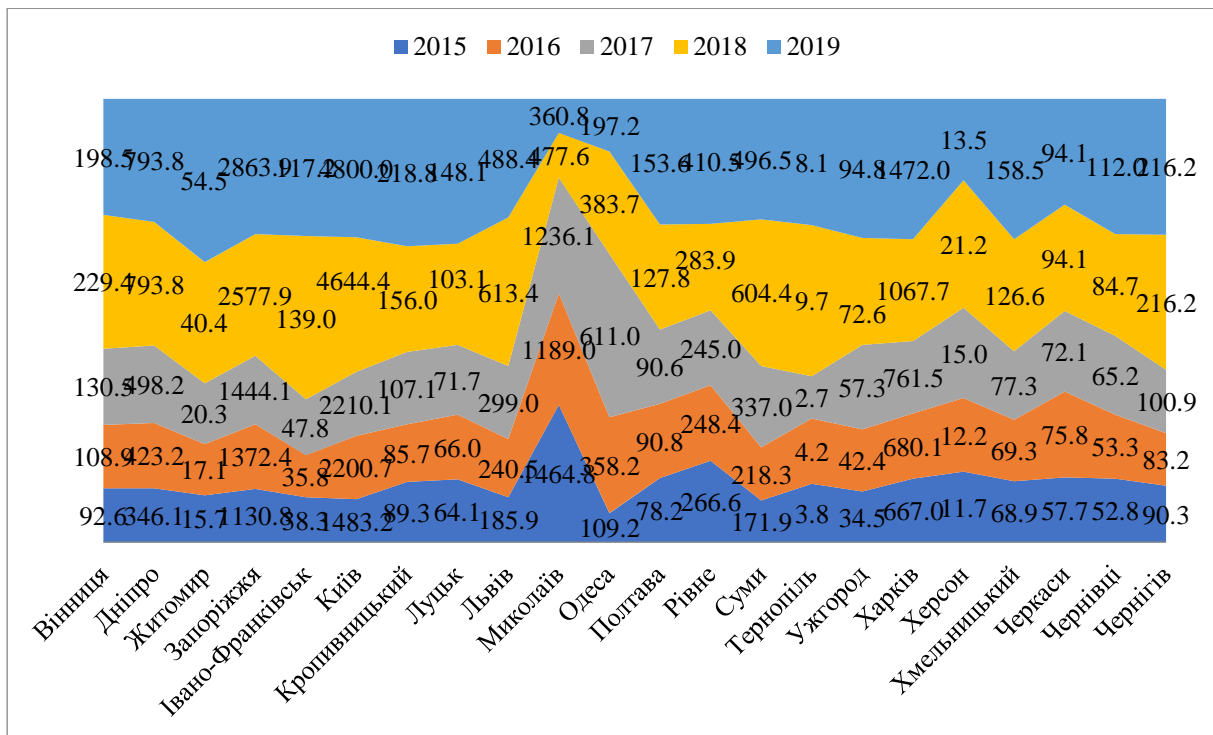

Рис. 3.15. Поточні витрати на охорону навколишнього природного середовища, (у фактичних цінах; млн грн)

*Без урахування тимчасово окупованих територій АР Крим, Донецької та Луганської областей.

Джерело: складено на основі [27].

Отже, екологічна ситуація в обласних центрах України переважно має середній рівень: у 2015 р. жоден з обласних центрів не входив до групи Е, один належав до групи D, 15 – до С, 4 – до В, 2 – до А; у 2016 р. до групи Е – 1, D – 0, С – 17, В – 3, А – 1; у 2017 р. до групи Е – 1, D – 0, С – 14, В – 6, А – 1; у 2018 р. до групи Е – 1, D – 0, С – 1, В – 19, А – 1; у 2019 р. до групи Е – 1, D – 0, С – 0, В – 20, А – 1.

Отже, рівень передумов формування та сталого розвитку розумних міст в Україні є задовільним. У 2015 р. п'ять обласних центрів належали до групи Е, 12 – до D, 4 – до С, жоден – до В, один – до А; у 2016 р. у групі Е – 5, D – 7, С – 2, жоден – у В, А – 1; у 2017 р. у групі Е – 12, D – 5, С – 4, В – 0, А – 1; у 2018 р. у групі Е – 15, D – 3, С – 3, В – 0, А – 1; у 2019 р. – до групи Е – 10, D – 9, С – 2, В – 0, А – 1.

На рис. 3.16 відображено розмежування міст України за інтегральним індексом сталого розвитку у 2019 р.

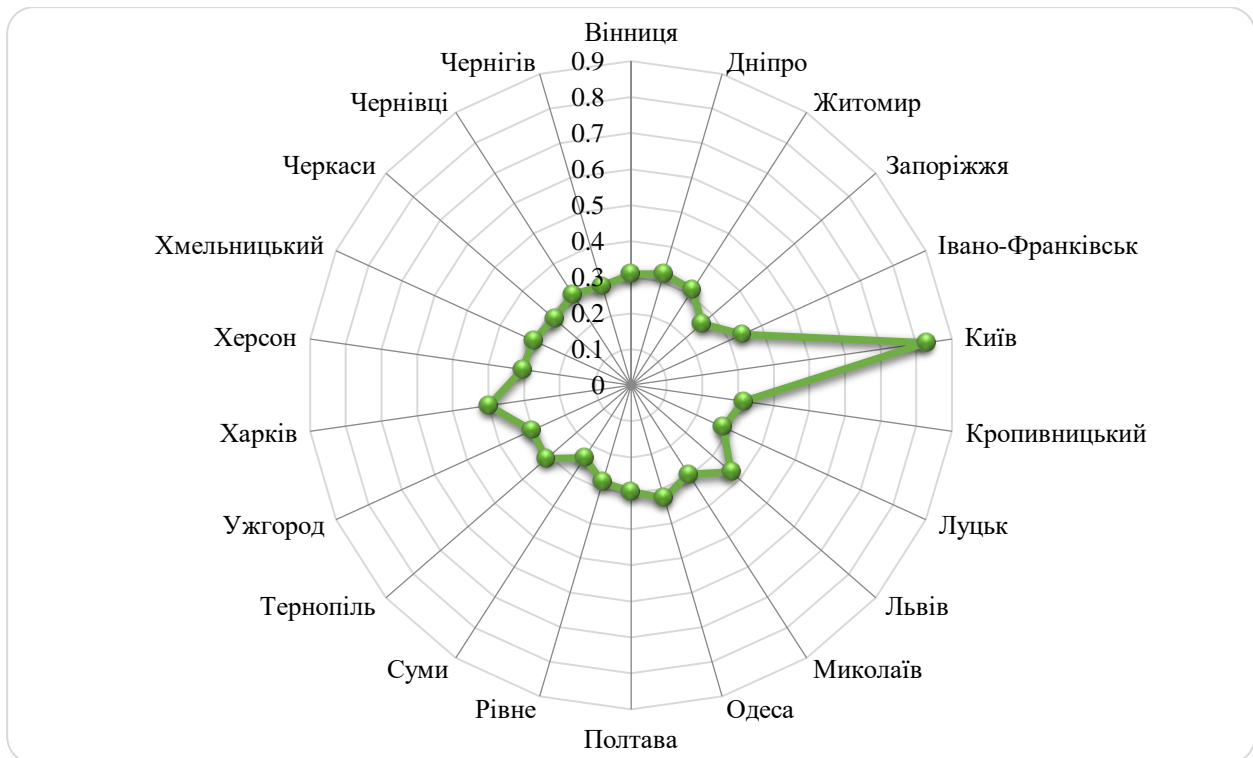

Рис. 3.16. Індекс розумного розвитку міст України

**Без урахування тимчасово окупованих територій АР Крим, Донецької та Луганської областей.*

Джерело: розраховано авторами.

Виходячи з даних, відображених на рис. 3.16 та проведеного аналізу, можемо стверджувати, що рівень передумов формування й забезпечення сталого розвитку розумних міст України є низьким. Винятком є лише місто Київ.

3.3. Організаційно-економічний механізм формування та забезпечення сталого розвитку розумного міста

Результати отриманого моделювання процесів формування та забезпечення сталого розвитку розумного міста створюють підґрунтя для розробки організаційно-економічного механізму управління процесами формування й забезпечення сталого розвитку розумних міст. Цей механізм повинен містити такі елементи:

- суб'єкти управління;
- об'єкт управління;
- систему принципів управління;
- комплекс методів управління;
- набір інструментів управління;
- результат управління.

Задля ефективного функціонування такого організаційно-економічного механізму, з метою досягнення ключового результату процесу управління – формування та забезпечення сталого розвитку розумного міста – важливою є узгоджена діяльність суб'єктів управління, що регламентується чітко визначеними принципами управління, які формують систему методів управління, а також визначають ключові інструменти реалізації управління. Отже, задля максимальної ефективності даного процесу ми вважаємо необхідним використання системи стратегічного управління.

Так, погоджуємося з Н. Павліхою та М. Войчуком, що, виходячи з потреби розв'язання специфічних міських проблем задля забезпечення й реалізації цільових орієнтирів сталого розвитку, необхідним є застосування системи стратегічного управління [22, с. 133]. Відповідно, інструмент стратегування охоплює всі сфери міського життя, ґрунтуючись на пріоритетах, що формуються на основі завдань мікрорівня з урахуванням позицій мезо- й макрорівнів. Дотримання ієрархії пріоритетів під час розробки стратегії розвитку окремого міста визначається потребою гармонізації процесів управління за принципом знизу-вгору й згори-вниз.

Звернемо увагу на думку О. Карлової, яка визначає головну мету стратегічного управління як покращення якості життя населення в місті, указуючи на високу якість міського середовища як один із пріоритетних інструментів досягнення цієї мети, що, серед іншого, уключає інфраструктуру як стратегічний пріоритет [14, с. 95–96].

Отже, концептуальний підхід до розробки організаційно-економічного механізму управління процесами формування й забезпечення сталого розвитку розумних міст передбачає визначення суб'єктів управління, системи принципів, методів та інструментів, використання яких у процесі впливу на об'єкт управління сприятиме досягненню стратегічного результату, а саме сталого розвитку розумних міст.

Суб'єктами управління процесами формування й забезпечення сталого розвитку розумного міста є органи місцевого самоврядування, локальні органи виконавчої влади, жителі громади, представники бізнес-структур та організації громадянського суспільства, котрі, володіючи різними повноваженнями, засобами й інструментами, управлінським потенціалом, спроможні здійснювати процес управління. Звернемо увагу на важливість використання інклюзивного підходу в процесі управління, який у цьому контексті означає створення такої системи управління процесами формування та забезпечення сталого розвитку розумного міста, у межах якої всі суб'єкти управління мають рівні можливості та доступ до інструментів управління.

С. Сментина зазначає, що використання засад системи стратегічного планування територіального розвитку на практиці потребує розроблення відповідної методології. Експерти розглядають методологію стратегічного планування економічного та соціального розвитку територій як сукупність вимог, котрі висуваються до суб'єктів у процесі передбачення майбутнього об'єкта стратегічного планування, що включає систему принципів стратегічного планування й формує логічну послідовність цього процесу [28].

Попри відсутність єдиного підходу до визначення методології стратегічного управління розвитком території, зокрема міста, потрібно виокремити загальні принципи проведення такої діяльності:

– принцип аналітичності, що означає врахування комплексу характеристик поточного стану отриманих результатів від функціонування та прогноз тенденцій соціально-економічного розвитку територіальної системи;

– принцип адекватності, що означає формування пріоритетних напрямів розвитку з урахуванням проблем і викликів мікро-, мезо-, макро- та мегарівнів;

– принцип пріоритетності, який передбачає побудову чіткої системи пріоритетів, сформованої невеликою кількістю напрямів і проблем, на які спрямовуються ключові ресурси задля досягнення кінцевої мети;

– принцип системності, що означає поєднання економічних, соціальних, екологічних та інфраструктурних завдань;

– принцип контрольованості, що передбачає наявність чітко визначеної системи моніторингу й оцінки діяльності в межах реалізації стратегії.

Так, крім загальних принципів, вважаємо за необхідне виокремити також спеціальні принципи та принципи партнерства. Серед спеціальних звернемо увагу на такі:

– принцип науковості, що передбачає проведення наукового дослідження й розробку методики реалізації стратегії;

– принцип гнучкості, що означає можливість зміни елементів стратегії як реакцію на внутрішні та зовнішні чинники;

– принцип результативності, тобто спрямованості визначених заходів на досягнення ключової мети стратегічного управління;

– принцип цілісності або ж узгодженості дій та змісту програмних документів усіх рівнів;

– принцип об'єктивності, згідно з яким розробка стратегії управління відбувається на основі офіційних статистичних спостережень.

Принципи партнерства ґрунтуються на таких складниках:

– прозорість дій або ж публічність, що реалізується через висвітлення процесу розробки та результатів реалізації за допомогою широкого спектра засобів комунікації;

– легітимність процесу стратегічного управління або ж узгодженості дій між ключовими стейкхолдерами;

– інклюзивність, що означає залучення жителів і представників громадянського суспільства до формування та плану реалізації стратегічного управління [28].

Звернемо увагу на думку Т. Кайдана, який підкреслює поширення концепції розумного розвитку на процеси еволюції міст через формування парадигми «розумного урбанізму», що визначається на основі десяти принципів:

– принципу балансу з природою, який передбачає, що міста як осередки скупчення людей, виробництв, транспорту, відходів та інших результатів людської життєдіяльності повинні знаходити баланс із природою, а не діяти всупереч їй;

– принципу балансу з традиціями, що полягає в гармонії з культурно-історичною спадщиною;

– принципу використання доцільних технологій стосовно проблем, котрі виникають із використанням різноманітних ресурсів, у т. ч. й людських;

– принципу соціальної взаємодії на територіях, створених для проведення дозвілля та суспільної активності, що передбачає те, що вони повинні мати спеціальні місця в просторовій системі міста;

– принципу ефективності, котрий означає досягнення балансу між споживанням енергії, часу та інших ресурсів і підвищенням комфортності життя, безпеки, універсального доступу, продуктивності;

– принципу людського масштабу, що означає комфортне проживання особи в місті;

– принципу матриці можливостей, котрий передбачає, що місто має бути механізмом для особистісного, соціального та економічного розвитку;

– принципу регіональної інтеграції, який означає, що місто є лише частиною більшої природної, соціально-економічної та культурної системи (регіону), із котрою воно пов'язане

ресурсообміном і комунікаціями. Саме тому місто повинне проводити адекватну політику з розвитку приміських зон;

– принципу збалансованого руху у місті, що є необхідним для пошуку балансу й створення відповідної пріоритетності між пішоходами, велосипедистами, громадським транспортом та автомобільним рухом;

– принципу інституціональної інтегрованості, котрий передбачає наявність прозорого, підзвітного й ефективного міського управління за участі громади міста [13].

Інтеграція парадигми сталого просторового розвитку в процесі управління розвитком міст формує додаткові спеціальні принципи управління, серед яких потрібно виокремити:

– компетентність – відповідність кола питань, на вирішення яких спрямовані стратегія, компетенції органів управління територіальним розвитком;

– спадкоємність – залучення до процесу розроблення представників усіх зацікавлених сторін задля забезпечення спадковості в процесі реалізації;

– альтернативність – опрацювання альтернативних варіантів стратегії;

– ситуаційність – виявлення, оцінка, урахування впливу внутрішніх чинників та зовнішнього середовища, можливих варіантів розвитку залежно від їх комбінації [1].

На співвідношення процесів сталого й розумного розвитку звертає увагу багато науковців. Так, О. Тур зазначає, що «на шляху трансформації українських міст у розумні має бути підпорядкованість цього процесу завданням сталого розвитку та стратегічним цілям стратегій розвитку міст». Водночас науковець звертає увагу на важливість інституційного забезпечення цього процесу, зокрема створення окремих структурних підрозділів у загальній системі управління розвитку міста, що фактично передбачає виконання аналітичних функцій і забезпечення інформаційного супроводу забезпечення розумного управління розвитку розумних міст [29].

А. Позднякова на основі проведеного аналізу міжнародного досвіду формування концепції сталого розвитку розумних міст пропонує систему принципів та спільних компонентів, що повинні бути основою для стратегічного управління розвитком розумних міст:

- кооперації й координації зусиль муніципалітету з приватним сектором, дослідницькими інститутами, громадянським суспільством;

- зосередженості на інтересах мешканців (інклюзивність, залучення, захист);

- забезпечення відкритості даних та їх доступності;

- ефективності управління ресурсами;

- дотримання загальних стандартів під час розроблення й імплементації розумних рішень;

- забезпечення можливостей обміну досвідом і знаннями на національному та міжнародному рівнях;

- важливості розвитку цифрового лідерства та навичок [23].

Підсумовуючи наукові підходи до визначення принципів управління сталим розвитком розумних міст, звернемо увагу на той факт, що всі загальні принципи мають нормативно-правове підґрунтя, а саме фактично визначені та описані в ст. 2 Закону України «Про державне прогнозування та розроблення програм соціального і економічного розвитку України» [11].

Н. Кунанець, Р. Небесний, О. Мацюк звертають увагу на те, що концепція розумного міста, ключовими орієнтирами якої є стабільність функціонування, комфорт проживання, інвестиційна привабливість та безпека мешканців і гостей, використовується містами, незалежно від їх розміру [18].

Важливим аспектом розвитку розумних міст є поширення концепції діджиталізації, що доволі часто використовується як підґрунтя для формування концепції електронного міста, яке потрібно розглядати лише як складову частину розумного міста. Проте забезпечення цього процесу є ускладненим. Зокрема, С.

Чукот та В. Дмитренко виокремлюють такі проблеми, які треба розв'язати для його забезпечення:

- нормативно-правове забезпечення розвитку електронного урядування на місцевому рівні;
- розбудова необхідної інфраструктури електронного урядування на рівні міста;
- система управління безпекою в місті;
- ефективне функціонування центрів надання адміністративних послуг, у тому числі електронних;
- створення реєстру територіальної громади;
- налагодження засобів спільної роботи та системи електронного документообігу;
- належне функціонування офіційного вебсайту (порталу) міста і його наповнення;
- підтримка громадських ініціатив;
- участь громадян у виробленні та прийнятті управлінських рішень на місцевому рівні (електронні петиції, електронні консультації, електронні обговорення й інші інструменти електронної демократії);
- запровадження муніципальної картки;
- забезпечення доступу до відкритих даних;
- відкритий бюджет міста;
- використання соціальних мереж та інших каналів комунікації з громадянами та бізнесом [33].

У контексті використання ІКТ звернемо увагу на думку Н. Кунаненця, який серед інших виділяє системи й технології розумного міста, що повинні забезпечувати:

- можливість отримання об'єктивних актуальних даних про міську інфраструктуру, на основі яких приймаються управлінські рішення;
- виникнення нових сервісів користування первинними послугами житлово-комунального господарства, екологічних, громадського транспорту, охорони здоров'я, освіти тощо;

– можливість агрегації великих даних для подальшого аналізу їх застосування з метою підвищення якості надання послуг і сервісів [69].

Метою управління процесами формування та забезпечення сталого розвитку розумного міста є формування такої системи організації суспільних відносин у межах конкретної території, що забезпечує високий рівень життя населення через створення організаційних й економічних умов та інтеграцію ІКТ у різні сфери соціального, економічного та екологічного розвитку.

Відповідно до мети й ґрунтуючись на принципах управління процесами формування та забезпечення сталого розвитку розумного міста пропонуємо *систему методів управління даним процесом*, що включає чотири групи складників, а саме: адміністративні, економічні, соціальні та екологічні методи.

Так, серед *адміністративних методів* виокремлюємо стратегічне планування, моніторинг і контроль, розробку та реалізацію політики місцевого розвитку.

До *економічних методів* відносимо субсидіювання, пільгове кредитування й смарт спеціалізацію.

Серед *соціальних методів* визначаємо підвищення освітнього та наукового потенціалів громади й збереження культурної та історичної спадщини.

Як *екологічні методи* розглядаємо контроль за якістю питної води, зменшення забруднення, запровадження альтернативних джерел енергії та утилізацію відходів.

На основі запропонованих методів управління, результатів діагностики, у тому числі економіко-математичного моделювання, а також вивчення зарубіжного досвіду пропонуємо такий *набір інструментів* управління процесами формування й забезпечення сталим розвитком розумного міста, що, на відміну від інших, ураховує різні складові міста як комплексної системи, а саме інтегрований тариф, е-управління, управління проєктами та програмами розвитку розумних міст, корпоративна соціальна відповідальність бізнесу, створення інноваційних кластерів,

відкритих баз даних, запровадження інтегральної системи комунікації між стейкхолдерами.

Так, *e-управління* як складова частина системи управління формуванням та забезпеченням сталого розвитку розумного міста передбачає створення такої системи управління процесами розвитку міста, що ґрунтується на ІКТ й передбачає здійснення управління загальною інфраструктурою розумного міста. Зокрема, ефективність управління загальною інфраструктурою розумного міста визначається такими факторами, як:

- низька вартість та економія всіх видів енергії;
- поєднання різних систем і вузлів у загальну структуру ІКТ на основі збалансованої архітектури та протокольної сумісності із забезпеченням високого рівня кібербезпеки;
- функціональна сумісність систем й узгодженість роботи їхніх компонентів;
- зниження витрат на запровадження інноваційних технологій;
- еволюція ІКТ (інтернет-речей, застосування засобів радіочастотної ідентифікації для взаємодії фізичних предметів між собою та із зовнішнім оточенням);
- централізація панелей управління процесами функціонування міста;
- формування міського генплану з прив'язкою ІКТ до технологій надання взаємопов'язаних і незалежних послуг;
- зручний сервіс та діагностування базової архітектури;
- використання IP для надання інтелектуальних послуг;
- гнучкість планування, ефективна взаємодія з новими системами, мережами й ін.;
- використання IPv6 через дорожні карти;
- наявність урядової телекомунікаційної мережі – наземної цифрової транкінгової системи TETRA, яка в чотири рази ефективніша щодо частотного спектра, порівняно з мережами GSM, CDMA та ін.;
- комплексний підхід до управління інфраструктурою;
- використання відкритих стандартів;

- реалізація системних підходів керівниками й об'єднання зусиль різнопрофільних відомств із метою ефективної взаємодії;
- зниження на 25 % витрат на впровадження технологій «розумного міста» завдяки впровадженню ІТ-архітектури та технології дорожньої карти M2M;
- дотримання стандартів Європейського інституту телекомунікаційних стандартів (the European Telecommunications Standards Institute, ETSI) для задоволення вимог безпеки при надзвичайних ситуаціях, у державних департаментах, під час розроблення й упровадженні розумного міста [41];
- послуги, смарт-компоненти зв'язку та супутні послуги;
- максимально ефективно використання вільних смуг частот через загальний домашній шлюз для декількох служб під час підведення телекомунікаційних мереж до будинку;
- забезпечення ефективного роумінгу;
- формування планів нумерації смарт-пристроїв;
- наявність спектра локальних мереж;
- вирішення персоналізованих питань під час надання інтелектуальних послуг;
- формування клієнтської бази продажів (Know Your Customer, KYC) [69].

Важливим інструментом вважаємо *управління проектами й програмами формування та забезпечення сталого розвитку розумних міст*. Так, сьогодні в Україні, Європі й інших регіонах світу досить велика частина сучасного бізнесу є проектно та програмно орієнтованою. В Україні ця частка наближається до позначки в 50 % і міська сфера не є винятком, адже вона напряму пов'язана з проектною діяльністю. Це пояснюється тим, що все більше міст орієнтуються на створення принципово нових продуктів або послуг, на досягнення нових результатів у всіх сферах міського життя. Програмами та проектами сьогодні називають уже не набір технічної документації й кошторисів (як це було раніше), а важливі заходи, які націлені на реалізацію окремих цілей задля сталого та розумного функціонування міст.

Ще одним ефективним інструментом є *корпоративна соціальна відповідальність бізнесу*. Економічною наукою доведено й підтверджується практикою, що для забезпечення сталого розвитку, а в майбутньому і розумного розвитку міст, соціальна відповідальність бізнес-організацій має не менше значення, ніж розвинута економічна інфраструктура, політична стабільність або втілення в життя проєктів інноваційного розвитку. Не потребує спеціальних доведень твердження, що організація – це не просто економічна цілісність [17].

Створення інноваційних кластерів як інструмент формування та забезпечення сталого розвитку розумних міст передбачає організаційну єдність розміщених в одному регіоні технологічно взаємопов'язаних виробництв [25]. Сьогодні для функціонування міста важлива наявність кластерної інфраструктури міста. Так, наприклад, у ЄС кластерна політика розглядається як ключовий інструмент підвищення конкурентоспроможності галузей і регіонів, зміцнення інноваційного потенціалу та економічного розвитку в довгостроковій перспективі [66].

Іншим інструментом є *створення відкритих баз даних*. Насамперед відкриті бази даних дають змогу міській владі краще розуміти результати нововведень та інновацій різноманітних стратегій і політик, відстежувати їх у реальному часі та пристосувати для нагальних потреб. Такі бази даних забезпечують прозорість, коли влада показує жителям міст деталі угод, планів, інформацію про виконані роботи й контрагентів тощо. Так, влада дозволяє жителям своїх міст контролювати урбаністичні процеси та впливати на них. Прозорість уможливорює зменшення корупційних схем і стимулювання владних органів міст ухвалювати кращі управлінські рішення на користь громадян.

Такий інструмент, як *запровадження інтегральної системи комунікації між стейкхолдерами*, є ключовим у загальній ланці. Ефективна комунікація між стейкхолдерами є важливим проявом демократичного розвитку країни. Через комунікацію відбувається зворотний зв'язок, коли стейкхолдери можуть краще висвітлювати

свою діяльність суспільству, а також дізнаватися про її оцінку з боку активних верств населення.

Існує багато стратегій перетворення міста на «розумне», але основний аспект полягає у формуванні сучасних телекомунікаційних технологій та мереж, які забезпечують інтеграцію інформації в колл-центрах, ґрунтуючись на використанні хмарних і ГРІД (GRID)-технологій, створенні систем накопичення, зберігання та опрацювання інформації, статистичного аналізу, контролю параметрів й ін. [19].

Планування інфраструктури ІКТ відбувається через фокусування «Зеленого поля» та «Коричневого поля» розумного [68].

Так, аналіз досвіду українських міст (Львова, Харкова, Києва, Полтави й ін. [5]) у частині імплементації концепції розумного міста, зокрема її національних особливостей, дав змогу визначити такі ключові компоненти, які необхідні для активізації цього процесу в Україні:

- об'єднання зусиль муніципалітету з приватним сектором, дослідницькими інститутами, громадянським суспільством для розроблення спільного бачення стратегії;

- необхідність розбудови інфраструктури, поширення доступності ІКТ для широкого кола осіб;

- створення власної платформи розумного міста для комунікації, публікації проєктів, організації заходів тощо.

Управління в розумному місті відбувається в кооперації всіх, хто в ньому живе та працює. Це і влада, і комунальні служби, і представники бізнесу, громадяни. Розумне місто передбачає комфортні умови проживання городян та спрощені технології користування сервісами, які пропонують міські установи. Одним із напрямів розвитку розумного міста є забезпечення безпеки громадян [12].

Сфери активації розумних міст

Інноваційна економіка	Міська інфраструктура	Управління
Інновації у галузях, кластерах районах міста	Транспорт	Адміністративні послуги для громадянина
Робоча сила знань: освіта і зайнятість	Енергетика / Утиліти	Пряма демократія
Створення наукомістких компаній	Захист навколишнього середовища / безпека	Послуги для громадян: якість життя

Джерело: складено на основі [24].

Загалом на основі узагальнення досвіду розвитку найпопулярніших «розумних міст» світу можна зробити такі висновки:

1) немає єдиної моделі успіху, тому стратегія міста повинна бути адаптована до кожної ситуації та розв'язувати насамперед проблеми;

2) ідеального міста не існує; навіть ті, які перебувають на перших щаблях рейтингів найрозумніших міст світу, мають слабкі сторони. Відтак головні завдання у площині впровадження більш ефективних методів управління містом та створення більш здорових і комфортних умов життя для всіх громадян;

3) концепція розумного міста дає змогу не лише розв'язувати поточні проблеми, але й визначати стратегічні цілі розвитку міста, що позитивно впливатиме на всі сфери життєдіяльності населення.

У проектах, що стосуються розумного міста, повинні враховуватися найрізноманітніші аспекти – від поведінки людей до управління ресурсами та інфраструктурою. Фактично це повинна бути мережа інститутів і пов'язаних між собою механізмів, які охоплюють не лише міські структури різного рівня, але й навколишні населені пункти й навіть інші міста. Із погляду інформаційно-комунікаційних технологій особливого значення набуває загальна оптимізація в різних сферах, тобто досягнення збалансованості матеріальних (матеріальні ресурси, продукти

харчування, відходи тощо) і нематеріальних потоків (енергія, інформація й ін.) на рівні всіх підсистем [15].

Іншим механізмом залучення коштів для побудови «розумного» міста, зокрема «розумного» транспорту, може стати партиципаторне бюджетування як відкритий процес дискусії та прийняття рішень, у якому кожен мешканець населеного пункту має можливість подати власну пропозицію й шляхом голосування вирішити, у який спосіб витратити частину місцевого бюджету [65; 8, с. 180]. Тобто партиципаторне бюджетування передбачає виділення частини коштів із міського бюджету для фінансування й реалізації громадських проєктів [4].

Ще одним механізмом для фінансування швидкого впровадження концепції розумного міста та розумного транспорту може бути залучення банківських кредитів, однак лише для реалізації тих проєктів, які передбачатимуть отримання доходу міським бюджетом, для забезпечення погашення банківських позик у майбутньому [6].

Досягнення статусу розумного міста потребує провадження системних реформ у секторі державних послуг, транспорту, енергетики, будівництва, торгівлі, житлово-комунального господарства, медицини, соціальної підтримки громадян, фінансів, безпеки тощо. Тому головною метою «розумних» міст має стати впровадження новітніх технологій у всіх сферах людського життя для того, щоб зробити функціонування міської інфраструктури ефективнішим, а побут городян – комфортним і безпечним [21].

Отже, виокремлено набір інструментів управління сталим розвитком розумного міста, що включає серед іншого такі інструменти, як інтегрований тариф, управління проєктами й програмами розвитку розумних міст, е-управління, корпоративна соціальна відповідальність бізнесу, створення інноваційних кластерів, відкритих баз даних, запровадження інтегральної системи комунікації між стейкхолдерами, запровадження та імплементація яких ґрунтується на принципах комплексності й системності, а досягнення результату передбачає використання синергетичного підходу.

РОЗДІЛ 4.

СТАЛИЙ РОЗВИТОК ТУРИСТИЧНО-РЕКРЕАЦІЙНОЇ ТА СПОРТИВНО-ОЗДОРОВЧОЇ СФЕР РЕГІОНІВ В УМОВАХ ПАНДЕМІЇ COVID-19

4.1. Сталий розвиток туристично-рекреаційної сфери

4.1.1. Концептуальні засади сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери

Розвиток туристично-рекреаційної сфери як складової національної економіки, стимулює зайнятність населення, сприяє підвищенню конкурентоспроможності країни та її регіонів. Від її стану значною мірою залежить розвиток суміжних галузей: транспорту, торгівлі, зв'язку, будівництва, сільського господарства, виробництва споживчих товарів та інших. Отже, розвиток сфери туристично-рекреаційних послуг як важливий показник якості життя та рівня людського розвитку має важливе економічне та соціальне значення у суспільстві.

Розкриття наукових підходів дослідження сутності та структури туристично-рекреаційної сфери потребує визначення дефініцій категоріального апарату, що супроводжує розкриття її змісту.

Традиційні підходи, за якими туризм і рекреація розглядаються вченими в контексті їх розвитку як галузі (сектору) економіки чи просторово-територіального утворення (Ю.О. Веденін, В.Ф. Кифяк, О.С. Любіцева, В. Павлов, Т.І. Ткаченко, Харічков С.К., Л.М. Черчик, В.В. Шмагіна та ін.) практично вичерпали себе в сенсі конструктивного бачення перспектив їх розвитку та зрештою їх місії і завдань у подоланні складних протиріч сучасного світу [1].

Опанасюк Н.А. визначає *туризм та рекреацію* як тимчасове подорожування людини за межі місця проживання з метою пізнання, відпочинку, оздоровлення або з іншою метою [2].

Туризм є «багатостороннім явищем, що поєднує економічні, соціальні, культурні та економічні аспекти, має невичерпний потенціал для постійного прогресу, тісно поєднується з багатьма галузями економіки, що зумовлює його провідне місце у соціально-економічному житті країн і народів» [3].

Сучасний світовий туризм є важливим чинником розвитку цивілізації. За висновком Всесвітньої ради з туризму і мандрівок, туризм характеризується як найкрупніша індустрія світу [4, с. 105].

У свою чергу, *рекреація* – це поняття, що охоплює усі види відпочинку, у тому числі санаторно-курортне лікування і туризм. Зазначимо, що у вітчизняній і зарубіжній науковій літературі відсутнє одностайне визначення поняття «рекреація». Відповідно немає єдиної думки щодо визначення основних категорій, пов'язаних із рекреаційною діяльністю. З одного боку, досі не розроблено єдиний міжнародний термінологічний стандарт з рекреаційної сфери. З іншого боку, в Україні відсутня єдина нормативно-правова база, в якій чітко визначено основні поняття, що пов'язані з рекреацією. Окрім того, як зазначають Кусков А., Голубєва В., Одінцева Т., такі поняття, як рекреація, туризм, відпочинок, дозвілля й інші категорії в реальних умовах складно розрізнити [5].

Новиков В.І. називає *рекреаційне господарство* як цілісний господарський комплекс та відносить туристичні послуги до рекреаційних послуг, під якими визначає «послуги, що забезпечують та відновлюють здоров'я, задовольняють культурні, інтелектуальні потреби, підтримають духовник і фізичний розвиток особи, нормальну життєдіяльність споживача» [6, с. 33].

На сьогодні є невирішеним питання розмежування понять «туристична послуга», «туристичний продукт», «туристично-рекреаційна послуга», «туристично-рекреаційний продукт». Значний науковий доробок в теоретичну основу дослідження цих понять вклали такі вчені, як: Ю. Калмиков, М. Кротов, Ю. Никонорова, В.Федорченко, Н. Филик, Є. Шещенін та інші. Коросташивець Ю. розкриває поняття *послуги* як підприємницьку

діяльність фізичної чи юридичної особи, спрямовану на задоволення потреб інших осіб; сукупність матеріальних та нематеріальних споживчих вартостей, здатних задовольняти потреби клієнта [7, с. 105].

Туристично-рекреаційна послуга – це сегмент сфери послуг, що забезпечує задоволення потреб людей та реалізацію їх діяльності у процесі відпочинку, оздоровлення, подорожі, дозвілля. Це комплексне поняття та включає в себе комплекс людських потреб.

Що стосується *туристично-рекреаційного продукту*, то він представляє собою сукупність речових (предметів споживання) і нематеріальних (у формі послуги) споживчих вартостей, які необхідні для задоволення потреб туриста та рекреанта. Туристично-рекреаційний продукт охоплює: туристично-рекреаційні послуги та туристично-рекреаційні товари. Туристично-рекреаційний продукт, який існує на ринку, реалізується як туристично-рекреаційна пропозиція та відповідає стандартам якості. Пропозиція туристично-рекреаційного продукту – це кількість цього продукту і туристично-рекреаційних послуг, які виставлені на ринок при визначеному рівні цін [8]. Загалом, *туристично-рекреаційний продукт* – це комплекс послуг, робіт, товарів тощо. Його основними ознаками є: поєднання не менше двох послуг, одна з яких є послугою розміщення або перевезення, надання яких обов'язково передбачається у відповідному договорі на туристично-рекреаційне обслуговування; реалізація зазначених послуг за визначеною ціною [9].

У туристичній галузі основним об'єктом пропозиції і попиту на ринку виступає туристичний продукт. Закон України «Про туризм» визначає туристичний продукт як комплекс туристичних послуг, необхідних для задоволення потреб туриста під час його подорожі [10, С.180].

Аналіз підходів вітчизняних і зарубіжних науковців до трактування понять «туризм» і «рекреація» дозволив зробити висновок про «необхідність їх комплексного сприйняття, як єдиної

сфери, мета котрої полягає у відновленні та розвитку життєвих сил людини» [11, С.6].

Отже, туристично-рекреаційні послуги виступають основним продуктом туристичної та рекреаційної діяльності та відносяться до сфери послуг, яка є складовою економіки регіону, країни в цілому. Висока частка сфери послуг у структурі економіки країни, регіону є ознакою високого рівня їх соціально-економічного розвитку, прогресивної структури господарства тощо.

Соціально-економічна сутність туристично-рекреаційної послуги пов'язана з людським капіталом, під яким розуміється інтенсивний продуктивний чинник соціально-економічного розвитку країни, регіону. Особливість підприємств (фірм), що виробляють і надають туристично-рекреаційні послуги, на відміну від інших, полягає в тому, що їх діяльність орієнтована на досягнення не тільки економічного, а й соціального ефекту, суспільного блага тощо. Ведмідь Н.І. справедливо зазначає, що «санаторно-курортна та оздоровча послуга – це соціокультурна комплексна послуга із високим ступенем особистісної та соціальної цінності» [12, с. 92 –93]. На нашу думку, зміст туристично-рекреаційної послуги необхідно розкривати з огляду її соціокультурної компоненти та використанням комплексного підходу.

Туристично-рекреаційну сферу формують фізичні та юридичні особи, які здійснюють свою туристично-рекреаційну діяльність у просторі. Це люди, туристи (рекреанти), з їхніми мотивами до подорожей й оздоровлення, особистостями, потребами, доходами, соціальним станом тощо, які виконують функції споживачів туристично-рекреаційних послуг, власне мешканці та туристичні підприємства (фірми), рекреатори, які є виробниками та постачальниками туристично-рекреаційних послуг, а також роботодавцями, підприємцями та інше.

Туристична та рекреаційна діяльності є видами господарської діяльності з організації туризму, екскурсій, дозвілля, відпочинку, курортно-профілактичного лікування, оздоровлення. В науковій

літературі домінує диференційований підхід до визначення туристичної та рекреаційної діяльності. Пропонуємо *туристично-рекреаційну сферу* визначати як цілісний напрям діяльності з надання туристично-рекреаційних послуг [13, С. 8–10], що «зорієнтований на відновлення фізичних і психічних сил населення, його духовне та культурне збагачення» [14, с. 33]. Туристично-рекреаційна сфера є привабливим видом економічної діяльності, яка у всьому світі приносить високі та стабільні прибутки. Вона є важливим чинником стабільного й динамічного збільшення надходжень до державного бюджету, а також є імпульсом для розвитку багатьох галузей економіки [15]. Згідно із статистичними даними економічно розвинутих країн, міжнародний туризм вважається одним із найприбутковіших видів суб'єктів господарювання, що є вагомим стимулом для розвитку культурного та відпочинкового туризму в Україні [16].

Вплив туристично-рекреаційної сфери на національну економіку показано на рис. 4.1.1.

Сучасний розвиток туризму та рекреації, який базується на таких основних характеристиках, як масовість, інтегрованість, інклюзивність, соціально-економічна ефективність, суттєво вплинув на динаміку розвитку туристично-рекреаційної сфери і зумовив *розгляд туристично-рекреаційної діяльності на засадах сталого розвитку та інклюзивного зростання*.

За визначенням Всесвітнього банку, *сталий розвиток* представляє собою процес управління сукупним капіталом суспільства на користь збереження та примноження людських можливостей. В центр сучасних підходів до визначення поняття сталого розвитку поставлені інтереси людської особистості, право людини на здорове і плодотворне життя.

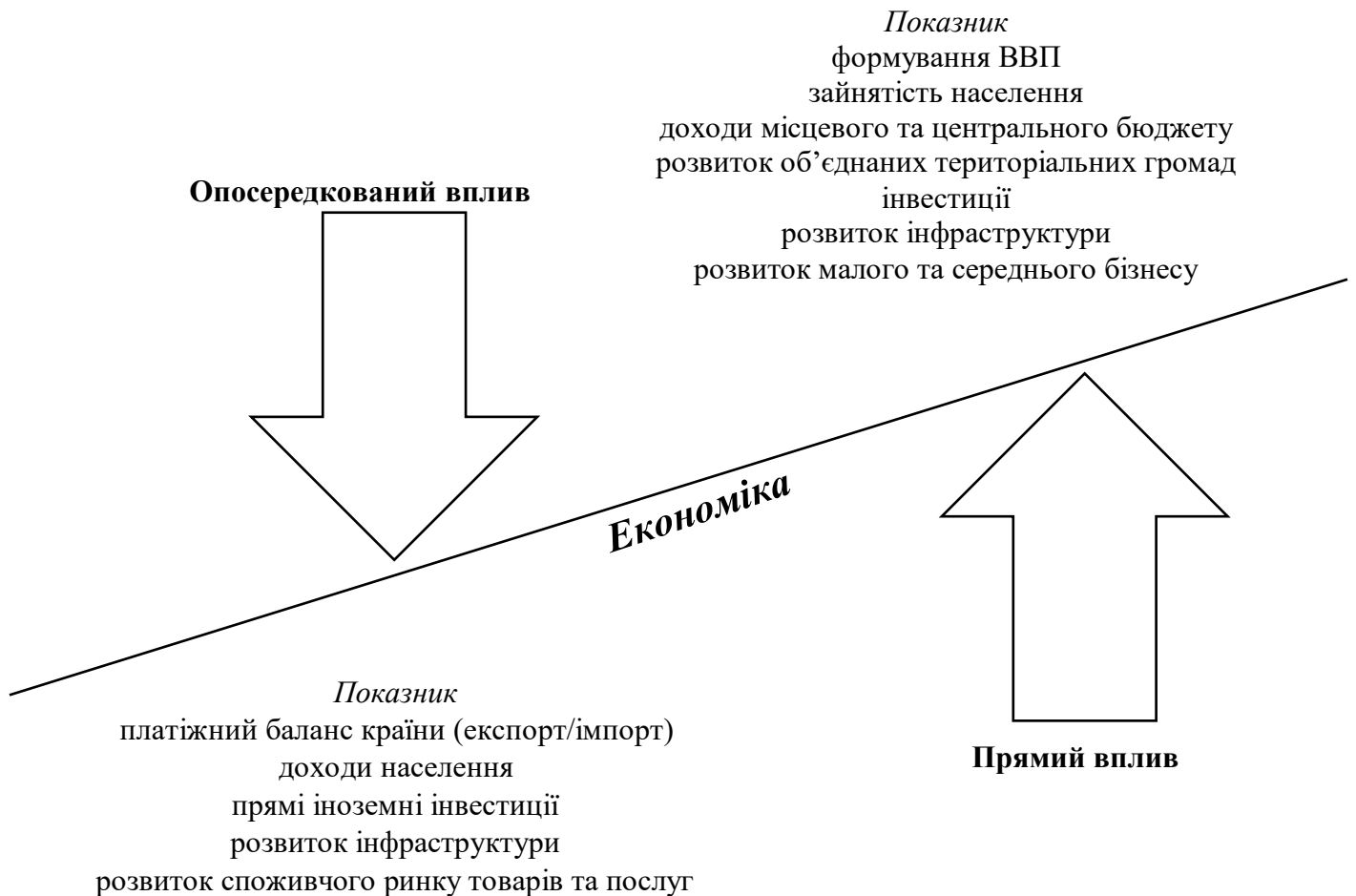

Рис. 4.1.1. *Вплив туристично-рекреаційної сфери на національну економіку*

Джерело: побудовано авторами.

Основою сталого розвитку виступає паритетність відносин в тріаді «людина-господарство-природа». Сталий розвиток передбачає процес виживання та відтворення генофонду нації, активізацію ролі кожної окремо взятої людини в суспільстві, забезпечення прав та свободи, збереження довкілля, формування умов для відновлення біосфери та її локальних екосистем, орієнтацію на зниження рівня антропогенного впливу на природне середовище і гармонізацію розвитку.

Усі існуючі наукові погляди на ідею сталого розвитку зводяться до того, що для її досягнення необхідно враховувати співвідношення поточних та перспективних життєвих потреб

людини. Реалізація цього принципу пов'язана з подоланням сукупності суперечностей (екологія та економіка, ресурси та потреби, багаті та бідні і т. д.); необхідністю фундаментального вивчення природничих та суспільних процесів, що впливають на сталий розвиток; можливістю розробки економічних механізмів щодо адаптації господарської діяльності підприємств до вимог сталого розвитку.

Аналіз наукових підходів до визначення сталого розвитку дозволив визначити наступні методологічні підходи до розкриття змісту цього поняття: антропоцентричний (класичний) підхід, згідно з яким сталий розвиток передбачає збалансований соціально-економічний та екологобезпечний розвиток у довгостроковому періоді задля задоволення зростаючих потреб населення; неокласичний підхід, коли сталий розвиток розглядається як результат запровадження інноваційних тішень і технологій в умовах імплементації саморегулюючих ринкових механізмів; формаційний підхід, що передбачає матеріалістичне розуміння концепції сталого розвитку, яка реалізується на основі поступового переходу від ресурсомісткої до циркулярної, ресурсощадної економіки; еволюційно-циклічний (цивілізаційний) підхід, згідно з яким в основу ідеї сталого розвитку покладено еволюційні, глибинні та якісні зміни в системі розвитку суспільних відносин задля підвищення якості життя населення планети; системний підхід, згідно з яким застосовується триєдина концепція досягнення соціальних, економічних, екологічних цілей, в основу забезпечення чого покладено системне узгодження та збалансування трьох складових сталого розвитку (соціуму, економіки, екології); динамічний підхід, коли ідея сталого розвитку розглядається крізь призму динамічної рівноваги між соціальною, економічною та екологічною системами; неокейнсіанський підхід, коли процеси досягнення перспектив сталого розвитку відбуваються під впливом дії ринкового механізму та важелів державного регулювання соціально-економічних відносин задля збереження довкілля і

задоволення зростаючих потреб населення; інституціональний підхід, який передбачає забезпечення сталого розвитку за допомогою формування та функціонування формальних інститутів і механізмів та інституційних заходів сталого розвитку задля становлення нової системи збалансованих взаємозв'язків.

Досягнення цілей сталого розвитку потребує гармонізації соціальних, економічних та екологічних інтересів. Н. Павліха, розкриваючи засади сталого просторового розвитку, акцентує увагу, що досягнення перспектив сталого розвитку є актуальною науковою проблемою, дослідження якої має багатоаспектний характер і являє собою процес забезпечення ефективної ієрархічної взаємодії та зміни концентрації функцій соціального, економічного, екологічного, інформаційного, інноваційного елементів середовища життєдіяльності людей для повного й доступного для всіх верств нинішнього та майбутнього поколінь людей задоволення їхніх різноманітних потреб [17, с. 42].

Досягнення перспектив сталого розвитку передбачає створення оптимальних умов для життєдіяльності населення, функціонування господарюючих суб'єктів та їх екологічної безпеки. У цьому контексті філософія сталого розвитку здається зрозумілою. Павліха Н.В., Войчук М.В. в роботі [18] охарактеризували процеси досягнення перспектив сталого розвитку у глобальних, національних, регіональних, локальних рамках.

Наукові підходи до визначення сутності поняття «сталий розвиток туристично-рекреаційної сфери» представлено в таблиці 4.1.1.

Дефініції, що характеризують поняття «сталий розвиток туристично-рекреаційної сфери»

Автор	Зміст
Ткаченко Т.І. [19, с. 55].	Сталий (гармонійний, збалансований) розвиток – це розвиток, який забезпечує визначений тип рівноваги, тобто баланс між його соціально-економічними та природними складовими.
Заячківська Г. [20, С. 345- 350].	Концепція сталого розвитку туризму базується на доктрині сталого розвитку, яка є сукупністю ідей, концепцій, положень та постулатів різних наук і спрямована на зміну стосунків людини і природи для розширення можливостей економічного зростання та на створення скоординованої глобальної стратегії виживання людства, орієнтованої на збереження і відновлення природних спільнот у масштабах, необхідних для повернення до меж господарської місткості біосфери.
Миронов Ю.Б. [21, С.218-219].	Сталий розвиток туризму – це такий вид туризму, при якому забезпечується оптимальне використання ресурсів навколишнього середовища, підтримуються соціально-культурні особливості туристичних дестинацій та спільнот, які там проживають, забезпечується життєздатність довгострокових економічних процесів з огляду на їхню вигоду для всіх зацікавлених кіл. Сталий розвиток в туризмі передбачає позитивний загальний баланс екологічних, соціально-культурних та економічних ефектів від туризму, а також позитивний вплив відвідувачів один на одного.
Світова Організація Туризму [22].	Сталий розвиток туристичної сфери полягає у врахуванні його поточних та майбутніх економічних, соціальних та екологічних наслідків її діяльності, задовольняючи зростаючі потреби туристів, галузі, довкілля, громади
Хартія зі сталого туризму [23].	Сталий туризм базується на критерії сталості, що означає, що він має бути екологічно нешкідливим в довготривалій перспективі, економічно доцільним та соціально рівним для місцевих громад
Всесвітня Туристична Організація (ВТО) [24].	Сталий туризм – це туристична діяльність, за якої управління всіма ресурсами проходить таким чином, що економічні, соціальні, естетичні потреби задовольняються та зберігається культурна складова, екологічні процеси, біологічне різноманіття та системи підтримки життя».
Лебедев І. В. [25, С. 171].	Сталий розвиток туризму – це орієнтований на довгостроковий період такий розвиток туризму, при якому на основі раціонального використання ресурсів відбуваються прогресивні зміни, що спрямовані не тільки на кількісне зростання, але й на якісний розвиток з урахуванням інтересів сьогоденних і майбутніх поколінь.

Джерело: узагальнено на основі [19-25].

Хоча вітчизняні і зарубіжні вчені зробили вагомий внесок у дослідження питання сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери, залишається відсутнім єдиний підхід до визначення сутності поняття «сталий розвиток туристично-рекреаційної сфери»

для подальшого використання у нормативних документах або в подальших дослідженнях.

Заячківська Г., розкриваючи концептуальне бачення сталого розвитку сфери туризму, зазначила, що «розвиваючись динамічно і не завжди регульовано, туризм наносить шкоду природним системам та спричинює соціальну напругу. Реальний вплив туризму на довкілля залишається прихованим за рахунок того, що транспортні перевезення, готельний і ресторанний бізнес сприймаються як окремі сектори сфери послуг, а не як взаємопов'язані складові єдиного комплексу, головним завданням якого є задоволення зростаючих потреб сфери туризму» [20, с. 345].

Погоджуємося з Лебедевим І. В., що сталий розвиток туристично-рекреаційної сфери має три складові та цілі (рис. 4.1.2), змістовне наповнення яких полягає у наступному:

- соціальна складова: досягнення суспільно значимої результативності туристичної діяльності: задоволення потреб у рекреації і оздоровленні, забезпечення доступності туризму і рекреації для широких верств населення, надання робочих місць і гідних умов праці, покращення якості життя, розвиток людського потенціалу;

- економічна складова: забезпечення ефективності господарської діяльності у сфері туризму на основі інноваційного розвитку і раціонального використання ресурсів (природних, матеріальних, людських, фінансових, інформаційних);

- природоохоронна (екологічна) складова: збереження природи шляхом раціонального використання природних ресурсів, запобігання забрудненню навколишнього середовища, підтримка здатності екосистем до саморегулювання і самовідновлення. Впровадження концепції сталого туризму дає можливість досягти балансу в реалізації соціальних, економічних і природоохоронних цілей в інтересах суспільства, туристів, підприємців, місцевого населення [25, с. 171].

Рис. 4.1.2. Сталий розвиток туристично-рекреаційної сфери

Джерело: побудовано авторами.

Розглянувши різноманітні наукові погляди, вважаємо, що *сталий розвиток туристично-рекреаційної сфери* – це цілісний процес дотримання соціальної справедливості, забезпечення екологічної сталості та досягнення економічної ефективності. *Дотримання соціальної справедливості* передбачає стабілізацію соціального і культурного середовища у туристичній і рекреаційній дестинації, покращення умов праці, підвищення зайнятості, розширення можливостей кар'єрного зростання; доступність туристично-рекреаційних послуг. *Забезпечення екологічної сталості* досягається на основі запровадження ресурсозберігаючих технологій, екологізації господарської діяльності у туристично-рекреаційному бізнесі, зменшення екологічного навантаження. У свою чергу, *досягнення економічної ефективності* забезпечується шляхом підвищення ефективності використання туристично-рекреаційних ресурсів, інноваційного розвитку туристично-

рекреаційної сфери, підвищення якості та конкурентоздатності туристично-рекреаційних послуг, їх сертифікації та маркування.

Сталий розвиток сфери туристично-рекреаційних послуг є важливим показником якості життя та рівня людського розвитку, має важливе економічне та соціальне значення у суспільстві та базується на таких основних характеристиках, як масовість, інтегрованість, екологічність, інклюзивність, соціальна ефективність, економічна доцільність.

У Стратегії розвитку туризму та курортів в Україні на період до 2026 року визначено пріоритети сталого розвитку туризму і курортів в Україні:

1. *Формування конкурентоспроможного національного туристичного продукту* в результаті запровадження класифікації й сертифікації туристичних об'єктів та туристичної інфраструктури; формування нових і вдосконалення наявних туристичних продуктів; розвиток туристичної інфраструктури, інтеграція місцевих туристичних ресурсів у комплексну, диверсифіковану та синергетичну туристичну пропозицію; гармонізація розвитку туризму на певних територіях зі стилем життя, традиціями та культурою місцевого населення з метою збереження його автентичності.

2. *Розвиток людських ресурсів в інтересах туризму*, а саме активізація просвітницької діяльності для забезпечення формування суспільної свідомості щодо місця та ролі сталого розвитку туризму у соціально-економічному та культурному розвитку на місцевому, регіональному та національному рівнях; вдосконалення системи підготовки кадрів туризму та ін.

3. *Збереження ресурсного потенціалу туризму*, формування простору високої туристичної привабливості з метою забезпечення раціонального та ефективного використання туристичних ресурсів, що передбачає розробку схеми та генерального плану розвитку туристичних територій України; здійснення науково обґрунтованого туристичного районування країни; удосконалення системи управління туристичним простором; впровадження плати

за використання туристичних ресурсів; покращення туристичної доступності регіонів при сприянні розвитку транспортної інфраструктури.

4. *Формування інформаційного простору сфери туризму* шляхом створення інтегрованої інформаційної системи у сфері туризму, забезпечення туристам і суб'єктам туристичної діяльності доступу до інформації, формування мережі туристичних інформаційних центрів тощо.

5. *Створення єдиної системи маркетингу у сфері туризму* та маркетингова підтримка національного та регіональних туристичних продуктів з метою підвищення їхньої конкурентоспроможності. Маркетинг туристичних продуктів має охоплювати заходи, спрямовані на пропагування найцінніших туристичних ресурсів України; профілювання туристичних продуктів відповідно до потреб цільових груп споживачів та особливостей туристичних ресурсів; посилення позитивного іміджу національного туристичного продукту; проведення в Україні міжнародних спеціалізованих симпозіумів, семінарів, конференцій, салонів та виставок-ярмарків із залученням іноземних і вітчизняних організацій для вивчення та популяризації новітніх технологій у сфері туризму, а також участь у відповідних заходах за кордоном; виготовлення доброякісної інформаційно-рекламної продукції, проведення рекламних кампаній національного та регіональних туристичних продуктів на міжнародному туристичному ринку, забезпечення їхнього державного фінансування, прес-турів для представників ЗМІ.

6. *Поглиблення міжнародного співробітництва* з метою забезпечення сталого розвитку туризму шляхом укладання міжнародних угод про співробітництво у сфері туризму; відкриття та забезпечення належного функціонування туристичних представництв України за кордоном; впровадження прогресивного міжнародного досвіду державного управління та регулювання, законодавчого, організаційного та фінансового забезпечення високорентабельної індустрії туризму, а також новітніх технологій.

На нашу думку, відповідь на питання можливостей досягнення перспектив сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери знаходиться у площині інноваційного підходу до формування концептуальних засад, в основу яких покладено методологію інклюзивного зростання, що передбачає досягнення такого типу соціально-економічного зростання, який охоплює усі сфери життя суспільства та населення і дозволяє отримати відчутні для кожної людини результати. *Цільовим орієнтиром концепції сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери на засадах інклюзивного зростання є необхідність задоволення потреб усіх верств населення, зокрема малозабезпечених і соціально незахищених за умов обмеженості ресурсів шляхом здійснення капіталовкладень в основні напрямки туристично-рекреаційної діяльності.*

Цільова функція сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери як еколого-соціально-економічної системи полягає у виробленні та реалізації соціально-корисного продукту – туристично-рекреаційних послуг, що супроводжується отриманням соціально-економічного результату у вигляді прибутку від туристично-рекреаційної діяльності та створення робочих місць.

У доповнення до традиційних моделей розвитку туристично-рекреаційної сфери, таким, як нульового зростання, сталого розвитку, ноосферного розвитку, інноваційного зростання розроблено концепцію інклюзивного зростання.

На нашу думку, ефективною методологічною основою дослідження сталого розвитку сфери послуг, у тому числі туристично-рекреаційної сфери, є використання *системного підходу*, який дозволяє, з одного боку, виявити структуру його організаційно-економічного забезпечення та різноманітні внутрішні зв'язки, а з іншого – визначити чинники і передумови, що впливають на його розвиток, а також характер взаємодії із зовнішнім середовищем. Цільова функція сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери як еколого-соціально-економічної системи полягає у виробленні та реалізації соціально-корисного продукту – туристично-рекреаційних послуг, що супроводжується

отриманням соціально-економічного результату у вигляді прибутку від туристично-рекреаційної діяльності та створення робочих місць.

Методологію формування концептуальних засад сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери представлено на рисунку 4.1.3. В її основу нами покладено припущення, що теоретико-методологічне обґрунтування сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери дасть змогу сформувати наукову базу для розробки стратегії та організаційно-економічного механізму забезпечення цього процесу *на засадах інклюзивного зростання*.

Звернемо увагу, що змістовні характеристики інклюзивного туризму, інклюзивної рекреації, інклюзивного розвитку, інклюзивного зростання відрізняється між собою.

Цимбалюк І. пропонує розглядати інклюзивне зростання як «зростання, що не лише створює нові економічні можливості, а й забезпечує рівний доступ до них для всіх верств населення, особливо для уразливих його представників» [26]. Воно спрямоване на формуванні умов кожному мешканцю країни використовувати свої здібності у створенні суспільного продукту через постійне заохочення власників і керівників підприємств та їх працівників до вдосконалення своїх фізичних, психічних, духовних, інтелектуальних якостей.

Виходячи з цього, формуються поняття інклюзивного туризму та інклюзивної рекреації, що характеризують розширення можливостей використання та вільний доступ до туристичних і рекреаційних послуг усіх верств населення.

Поняття інклюзивного розвитку має широке значення, і стосується усіх сфер людської діяльності, у тому числі і туристично-рекреаційної сфери. Становлення поняття «інклюзивний розвиток туристично-рекреаційної сфери» відбувається у процесі конкретизації теоретичних концепцій сталого розвитку туристичних та рекреаційних підприємств, бізнес-моделей їх розвитку.

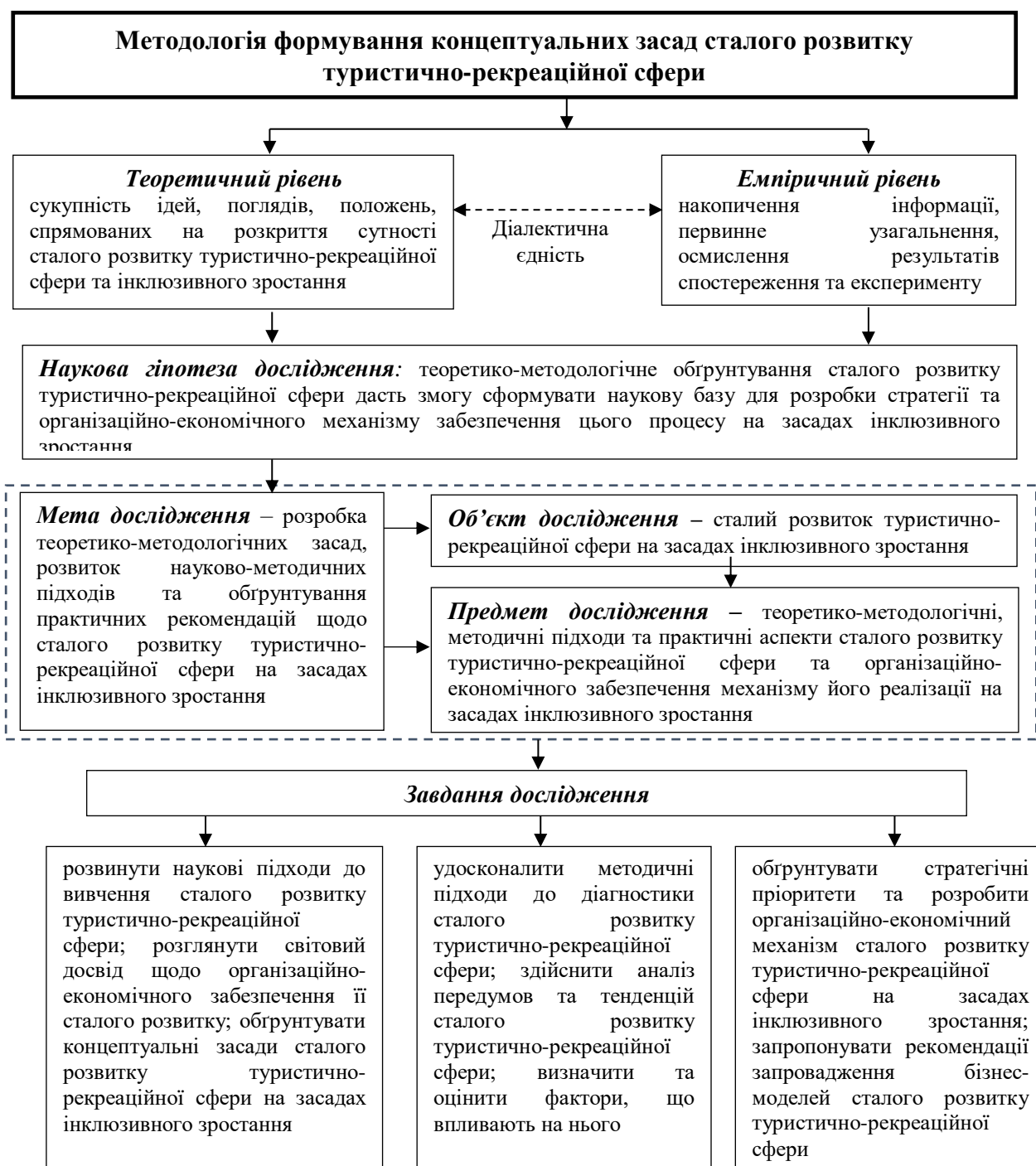

Рис. 4.1.3 *Методологія формування концептуальних засад сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери*
Джерело: побудовано авторами.

На нашу думку, безпека сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери на засадах інклюзивного зростання передбачає залучення усіх верств населення (у тому числі малозабезпечених, у яких середньомісячний сукупний дохід нижчий від прожиткового мінімуму, жінок, осіб з обмеженими фізичними можливостями, ін.)

до виробничо-господарської, управлінської туристичної та рекреаційної діяльності як працівників, споживачів послуг, посередників, інвесторів, постачальників ресурсів, партнерів на всіх етапах ланцюга створення доданої вартості. Відповідно працівники, споживачі послуг, посередники, інвестори, постачальники ресурсів, партнери виступають учасниками інклюзивного розвитку підприємств туристично-рекреаційної сфери.

Концепцію сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери на засадах інклюзивного зростання показано на рис. 4.1.4. Основною концептуальною ідеєю, на нашу думку, виступає досягнення цілей сталого розвитку туристично рекреаційної сфери на основі запровадження принципів інклюзивного зростання та інтегрованого підходу до диверсифікації туристично-рекреаційної діяльності, збільшення рівня зайнятості й доступності послуг туристично-рекреаційної сфері [27].

В основу запропонованих нами концептуальних засад сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери, на відміну від існуючих у сучасній науці, покладено інтегрований підхід до диверсифікації туристично-рекреаційної діяльності та збільшення рівня зайнятості й доступності послуг у туристично-рекреаційній сфері на основі запровадження принципів інклюзивного зростання, що сприятиме розширенню можливостей задоволення потреб усіх верств населення та забезпеченню рівного доступу до туристично-рекреаційних послуг за умов обмеженості ресурсів

Цілі сталого інклюзивного розвитку туристично-рекреаційних послуг наступні:

- соціально-орієнтовані (підвищення рівня зайнятості та самозайнятості населення; подолання бідності; розвиток туристично-рекреаційної інфраструктури; підвищення якості надання туристично-рекреаційних послуг; забезпечення життєдіяльності міського та сільського населення, збереження традицій та звичаїв);

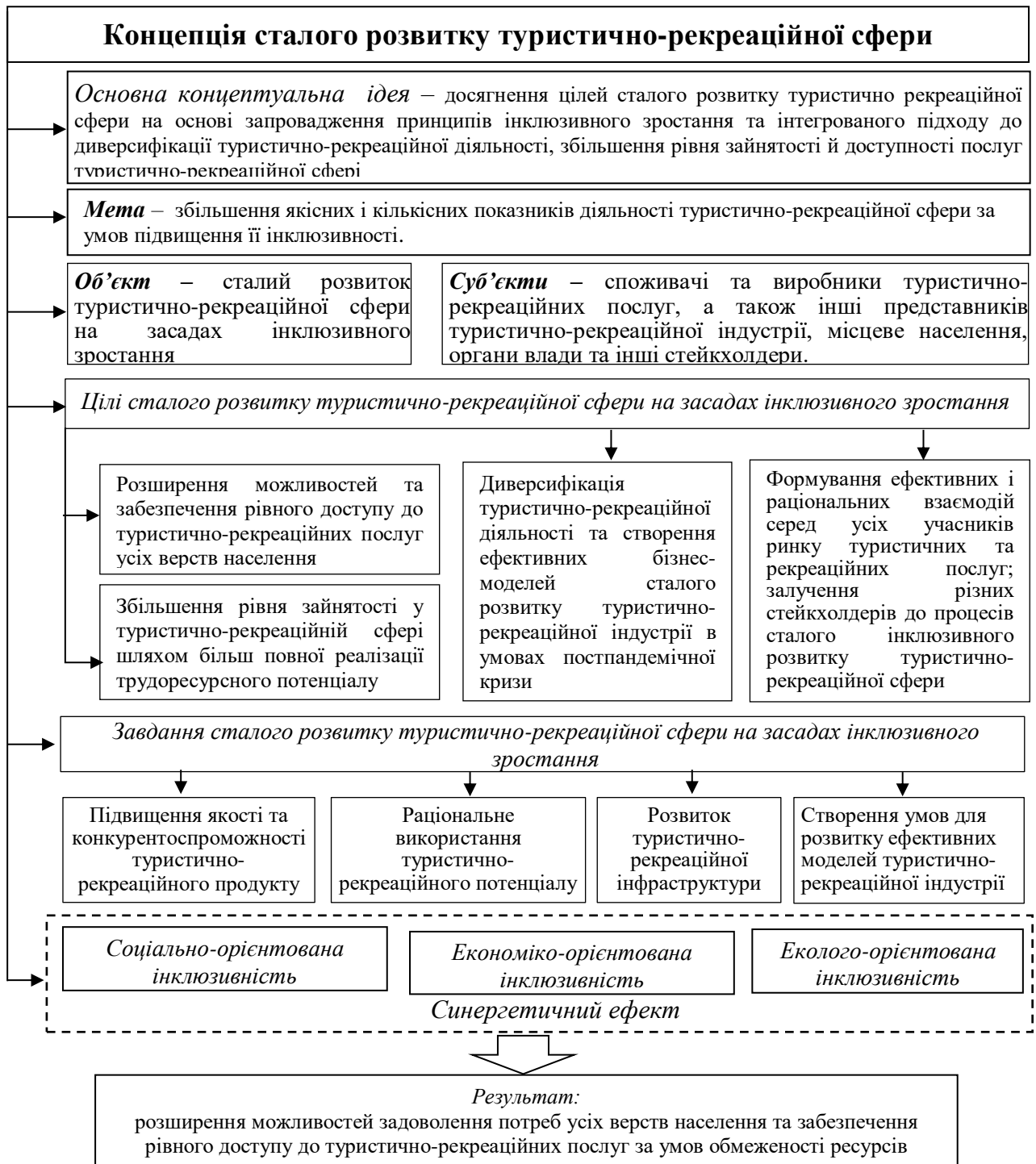

Рис. 4.1.4 Концепція сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери на засадах інклюзивного зростання

Джерело: побудовано авторами.

- економіко-орієнтовані (збільшення ВВП, місцевого, регіонального та національного бюджетів, підвищення добробуту; залучення інвестицій шляхом зростання заощаджень; підвищення

конкурентоспроможності продукції та послуг; зростання експорту послуг; зменшення ризику фіаско ринку);

- еколого-орієнтовані (розвиток екологічної інфраструктури; розвиток циркулярної економії; зменшення деструктивного впливу на довкілля; охорона та відтворення природно-ресурсного потенціалу; підвищення енергоефективності; запровадження зелених технологій; запобігання кліматичних змін; підвищення екологічної свідомості).

Отже, *цільовим орієнтиром концепції сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери на засадах інклюзивного зростання* є розширення можливостей задоволення потреб усіх верств населення, у тому числі малозабезпечених і соціально незахищених, та забезпечення рівного доступу до туристично-рекреаційних послуг і туристично-рекреаційних ресурсів за умов обмеженості ресурсів, шляхом диверсифікації видів туристично-рекреаційної діяльності задля залучення потенційних ринків та збільшення рівня зайнятості тощо.

Країни світу мають досить розгалужену систему управління та регулювання розвитком туристично-рекреаційної діяльності, яка представлена як на центральному, так і на місцевому рівнях. Про це свідчать опубліковані висновки Герасименко В.Г. «...у понад 80 країн світу туризм віднесено переважно до компетенції міністерств і відомств економічного блоку (міністерства економіки, торгівлі, транспорту, промисловості, фінансів), решта – до міністерств і відомств соціального блоку (міністерства культури, екології, освіти, інформації, археології)» [28].

Юрченко Н.І. звертає увагу на роль та значення центральних органів влади, а також органів підтримки інфраструктури, правових важелів та міжнародної політики в питаннях регулювання туристично-рекреаційної сфери. На думку вченого, «політика багатьох держав має як загальні ознаки, так і специфічні фактори, які пов'язані по-перше із природно-кліматичними умовами, по-друге – із соціально-економічним розвитком, по-третє – із розвиненістю інфраструктури і, в-четверте – із існуючим

туристичним законодавством. Щодо ролі держави в провідних країнах світу в організації туристичної діяльності, то можна констатувати про існування чотирьох моделей щодо державної участі та контролю» [29, С. 180].

Питаннями розвитку туристичної і рекреаційної індустрії займаються як уряди окремих країн (діють спеціальні міністерства туризму), так і міжнародні організації, серед яких – Організація Об'єднаних Націй, Всесвітня туристична організація (ЮНВТО/UNWTO), Організація економічного співробітництва і розвитку, Всесвітня рада з подорожей і туризму (WTTC), Всесвітня асоціація з питань дозвілля і відпочинку (WLRA) «Global Consumer Study», інші. У експертних доповідях цих організацій комплексно висвітлені пріоритети та стратегічні напрями розвитку туристично-рекреаційної сфери. Послуги, «пов'язані з туризмом» виокремлені у класифікації послуг системи ГАТС (COT), публікаціях ЮНКТАД, Класифікації торгівлі послугами ОЕСР та Євростату (ЄС).

Майже у всіх країнах світу уряд держави бере активну участь у фінансуванні та стимулюванні розвитку туристично-рекреаційної інфраструктури. Як зазначає Близнюк А.С., «це втручання проявляється у виплаті дотацій туристично-рекреаційній індустрії, участі в експлуатації, підтримці малорентабельних підприємств. Держава покриває витрати на негативні явища, що можуть виявитися не одразу. До них належать погіршення екологічного середовища, стану пам'яток історичного та культурного минулого, антисоціальні явища тощо» [30]. Також щодо фінансових аспектів, то в багатьох країнах туристично-рекреаційна сфера отримує значну фінансову підтримку за рахунок волонтерів, які надають туристичні і рекреаційні послуги протягом одного-двох років в обмін на рекомендації щодо працевлаштування та кар'єри (США та країни Європи). Доцільним є надання субсидій населенню на сплату рекреаційних послуг і впровадження системи пільг у сплаті податків фізичним особам у разі використання ними визначеної суми на рекреаційні послуги (Канада). Щодо організаційного регулювання, то варте уваги оцінювання якості роботи суб'єктів, які

створюють умови для рекреації, за бальною системою, що не дає змоги нераціонально використовувати кошти застрахованих осіб і страхових фондів (Німеччина). Основними формами організації державно-приватного партнерства в рекреаційній сфері країн світу є: співробітництво, що передбачає однакове розподілення прибутку, ризиків та участь в обґрунтуванні управлінських рішень, залучення комерційних бізнес-структур для управління компаніями з державною та комунальною формами власності, створення некомерційних організацій для досягнення певних цілей, концесія з передачею об'єктів державної власності комерційним структурам за договором» [30].

Бартошук О.В., Юрченко Н.І. визначають такі моделі розвитку туристичної галузі [31], які є характерними і для рекреаційної сфери:

I модель – «Американська» передбачає відсутність центральної держадміністрації, органу держуправління, усі питання щодо розвитку туристично-рекреаційної сфери вирішуються на рівні регіонів або самостійно;

II модель – «Бюджетоутворююча» передбачає наявність авторитетного державного органу, яке займається безпосередньо розвитком та контролем туристично-рекреаційної сфери (інвестиції, кадрова політика, маркетинг, реклама тощо), а спеціалізовані органи займаються функціонуванням відповідної галузі;

III модель – «Європейська», в якій розвитком галузі займаються спеціалізовані галузеві підрозділи, які мають статус самостійного адміністративного органу;

IV модель – «Змішана», що передбачає створення комбінованого міністерства, яке, охоплює і суміжні з ним напрями соціально-економічної політики.

Одним із головних трендів розвитку країн Європейського Союзу до 2020 року виокремлено забезпечення розвитку туристичної та рекреаційної індустрії в контексті дотримання

стандартів екологічно безпечного, сталого та інклюзивного розвитку.

У Європейській хартії сталого туризму на захищених територіях (European Charter for Sustainable Tourism in Protected Areas) сформовано вимоги щодо забезпечення розвитку сталого туризму, до яких віднесено: поінформованість (громадськості, споживачів) щодо принципів функціонування «захищених територій» як спадщини людства, яка має бути збережена для нинішніх та для наступних поколінь; дотримання стандартів екологічності, що враховують інтереси, безпеку та потреби довкілля, місцевих мешканців, місцевих підприємців та відвідувачів (туристів, рекреантів); захист і покращення природної і культурної спадщини місцевих територій, недопущення знищення унікальної туристично-рекреаційної спадщини на місцях через загрози антропогенного навантаження. Особлива увага приділена питанням раціонального використання туристично-рекреаційного потенціалу, охороні довкілля від туристично-рекреаційної діяльності. Визначено принципи сталого розвитку туризму на «захищених територіях» (екологічно-безпечних територіях), серед яких передбачено залучення представників місцевої і регіональної влади, громадського сектору, екологічних організацій, представників туристичної і рекреаційної індустрії до процесів досягнення перспектив сталого розвитку відповідних територій [32].

Біла С.О. проаналізувала досвід країн Європейського Союзу та звертає увагу на дієвість взаємодії бізнес-структур з відвідувачами місцевих рекреаційних зон та парків стосовно надання туристичних та рекреаційних послуг, покращення їх якості. На думку вченої, «зростає потреба щодо проведення просвітницької діяльності серед туристів та відвідувачів (у тому числі для школярів, молоді), стосовно унікальних туристичних послуг певного регіону (місцевості). В країнах Європейського Союзу особливу увагу приділяють сприянню розвитку спеціальних (екологічно-зорієнтованих, сталих) туристичних продуктів, розвитку сталих

видів підприємницької діяльності, поширенню інформаційних заходів, які поєднують ознайомлення туристів та рекреантів з природою та історичною (культурною, природною) спадщиною на місцях, в регіонах. Розвиток сталого туризму у XXI ст. розглядається як один з пріоритетних, стратегічних напрямків розвитку ринку туристичних послуг у світі» [33].

Лебедев І. В. глибоко проаналізував досвід Європейського Союзу і звертає увагу, що «у деяких європейських країнах до 20% доходу від послуг, наданих іноземним туристам, звільняється від податку на прибуток. Країни Європейського Союзу проводять політику, спрямовану на зрівняння ПДВ на туристичну і готельну діяльність, ставки якого коливаються від 6 до 25%. У Німеччині та Люксембурзі встановлений усереднений ПДВ в розмірі 15%, в Данії та Швеції найбільша ставка ПДВ – 25%. В Іспанії ПДВ на послуги з розміщення становить в середньому 7% і залежить від категорії готелю; на харчування (ресторанні послуги), оренду автомобілів ПДВ досягає 16%. У Греції ПДВ на розміщення і харчування складає 8%, і урядом розроблена система знижок турфірмам, які здійснюють прийом у неsezонний період. У Франції ПДВ на туристичну діяльність в середньому становить 10%, у тому числі на послуги розміщення – 6%, на послуги харчування – 19%. В Австрії ПДВ на послуги розміщення та харчування встановлений на рівні 10%. Однак згідно з Федеральним законом про туристський податок усі туристичні підприємства платять місцевий збір за проживання одного туриста (на території громади – в її фонд, а на курортах – в курортний фонд). Сума збору залежить від сезону, при цьому пацієнти лікувальних закладів, а також діти до 6 років, школярі та студенти звільняються від сплати збору. Урядами країн ЄС також стимулюється будівництво нових туристичних об'єктів шляхом продажу землі за низькими цінами і здачі її в оренду на тривалий термін (на Кіпрі до 99 років) з можливістю подальшого продовження оренди на такий же термін. У деяких європейських країнах туристичним організаціям надаються пільгові тарифи на комунальні послуги» [25, С. 164].

Звернемо увагу, що в сучасних умовах ідея інклюзивності активно розвивається і просувається на рівні найавторитетніших світових організацій. У підсумковому документі саміту ООН 2015 р. «Перетворення нашого світу: порядок денний у сфері сталого розвитку до 2030 р.» тема інклюзивності присутня у формулюванні практично усіх 17 затверджених ним Цілей сталого розвитку (ЦСР), а в окремих з них прямо вживається термін «інклюзивний», поданий в українському перекладі словами «всеохоплюючий» і «загальний». В Україні забезпеченню реалізації ЦСР присвячена Національна доповідь «Цілі Сталого Розвитку: Україна», підготовлена Міністерством економічного розвитку та схвалена Міжвідомчою робочою групою високого рівня для організації процесу імплементації ЦСР для України [34].

Досвід впровадження сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери в Європейському Союзі представляє для України значний інтерес, який обумовлений тим, що в країнах Співтовариства туризм і рекреація тісно пов'язані між собою та є одними з ключових секторів економіки.

Звернемо увагу, що цілі інклюзивного розвитку в Європейському Союзі є стратегічним пріоритетом програми «Європа – 2020», де зазначається, що «зростання має бути інтелектуальним, стійким і інклюзивним при залученні до відповідних процесів усіх секторів економіки, усіх верств суспільства для досягнення високого рівня зайнятості, продуктивності і соціальної єдності» [35].

Розвиток туристично-рекреаційної сфери в контексті Стратегії «Європа 2020» розглядається як сталий, розумний, інклюзивний.

Як бачимо, у відповідності до прийнятої світовою спільнотою стратегії сталого, всеохоплюючого та розумного зростання *інклюзивний вектор* визнаний одним із пріоритетних, який спрямований на посилення процесів соціального включення до процесів суспільно корисної діяльності, забезпечення рівних можливостей для економічних учасників, справедливий розподіл отриманих у результаті соціально-економічного піднесення благ і

підвищення загального рівня добробуту населення.

Рис. 4.1.5. Розвиток туристично-рекреаційної сфери в контексті Стратегії «Європа 2020»

Джерело: побудовано на основі [22].

Виходячи із зазначеного, *сталий розвиток туристично-рекреаційної сфери на засадах інклюзивного зростання* базується на залученні усіх верств населення до виробничо-господарської, управлінської туристичної та рекреаційної діяльності як працівників, споживачів послуг, посередників, інвесторів, постачальників ресурсів, партнерів на всіх етапах ланцюга створення доданої вартості. Це спрямоване на підвищення якості та конкурентоспроможності туристично-рекреаційного продукту, раціональне використання туристично-рекреаційного потенціалу, покращення туристично-рекреаційної інфраструктури, створення умов для розвитку ефективних моделей туристично-рекреаційної індустрії.

Для розрахунку та прогнозування інтегрального індикатора сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери особливого значення набувають дослідження цільової результативності (досягнення цілей), тобто визначені співвідношення визначених державою цілей/завдань/заходів (сталого розвитку у довгостроковому періоді), що відображаються у конкретному результаті (індикаторах сталого розвитку).

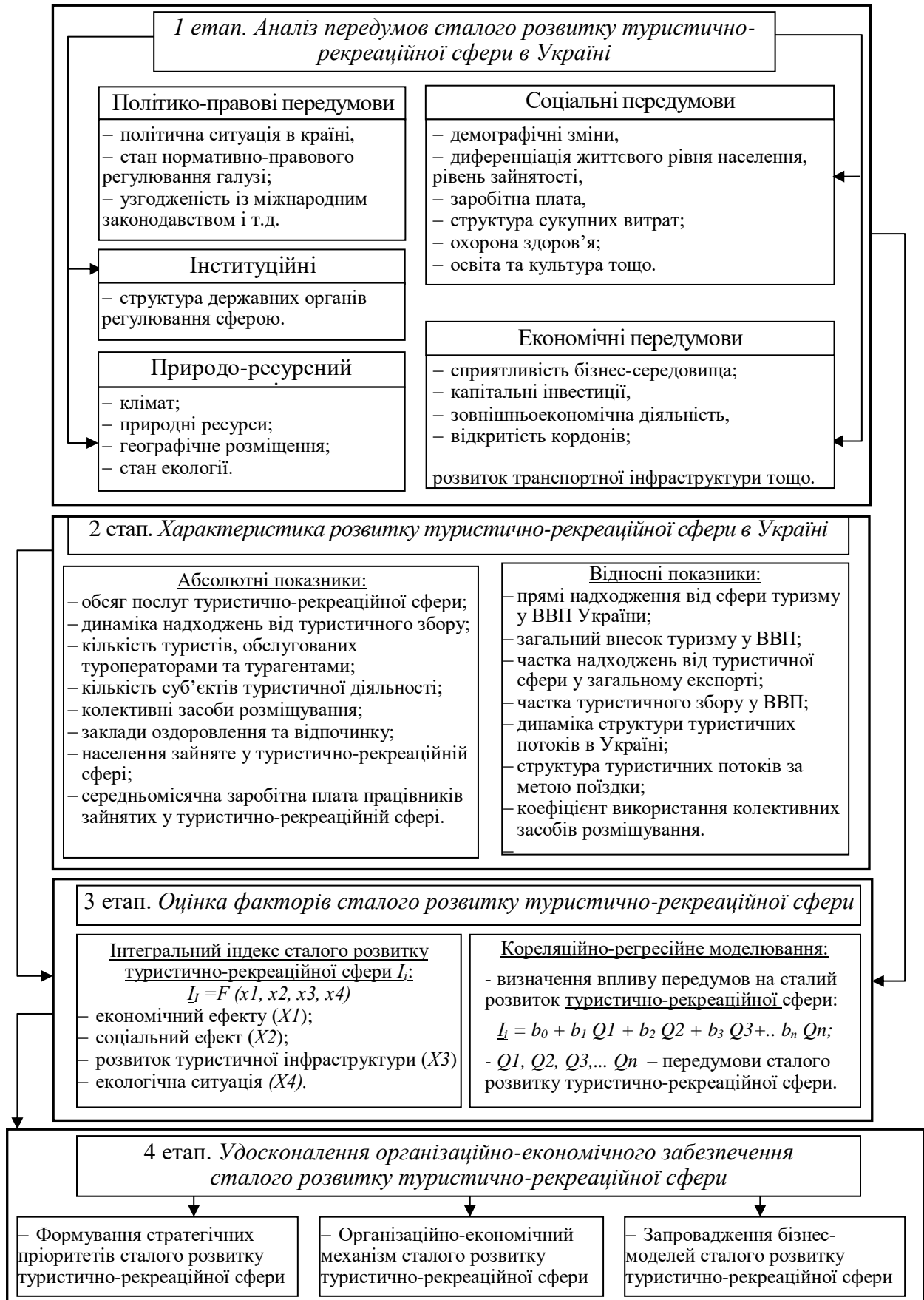

Рис. 4.1.6 Методика аналізу сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери

Джерело: побудовано авторами.

Для розробки часткових індикаторів сталого розвитку туризму (E_{gi}) за вхідну систему цілей/завдань/заходів приймемо вектори розвитку та систему триєдиних загальноприйнятих світових вимірів сталого розвитку (економічного (I_{econ}), екологічного (I_{ecol}) та соціального (I_{soc}), додаючи до них інфраструктурний (I_{inst}) вимір сталого розвитку, на основі яких будуть сформовані індикатори (показники).

Якщо здійснити групування цих та інших індикаторів, отримаємо зведені індикатори економічного, соціального, інфраструктурного та екологічного розвитку. На основі часткових показників можна отримати інтегральні значення. Враховуючи нелінійність економічних процесів, потрібно використовувати мультиплікативну форму інтегрального індексу (M_{ii}), яку обчислюють за формулою 4.1.1:

$$E_{gi} = \frac{\sum_{i=1}^n I_i \cdot k_i}{\sum_{i=1}^n k_i} = \frac{I_{econ} \cdot k_1 + I_{soc} \cdot k_2 + I_{infr} \cdot k_3 + I_{ecol} \cdot k_4}{k_1 + k_2 + k_3 + k_4}; \quad (4.1.1)$$

де: E_{gi} – зведені показники економічного зростання, враховуючи три групи чинників, які розкривають даний об'єкт (економічні (I_{econ}), екологічний (I_{ecol}) та соціальний (I_{soc}), інфраструктурний (I_{infr})); k_i – кількість факторів у структурі загальної суми.

4.1.2. Діагностика безпеки сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери в Україні

Сталий розвиток туристично-рекреаційної сфери є складним динамічним процесом, орієнтованим на максимальну взаємодію із зовнішнім середовищем і постійну мінливість внутрішнього. Він забезпечує не лише досягнення економічних ефектів туристично-рекреаційного регіону шляхом задоволення потреб туристів, але й враховує культурну та національну самобутність населення,

стратегічну необхідність збереження екологічного стану та відновлення навколишнього середовища.

Перехід на вектор сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери є вимогою часу, визнаною не лише в Україні але й у світі. Водночас, збалансованість й ефективність використання туристичного потенціалу задля активізації сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери в Україні визначаються низкою передумов і чинників, що доводить необхідність проведення їх ґрунтового аналізу.

В Україні протягом тривалого періоду сфера туристичних послуг та рекреації розглядалась як другорядна для розвитку економіки країни, надаючи пріоритет промислові, сільському господарству та іншими виробничим секторам. Водночас, загальносвітовим практика доводить, що туризм та рекреація є досить привабливими видами діяльності з економічної точки зору. У світовій економіці ХХІ ст. туристична сфера стала однією з високорентабельних галузей, а динаміка її розвитку випереджає темпи розвитку реального сектора [36]. Все більше країн світу розуміють вигідність та вагомий соціально-економічний ефект від розвитку туризму та рекреації, який полягає у створенні нових робочих місць шляхом розвитку малого та середнього бізнесу, що обслуговує туризм та рекреацію, розбудови інфраструктурних об'єктів, збільшення валютних надходжень від міжнародного туризму. Туристично-рекреаційна сфера у всьому світі є досить привабливим видом фінансової діяльності, яка приносить високі та стабільні прибутки та є важливим чинником стабільного й динамічного збільшення надходжень до державного бюджету, а також є імпульсом для розвитку багатьох галузей економіки.

У 2017 р. за даними Всесвітньої ради з подорожей та туризму туристична галузь створила близько 7 мільйонів нових робочих місць – 20% від усіх вакансій у світі. Дослідження впливу туризму на світову економіку у 185 країнах світу засвідчило, що загальний внесок цієї сфери у світову економіку становив близько 10,4 % ВВП або 8,3 трильйони доларів. Соціальна значущість галузі

доводиться також тим, що вона забезпечує близько 313 мільйонів робочих місць. У дослідженні також йдеться, що у 2017 р. туристична сфера зросла на 4,6 %, перевищивши ріст світового ВВП, який становив 3 %.

Україна теж повинна освоювати цей сегмент світового господарства, оскільки має всі передумови (історичні, культурні) людські та природні ресурси для розвитку туристичних та рекреаційних послуг, що може позитивно позначитись на її економічному зростанні.

Не менш важливим у визначенні перспектив розвитку туристично-рекреаційної сфери є те, що велика кількість існуючих на сьогодні напрямів туризму та рекреації можуть створювати привабливі продукти навіть не володіючи природно-рекреаційними або культурно-історичними ресурсами.

Формування основних засад розвитку сталого туризму та курортів як пріоритетної галузі економіки країн в Україні передбачено Стратегічним планом діяльності Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України на 2017–2024 роки (далі – Стратегічний план), який спрямований на забезпечення конкурентоспроможності економіки країни, стійкого економічного зростання та підвищення стандартів і якості життя населення [33].

Оцінити рівень досягнення поставлених завдань сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери можна на основі комплексу показників, які характеризують різні ефекти від її функціонування. Серед них виділяємо:

- 1) прямий та загальний внесок туризму у ВВП;
- 2) обсяг реалізованої продукції туристично-рекреаційної сфери та її частка у загальному обсязі виробленої продукції;
- 3) частка надходжень від туристичної сфери у загальному експорті;
- 4) надходження до місцевих бюджетів коштів від сплати туристичного збору;

- 5) зростання кількості іноземних туристів, які в'їжджають до України;
- 6) кількість внутрішніх туристів;
- 7) туристичні потоки за метою поїздки;
- 8) кількість суб'єктів туристичної діяльності та розвиток інфраструктури;
- 9) рівень зайнятості в туристично-рекреаційній сфері та пов'язаних галузях;
- 10) оплата праці в туристично-рекреаційній сфері та пов'язаних галузях.

Із перелічених показників найбільш загальним є внесок сфери туризму та рекреації у формування ВВП, який характеризує результат функціонування економічних суб'єктів країни в абсолютному вартісному вимірі. Внесок прямих надходжень від досліджуваної сфери до ВВП України та країн Європи наведено у табл. 4.1.2.

Таблиця 4.1.2.

Прямі надходження від сфери туризму України та країн Європи

Регіон	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
<i>Обсяг прямих надходжень, млрд. дол</i>									
Україна	2,8	3,2	3,6	3,7	1,9	1,3	1,4	1,6	1,8
Європа	675,2	758,8	731,2	770,0	802,8	710,1	709,4	763,8	830,3
<i>Частка у ВВП, %</i>									
Україна, %	2,0	1,9	2,0	2,0	1,4	1,4	1,4	1,4	1,4
Європа, %	3,2	3,3	3,3	3,3	3,4	3,5	3,5	3,6	3,6

**Побудовано автором за даними [37].*

Незначний внесок туристично-рекреаційної сфери у загальний обсяг виробленої продукції за усіма видами діяльності в Україні не перевищує й одного відсотка, що свідчить про неефективне використання туристично-рекреаційного потенціалу нашої країни (табл. 4.1.3).

Економічна роль туристичної сфери

Роки	Обсяг реалізованої продукції (товарів, послуг)		Діяльність туристичних агентств, туристичних операторів, надання інших послуг із бронювання та пов'язана з цим діяльність			
			Обсяг реалізованої продукції за видами економічної діяльності млн. грн.		Частка у загальному обсязі виробленої продукції в Україні, %	
	усього	фізичних осіб-підприємців	усього	фізичних осіб-підприємців	усього	фізичних осіб-підприємців
2010	3692554,5	230418,2	4703,7	198,8	0,13	0,09
2011	4302627,2	211215,8	4888,6	154,6	0,11	0,07
2012	4563794,8	256649,2	6080,7	625,8	0,13	0,24
2013	4437326,1	284238,1	6269,9	742,5	0,14	0,26
2014	4608978,1	289042,3	4509,1	634,8	0,10	0,22
2015	5716431,0	397473,3	5519,8	909,1	0,10	0,23
2016	6877077,4	489204,6	7006,8	1303,5	0,10	0,27
2017	8467032,0	604336,7	8434,5	1706,7	0,10	0,28
2018	10148847,2	760755,1	11873,9	2407,0	0,12	0,32

* Розраховано автором за даними Державної служби статистики України.

У 2018 році частка надходжень від туризму у загальному експорті в Україні становила 3,8 %. Особливо негативно відобразився на динаміці показників політичний конфлікт, який розпочався у 2013 р. На сьогодні частка туризму у структурі експорту в Україні є значно нижчою, в порівнянні із низкою розвинутих країн Європи, водночас дещо перевищує показники Німеччини, де питома вага від туристичної діяльності протягом усього періоду коливалась в межах 3,17–3,4 та у 2018 р. склала 3,21 % (рис. 4.1.7).

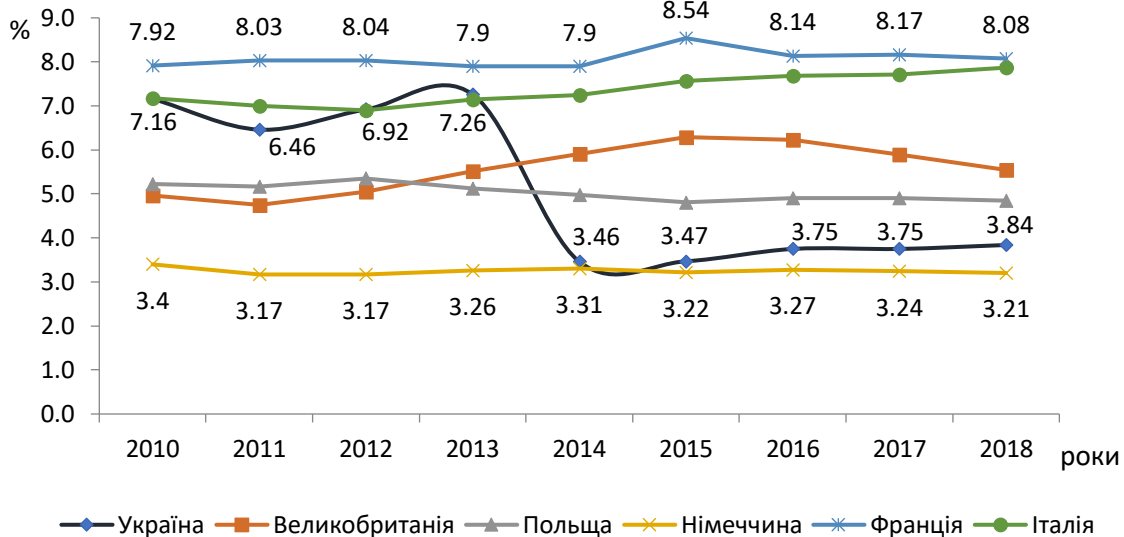

Рис. 4.1.7. Частка надходжень від туристичної сфери у загальному експорті, %

*Побудовано авторами за даними [37].

Надходження туристичного збору за 2019 рік зросли до 196,2 млн. грн. та майже в 2,2 рази перевищили показник надходжень 2018 року (90,7 млн. гривень). Однак питома вага цього платежу у ВВП і надалі лишається досить незначною (рис. 4.1.8).

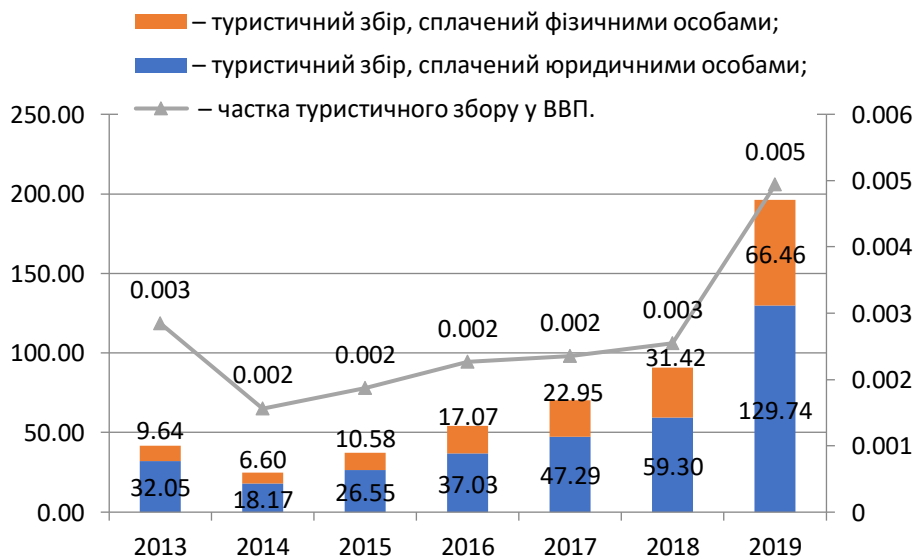

Рис. 4.1.8. Динаміка надходжень від туристичного збору

* Побудовано авторами за даними Казначейської служби України.

При цьому заплановані бюджетом на 2019 рік надходження були перевиконані на 30,2 % незважаючи на зменшення в'їзного туристичного потоку майже на 4,6 % порівняно з 2018 роком. Таким чином перший рік дії порядку встановлення ставок туристичного збору місцевими радами продемонстрував дієвість нового підходу (Закон України від 23.11.2018 № 2628-VIII).

Проте, незважаючи на реалії економіки країни, туристична галузь в Україні до початку пандемії 2020 р. динамічно розвивалася, про що свідчили показники динаміки туристичних потоків за 2015–2018 рр. (рис. 4.1.9).

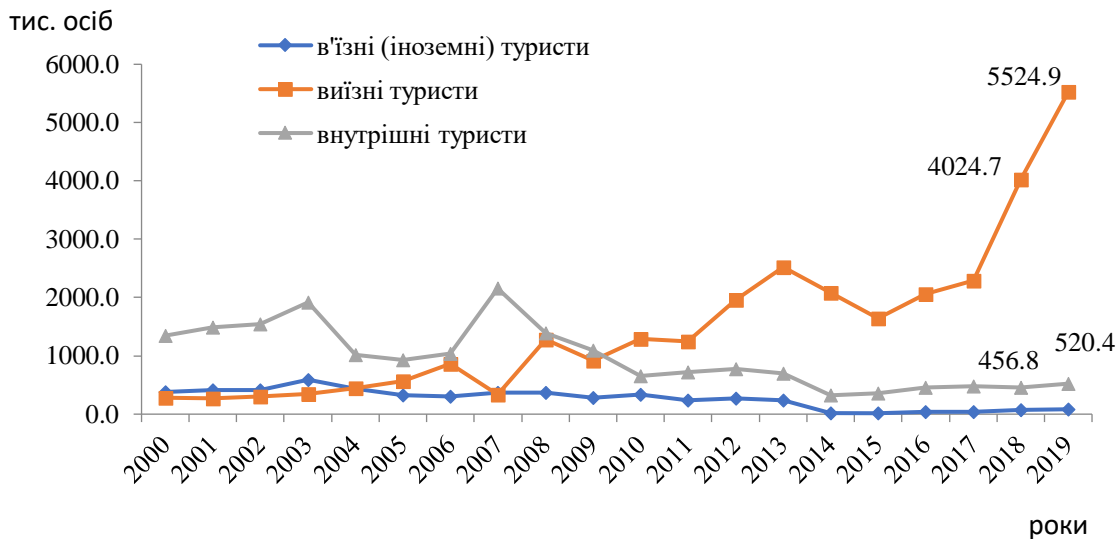

Рис. 4.1.9. Кількість туристів, обслугованих туроператорами та турагентами у 2000–2019 рр., тис. осіб

* Побудовано авторами за даними Державної служби статистики України.

Аналіз туристичних потоків в Україні демонструє стрімкий розвиток виїзного туризму протягом останніх 20 років (середньорічний приріст становив 28,1 %), що стало наслідком відкритості кордонів, посиленням зацікавленості населення у закордонних подорожах, а також зростання доходів населення та збільшення можливостей для тривалих подорожей. Водночас динаміка в'їзного туризму демонструвала більш помірний розвиток (середньорічний приріст – 5,9 %), та незначний стабільний приріст

також відбувся у внутрішніх потоках відпочиваючих (середньорічний приріст – 0,1 %).

Для українських туристів переломним став 2009 р., коли вони почали надавати перевагу закордонному відпочинку. Водночас чисельність іноземних туристів, обслуговуваних суб'єктами туристичної діяльності України в порівнянні з виїзним туризмом суттєво знизилась, що пов'язане із окупацією у 2014 р. Криму, який являється важливим туристично-рекреаційним центром України (табл. 4.1.4).

Таблиця 4.1.4

Туристичні потоки за видами туризму

Види туризму	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Іноземні громадяни, які відвідали Україну, млн. осіб	21,20	21,42	23,01	24,67	12,71	12,43	13,33	14,23	14,10
Громадяни України, які виїжджали за кордон, млн. осіб	17,18	19,77	21,43	23,76	22,44	23,14	24,67	26,44	27,81
Кількість туристів, обслугованих туроператорами та турагентами, тис. осіб у т. ч.:									
в'їзні (іноземні) туристи	335,84	234,27	270,06	232,31	17,07	15,16	35,07	39,61	75,95
виїзні туристи	1295,69	1250,07	1956,66	2519,39	2085,27	1647,39	2060,97	2289,85	4024,70
внутрішні туристи	649,30	715,64	773,97	702,62	322,75	357,03	453,56	476,97	456,80

* Побудовано авторами за даними Державної служби статистики України.

На динаміку туристичних потоків іноземних туристів найбільший вплив справила негативна політична ситуація та військовий конфлікт, що розпочався у 2013 р. У наслідок цього відбулось скороченням потоків із Російської Федерації та зменшення прикордонного обміну. Окрім того відсутність інтересу до України як об'єкту туризму обумовлювався обмеженим переліком послуг із невисоким рівнем сервісного обслуговування. Від'ємна динаміка потоку іноземних туристів, які обслуговувались суб'єктами туристично-рекреаційної діяльності України (рис. 4.1.10) свідчить про невідповідність умов та обслуговування рівню цін та вимогам відпочиваючих.

Рис. 4.1.10. Динаміка структури туристичних потоків в Україні у 2010–2018 рр.

* Побудовано авторами за даними Державної служби статистики України.

У 2018 р., кількість туристів, які відвідали Україну становила 14,1 млн осіб, тоді як туроператори та турагенти обслуговували лише 533 тис. осіб (з них 75,95 тис. осіб в'їзні та 456,8 тис. осіб внутрішні туристи) проти 14104 тис. іноземних громадян, що відвідали Україну (рис. 4.1.11).

Рис. 4.1.11. Порівняння туристичних потоків в Україні у 2010–2018 рр.

* Побудовано автором за даними Державної служби статистики України.

Це додатково підтверджує важливість удосконалення туристичної інфраструктури в Україні, особливо у постпандемічний період.

Розвиток туристично-рекреаційної сфери в країні визначається станом її *інфраструктури*, яка включає організаторів туризму та відпочинку (туроператорів і турагенції), а також готелі та інші заклади системи розміщення, масового харчування, об'єкти індустрії розваг та інших учасників туристичного ринку, які формують туристичний продукт.

Розвиток ринку туристичних послуг залежить від достатньої кількості ліцензованих учасників, частка яких на сьогодні залишається незначною. І хоча кількість ліцензованих операторів в обслуговуванні внутрішніх туристичних потоків у 2018 р. зросла на 23,8 % та становила 4293 одиниці, що відбулось в основному за рахунок збільшення кількості фізичних осіб підприємців (табл. 4.1.5). Однак варто враховувати, що внаслідок пандемії у 2020 р. їх кількість значно скоротиться.

Таблиця 4.1.5

Суб'єкти туристичної діяльності

Суб'єкти туристичної діяльності	Усього, од.			Юридичні особи, од.			Фізичні особи-підприємці, од.		
	2017	2018	Темп приросту, %	2017	2018	Темп приросту, %	2017	2018	Темп приросту, %
Усього, в.ч.:	3469	4293	23,8	1743	1833	5,2	1726	2460	42,5
туроператори	498	529	6,2	498	529	6,2	x	x	x
турагенти	2802	3565	27,2	1172	1243	6,1	1630	2322	42,5
суб'єкти, що здійснюють екскурсійну діяльність	169	199	17,8	73	61	-16,4	96	138	43,8

*Розраховано авторами за даними [37].

Сталий розвиток туристично-рекреаційної сфери в Україні на сьогодні ускладнюється негативним впливом комплексу чинників зовнішнього середовища, непередбачуваних за своїм характером,

що обумовлює необхідність здійснення постійного моніторингу економічної, соціальної та екологічної ситуації. Систематизація та групування основних факторів, щодо яких туристично-рекреаційна сфера характеризується високим ступенем залежності, дає можливість сформувати інформаційну базу та науково обґрунтувати запровадження заходів задля зменшення впливу негативних чинників, визначити стратегічні пріоритети відновлення туристично-рекреаційної сфери на засадах сталого розвитку.

В контексті аналізу основних чинників, що створюють бар'єри для сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери в Україні, не можна обійти увагою негативний вплив фінансово-економічної кризи та складної політичної ситуації, результатом чого стала анексія Криму та військовий конфлікт на сході України. Як наслідок відбулось суттєве погіршення стану туристично-рекреаційної діяльності та скорочення туристичного потенціалу країни. На сьогодні погіршення ситуації на ринку туристично-рекреаційних послуг відбувається через: вплив світової пандемії коронавірусу та економічної кризи, що її супроводжує; повільні темпи зростання економіки України; скорочення заходів зі стимулювання ринку; відсутність стабільності у податковій системі країни, що призводить до додаткового тиску на суб'єктів господарювання туристично-рекреаційної індустрії; загальне зниження доходів населення, яке обумовлене вище зазначеними чинниками.

Результати дослідження свідчать, що в Україні існують передумови для відновлення та поступового зростання туристично-рекреаційної сфери. Водночас необхідним етапом дослідження є здійснення об'єктивної оцінки поточного стану та кількісного оцінювання впливу основних факторів на перспективи сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери у сучасних умовах.

Концепція сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери передбачає стабільність її функціонування, за умов збереження рівноваги між економічними результатами діяльності суб'єктів

туристично-рекреаційної індустрії, соціальною стабільністю та безпекою природного середовища. Тому векторами сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери розглядаються економічні, соціальні та екологічні параметрами, співвідношення між якими має зберігатися незалежно від умов й динаміки туристично-рекреаційної діяльності, а її ефективність визначається екологічною та соціальною ємністю конкретних територій і розвитком туристично-рекреаційної інфраструктури.

Для розрахунку часткових показників сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери за вхідну систему цілей взято загальноприйняті характеристики – економічний, екологічний та соціальний, які доповнено інфраструктурним вектором сталого розвитку. На їх основі проведемо обчислення часткових показників економічного, соціального, інфраструктурного та екологічного ефектів як складових сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери.

Економічний ефект від функціонування туристично-рекреаційної сфери визначається шляхом співставлення отриманих у результаті здійснення господарської діяльності результатів та понесених витрат грошових, матеріальних, інформаційних ресурсів і робочої сили, що виражається загальною вигодою.

Туристично-рекреаційна діяльність у міжнародному класифікаторі видів економічної діяльності та Державному класифікаторі України не виділяється як окремий вид, тому для проведення аналізу економічного та соціального ефектів розраховані показники на основі відібраних і систематизованих даних, що наводить офіційна статистика України.

Економічний ефект від розвитку туризму та рекреації відображають дані щодо: загального внеску туризму у ВВП, частки реалізованої продукції туризму у загальному обсязі; надходження туристичного збору; питомої ваги туризму в загальному експорті, обсяг інвестицій, спрямованих на розвиток туристично-рекреаційної сфери у країні. Відповідні дані у розрізі років та приведені до співставного виміру наведені у таблиці 4.1.6.

**Вихідні дані для розрахунку часткового індексу
економічного ефекту від розвитку туризму та рекреації**

Показники	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Загальний внесок туризму у ВВП	7,6	5,5	5,4	5,4	5,6	5,4
Частка реалізованої продукції туризму у загальному обсязі, %	0,141	0,098	0,097	0,102	0,100	0,117
Частка туристичного збору у ВВП, %	0,003	0,002	0,002	0,002	0,002	0,003
Частка туризму у експорті, %	7,26	3,46	3,47	3,75	3,75	3,84
Частка інвестицій у туризм, %	1,61	0,91	0,89	0,68	0,84	1,10
Нормовані дані, коефіцієнт						
Загальний внесок туризму у ВВП	1,000	0,045	0,000	0,000	0,091	0,000
Частка реалізованої продукції туризму у загальному обсязі	1,000	0,028	0,000	0,119	0,068	0,457
Частка туристичного збору у ВВП	0,381	0,000	0,091	0,209	0,235	0,292
Частка туризму у експорті	1,000	0,000	0,003	0,076	0,076	0,100
Частка інвестицій у туризм	0,845	0,206	0,192	0,000	0,148	0,377
<i>Індекс економічного ефекту від розвитку туризму та рекреації</i>	<i>0,845</i>	<i>0,056</i>	<i>0,057</i>	<i>0,081</i>	<i>0,124</i>	<i>0,245</i>

**Розраховано авторами за даними Державної служби статистики України.*

Як видно з наведених розрахунків значних економічних втрат туристично-рекреаційна сфера України зазнала після початку військового конфлікту у 2013 р. По-перше, враховуючи тільки окупацією Криму країна втратила близько 30% рекреаційно-туристичного потенціалу. По-друге, військові події на Сході України та серія терактів у багатьох містах вплинули на загальний імідж країни і спричинили докорінні зміни в структурі туристичного потоку.

Досліджуючи *соціальний ефект* від сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери, зауважимо, що туризм та рекреація задовольняючи потреби людини у відпочинку та оздоровленні, має значно більший позитивний соціальний вплив, ніж будь-який інший вид діяльності, пов'язаний з наданням послуг. Поряд із оздоровленням та покращенням психоемоційного стану людини, соціальний ефект від розвитку туристично-рекреаційної сфери відображається у зростанні зайнятості, рівні заробітних плат і кількості туристів, що отримали послуги туризму та рекреації (табл. 4.1.7).

**Вихідні дані для розрахунку часткового індексу
соціального ефекту від розвитку туризму та рекреації**

Показники	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Частка зайнятих у сферах тимчасового розміщення, харчування та відпочинку, %	2,9	2,9	3,0	2,9	2,9	2,9
Відношення ЗП зайнятих у сферах тимчасового розміщення, харчування та відпочинку до середнього рівня ЗП у країні, %	101,86	104,20	98,55	93,46	93,02	85,87
Кількість туристів, обслугованих туроператорами та турагентами, тис. осіб	3454,32	2425,09	2019,58	2549,61	2806,43	4557,45
Нормовані дані, коефіцієнт						
Частка зайнятих у сферах тимчасового розміщення, харчування та відпочинку, %	0,098	0,801	1,000	0,853	0,953	0,789
Відношення ЗП зайнятих у сферах тимчасового розміщення, харчування та відпочинку до середнього рівня ЗП у країні, %	0,892	1,000	0,740	0,505	0,485	0,156
Кількість туристів, обслугованих туроператорами та турагентами, тис. осіб	0,565	0,160	0,000	0,209	0,310	1,000
<i>Індекс соціального ефекту від розвитку туризму та рекреації</i>	<i>0,519</i>	<i>0,654</i>	<i>0,580</i>	<i>0,522</i>	<i>0,583</i>	<i>0,648</i>

**Розраховано за даними Державної служби статистики України.*

Результати досліджень динаміки зайнятості в сфері туризму та рекреації вказують на те, що протягом 2013–2018 рр. цей показник залишався стабільним та становив 2,9 % від усього зайнятого населення. Стабільність частки зайнятого населення за умов зниження відносного рівня оплати праці та зростання кількості туристів, обслугованих туроператорами та турагентами слугує доказом нагальності розвитку зазначеної сфери. У світлі цього необхідними є впровадження ефективної політики оплати праці у сфері туризму та рекреації задля встановлення справедливого рівня заробітних плат, спроможного привабити у цю сферу додаткові трудові ресурси.

Доступність та якість надання послуг із відпочинку, оздоровлення і туризму забезпечується *розвитком інфраструктури*, що обслуговують туристично-рекреаційну сферу. Туристично-рекреаційна інфраструктура охоплює, з одного боку, систему транспортного сполучення, з іншого – множину всіх

місцевих закладів, які у своїй господарській діяльності пов'язані з обслуговуванням потоків туристів та відпочиваючих. Відтак для обрахунку часткового показника розвитку інфраструктури туризму та рекреації були обрані дані, що характеризують використання колективних засобів розміщування, кількість закладів оздоровлення та відпочинку, а також показники щільності автомобільних доріг (табл. 4.1.8).

Таблиця 4.1.8

Вихідні дані для розрахунку часткового індексу розвитку інфраструктури туризму та рекреації

Показники	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Коефіцієнт використання колективних засобів розміщування	0,039	0,037	0,039	0,048	0,051	0,064
Дитячі заклади оздоровлення та відпочинку, які працювали влітку, од.	18549	13977	9743	9669	9745	9328
Щільність автомобільних доріг загального користування з твердим покриттям, км на 1000 км ² території	275,2	264,3	264,1	264,3	264,4	262,6
Нормовані дані, коефіцієнт						
Коефіцієнт використання колективних засобів розміщування	0,107	0,036	0,107	0,429	0,536	1,000
Дитячі заклади оздоровлення та відпочинку, які працювали влітку, од.	1,000	0,531	0,096	0,088	0,096	0,053
Щільність автомобільних доріг загального користування з твердим покриттям, км на 1000 км ² території	1,000	0,135	0,119	0,135	0,143	0,000
<i>Індекс розвитку інфраструктури туризму та рекреації</i>	<i>0,702</i>	<i>0,234</i>	<i>0,107</i>	<i>0,217</i>	<i>0,258</i>	<i>0,351</i>

**Розраховано за даними Державної служби статистики України.*

Динаміка показників, що характеризують розвиток інфраструктури свідчить, що переломним виявився 2013 р., коли кількість закладів оздоровлення і відпочинку суттєво знизилась. Це перш за все пов'язано з анексією Криму та військовими діями на Сході країни. Водночас позитивним є зростання коефіцієнту використання колективних засобів розміщування.

За наявного стану матеріального забезпечення та якості надання послуг сфери туризму та рекреації подальший її розвиток не неможливий без запровадження сучасного обладнання і новітніх технологій, надійних систем захисту.

У сталому розвитку туристично-рекреаційної сфери особливе місце посідають екологічні чинники. Розвиток транспортної системи, наявність промислових об'єктів, густота закладів розміщення та харчування туристів, популярність курорту, кількість та густота лижних трас – усе це здійснює помітний вплив на екологічну ситуація рекреаційного регіону. Діяльність готелів та засобів розміщення відпочиваючих призводить до забруднення поверхневих вод, ґрунту, повітря, збіднення флори і фауни. Перехід на засади сталості, що полягають у збалансуванні інтересів суб'єктів індустрії рекреації та відпочинку й збереження екологічної рівноваги, потребує зміни концептуального бачення стратегічних пріоритетів розвитку туристично-рекреаційної сфери та здійснення інвестицій в охорону навколишнього природного середовища. Оцінити екологічну ситуацію, як важливий чинник сталого розвитку туризму та рекреації можна розглядаючи у комплексі динаміку показників інвестицій залучених на охорону НПС та обсягів забруднюючих речовин.

Як свідчать дані, за період 2018–2019 рр. відбувалось скорочення як обсягу інвестицій, так і обсягу забруднення НПС. Водночас зменшення рівня забруднення становило лише 2,59 %, тоді як частка капітальних інвестицій на заходи з охорони НПС знизилась на 24,32 % (табл. 4.1.9).

Таблиця 4.1.9

**Вихідні дані для розрахунку часткового індексу
екологічної ситуації**

Показники	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Частка капітальних інвестицій на охорону НПС у ВВП, %	0,41	0,50	0,39	0,56	0,37	0,28
Частка поточних витрат на охорону НПС у ВВП, %	0,98	0,88	0,85	0,80	0,69	0,68
Обсяги викидів забруднюючих речовин, тис.т	6719,8	5346,2	4521,3	4686,6	4230,6	4121,2
Нормовані дані, коефіцієнт						
Частка капітальних інвестицій на охорону НПС у ВВП	0,500	0,800	0,433	1,000	0,367	0,067
Частка поточних витрат на охорону НПС у ВВП	0,968	0,645	0,548	0,387	0,032	0,000
Обсяги викидів забруднюючих речовин	0,057	0,556	0,855	0,795	0,960	1,000
<i>Індекс екологічної ситуації</i>	<i>0,508</i>	<i>0,667</i>	<i>0,612</i>	<i>0,727</i>	<i>0,453</i>	<i>0,356</i>

**Розраховано за даними Державної служби статистики України.*

Туристична сфера в усьому світі зазнає збитків внаслідок заходів щодо протидії пандемії COVID-19. Попри поживлення внутрішнього туризму, експерти не прогнозують зростання цін, оскільки через погіршення економічної ситуації у населення просто не буде грошей, щоб витратити великі кошти на відпочинок.

Підсумовуючи тенденції зміни часткових індексів сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери України зауважимо, що найбільший негативний вплив нестабільна політична ситуація справила на економічну складову частину та розвиток інфраструктури, значення яких суттєво погіршились після 2013 р. і так і не змогли відновитись до перед кризового рівня. Соціальний ефект був менш чутливий до несприятливої ситуації у туристично-рекреаційній сфері, доказом чого є незначні коливання відповідного часткового показника. Екологічна ситуація, що очевидно, не залежить від політичних та економічних чинників, однак в останні роки саме цей частковий показник відображає найбільш негативну тенденцію, що може загрожувати перспективам досягнення сталого розвитку туризму та рекреації в Україні (рис. 4.1.12).

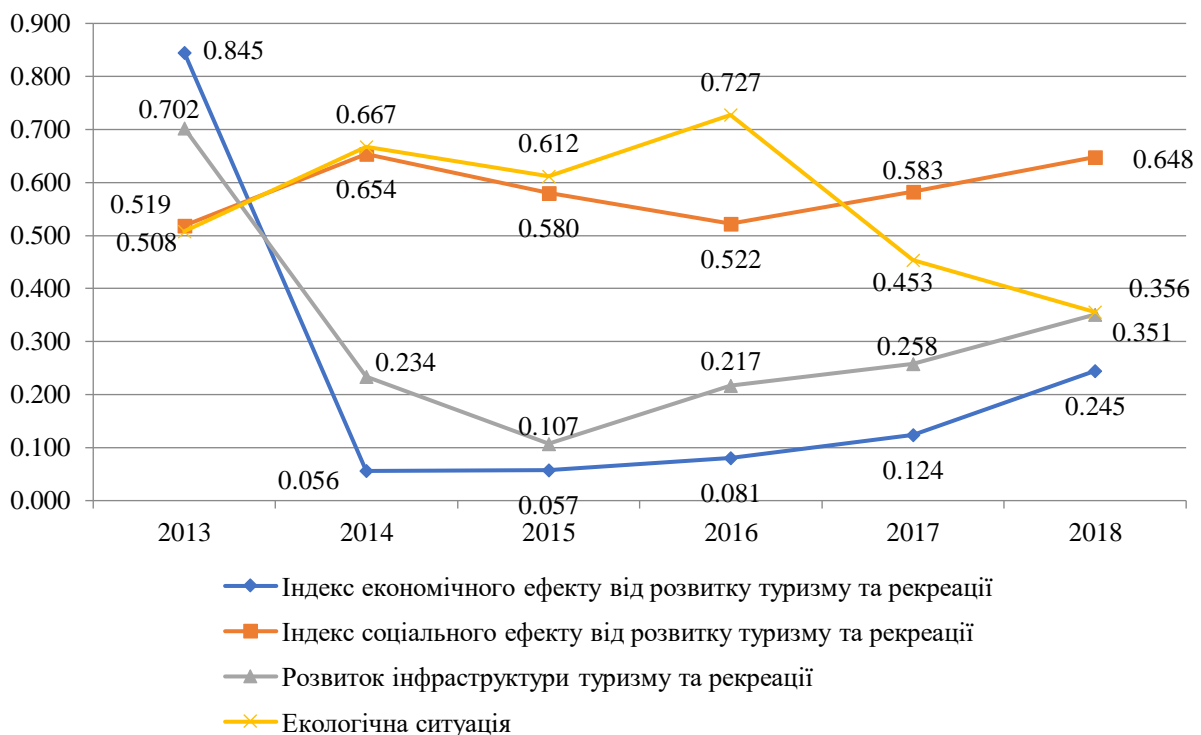

Рис. 4.1.12. *Зміна часткових індексів сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери в Україні у 2013-2018 рр.*
*Побудовано автором на основі власних розрахунків.

Інтегральний показник, розрахований як середнє зважене чотирьох складових сталого розвитку туризму, свідчить про кризову ситуацію у галузі. Так, у порівнянні із 2013 р. його значення скоротилось у двічі і протягом п'яти наступних років суттєвого поліпшення не прослідковувалось (рис. 4.1.13). Це свідчить про нагальність проблеми запровадження конструктивних заходів щодо реалізації потенціалу сфери туризму та рекреації з дотриманням перспектив сталого її розвитку.

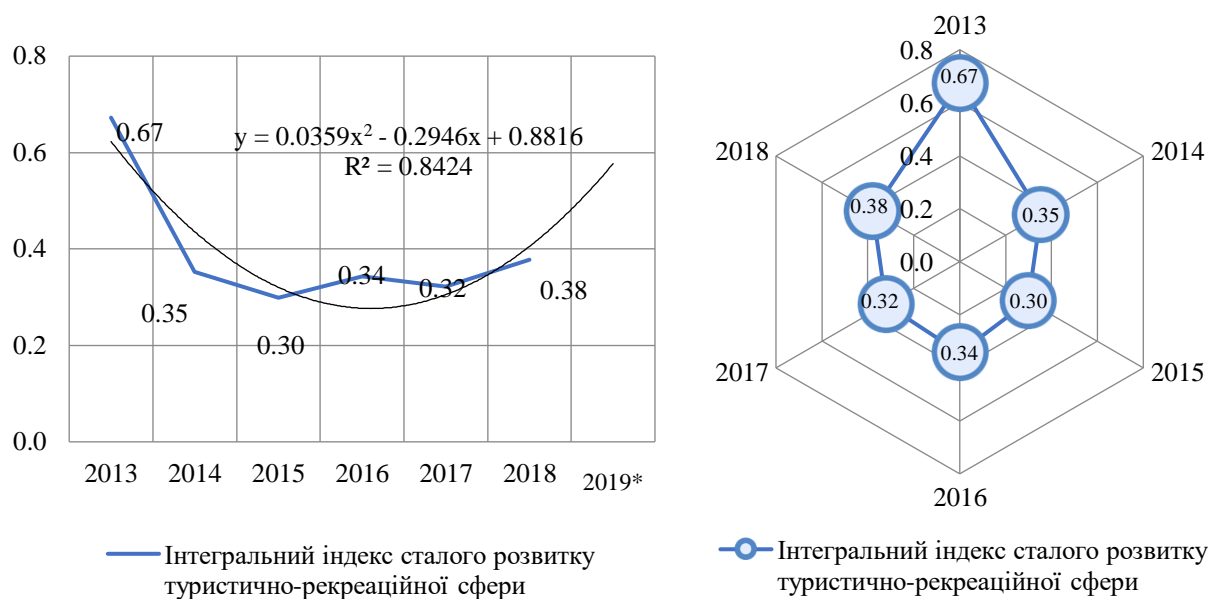

Рис. 4.1.13. *Зміна індексу сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери в Україні у 2013-2018 рр.*

**Побудовано на основі власних розрахунків.*

Відповідно до запропонованої шкали якісної оцінки отриманих результатів, інтегральний індекс сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери лише у 2013 р. досягнув рівня вище від середнього, засвідчивши покращення ситуації. В інші роки, за які проводилось дослідження, сталий розвиток розвитку туристично-рекреаційної сфери можна оцінити як недостатній для забезпечення активізації її діяльності та досягнення збалансованості виокремлених складових – економічної, соціальної, екологічної та інфраструктурної.

Для визначення впливу окремого часткового показників на формування інтегрального індексу сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери застосований інструментарій кореляційно-регресійного аналізу. За методом найменших квадратів із використанням програмного забезпечення Microsoft Excel

побудована модель впливу економічних, соціальних, інфраструктурних та екологічних факторів на рівень сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери, яка набула вигляду:

$$E_{\text{ст.розв.}}^{\text{т.р.}} = -0,00399 + 0,3696 I_{\text{econ}} + 0,2181 I_{\text{soc}} + 0,2067 I_{\text{infr}} + 0,2178 I_{\text{ecol}} \quad (2.1)$$

Де $E_{\text{ст.розв.}}^{\text{т.р.}}$ – інтегральний індекс сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери;

I_{econ} , I_{soc} , I_{infr} , I_{ecol} – часткові показники економічної, соціальної, інфраструктурної та екологічної складових сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери.

Інтерпретація коефіцієнтів регресії свідчить, що найбільшу роль у формуванні загального рівня розрахованого інтегрального індексу відіграє економічний розвиток, при зростанні кількісного виразу якого на 1 інтегральний індекс збільшується на 0,36. Усі інші складові сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери чинять приблизно однаковий вплив: збільшення показника соціальної складової на 1 од.вимір. призводить до збільшення $E_{\text{ст.розв.}}^{\text{т.р.}}$ в середньому на 0,218 од.вимір.; збільшення інфраструктурної складової на 1 од.вимір. призводить до збільшення $E_{\text{ст.розв.}}^{\text{т.р.}}$ в середньому на 0,207 од.вимір.; збільшення показника екологічної ситуації на 1 од.вимір. призводить до збільшення $E_{\text{ст.розв.}}^{\text{т.р.}}$ в середньому на 0,218 од.вимір.

Матриця коефіцієнтів парної кореляції засвідчує наявність тісного взаємозв'язку між інтегральним індексом та економічним, соціальним та інфраструктурними векторами сталого розвитку туризму та рекреації (табл. 4.1.10).

Таблиця 4.1.10

Матриця коефіцієнтів парної кореляції константи та факторів сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери

	$E_{\text{ст.розв.}}^{\text{т.р.}}$	I_{econ}	I_{soc}	I_{infr}	I_{ecol}
$E_{\text{ст.розв.}}^{\text{т.р.}}$	1	0,655708	0,517069	0,863124	-0,31864
I_{econ}	0,655708	1	0,386794	0,844356	-0,87167
I_{soc}	0,517069	0,386794	1	0,473302	-0,48112
I_{infr}	0,863124	0,844356	0,473302	1	-0,66419
I_{ecol}	-0,31864	-0,87167	-0,48112	-0,66419	1

**Розраховано авторами.*

Водночас привертає увагу обернений зв'язок між інтегральним індексом і частковим показником, що характеризує екологічну ситуацію. Наявність такого взаємозв'язку свідчить, що в період активізації туристично-рекреаційної діяльності відбувалось погіршення екологічної ситуації. Проведені розрахунки дають змогу науково обґрунтувати необхідність посилення заходів щодо зміцнення екологічної безпеки та мінімізації негативного впливу наслідків діяльності туристично-рекреаційної сфери на НПС. Зважаючи на отримані результати очевидною є необхідність оновлення концептуального бачення, визначення пріоритетів та розробки нових бізнес-моделей сталого розвитку туризму та рекреації зважаючи на регіональні особливості наявного туристично-рекреаційного потенціалу.

Загалом розвиток туристично-рекреаційної сфери України має чітко виражені регіональні особливості. Серед основних туристично-рекреаційних регіонів можна виділити *Карпатський регіон*, до якого входять Львівська, Чернівецька, Закарпатська та Івано-Франківська області України, що займають територію гірських районів Українських Карпат.

Карпатський регіон володіє потужним природно-рекреаційним потенціалом та є регіоном багатoproфільного літнього та зимового спортивного, пізнавально-оздоровчого відпочинку й бальнеологічного лікування. Значні можливості для розвитку в цьому регіоні має спортивний вид рекреаційної діяльності, зокрема гірськолижного, туристичного, мисливського, спелеологічного підвидів. Більш інтенсивно розвинений в Карпатському регіоні гірськолижний туризм, що виділяє його серед інших туристичних зон.

Окрім того природною перевагою регіону є наявність мінеральних лікувальних вод, що поширені на Закарпатті, в Чернівецькій області, на Львівщині, в гірських і передгірських районах Івано-Франківської області. До цінних мінеральних вод регіону відносяться сульфідні води. Половина (51 %) джерел і свердловин знаходиться у Закарпатській області, у Львівській 26 %, Івано-Франківській – 13 %, Чернівецькій – 10 % [38].

Рекреаційна місткість Карпатського регіону (на рік) оцінюється від 2 млн. осіб до 8 млн. відпочиваючих і туристів, а

також біля 12 млн. екскурсантів та туристів «вихідного дня» [37]. Загалом серед основних ресурсів, що формують потенціал для сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери в Карпатському регіоні можна виокремити: кліматичні та природні умови; бальнеологічні ресурси; наявність історичних, архітектурних та релігійних об'єктів, що викликають інтерес туристів та відпочиваючих.

Іншу потужну групу регіонів, що спеціалізуються на розвитку індустрії туризму формують приморські регіони України, серед яких можна виокремити *Причорноморський, Приазовський та Кримський*. До 2013 р. туристично-рекреаційний потенціал Приморських регіонів давав змогу приймати понад 6 млн. відпочиваючих щорічно, з яких близько 2 млн. осіб в'їзні туристи [37]. До спеціалізації туристично-рекреаційних послуг Приморських регіонів: морський відпочинок, круїзний туризм, спортивно-оздоровчі програми (на приморських територіях). Особливістю туристично-рекреаційної сфери Приморських регіонів є сезонний характер функціонування.

Приблизно 11 % туристичних потоків припадає на групу областей, що розташовані в різних кінцях України і мають значні розбіжності в насиченості природними, історико-культурними та рекреаційними ресурсами. Водночас перспективи розвитку туристичної сфери для них полягають у розвитку нових видів туризму, та таких, що не потребують особливих природно-кліматичних умов. Зокрема розвиток сільського туризму можливий в областях, що мають розвинуте сільське господарство сприятливу екологічну ситуацію, наявні історико-архітектурні об'єкти (Полтавська, Хмельницька, Вінницька, Житомирська та ін.). Діловий та науковий туризм поширений у промислово розвинутих областях та великих містах, що розташовані на в центрі та на сході України (Харківська, Київська області); а також області розташовані на заході країни багаті природними ресурсами (Волинська, Рівненська, Тернопільська та ін.).

Таким чином, в Україні сформовано чотири великі туристичні регіони – Кримський, Причорноморський, Приазовський та Карпатський, – що можуть надавати як туристичні, так і рекреаційні послуги. Ще одним регіоном на ринку туристичних

послуг є столична Київська область, на яку припадає значна частка туристичних потоків країни.

Індустрія туризму достатньо диференційована і дає різноманітні можливості для організації усіх запитів туристів через ринок туристичних послуг. У регіонах, що є лідерами українського туристичного ринку, як правило, за винятком Києва, основну частку посідає екскурсійний туризм, активно розвивається діловий туризм та подорожі з метою навчання.

4.1.3. Організаційно-економічний механізм сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери на засадах інклюзивного зростання

З огляду на визначені в Стратегії розвитку туризму та курортів на період до 2026 року умови сталого розвитку сфери туризму та курортів нами сформульовано *стратегічні пріоритети забезпечення безпеки сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери в Україні*:

- підвищення якості та вдосконалення системи конкурентних переваг туристично-рекреаційної продукції;
- раціональне використання туристично-рекреаційного потенціалу;
- розвиток регіональної інформаційної інфраструктури для використання туристично-рекреаційних послуг;
- створення сприятливих умов для формування та розвитку ефективних моделей туристично-рекреаційної індустрії.

Окреслені нами завдання відповідно до стратегічних пріоритетів безпеки сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери в Україні представлено на рис. 4.1.14.

На нашу думку, стратегічні пріоритети безпеки сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери України мають узгоджуватися з глобальними рішеннями, які прийняті світовою спільнотою – глобальними Цілями сталого розвитку, затвердженими у 2015 році на саміті ООН з питань сталого розвитку, та відповідати Національній доповіді від 15 вересня 2017 року «Цілі сталого розвитку: Україна» (табл. 4.1.11).

Рис. 4.1.14. Стратегічні пріоритети та завдання безпеки сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери*

* Побудовано автором

Таблиця 4.1.11

Інтерпретація відношення глобальних Цілей сталого розвитку до туристично-рекреаційної сфери України

Ціль сталого розвитку	Пріоритетність для туристично-рекреаційної сфери України
1	2
Ціль 1 «Ні бідності»	Збільшення доходів від туристично-рекреаційної діяльності; залучення інвестицій; розширення можливості населення щодо працевлаштування та самозайнятості
Ціль 2 «Ні голоду»	Підвищення зайнятості населення, створення робочих місць, розвиток аграрного туризму
Ціль 3 «Гарне здоров'я»	Розширення і покращення суспільних послуг оздоровлення і відпочинку
Ціль 4 «Якісна освіта»	Розширення можливостей кар'єрного зростання у туристично-рекреаційному бізнесі; організація системи якісної підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації фахівців туристичного супроводу та обслуговування, інших професій туристично-рекреаційної сфери; міжкультурний обмін, розвиток місцевої культури
Ціль 5 «Гендерна рівність»	Пріоритет розвитку усіх напрямків діяльності туристично-рекреаційної сфери
Ціль 6 «Чиста вода та належні санітарні умови»	Забезпечення раціонального використання водних ресурсів, охорона водних об'єктів; дотримання санітарно-гігієнічних норм у туристично-рекреаційній діяльності
Ціль 7 «Відновлювальна енергія»	Використання енергоощадних технологій, альтернативних джерел енергії
Ціль 8 «Гідна праця та економічне зростання»	Розвиток рекреації та оздоровлення як факторів забезпечення гідної праці; підвищення ефективності використання туристично-рекреаційних ресурсів, мультиплікативний вплив туристично-рекреаційної діяльності на економіку
Ціль 9 «Інновації та інфраструктура»	Інноваційний розвиток туристично-рекреаційної сфери; розвиток туристичної інфраструктури; доступність туристично-рекреаційних послуг
Ціль 10 «Зменшення нерівності»	Рівність можливостей для діяльності у туристично-рекреаційній сфері; забезпечення доступності об'єктів туристичної інфраструктури і рекреації для осіб з інвалідністю та інших маломобільних груп населення
Ціль 11 «Сталий розвиток міст та спільнот»	Розвиток міст як туристичних лідерів на засадах розумного зростання, залучення місцевого населення до розширення туристично-рекреаційних послуг
Ціль 12 «Відповідальне споживання»	Сприяння впровадженню технологій ощадного споживання у туристично-рекреаційній діяльності
Ціль 13 «Боротьба зі зміною клімату»	Охорона, відтворення та раціональне використання природних туристично-рекреаційних продуктів
Ціль 14 «Збереження морських екосистем»	Збереження природи, екосистемний підхід у морському туризмі та рекреаційній діяльності

Ціль 15 «Збереження екосистем суші»	Забезпечення збалансованого використання природних лікувальних та рекреаційних ресурсів, збереження здатності природних комплексів до самовідтворення, запровадження оплатних екосистемних послуг у рекреаційно-туристичній сфері
Ціль 16 «Мир та справедливість»	Забезпечення безпеки туристів і рекреантів та захист їх законних прав та інтересів
Ціль 17 «Партнерство за ради стійкого розвитку»	Розвиток державно-приватного партнерства, розвиток міжнародної співпраці у туристично-рекреаційній діяльності; розширення зв'язків з міжнародними, регіональними та національними туристичними асоціаціями

Джерело: розроблено з використанням [39].

На нашу думку, реалізація стратегічних пріоритетів сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери на засадах інклюзивного зростання дозволить виявити можливості для забезпечення рівного доступу до ринків туристично-рекреаційних послуг, туристично-рекреаційних ресурсів і неупередженого регуляторного середовища для різних соціальних груп, формування механізмів забезпечення продуктивної зайнятості, збільшення доходів для відчужених груп і подолання бідності, вироблення нових підходів до споживання обмежених ресурсів і досягнення інклюзивного зростання у довгостроковій перспективі.

В основу формування стратегічних пріоритетів сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери на засадах інклюзивного зростання пропонуємо покласти наукові підходи до підвищення якості та вдосконалення системи конкурентних переваг туристично-рекреаційної продукції, раціонального використання туристично-рекреаційного потенціалу, розвитку регіональної інформаційної інфраструктури для використання туристично-рекреаційних послуг, формування та розвитку ефективних бізнес-моделей туристично-рекреаційної індустрії. Їх запровадження враховує європейський досвід щодо концептуальних положень і механізмів реалізації Стратегії розвитку туризму та курортів на період до 2026 року.

Загалом досягнення стратегічних цілей сприятиме підвищенню добробуту та якості життя населення, створить досить

широкі можливості для розвитку та успішної реалізації освітніх, культурних, професійних та інших потреб населення. Крім цього, громадяни отримують ефективну систему соціальних послуг та охорони здоров'я.

З огляду на світовий досвід реалізація стратегічних пріоритетів сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери на засадах інклюзивного зростання дозволить виявити можливості для забезпечення рівного доступу до ринків туристично-рекреаційних послуг, туристично-рекреаційних ресурсів і неупередженого регуляторного середовища для різних соціальних груп, формування механізмів забезпечення продуктивної зайнятості, збільшення доходів для відчужених груп і подолання бідності, вироблення нових підходів до споживання обмежених ресурсів і досягнення інклюзивного зростання у довгостроковій перспективі.

Враховуючи необхідність підвищення якості та вдосконалення системи конкурентних переваг туристично-рекреаційної продукції, збереження цілісності та забезпечення раціонального використання туристично-рекреаційних ресурсів в регіонах України, розширення можливостей та забезпечення рівного доступу до туристично-рекреаційних послуг усіх верств населення, збільшення рівня зайнятості у туристично-рекреаційній сфері, а також наявність позитивного міжнародного досвіду диверсифікації туристично-рекреаційної діяльності та створення ефективних бізнес-моделей сталого розвитку туристично-рекреаційної індустрії, *існуючий організаційно-економічний механізм розвитку туристично-рекреаційної сфери потребує удосконалення.*

Принциповим положенням цього є *втілення ідеї досягнення цілей сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери на основі запровадження принципів інклюзивного зростання та інтегрованого підходу до диверсифікації туристично-рекреаційної діяльності, збільшення рівня зайнятості й доступності послуг у туристично-рекреаційній сфері.*

Принципами інклюзивного зростання у туристично-рекреаційній сфері визначено:

– *доступність ресурсів та благ*, з огляду на таку властивість туристично-рекреаційного об'єкту, що характеризує можливість у оптимальний спосіб забезпечити доступ туриста та рекреанта до цього об'єкта, використання туристично-рекреаційних ресурсів, послуг, інших благ;

– *максимальне залучення населення до процесів розвитку*, що включає аналіз зацікавлених осіб у туристично-рекреаційній послугі та/або туристично-рекреаційній діяльності, оцінка впливу та важливості кожного з цих суб'єктів для процесу досягнення перспектив сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери;

– *розширення можливостей для особистого зростання*, що визначено глобальною мегатенденцією, та відображає вимоги усіх верств населення відносно нових та переглянутих угод про надання туристично-рекреаційних послуг, інтегрування та зосередження уваги на ефективному наданні численних послуг у туристично-рекреаційній сфері;

– *справедливий розподіл благ*, забезпечення доступу широких верств населення до якісних туристично-рекреаційних послуг і таких суспільних благ, які є важелем випереджаючого соціально-економічного зростання.

В основу удосконаленого організаційно-економічного механізму сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери на засадах інклюзивного зростання покладено використання відповідної нормативно-правової бази, що регламентує туристично-рекреаційну діяльність в Україні, її узгодження із нормативно-правовими актами Європейського Союзу, гармонізацію законодавства України у галузі туризму і рекреації з відповідними директивами і стандартами ЄС; розробку проектів законів та інших нормативно-правових актів щодо визначення правового режиму туристичних і рекреаційних ресурсів.

На нашу думку, *організаційно-економічний механізм сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери на засадах інклюзивного зростання* являє собою відкриту, динамічну інтегровану систему взаємодії суб'єктів і об'єктів туристично-рекреаційної індустрії,

спрямовану на досягнення цілей сталого розвитку на основі синергетичного ефекту від застосування методів й інструментів інклюзивного зростання у соціальній, економічній, екологічній сферах туристично-рекреаційної діяльності, що дозволяє досягнути дотримання соціальної справедливості, економічної ефективності та забезпечення екологічної сталості.

Взаємодія складових елементів запропонованого *організаційно- економічного механізму сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери на засадах інклюзивного зростання* націлена на досягнення поставлених орієнтирів у соціальній сфері сприятиме забезпеченню доступності туристично-рекреаційних послуг та залученню стейкхолдерів до процесу їх створення, регулювання та контролю якості; в економічній сфері – підвищенню рівня конкурентноспроможності, прозорості ринкових відносин, інвестиційної привабливості та збільшення прибутковості туристично-рекреаційної сфери; щодо покращення екологічної ситуації – підтримці стабільного стану екосистеми, охороні довкілля, запобіганню потенційного негативного техногенного впливу на навколишнє природне середовище.

Суб'єктами сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери нами визначено учасників ринку туристичних і рекреаційних послуг, населення і громаду, органи державної і місцевої влади, міжнародні організації тощо.

Нами запропоновано удосконалити організаційно-економічний механізм сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери *на міждержавному, національному та місцевому рівнях*, в основу якого покладено конкретизацію суб'єктів, об'єктів; визначення принципів, методів та інструментів.

Мегарівень реалізації організаційно-економічного механізму сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери формують об'єкти історико-культурної та/або природної спадщини транскордонного регіону; інституції та організації транскордонного співробітництва тощо.

Україна має спільні кордони з членами і кандидатами на вступ до Європейського Союзу, що викликає інтерес до країни як стратегічного партнера та сусіда. Тому потребують подальшого вивчення питання формування та виявлення чинників і пріоритетів активізації розвитку транскордонного ринку туристично-рекреаційних послуг в умовах європейської інтеграції. Ринок туристично-рекреаційних послуг є частиною світового ринку послуг, його видовим компонентом. Це сфера задоволення потреб населення в послугах, пов'язаних із відпочинком та оздоровленням тощо.

У програмах транскордонного співробітництва співпраця в галузі туризму і рекреації посідає одне з перших місць, адже туристична і рекреаційна діяльність для більшості регіонів є стратегічними сферами регіонального розвитку. Отже, необхідно створити відповідні умови для формування високоякісних національного та єврорегіональних туристичних і рекреаційних продуктів. Як зазначає Н. Павліха, «ефективне використання наявного туристично-рекреаційного потенціалу забезпечується через запровадження комплексного управління туристичними і рекреаційними ресурсами, туристичне районування, встановлення системи пріоритетів, як за видами туризму і рекреації, так і територіальних, максимального рівня розвитку туризму і рекреації в межах визначених територій через аналіз їх несучої ємності, гранично припустимих навантажень на об'єкти туристичних відвідувань та оцінки впливу туристично-рекреаційної діяльності на навколишнє середовище» [40].

Методом досягнення цільових орієнтирів сталого інклюзивного розвитку туристично-рекреаційної сфери на *мегарівні* пропонуємо розглядати *міжнародну кооперацію*, що представляє собою взаємодію двох або більше суб'єктів господарської діяльності, серед яких хоча б один є іноземним, при якій здійснюється спільна розробка або спільне виробництво, спільна реалізація туристично-рекреаційних послуг.

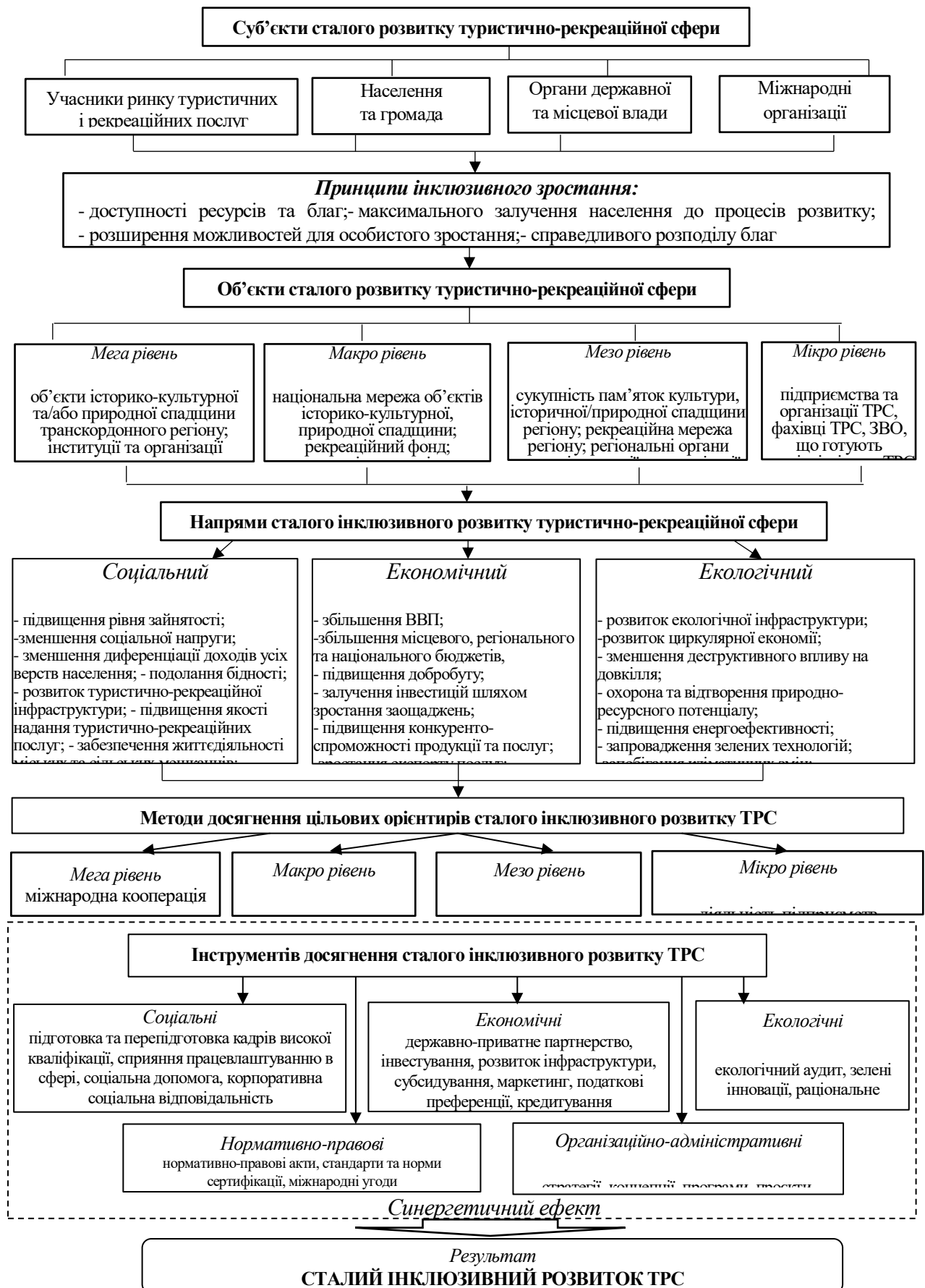

Рис. 4.1.15. Організаційно-економічний механізм сталого розвитку ТРС на засадах інклюзивного зростання*

* Побудовано авторами.

Слід зазначити, що в умовах пандемії COVID-19 туристично-рекреаційна сфера вимагає нових підходів і розвитку нових форм міжнародної кооперації, функціонування кооперацій, стратегічних альянсів, франчайзингових схем, віртуальних мереж, на основі розвитку державно-приватного партнерства, співробітництва спілок, союзів, приватного бізнесу, державних міністерств і відомств.

У свою чергу, макрорівень реалізації організаційно-економічного механізму сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери формують національна мережа об'єктів історико-культурної, природної спадщини; рекреаційний фонд; компетентні державні органи та інституції.

Інституціональне забезпечення організаційно-економічного механізму сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери на засадах інклюзивного зростання потребує створення Громадської колегії з туризму і рекреації при центральному органі виконавчої влади, із залученням представників громадських організацій; впорядкування діяльності наявних та створення нових спеціалізованих інституцій за окремими пріоритетними напрямками сталого інклюзивного розвитку туристично-рекреаційної сфери.

На *макрорівні* для досягнення перспектив сталого інклюзивного розвитку туристично-рекреаційної сфери формується і розробляється державна політика. Інституційні засади процесу сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери в Україні знайшли відображення у низці законодавчих та програмних документів, на які потрібно спиратися практично, а саме: Закони України «Про туризм», «Про курорти»; Постанови Верховної Ради України «Про підсумки парламентських слухань про стан та перспективи розвитку туризму в Україні»; Укази Президента України «Про день туризму», «Про Основні напрями розвитку туризму в Україні до 2020 року», «Про заходи щодо забезпечення реалізації державної політики у галузі туризму», «Про деякі заходи щодо розвитку туристичної та курортно-рекреаційної сфер України»; «Про затвердження Державної програми розвитку туризму», «Про затвердження

Порядку організації виїзду дітей за кордон на відпочинок та оздоровлення», «Про затвердження Положення про Державну службу туризму і курортів»; Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Стратегії розвитку туризму та курортів на період до 2026 року», «Про схвалення концепції Державної цільової програми розвитку туризму та курортів на період до 2022 року» та ін.

Мезорівень реалізації організаційно-економічного механізму сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери відбувається через сформовану регіональну політику. Вона покликана сприяти самодостатності і спроможності розвитку громад за допомогою реалізації проектів і програм розвитку туризму та рекреації в регіоні. При цьому об'єктом сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери виступає сукупність пам'яток культури, історичної/природної спадщини регіону; рекреаційна мережа регіону; регіональні органи влади, інституції та організації.

Мікрорівень – це підприємства та організації туристично-рекреаційної сфери, фахівці туристично-рекреаційної сфери, ЗВО, що готують спеціалістів для цієї сфери національного господарства. Відповідно методи досягнення цільових орієнтирів сталого інклюзивного розвитку транскордонної сфери є різними.

Вивчення досвіду Європейського Союзу показало, що регулювання з впровадження сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери здійснюється перш за все за допомогою таких господарських важелів, як «гроші (цільові бюджетні асигнування, субсидії та дотації на розвиток туристичної інфраструктури, збереження навколишнього середовища, культурної та історичної спадщини); податкові пільги і преференції, кредити, підтримка соціального туризму, стимулювання туризму в період «низького сезону» шляхом різного роду знижок, пільг тощо. Інвесторам надаються пільгові податкові режими і ставки амортизаційних відрахувань, зниження податку з обороту. У деяких країнах практикується звільнення від податку на прибуток в перші роки діяльності підприємств, а також зменшення податку на додану

вартість. Надаються також митні пільги (аж до звільнення від сплати мит) при ввезенні обладнання для готелів і туристичних транспортних засобів» [41, с. 164].

У вересні 2014 р. Україна ратифікувала Угоду про асоціацію з Європейським Союзом, і з цього моменту почався процес забезпечення ефективного виконання міжнародно-правових зобов'язань органами влади, уповноваженими в сфері європейської інтеграції. Стрижневим елементом Угоди є адаптація законодавства України до права ЄС. У цих умовах необхідною є гармонізація вітчизняного законодавства з законодавством ЄС, а також врахування особливостей законодавчих систем країн-сусідів Європейської Спільноти.

При розробці стратегії сталого інклюзивного розвитку туристично-рекреаційної індустрії як сфери національного господарства слід враховувати, що «у процесі залучення транснаціонального бізнесу до впровадження ключових атрибутів сталого розвитку у країнах світу центральна роль належить ООН, яка, зокрема, формує нормативно-правові основи для гармонізації економічних, екологічних і соціальних інтересів у межах діяльності ТНК. Серед найважливіших ініціатив ООН у цій сфері – Принципи відповідального інвестування, Глобальний договір і Фінансова ініціатива Програми ООН з навколишнього середовища, які об'єднують різних суб'єктів міжнародних економічних відносин у їх прагненні до сталого розвитку» [42, С. 4–14].

З врахуванням світового досвіду, в умовах ратифікації Угоди про асоціацію з Європейським Союзом, нами запропоновано п'ять груп інструментів забезпечення сталого інклюзивного розвитку туристично-рекреаційної сфери в Україні – це соціальні, економічні, екологічні, нормативно-правові, організаційно-адміністративні.

До соціальних інструментів віднесено:

– підготовка та перепідготовка кадрів високої кваліфікації у туризмі та рекреації, що обумовлено необхідністю удосконалення кадрового забезпечення та інклюзивному розвитку відповідної

сфери та сприяє підвищенню конкурентоспроможності вітчизняних туристично-рекреаційних послуг на міжнародному ринку,

– сприяння працевлаштування у туристично-рекреаційній сфері з метою підвищення якості життя громадян як узагальнюючого критерію сталого інклюзивного розвитку досліджуваної сфери, особливо найбільш незахищених верств населення (дітей, жінок, людей похилого віку); розвитку соціальної активності, підвищення рівня зайнятості населення;

– соціальна допомога з метою скорочення нерівності та бідності, вдосконалення системи соціального захисту усіх верств населення, задіяного до функціонування туристично-рекреаційної сфери;

– корпоративна соціальна відповідальність туристично-рекреаційного бізнесу, що охоплює запровадження принципів корпоративного управління, захисту прав людини, удосконалення трудових відносин, довкілля, проведення прозорих операційних практик, поліпшення відносин зі споживачами та розвиток громад загалом та сприяє досягнення перспектив сталого інклюзивного розвитку туристично-рекреаційної сфери;

Групу *економічних інструментів* досягнення сталого інклюзивного розвитку туристично-рекреаційної сфери в Україні формують:

- державно-приватне партнерство, що виступаючи важелем державного впливу на сталий розвиток туристично-рекреаційної сфери, сприяє мобілізації наявних внутрішніх та залученню необхідних зовнішніх ресурсів, розподілу ризиків між партнерами у туристично-рекреаційній індустрії;

– інвестування у туристично-рекреаційну сферу, що потребує формування сприятливого інвестиційного клімату та підвищення іміджу України на міжнародному ринку туристично-рекреаційних послуг, та на думку Мальської М. передбачає «розміщення капіталу інвесторів у туристичному бізнесі з метою одержання прибутку. Оскільки капітал є одним із головних факторів виробництва, можливості туристичної індустрії виробляти якісний туристичний

продукт (послугу) прямо залежать від обсягу капіталу, який інвестується [43, с. 420];

– розвиток туристично-рекреаційної інфраструктури, що передусім передбачає покращення матеріально-технічної бази туристичних та рекреаційних установ, розширення асортименту і підвищення якості туристично-рекреаційних послуг відповідно до світового рівня, модернізацію і розвиток інноваційної туристичної інфраструктури; освоєння нових видів і форм туристично-рекреаційної діяльності;

– субсидування, що являє собою фінансову чи іншу економічну підтримку у будь-якій формі, надання підприємствам туристичної і рекреаційної галузей державних гарантій за кредитами та прямих субсидії у зв'язку з епідемією коронавірусу, при чому розмір субсидій передбачається визначатися залежно від виду туристично-рекреаційної діяльності, розміру, обсягів втраченого під час кризи обороту та потреб для оздоровлення і запобігання ризиків;

– маркетинг туристично-рекреаційної діяльності, охоплює пошук покупців, визначення їх потреб, планування надання відповідних туристичних продуктів й рекреаційних послуг та їх реалізація, трансфер туристів та рекреантів до місця споживання, процеси ціноутворення, організації сервісного обслуговування туристично-рекреаційних об'єктів, організації реклами, розробки дієвої маркетингової стратегії;

– податкові преференції, тобто надання переваг оподаткування у туристично-рекреаційній сфері, що є поштовхом для розвитку цих сфер, та здійснюється за допомогою податкових механізмів підтримки для туризму, рекреації, креативних індустрій, суміжних сфер діяльності;

– кредитування, тобто створення механізму економічної підтримки сталого інклюзивного розвитку туристично-рекреаційної сфери шляхом залучення пільгового кредитування, здійснення часткової оплати вартості путівок до дитячих закладів оздоровлення та відпочинку за рахунок коштів державного та

місцевих бюджетів, а також коштів державних підприємств для сімей їх працівників та членів їх сімей, сприяти залученню професійних спілок, формування стимулюючих та заохочувальних механізмів.

Екологічними інструментами досягнення сталого інклюзивного розвитку туристично-рекреаційної індустрії як сфери національного господарства є:

– екологічний аудит, що представляє собою ефективну систему екологічного менеджменту та включає у себе незалежну оцінку дотримання у туристично-рекреаційній сфері визначених і обґрунтованих вимог в напрямку охорони довкілля при здійсненні туристично-рекреаційної діяльності, передбачає проведення оцінки екологічної безпеки обладнання, технологій, визначення потенційних збитків для навколишнього середовища від туристично-рекреаційної діяльності, а також моніторинг екологічних проблем і ризиків, визначення проблемних аспектів та розробка заходів по їх вирішенню, підготовка науково обґрунтованих рекомендацій екологічного характеру у туристично-рекреаційній сфері;

– зелені інновації, що покладено в основу формування зеленого імперативу сталого інклюзивного розвитку туристично-рекреаційної індустрії, передбачає систему екологічної сертифікації, маркування туристично-рекреаційних послуг, запровадження принципів та методичних підходів екологічного менеджменту у досліджуваній сфері;

– раціональне природокористування, що охоплює комплекс заходів та дій щодо охорони та відтворення природних туристичних і рекреаційних ресурсів, проведення екологічного моніторингу стану їх використання та споживання.

У свою чергу, до *нормативно-правових інструментів* сталого інклюзивного розвитку туристично-рекреаційної сфери в Україні нами віднесено:

– нормативно-правові акти, передбачають гармонізацію вітчизняного законодавства до законодавства Європейського Союзу, які є основними правовими вимогами до здійснення туристично-рекреаційної діяльності, щодо її ліцензування, сертифікації та стандартизації у цій сфері, формування договірних відносин у туристичному обслуговуванні й рекреації та налагодження партнерської співпраці у туристично-рекреаційній діяльності, надання гарантій майнової та особистої безпеки туристів і рекреантів;

– стандарти та норми сертифікації, що є важливими способами правового регулювання в у туристично-рекреаційній сфері та сприяє забезпеченню дотримання обов'язкових норм, правил, вимог якості та видів туристично-рекреаційних послуг, забезпечення екологічної безпеки; гармонізації стандартів, норм і правил з міжнародними стандартами, рекомендаціями, нормами і правилами, що стосуються вимог до об'єктів відвідування туристично-рекреаційних послуг;

– міжнародні угоди, укладання яких у туристично-рекреаційній сфері супроводжуються запровадженням міжнародних стандартів, передбачає розробку та реалізацію відповідного механізму торгівлі міжнародними туристичними і рекреаційними послугами, диверсифікації туристично-рекреаційної діяльності залежно від вимог і потреб міжнародного ринку туристично-рекреаційних послуг

Групу *організаційно-адміністративних інструментів* формують:

– стратегії розвитку туристично-рекреаційної сфери, які визначають сильні та слабкі сторони, пріоритети, та можливості досягнення перспектив сталого інклюзивного розвитку досліджуваної сфери;

– концепції запровадження бізнес-моделей туристично-рекреаційної діяльності, соціально відповідального підприємництва у цій сфері, дотримання принципів інклюзивного зростання та сталого розвитку;

– програми і проекти у туристично-рекреаційній сфері, що включає себе використання та запровадження на практиці проектного управління туристично-рекреаційної діяльності;

– диджиталізація у туристично-рекреаційній сфері, що являє собою запровадження і використання інтернет-технологій, цифрову трансформацію туристично-рекреаційного бізнесу, є одним із головних трендів суспільного розвитку тощо.

Підсумовуючи вище зазначене, в основу удосконаленого нами організаційно-економічного механізму сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери покладено конкретизацію суб'єктів, об'єктів; визначення принципів, методів та інструментів інклюзивного зростання. Взаємодія складових елементів запропонованого механізму націлена на досягнення поставлених орієнтирів у соціальній сфері, сприятиме забезпеченню доступності туристично-рекреаційних послуг та залученню стейкхолдерів до процесу їх створення, регулювання та контролю якості; в економічній сфері – підвищенню рівня конкурентноспроможності, прозорості ринкових відносин, інвестиційної привабливості та збільшення прибутковості туристично-рекреаційної сфери; щодо покращення екологічної ситуації – підтримці стабільного стану екосистеми, охороні довкілля, запобіганню потенційного негативного техногенного впливу на навколишнє природне середовище.

Одним із важливих завдань безпеки сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери на засадах інклюзивного зростання визначено створення умов для розвитку ефективних моделей туристично-рекреаційної індустрії. Умовою забезпечення цього виступає диверсифікація туристично-рекреаційної діяльності та створення ефективних бізнес-моделей сталого розвитку туристично-рекреаційної індустрії в умовах постпандемічної кризи. Туристично-рекреаційна діяльність сприяє диверсифікації економіки, створюючи галузі, що обслуговують її різні сфери, призводить до розвитку економічної інфраструктури країн, зростання валютних надходжень. Спираючись на різні джерела

статистичних даних, можна помітити, що сьогодні туристичний бізнес використовує приблизно 7 % світового капіталу, а частка туризму становить понад 10 % світової торгівлі товарами і послугами. При цьому число міжнародних туристів в усьому світі в середньому зростає на 6 % щорічно [44, с. 66].

Саме диверсифікація туристично-рекреаційної діяльності являє собою розширення сфери цієї діяльності та передбачає розподіл джерел отримання вигоди між декількома її видами, застосування інноваційного підходу до оптимізації процесів взаємодії у туристично-рекреаційній сфері, розробки інноваційних моделей туристично-рекреаційної індустрії.

На нашу думку, для забезпечення сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери як динамічної форми міжнародної торгівлі послугами та високорентабельної галузі національної економіки, необхідним є формування ефективних і раціональних взаємодій серед усіх учасників ринку туристичних і рекреаційних послуг на засадах комплексного підходу та системного вирішення питань розвитку альтернативних способів досягнення конкурентних переваг бізнесу від туристичної та рекреаційної діяльності. Це актуалізує необхідність розробки сучасних бізнес-моделей у туристично-рекреаційній сфері – концептуальних моделей розвитку туристично-рекреаційних компаній, спрямованих на збільшення їх прибутку [45].

В умовах нових глобальних викликів, коливання попиту та посилення конкуренції на ринку туристично-рекреаційних послуг, питання, які пов'язані з особливостями використання сучасних бізнес-моделей у туристично-рекреаційній сфері, потребують більш поглибленого і ґрунтовного дослідження.

Туристично-рекреаційна сфера є привабливою для суб'єктів господарювання, оскільки підприємницька діяльність в ній характеризується відносно невеликим стартовим капіталом, швидкістю його окупності, зростанням попиту на туристичні і рекреаційні послуги, високою рентабельністю.

Незважаючи на ресурсну забезпеченість, прийняті концепції, стратегії та програми розвитку туристично-рекреаційної сфери в Україні, не реалізованими залишаються безмежні потенційні туристичні та рекреаційні можливості країни на внутрішньому і зовнішньому ринку.

Серед основних причин, що стримують розвиток туристично-рекреаційної сфери в Україні, та обумовлюють зменшення в'їзного туристичного потоку, є: події, пов'язані з анексією Автономної Республіки Крим та повномасштабною війною на території Донецької та Луганської областей; недостатньо розвинута туристична та рекреаційна інфраструктура; фінансово-економічна криза, що загострилася останніми роками; втрата популярності туристичного напрямку; відсутність ефективної політики щодо просування туристичних та рекреаційних продуктів і туристичних напрямків; неефективна організація, управління туристичною і рекреаційною діяльністю; дефіцит якісного традиційного продукту.

За результатами аналізу експорту послуг України за статтею «Подорожі» визначено суттєве скорочення обсягів надходжень від іноземних туристів: з 2005 року з 3,125 млрд дол. до 1,6 млрд дол. у 2019 р., що становить майже 50 відсотків. Одночасно спостерігається збільшення показників імпорту послуг, при чому 73 відсотки витрат українців на поїздки за кордон припадає на країни Європейського Союзу, особливо зростають витрати трудових мігрантів.

Якщо у період з 2005 по 2009 роки сальдо сектору послуг за статтею «Подорожі» було позитивним (46 млн. дол.), то сьогодні воно набуло критичного значення (-6,7 млрд дол.).

Нові глобальні виклики, турбулентність туристично-рекреаційного ринку, коливання попиту, посилення конкуренції свідчать про необхідність розробки сучасних бізнес-моделей у туристично-рекреаційній сфері – концептуальних моделей розвитку туристично-рекреаційних компаній, спрямованих на збільшення їх прибутку.

Бізнес-модель «визначають як: аналітичну методику, що дозволяє зрозуміти процеси, завдяки яким компанія заробляє гроші; спосіб організації бізнесу в галузі, що відображає економічну логіку діяльності компанії та пояснює, як нові продукти, технології, організаційні новації створюють економічну цінність для споживачів, акціонерів, партнерів, як компанія отримує прибуток; спосіб, у який компанія створює цінність для клієнтів та отримує від цього прибуток» [46, с. 173].

Бізнес-модель як своєрідна логіка розвитку підприємництва на ринку туристично-рекреаційних послуг охоплює всю організаційну структуру підприємства туристично-рекреаційної сфери, визначає методи ведення ним бізнесу та дозволяє запропонувати споживачеві конкурентоспроможний національний туристичний і рекреаційний продукт. Вона розкриває способи, засоби та конфігурацію ресурсів, які застосовуються фірмою при відборі клієнтів, у процесі диференціації свого туристичного та рекреаційного продукту.

Слід відзначити, туристично-рекреаційна сфера відрізняється від інших видів діяльності специфікою в побудові ланцюга створення вартості. Цінність туристично-рекреаційної послуги відіграє ключову роль для споживача та забезпечується шляхом комплексного використання різноманітних видів ресурсів у мережевій взаємодії. У випадку відсутності хоча б одного з них знижується вартість кінцевого продукту, що обумовлює необхідність комплексного формування ланцюгів створення вартості у туристично-рекреаційній дестинації, тобто центру (території) із відповідними засобами обслуговування та послугами для забезпечення потреб туристів і рекреантів. Це пов'язане з питаннями забезпечення міжорганізаційних взаємодій за допомогою формування бізнес-систем, які орієнтовані на групу взаємозалежних учасників, взаємоузгодження їх інтересів та координації зусиль для досягнення загальної мети.

Аналіз підприємницької діяльності у туристично-рекреаційній сфері в Україні дозволив визначити такі сучасні форми бізнес-

моделей, як: мережеву туристично-рекреаційну структуру (корпорацію) на основі великої організації, що навколо себе інтегрує середні і малі фірми; мережу малих і середніх юридично самостійних туристичних і рекреаційних компаній; туристично-рекреаційну кластерну мережу, що формується географічно локалізованими взаємопов'язаними організаціями.

Формування будь-якої з форм бізнес-моделі відбувається за результатами аналізу способу створення, доставки, продажу, утримання цінності організацію; із врахуванням таких факторів, як бізнес-середовище, безпека, охорона здоров'я й гігієна, людські ресурси й ринок праці, ціни, інфраструктура, природні, культурні ресурси. Левковець О.М. визначила такі основні елементи будь-якої бізнес-моделі, які, на нашу думку, можуть виступати критеріями ефективності діючої бізнес-моделі, – це «цільові споживачі, ціннісну пропозицію, ланцюжок створення вартості, механізм (формула) отримання прибутку» [46].

Ринок туристично-рекреаційних послуг в Україні має переважно ознаки олігополістичної конкуренції. Йому характерною є діяльність мережевих структур на основі великих організацій (чисельність працюючих у яких від 300 до 800), – монополій, олігополій, компаній з одноосібним домінуванням, у руках яких сконцентрована уся туристично-рекреаційна інфраструктура.

Звернемо увагу, що процеси транснаціоналізації вітчизняного ринку туристично-рекреаційних послуг перебувають лише на стадії становлення. Світовий досвід свідчить, що саме транснаціональні корпорації на ринку туристично-рекреаційних послуг диктують основні вектори цінової, інформаційної, товарної політики. Вони мають вертикально інтегровану структуру, до складу яких входять авіалінії, готельні корпорації, туроператори, туристичні агенції, підприємства у сфері розваг та ін. О. Булатова, Я. Дубенюк називають три групи транснаціональних корпорацій, що діють у туристично-рекреаційній сфері (транснаціональні готельні корпорації («готельні ланцюжки»); транснаціональні туристичні транспортні корпорації (передусім, у сфері повітряного

транспорту); транснаціональні туроператорські корпорації (компанії, що переважно займаються формуванням «пекідж-турів»). При цьому, на думку авторів, «складність окреслення чіткої організаційної структури та узгодження туристичних «торговельних ланцюжків» особливо яскраво проявляється у випадку, коли материнська компанія володіє декількома транснаціональними готельними ланцюжками та здійснює капіталовкладення в різні сфери економічної діяльності: від ресторанного господарства, підприємств сфери розваг до готельного бізнесу» [47].

Формування транснаціональних корпорацій, для яких країною базування буде Україна, у туристичному, готельному та транспортному секторах може активізувати конкурентну боротьбу на відповідних ринках, сприяти підвищенню якості туристичних і рекреаційних послуг, розширенню їх асортименту.

Досвід країн, які позиціонують себе на ринку туристично-рекреаційних послуг, свідчить на домінуючій ролі малого і середнього бізнесу та сприятливому інвестиційному режимі його діяльності у туристично-рекреаційній сфері (запровадження фіскальних пільг, сприятлива регулятивна політика). Звернемо увагу на необхідність розширення на ринку туристично-рекреаційних послуг в Україні мережевої діяльності малих і середніх туристичних і рекреаційних компаній в Україні, туристичних операторів. Вони, на відміну від інших форм підприємницької діяльності, характеризуються відносно стабільними показниками, гнучкістю та мобільністю з точки зору запровадження різноманітних нововведень. Прикладами успішних бізнес-моделей їх Join Up , ANEX Tour, TEZ TOUR, Coral Travel, TUI Ukraine, тощо.

Диверсифікація видів туристично-рекреаційної діяльності охоплює запровадження сучасних бізнес-моделей сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери. Підтвердженням цьому є науковий погляд Нездоймінова С., Андрєєвої Н., які звертають увагу на те, що «господарська діяльність підприємства є досить багатогранною,

може бути запропонована досить велика кількість стратегічних альтернатив розвитку та економічного зростання підприємства в мінливих ринкових умовах, які спонукають до утримання існуючих та розширення нових масштабів діяльності господарюючих суб'єктів сфери туризму. В якості такої альтернативи може виступати *диверсифікація* як важливий напрямок управління функціонуванням підприємства та формування перспективних конкурентних позицій», «спосіб виживання у конкурентній боротьбі, вектор економічного зростання, стратегічна перспектива для зміцнення підприємством сегменту ринку та розширення останнім масштабів діяльності» [48, с. 111]. С. Нездоймінов, Н. Андреева вірно зазначають, що «у сучасних ринкових умовах з метою підтримання належного рівня конкурентоспроможності та масштабу діяльності, туристичне підприємство постійно має адаптуватися до впливу мінливих зовнішніх та внутрішніх чинників. Серед усіх існуючих та досліджуваних стратегій, що використовуються при адаптації підприємства, найбільш дієвою, на нашу думку, є *стратегія диверсифікації діяльності* підприємства. Ця стратегія може бути впроваджена та приносити позитивні результати як в період сталого економічного розвитку, так і під час кризових явищ, що дозволяє підприємству зберегти існуючі показники діяльності. Огляд досліджень та публікацій щодо науково-прикладних аспектів формування та впровадження стратегії диверсифікації діяльності підприємств, показує велику зацікавленість науковців та фахівців туристичного бізнесу до цієї проблематики» [48, С. 109].

Covid-пандемія спричинила поширення різноманітних онлайн-форматів розвитку туристичної індустрії. Серед них – віртуальний туризм (VR-туризм), тобто створення та проведення віртуальних турів найпопулярнішими світовими туристичними об'єктами за допомогою використання сучасної комп'ютерної техніки та комунікаційних мереж.

Звернемо увагу на доцільність застосування кластерної бізнес-моделі організації діяльності відповідних туристичних і

рекреаційних підприємств і інституцій. Вони представляють собою мережі просторово сконцентрованих в межах конкретної території суб'єктів господарювання, які використовують спільну спеціалізовану туристичну та рекреаційну інфраструктуру, локальні ринки праці та інші функціональні структури господарства. Використання цієї бізнес-моделі організації туристично-рекреаційної діяльності сприяє отриманню конкурентних переваг на ринку товарів, послуг, праці та капіталу; покращенню інвестиційної привабливості відповідної території; підвищенню конкурентоспроможності туристично-рекреаційних послуг.

У вітчизняній науковій літературі висвітлення проблеми формування та функціонування кластерів знайшло своє відображення в працях М. Войнаренка, Н. Внукової, Д. Лук'яненка, С. Мочерного, В. Новицького, Ю. Павленка, А. Поручника, В. Савченка, С. Соколенка та інших. Сутність транскордонних кластерів розглядали І. Бураковський, В. Геєць, В. Демченко, Н. Мікула, Ю. Пахомов. На нашу думку, *туристично-рекреаційний кластер* – це об'єднання взаємопов'язаних компаній, організацій та інституцій, що здійснюють діяльність на засадах партнерства і конкуренції, спеціалізуються у певних галузях, використовують спеціалізовану туристичну і рекреаційну інфраструктуру, характеризуються інноваційною діяльністю, що в сукупності дає можливість для отримання ефекту синергії. Це сформована та географічно локалізована сукупність підприємств туристичної та рекреаційної індустрії й інфраструктури, між якими склалися сталі вертикальні та горизонтальні зв'язки, що забезпечує створення конкурентоздатного туристичного та рекреаційного продукту.

Зацікавленими сторонами у функціонування туристично-рекреаційного кластеру виступають бізнес, влада, громадськість. Кожній з груп належать певні передумови, наявність яких дозволяє сформувати ефективний кластер. А поєднання цих інтересів спричинить зростання довіри та взаємодії між ключовими елементами структури кластерної мережі.

Кластерний підхід активно застосовується на сучасному етапі розвитку туристично-рекреаційної діяльності, що сприяє підвищенню її соціально-економічної ефективності, досягненню перспектив сталого інклюзивного розвитку досліджуваної сфери національного господарства.

Нами розглянуто доцільність та ефективність формування і розвитку сучасних бізнес-моделей територіально-галузевої кооперації у туристично-рекреаційній сфері на прикладі функціонування транскордонних туристично-рекреаційних кластерів, що дозволяє отримати конкурентні переваги на транскордонному ринку товарів, послуг, праці та капіталу, а також покращити інвестиційну привабливість відповідної прикордонної території для потенційних туристів і рекреантів [49].

Світовий досвід показує, що транскордонні туристично-рекреаційні кластери виступають інструментом активізації розвитку транскордонного співробітництва регіонів та раціонального використання їх соціально-економічного потенціалу.

Відзначимо, що проблеми розвитку туристично-рекреаційної діяльності в умовах транскордонного співробітництва є достатньо вивченими у науковій літературі, але не в повній мірі досліджено специфіку формування та розвитку транскордонних туристично-рекреаційних кластерів.

Н. Мікула, досліджуючи транскордонні кластери є одним із різновидів кластерних утворень – це групи незалежних компаній та асоційованих інституцій, які географічно зосереджені в транскордонному регіоні (розміщені по обидва боки кордону сусідніх держав); співпрацюють і конкурують; спеціалізуються в різних галузях, пов'язані спільними технологіями та навичками й взаємодоповнюють одна одну, що в підсумку дає можливість отримання синергетичних та мережених ефектів, дифузії знань і навиків. Особливістю транскордонних об'єднань є те, що їхні учасники розміщені в різних податкових, митних, законодавчих середовищах сусідніх країн, однак можуть мати спільні підприємства й організації, користуватися спільною

інфраструктурою та функціонують, насамперед, на транскордонних ринках [50, с. 228]. Бар'єрами в цьому випадку виступають кордони, що деякою мірою обмежують рух товарів, послуг, капіталу, робочої сили.

На нашу думку, транскордонний кластер – це об'єднання взаємопов'язаних компаній, організацій та інституцій, що знаходяться по обидва боки кордону (в транскордонному регіоні), здійснюють діяльність на засадах партнерства і конкуренції, спеціалізуються у певних галузях та часто характеризуються інноваційною діяльністю, що в сукупності дає можливість для отримання ефекту синергії.

Формування туристично-рекреаційних кластерів у транскордонних регіонах є актуальною формою співробітництва, що відкриває нові горизонти співпраці на нових засадах. Транскордонний туристично-рекреаційний кластер – це сформована та географічно локалізована сукупність підприємств туристичної та рекреаційної індустрії й інфраструктури, між якими склалися сталі вертикальні та горизонтальні транскордонні зв'язки, що забезпечує створення конкурентноздатного туристичного та рекреаційного продукту.

Необхідною умовою формування кластерних утворень в туристично-рекреаційній сфері є система принципів, на яких базуватиметься їх діяльність. І. Мовчан та І. Чучіна вказують на те, що основним принципом формування транскордонних кластерів є вибір пріоритетних напрямів науково-технічного й технологічного розвитку економіки, пошук територій з обліком наукового й інноваційного потенціалу об'єктів, привабливих для вирішення поставлених завдань [51, с. 291]. Крім цього, існують ще такі принципи формування кластерів в умовах транскордонного співробітництва регіонів [52]: відкритості (передбачає подолання замкнутості господарських комплексів економіки); взаємної відповідальності (ґрунтується на тому, що учасники мають право гарантії відповідальності та порядності співпраці один відносно одного); інноваційності (полягає у тому, що до складу інноваційного кластера, на відміну від традиційного розуміння,

обов'язково входять наукові та освітні заклади, які є локомотивами реалізації сучасної «економіки знань»); конкурентного партнерства (передбачає взаємовигідність інноваційної співпраці в транскордонному регіоні, зі збереженням конкуренції учасників); стримувань і противаг (проявляється у взаємозалежності учасників і одночасно їх повній фінансовій і юридичній незалежності).

Отже, передумовами розвитку кластерної моделі організації туристично-рекреаційної діяльності в регіоні виступають міжнародна економічна інтеграція, глобалізація та нарощення конкурентоспроможності, а також місцеві підґрунтя, такі як: відповідні можливості території, інтерес до об'єднання серед потенційних учасників, інституційна мотивація та інші також значною мірою визначають можливість формування та розвитку кластеру.

Охарактеризувати процеси формування та розвитку туристично-рекреаційних кластерів можна через внутрішні та зовнішні чинники. До позитивних внутрішніх факторів відносяться: процеси зростання зацікавленості усіх суб'єктів об'єднання у кластерних ініціативах і транскордонному партнерстві; наявність широкого потенціалу розбудови кластерів у основних галузях економіки прикордонних регіонів; велика кількість інформації щодо прикладів ефективного функціонування транскордонних кластерів; позитивний досвід України у формуванні та розвитку такого типу об'єднань на прикордонній території. З іншого боку, існують негативні умови, серед яких – відсутність програмно-цільових підходів та фінансової підтримки формування кластерів; недостатність знань щодо формування такого виду об'єднань, а також подальшого їх керування і регулювання; слабкість інститутів підтримки бізнесу затримують процес активного створення транскордонних кластерів в Україні.

Серед зовнішніх чинників позитивними є: швидкий розвиток європейської кластерної політики; активне формування транскордонних кластерів у сусідніх країнах; деяка фінансова підтримка з боку Європейського Союзу в рамках програмних заходів на території України; взаємний інформаційний обмін, зростання довіри. Але, разом з тим, у цьому плані існують і

негативні фактори: відсутність належного правового забезпечення діяльності кластерів; невизначеність політики центральних органів влади, спрямованої на розвиток кластерів у прикордонні. Отже, формування туристично-рекреаційних кластерів у транскордонних регіонах є актуальною формою співробітництва, яка відкриває нові горизонти співпраці на нових засадах.

Як показують результати аналітичного дослідження, туристично-рекреаційна сфера в Україні є достатньо диференційованою, представленою такими видами туристичних і рекреаційних послуг, як корпоративний туризм; туристичні подорожі з метою відпочинку і розваг; діловий туризм; релігійний туризм; лікувально-оздоровчий туризм; етнічний туризм; спортивний туризм; пригодницький (екстремальний) туризм; навчальний (освітній) туризм; науковий туризм; «зелений туризм» (сільський, агротуризм); екологічний туризм (екотуризм); морський туризм; міський туризм та ін. На думку С. Білої, «туристичні і рекреаційні послуги задовольняють базові потреби життєдіяльності людини, а саме: відпочинок – включно із екскурсіями, відвідуванням друзів та родичів; бізнес – ділові зустрічі, конференції; інші особисті потреби людини – освіту, релігійне паломництво, спортивні заходи, лікування тощо» [33].

Одними з нових і вигідних для України видів туризму є *корпоративний та діловий туризм*, який практикується поки що тільки у вигляді тренінгів, семінарів. Н. Корнілова, аналізуючи досвід організації ділового туризму в країнах світу, зазначила, що «у структурі ділових подорожей на європейському континенті переважають відрядження бізнесменів, конгресні тури, поїздки на виставки та ярмарки, інсентив-тури. Посідаючи перше місце в світі за кількістю в'їжджаючих туристів і видатків на діловий туризм, Європа проте поступово втрачає лідируючі позиції на цьому сегменті туристичного ринку. З підйомом в економіці, розширенням і зміцненням торговельних зв'язків багато країн міцнюють свої позиції на ринку ділового туризму» [53].

Звернемо увагу на необхідність активізації розвитку в регіонах України *лікувально-оздоровчого туризму*. Вітчизняні науковці дають визначення лікувально-оздоровчого туризму з точки зору

усталеної санаторно-курортної системи, яка зберіглася ще з радянських часів. У західній науковій літературі найчастіше використовують такі поняття як «health tourism», «medical tourism», «wellness & spa tourism». Порівняльна характеристика ринку лікувально-оздоровчих послуг України та країн Центральної Європи свідчить про те, що вітчизняний ринок має свої проблеми. І хоча за кількісними показниками об'єктів лікувально-оздоровчої діяльності Україна не поступається досліджуваним країнам, проте ми можемо констатувати їх незадовільний стан [54]. Саме спираючись на можливості використання досвіду країн Центральної Європи, серед перспективних напрямків розвитку лікувально-оздоровчого туризму в Україні можна виділити приваблення інвестицій у даний ринок, поліпшення державно-приватного партнерства, зведення нових закладів та повне переоснащення старих, вдосконалення та популяризацію системи медичного страхування населення, рекламну діяльність з просування лікувально-оздоровчого продукту та створення санаторно-курортного бренду [55].

У свою чергу, одним із шляхів збільшення туристично-рекреаційних потоків в Україні є розвиток *етнічного туризму*, який «передбачає вивчення культурних і побутових особливостей різних народів світу, а також є засобом, що використовується в багатьох країнах світу для підтримки економічного та культурного розвитку сільських регіонів і надання допомоги у збереженні культурної спадщини» [56].

Звернемо увагу на доцільність активізації розвитку *сільського зеленого туризму*. Як справедливо зазначають В. Герасименко, О. Михайлюк, «більшість рекреаційних центрів півдня України – малі міста і селища міського типу (Сергіївка, Генічеськ, Гола Пристань, Коблево, Скадовськ та інші), в яких через ряд причин в останні роки склалася несприятлива соціально-економічна ситуація. В першу чергу вона пов'язана із спадом в розвитку рекреації, низьким ступенем завантаження курортних комплексів, сезонністю їх функціонування, обмеженістю інших видів господарської діяльності в містах із статусом курортних, інтенсивним відтоком трудових ресурсів, низьким рівнем

заробітної плати, занепадом соціальної, інженерної та комунально-побутової інфраструктур. Державна туристична адміністрація України розробляє програму комплексного розвитку цих специфічних курортних територій, але багато що залежить від активності місцевих органів влади щодо залучення інвесторів чи рекламування своїх можливостей» [57].

За результатами проведених аналітичних досліджень було виявлено, що незважаючи на суттєве зменшення кількості агросадиб у 2014–2015 рр. порівняно з 2013 р., у 2015 р. спостерігається активізація розвитку сільського туризму, про що свідчать показники кількості розміщених осіб за 2015 р., які майже досягли рівня 2013 р. Тобто, кількість туристів, що бажають скористатися послугами суб'єктів підприємництва у сфері сільського зеленого туризму, зростає і пріоритетним є період літнього та зимового відпочинку, а також короткотривалий відпочинок, найчастіше, «вихідного дня». Проте існують певні розбіжності між офіційними та фактичними даними про діяльність підприємництва у сфері сільського зеленого туризму. Це пов'язано з тим, що внутрішні туристи не завжди користуються послугами туроператорів та турагентів, на відміну від виїзних туристів [58].

За результатами проведених аналітичних досліджень виявлено, що в Україні зростає попит на туристично-рекреаційні послуги суб'єктів підприємництва у сфері сільського зеленого туризму. Проте звернемо увагу на недостатній рівень його популяризації в Україні як на державному, так і на міжнародному ринках, оскільки інформація про функціонуючі садиби є недоступною для споживача через невміння власників пропагувати свій бізнес у сучасних ЗМІ (переважно через мережу Internet).

По-друге, як зазначають Т. Панюк, О. Лукомська, «недосконала законодавча база, відсутність державної інвестиційної політики у сфері сільського туризму та цілісної й комплексної системи управління і контролю за використанням туристично-рекреаційних ресурсів країни, ефективної системи захисту прав та інтересів туристів, забезпечення безпечних умов на об'єктах туристичних відвідувань та за напрямками туристичних

маршрутів, різне відомче підпорядкування туристичних та курортно-рекреаційних ресурсів тощо» [59].

У порівнянні з попередніми видами розвитку туристично-рекреаційної діяльності *освітній та науковий туризм* є відносним новим в Україні та передбачає активізацію соціальної мобільності, інтелектуальне та професійне зростання.

Окрім того, у сучасному глобалізованому світі стрімкими темпами розвивається *релігійний туризм*, який набуває нових форм і наповнюється новим змістом. Зокрема, «з кожним роком кількість туристів, охочих відвідати духовні і святі місця Україні збільшується з помітним приростом 10–15 % щорічно» [60], що пояснюється як релігійними мотивами туристів, так і туристичним інтересом до країни.

Пропонуємо диверсифікувати розвиток туристично-рекреаційну індустрію за такими видами, як діловий туризм; релігійний туризм; лікувально-оздоровчий туризм; етнічний туризм; спортивний туризм; пригодницький (екстремальний) туризм; навчальний (освітній) туризм; науковий туризм; «зелений туризм» (сільський, агротуризм); екологічний туризм (екотуризм); морський туризм; міський туризм та ін. Їх запровадження дозволить подолати негативні тенденції, створити сприятливі умови для розвитку сфери туризму й рекреації, перетворити її на високорентабельну, інтегровану у світовий ринок конкурентоспроможну сферу, що забезпечує прискорення соціально-економічного розвитку регіонів і держави в цілому, підвищення якості життя населення, популяризацію України у світі.

Кожна з розглянутих форм бізнес-моделей є способом організації бізнесу на ринку туристично-рекреаційних послуг [61]; висвітлює логіку діяльності компанії та процесів, завдяки яким компанія отримує прибуток; визначає, які нові туристичні та рекреаційні продукти, технології їх отримання, організаційні важелі створюють економічну цінність для споживачів, власників бізнесу, працівників, партнерів тощо.

Розвиток сучасних форм бізнес-моделей у діяльність туристично-рекреаційної сфери – мережевих туристично-рекреаційних структур на основі великої організації, що навколо

себе інтегрує середні і малі фірми; мережи малих і середніх юридично самостійних туристичних і рекреаційних компаній; туристично-рекреаційних кластерних мереж, в Україні є доцільним. При цьому важливим питанням лишається розробка та обґрунтування ефективних конфігурацій бізнес-моделей із врахуванням особливостей кожного конкретного підприємства, а також корпоративних бізнес-моделей на засадах системності та синергетики. Їх запровадження дозволить подолати негативні тенденції, створити сприятливі умови для розвитку сфери туризму й рекреації, перетворити її на високорентабельну, інтегровану у світовий ринок конкурентоспроможну сферу, що забезпечує прискорення соціально-економічного розвитку регіонів і держави в цілому, підвищення якості життя населення, гармонійний розвиток і консолідацію суспільства, популяризацію України у світі.

Розкриття змісту поняття та основних функцій бізнес-моделі у туристично-рекреаційній сфері дозволило визначити цінність туристично-рекреаційної послуги. Туристично-рекреаційна сфера відрізняється від інших видів діяльності за ознакою побудови ланцюга створення вартості. Нами запропоновано розвивати такі бізнес-моделі у туристично-рекреаційній сфері: мережеву туристично-рекреаційну структуру на основі великої організації, що навколо себе інтегрує середні і малі фірми; мережу малих і середніх юридично самостійних туристичних і рекреаційних компаній; туристично-рекреаційну кластерну мережу. Основними елементами бізнес-моделі є: цільові споживачі, ціннісну пропозицію, ланцюжок створення вартості, механізм отримання прибутку. Охарактеризовано фактори, що впливають на вибір бізнес-моделі розвитку туристично-рекреаційної сфери. Це бізнес-середовище, безпека, охорона здоров'я й гігієна, людські ресурси й ринок праці, ціни, інфраструктура, природні, культурні ресурси. Звернемо увагу на необхідність розширення на ринку туристично-рекреаційних послуг в Україні мережевої діяльності малих і середніх туристичних і рекреаційних компаній в Україні та туристичних операторів.

4.2. Організаційно-економічні засади сталого розвитку спортивно-оздоровчої сфери регіонів в умовах пандемії COVID-19

4.2.1. Концептуально-методичний підхід до забезпечення сталого розвитку спортивно-оздоровчої сфери регіону

Роль спорту у сприянні розвитку та миру відображено в підсумковому документі саміту ООН «Перетворення нашого світу: порядок денний у сфері сталого розвитку до 2030 року». Світовою спільнотою визнано, що спортивно-оздоровча сфера є стратегічно важливою для забезпечення соціально-економічного зростання, підвищення якості життя населення та досягнення перспектив сталого розвитку сучасних країн. Значимість розвитку спортивно-оздоровчої сфери набуває особливої ваги в період пандемії COVID-19, необхідності зміцнення здоров'я населення й поширення здорового способу життя.

Поряд із соціальними результатами у розвинутих країнах світу спортивно-оздоровча сфера є вагомою складовою економіки країн і регіонів, що забезпечує значні надходження до місцевих бюджетів. На сьогодні в Україні економічний потенціал фізичної культури та спорту нереалізований у повній мірі. За таких умов принципового значення набувають питання налагодження ефективних взаємодій між учасниками спортивно-оздоровчої сфери в регіонах України задля системного вирішення наявних проблем і досягнення не лише соціальних ефектів, але й отримання економічних вигод.

Враховуючи це, спектр стратегічних напрямів розвитку спортивно-оздоровчої сфери в Україні, визначений у Стратегії розвитку фізичної культури і спорту на період до 2028 року, потребує розширення та узгодження з глобальними рішеннями, доведення до рівня регіонів й окремих територіальних громад. Особливої актуальності набувають питання розробки концептуальних засад і рекомендацій щодо вдосконалення

організаційно-економічного забезпечення сталого розвитку спортивно-оздоровчої сфери регіонів України.

Теоретичні та прикладні положення сталого розвитку регіонів відображено у наукових працях Ю. Барського, І. Вахович, М. Войчука, В. Павлова, Н. Павліхи, І. Сторонянської, Н. Хомюк, І. Цимбалюк, С. Щеглюк. Значення фізичної культури та спорту у досягненні цілей сталого розвитку та підвищенні якості життя населення розкрито у роботах Н. Белікової, К. Богатирьова, Я. Вонсика, Є. Приступи, А. Цьося. Дослідження проблем формування механізмів управління спортивно-оздоровчою сферою, піднесення її економічної ролі здійснили такі вчені, як Ю. Леонова, О. Полінкевич, І. Стахів, М. Стегней та інші. Незважаючи на достатній методологічний базис наявних розробок, проблематика визначення стратегічних пріоритетів сталого розвитку спортивно-оздоровчої сфери регіону потребує поглибленого дослідження. Реформа децентралізації в Україні перенесла акценти розвитку спортивно-оздоровчої сфери на місцевий рівень. З огляду на це, постає необхідність наукового обґрунтування теоретико-методичних й практичних засад організаційно-економічного забезпечення сталого розвитку спортивно-оздоровчої сфери регіону.

Світова практика свідчить, що за державної підтримки та активного розвитку підприємницької діяльності спортивно-оздоровча сфера може давати значні соціально-економічні результати як для окремих регіонів, так і для держави у цілому. Досягнути цього неможливо без розробки продуманої, науково обґрунтованої концепції розвитку, яка б відповідала цілям сталого розвитку та була орієнтована на підвищення рівня життя й добробуту населення шляхом максимального його залучення до спортивно-оздоровчої діяльності, активізації підприємництва у цій сфері, доступності спортивно-оздоровчих послуг для різних верств населення.

Сучасні умови функціонування спортивно-оздоровчої сфери обумовлюють необхідність наукового обґрунтування нової

концепції її розвитку. Зважаючи на загальносвітові тенденції щодо визначення пріоритетів соціально-економічного зростання на основі розвитку та миру, в основу такої концепції має бути покладено дотримання принципів інклюзивного зростання й досягнення цілей сталого розвитку.

Ключовими завданнями сталого розвитку є забезпечення збалансованого розв'язання проблеми економічного, соціального, демографічного і духовного розвитку за умов збереження здатності природних екосистем до їхнього самовідтворення.

За визначенням ООН ключові індикатори сталого розвитку згруповані у 14 розділів: бідність, управління, здоров'я, освіта, демографія, природні катаклізми, атмосфера, земля, морські водні ресурси, питна вода, біорозмаїття, економічний розвиток, глобальне економічне співробітництво, моделі споживання та виробництва. Спортивно-оздоровча сфера, як складова частина економіки регіону, знаходиться у тісній взаємодії з навколишнім середовищем. Тому сьогодні, завдання подальшого розвитку спортивно-оздоровчої сфери полягає у зменшенні його негативного впливу на навколишнє середовище (забруднення стічними водами, сміттям в наслідок розбудови спортивної інфраструктури; вплив на культуру місцевих жителів та ін.). Урядами країн повинні бути прийняті обмеження й правові акти для мінімізації даних негативних наслідків [28].

У 2017 році Секретаріат Співдружності націй опублікував керівництво з підтримки внеску спорту в забезпечення сталого розвитку. Загалом було зацентровано на шести цілях, щодо досягнення яких спорт може сприяти найбільш ефективно.

Україна, як і інші країни-члени ООН, приєдналася до глобального процесу забезпечення сталого розвитку. Національні завдання, індикатори їх виконання, орієнтири розвитку України до 2030 року відповідно до Глобальних цілей відображено в Національній доповіді «Цілі сталого розвитку: Україна» [37]. Серед них варто виділити дві, досягнення яких значною мірою залежить від розвитку фізичної культури та спорту, – це ціль 3 «Міцне здоров'я і благополуччя» та ціль 8 «Гідна праця та економічне зростання».

Як зазначає О. Макарова, здоров'я – це універсальна цінність людства, а тому турбота про стан здоров'я населення є необхідною складовою благополуччя та сталого розвитку [37]. Ціль 3 «Міцне здоров'я і благополуччя» полягає в необхідності забезпечення здорового способу життя та добробуту людей будь-якого віку. Саме завдяки фізичній активності та регулярним заняттям спортом можна зменшити ризики ряду неінфекційних захворювань і покращити психологічний та соціальний стан здоров'я населення. Спортивно-оздоровча сфера безпосередньо впливає на перспективи досягнення цієї цілі, оскільки сприяє поширенню знань та практик щодо здорового способу життя, спонукає до відповідальної самозбережувальної поведінки, насамперед дітей та молоді, які займаються спортом [35].

Спорт, фізична активність і фізичне виховання визнані важливими факторами цілісної освіти, відтак можуть забезпечити досягнення Цілі № 4, яка стосується якісної освіти для всіх. Використання можливостей навчання на основі спортивних заходів може сприяти розвитку особистості та навичок, оскільки методи експериментальної неформальної освіти широко використовуються у спорті.

Ціль № 5 щодо гендерної рівності та розширення прав і можливостей жінок має багато аспектів у контексті спорту. Йдеться про забезпечення участі дівчат і жінок у спорті та спортивному лідерстві; викорінення усіх форм насильства щодо жінок у спорті, а також забезпечення рівного доступу й умов щодо задоволення потреб у руховій активності незалежно від статі.

Ціль № 8 передбачає забезпечення гідної праці та економічного зростання, що також може підтримуватись спортом. У розвинутих країнах світу спортивно-оздоровча індустрія давно вже визнана повноцінною складовою частиною економіки, що може забезпечити високі результати при ефективному управлінні та розвитку підприємницької діяльності. Спортивно-оздоровча сфера дає змогу розвитку особистості, створює умови для реалізації та пізнання власних можливостей, забезпечує умови суспільного прогресу. Стимулювання підприємництва у цій сфері реалізує можливості для самозайнятості населення, створення нових

робочих місць, сприяє безперервному, всеохопному та сталому економічному зростанню, продуктивній зайнятості та гідній праці для всіх.

Зробити міста та інші населені пункти інклюзивними, безпечними й стійкими можна завдяки підтримці спорту. Забезпечення можливостей для фізичної активності у відкритих та зелених насадженнях сприяє досягненню Цілі № 11. Проектування спортивних стадіонів може бути виконано на засадах сталості, зменшуючи вплив таких об'єктів на навколишнє середовище.

Спорт забезпечує досягнення Цілі № 16, сприяючи формуванню мирних й інклюзивних суспільств, забезпеченню доступу до правосуддя та побудові ефективних інклюзивних інституцій. Визнано, що міжкультурний характер спорту сприяє ліквідації насильства та підтриманню миру. Водночас у досягненні Цілі № 16, ключовим є недопущення нечесної спортивної боротьби із використанням допінгу, запобігання корупції та домовленостей у спортивній сфері. Вирішення цих питань вимагає належного врядування та практики захисту дітей у спортивних організаціях [39].

Україна активно включилась у процес просування до сталого розвитку. Для встановлення стратегічних рамок національного розвитку на період до 2030 року за ініціативи Міністерства економічного розвитку і торгівлі України проведено інклюзивний процес адаптації Цілей Сталого розвитку (ЦСР) до вимог і можливостей нашої країни [37]. Наразі надважливим є формування у населення розуміння значимості такої моделі, як сталий розвиток й особливості його регіонального управління.

Сталий розвиток передбачає покращення якості життя людей, зокрема рівня соціального та економічного забезпечення, створення екологічно сприятливішого середовища, підвищення безпеки життя та поліпшення стану здоров'я [5]. Актуальність концепції сталості регіонального розвитку в Україні посилюється у зв'язку з реформою децентралізації влади за якої особлива роль у розбудові спортивно-оздоровчої сфери, визначенні пріоритетів і шляхів досягнення поставлених цілей належить органам місцевого самоврядування та участі у цих процесах громадськості.

Інструментом досягнення сталого розвитку та ефективною моделлю соціального-економічного зростання є *інклюзивний (всеохопний) розвиток*. Інклюзія полягає у збільшенні ступеня участі всіх громадян соціуму в процесах економічного зростання. В останні роки дослідження інклюзивного розвитку досить часто піднімається у працях вітчизняних вчених. Так інклюзивний розвиток трактується як економічний розвиток на основі скорочення бідності та нерівності, який досягається шляхом максимальної участі населення у визначенні орієнтирів і забезпеченні зростання; надання рівних можливостей реалізації власного людського потенціалу для всього населення незалежно від соціально-економічних умов, статі, місця проживання, віросповідання, етнічних коренів тощо [15]. Розглядаючи інклюзивний розвиток регіону Цимбалюк І. О. розкриває його як розвиток економічної сфери шляхом збільшення ступеня залучення суб'єктів економіки до суспільно корисної діяльності, формування доступної інфраструктури регіону задля створення рівних можливостей особистісного розвитку та забезпечення справедливого розподілу отриманих результатів, що виступає передумовою соціального піднесення, зниження рівня диференціації населення й підвищення його добробуту [33]. Таким чином зазначимо, що інклюзивне зростання будується на поєднанні рівних можливостей і рівності доступу до благ, дає змогу відчутти результати кожному члену суспільства, охоплюючи всі сфери життя.

Інклюзивний підхід до розвитку спортивно-оздоровчої сфери полягає у забезпеченні доступності послуг для усього населення, зокрема тих осіб, які потребують особливої уваги через ризик соціального виключення. Послугами спортивно-оздоровчих закладів повинні мати змогу користуватися усі верстви населення. Для покращення ситуації у спортивно-оздоровчій галузі слід зацентувати увагу на державній підтримці закладів оздоровлення для дітей, впровадженні державних програм щодо розвитку інклюзивного спорту, забезпечення можливості доступу до спортивно-оздоровчих послуг малозабезпечених верств населення. Важливим є те, щоб при розбудові спортивно-оздоровчої сфери

регіону забезпечувалась гендерна рівність, відтак використання коштів місцевих бюджетів на основі гендерно-орієнтованого бюджетування дозволить задовольнити потреби у спорті та оздоровленні населення обох статей.

Отже, *сталий розвиток спортивно-оздоровчої сфери* можемо визначити як такий, що орієнтований на довгостроковий період, у процесі якого можливим є досягнення балансу в реалізації економічних, екологічних, соціальних і оздоровчих цілей розвитку з урахуванням інтересів усіх зацікавлених сторін (споживачів спортивно-оздоровчих послуг, громадських організацій спортивно-оздоровчого спрямування, суб'єктів господарювання що здійснюють діяльність у спортивно-оздоровчій і пов'язаній із нею сферах, місцеве населення, місцеві органи влади та органи місцевого самоврядування), на основі раціонального використання спортивно-оздоровчого потенціалу регіону і багатостороннього партнерства. Дотримання принципів сталого розвитку спортивно-оздоровчої сфери забезпечує зниження негативних наслідків для природного середовища та екологічної ситуації в регіоні та посилення екологічної результативності й соціального ефекту від розвитку фізичної культури та спорту в регіоні [35].

Важливою стратегічною задачею економіки регіону є створення ефективного виробничо-господарчого комплексу, який мав би потенціал збалансованого й стійкого розвитку. Вирішенню цієї проблеми може сприяти побудова нової концепції сталого розвитку спортивно-оздоровчої сфери в регіоні. Під концепцією сталого розвитку спортивно-оздоровчої сфери в регіоні розуміється система уявлень, яка визначає єдиний, загальний задум політики розвитку галузі, що ураховує стратегічні мети і пріоритети розвитку галузі, важливі напрямки і засоби реалізації визначених цілей. Концепція відображає позицію регіону відносно стратегії розвитку спортивно-оздоровчої галузі на довгострокову перспективу і включає конкретні заходи її реалізації [26].

Отже, реалізація концепції розвитку спортивно-оздоровчої сфери повинна базуватись на принципах, які передбачають досягнення цілей сталого розвитку, інклюзивного зростання та бути адаптованою до умов децентралізованого управління спортивно-оздоровчою діяльністю (рис. 4.2.1).

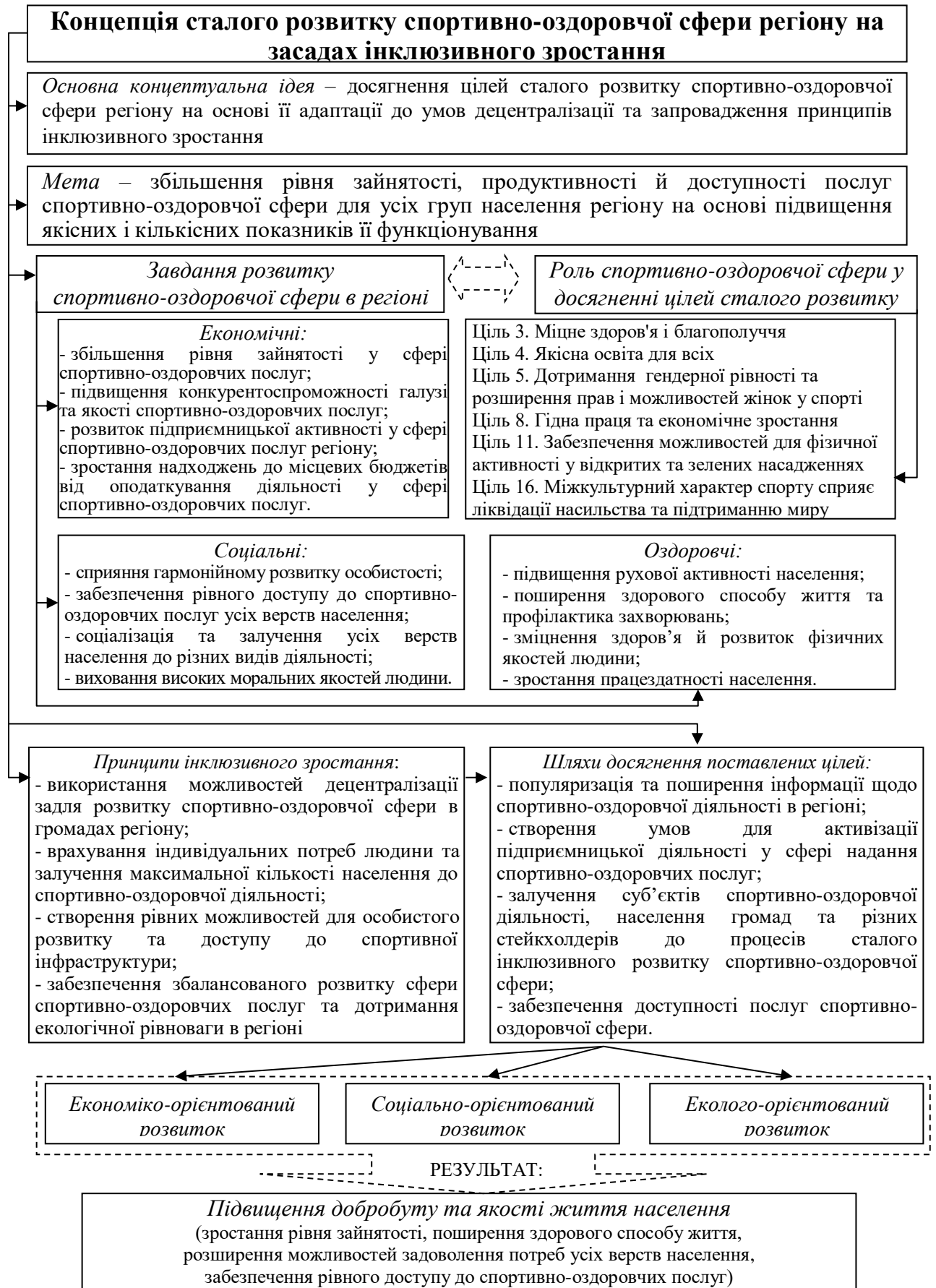

Рис. 4.2.1. Концепція сталого розвитку спортивно-оздоровчої сфери регіону на засадах інклюзивного зростання

*Розроблено авторами.

Стратегічною метою розробки концепції є визначення пріоритетів розвитку галузі, що забезпечує соціально-економічний розвиток регіону в цілому.

Деталізуючи завдання розвитку спортивно-оздоровчої сфери у відповідності до визначених цілей сталого розвитку можна виділити три основні її групи: економічні, соціальні та оздоровчі.

Економічні цілі розвитку спортивно-оздоровчої сфери реалізують у процесі розвитку підприємницької діяльності та комерціалізації спортивно-оздоровчих послуг. За сучасних умов підприємництво у спортивно-оздоровчій сфері є досить поширеною формою господарської діяльності на ринку спортивно-оздоровчих послуг розвинених країн.

Поряд із цим, соціально-економічне значення спортивно-оздоровчої сфери проявляється у підвищенні якості продуктивних сил суспільства. Сучасні дослідження показують, що у людей, які систематично займаються фізичною культурою і спортом, продуктивність праці вища. Плинність кадрів серед активних спортсменів значно нижча, ніж серед тих, хто не займається спортом, а трудова дисципліна значно вища, що сприятливо позначається на продуктивності праці та виробництві в цілому [29].

Залучення людей до спорту, особливо молоді, дозволяє знизити криміногенність у суспільстві, виховує морально-етичні цінності, дисциплінує та виховує толерантне ставлення до оточуючих.

У процесі спортивно-оздоровчої діяльності відбувається накопичення, систематизація та генерування нових знань і досліджень у сфері фізичної активності та оздоровлення суспільства.

Основним завданням фізичного виховання і спортивно-оздоровчих послуг лишається оздоровлення населення й підтримка його репродуктивних якостей. Позитивно впливаючи на стан здоров'я людини, спортивно-оздоровча сфера сприяє приросту найбільшої цінності суспільства – дієздатного населення, що, у свою чергу збільшує добробут самої держави.

Важливим у формуванні ефективної, адаптованої до сучасних умов і потреб соціально-економічного зростання концепції розвитку спортивно-оздоровчої сфери є визначення принципів, дотримання яких забезпечить сталість, всеохопність трансформації відносин у галузі та призведе до позитивних кількісних і якісних змін показників її функціонування. Відповідно до визначених пріоритетів запропонована концепція повинна базуватись на таких основних принципах:

- *принцип врахування умов децентралізації*: використання можливостей децентралізації задля розвитку спортивно-оздоровчої сфери в громадах регіону;

- *принцип інклюзивного розвитку*: врахування індивідуальних потреб людини та залучення максимальної кількості населення до спортивно-оздоровчої діяльності; створення рівних можливостей для особистого розвитку та доступу до спортивної інфраструктури;

- *принцип дотримання сталості розвитку*: збалансований розвиток сфери спортивно-оздоровчих послуг і дотримання екологічної рівноваги в регіоні.

Досягнути поставлених цілей можна шляхом проведення планомірної, комплексної системної діяльності в регіоні щодо:

- *популяризація здорового способу життя*: проведення інформаційно-роз'яснювальної роботи, спортивно-оздоровчих заходів; кадрове забезпечення сфери; поширення інформації в ЗМІ, проведення рекламних кампаній; популяризація фізичної культури та спорту, організація дитячих спортивних секцій у навчальних закладах та позааудиторній роботі;

- *створення умов для активізації підприємницької діяльності у сфері надання спортивно-оздоровчих послуг*: залучення максимальної кількості населення громади до спортивно-оздоровчої діяльності; надання податкових пільг задля підтримки розвитку підприємницької діяльності спортивно-оздоровчої сфери; створення ефективних бізнес-моделей розвитку сфери спортивно-оздоровчих послуг в умовах постпандемічної кризи;

- залучення максимальної кількості суб'єктів економіки до процесів сталого інклюзивного розвитку спортивно-оздоровчої сфери: налагодження співпраці між ОМС, владою, населенням громади, бізнесом й іншими стейкхолдерами спортивно-оздоровчої сфери; створення інклюзивних інститутів розвитку сфери; залучення населення до обговорення ключових питань розвитку спортивно-оздоровчої сфери; залучення суб'єктів спортивно-оздоровчої діяльності, населення громад та різних стейкхолдерів до процесів сталого інклюзивного розвитку спортивно-оздоровчої сфери; налагодження співпраці між учасниками ринку спортивно-оздоровчих послуг.

- забезпечення доступності послуг спортивно-оздоровчої сфери: розвиток інфраструктури, підвищення якості спортивно-оздоровчих послуг, врахування потреб людей з інвалідністю та максимальне задоволення потреб населення у спортивно-оздоровчій діяльності; залучення додаткових коштів на поліпшення спортивної інфраструктури та фінансування відповідних проектів і регіональних програм розвитку тощо.

Забезпечення розвитку спортивно-оздоровчої сфери регіону з дотриманням принципів інклюзивності дасть змогу збільшити рівень зайнятості у спортивно-оздоровчій сфері, сприятиме створенню нових робочих місць і забезпечить соціально-економічне зростання.

Покладаючи в основу концепції розвитку спортивно-оздоровчої сфери регіону в умовах децентралізації засади сталого інклюзивного зростання ми пропонуємо серед шляхів його досягнення визначити максимальне залучення громади до активних занять фізичною культурою і спортом; посилення продуктивної діяльності населення через підвищення його працездатності, розвиток підприємництва у сфері спорту та оздоровлення, що сприятиме самозайнятості й створенню робочих місць; інвестування у розвиток спортивної інфраструктури задля забезпечення доступності послуг спортивно-оздоровчої сфери; залучення членів громади та суб'єктів господарської діяльності

спортивно-оздоровчої сфери до прийняття рішень щодо визначення напрямів її розвитку у відповідності до потреб громади. Такий концептуальний підхід дозволить активізувати економічний розвиток регіону наслідки від досягнення якого будуть відчувати усі члени суспільства.

Отже, спортивно-оздоровча сфера України знаходиться на стадії формування та адаптації до децентралізованого управління. Проведена реформа перенесла акценти в регулюванні спортивно-оздоровчою сферою із державного на регіональний рівень, там самим актуалізуючи питання розробки концепції розвитку цієї сфери в регіонах у відповідності до потреб та можливостей окремих територій. Нові умови вимагають усвідомлення органами місцевого самоврядування важливості та економічного потенціалу спортивно-оздоровчої діяльності, розвиток якої дозволить отримати соціальний та економічний ефекти. Для ефективної реалізації запропонованої концепції сталого розвитку спортивно-оздоровчої сфери регіонів України важливим є розробка стратегії та організаційно-економічного механізму забезпечення сталого розвитку спортивно-оздоровчої сфери регіону на засадах інклюзивного зростання.

Методичний підхід до аналізу сталого розвитку сфери спортивно-оздоровчих послуг в регіонах.

Спортивно-оздоровча сфера посідає важливе місце у системі відтворення робочої сили, забезпечуючи відновлення і підтримку фізичних здібностей людини, та має вагоме значення у досягненні перспектив сталого розвитку. За умов ринкової економіки сфера спорту та оздоровлення є привабливим сектором для розвитку підприємницької діяльності, створення нових робочих місць і виробництва суспільно важливого продукту, що робить її невід'ємною ланкою сучасної економіки.

Реформа децентралізації змістила повноваження та відповідальність за координацію й стимулювання спортивно-оздоровчої діяльності на місцевий рівень. Водночас питання активізації розвитку галузі та зміна уявлень про те, хто і як має

здійснювати таке регулювання, поставлене досить гостро. Його вирішення потребує теоретичного осмислення і статистичного дослідження стану спортивно-оздоровчої сфери в регіонах, що актуалізує необхідність розробки відповідної комплексної методики задля визначення основних факторів впливу на її функціонування та розробки пропозиції щодо подальшого розвитку.

Вивчення сфери фізичної культури та спорту, визначення її соціальної та економічної ролі носить міждисциплінарний характер, а тому завжди були в центрі уваги вітчизняних та зарубіжних вчених із різних галузей. Традиційними й найбільш поширеними є дослідження фізіологічних, педагогічних і виховних аспектів занять фізичною культурою та спортом. Проте, за умов визначення пріоритетності сталого розвитку, засобом досягнення якого є розвиток фізичної культури і спорту, та проведення реформи децентралізації, яка посилила роль місцевих органів самоврядування, існує необхідність дослідження специфіки функціонування спортивно-оздоровчої сфери в регіонах. Розробка комплексної методики дасть змогу оцінити перспективи розвитку спортивно-оздоровчої сфери регіону, а також обґрунтувати прийняття адекватних управлінських рішень щодо покращання ситуації на місцях та в країні загалом.

За умов децентралізації значної ваги у функціонуванні спортивно-оздоровчої сфери набувають місцеві органи самоврядування, а центр розвитку фізичної культури, спорту та оздоровлення переміщується на рівень регіонів та громад. Розвиток спортивно-оздоровчої сфери в Україні потребує визначення регіональних особливостей задля їх врахування у процесі розробки стратегії її розвитку на місцевому рівні. Адже будь-який регіон країни вирізняється демографічною ситуацією та рівнем розвитку культури здоров'я населення, природно-кліматичними умовами, екологічною ситуацією, наявністю рекреаційних ресурсів, структурою зайнятості, рівнем оплати праці та інших доходів населення, методами регулювання з боку місцевих органів влади

що створює специфічні для регіону економічні, соціальні та природно-екологічні передумови для сталого розвитку спортивно-оздоровчої сфери.

Розвиток фізичної культури та заняття спортом сприймається як позитивна діяльність у першу чергу з двох причин. По-перше, спорт забезпечує можливості для фізичного розвитку та здоров'я, підтримки фізичної та психічної форми, гарного самопочуття, що відіграє важливу роль у профілактиці захворювань. По-друге – спорт виконує важливу освітню функцію, яка допомагає розвитку особистості. Через заняття спортом стверджуються культурні цінності та норми, він може розвивати почуття приналежності та надихати [18; 30; 41].

Сталий розвиток лежить в основі спорту. Він є одним із трьох стовпів Олімпійського порядку денного 2020 та стратегічної дорожньої карти майбутнього Олімпійського руху. Ефективне функціонування спортивно-оздоровчої сфери регіону в комплексі забезпечує досягнення економічних, соціальних й оздоровчих цілей, що відповідає орієнтирам сталого розвитку.

Протягом останніх двох десятиліть спорт та інші форми фізичної активності використовувались для досягнення цілей сталого розвитку та як інструмент миротворчих та миротворчих операцій в усьому світі в рамках так званого «спорту задля розвитку та миру» [2; 18; 41].

Потенціал спорту визнаний у Порядку денному сталого розвитку до 2030 року (пункт 37) [20], де відмічено зростаючий внесок спортивно-оздоровчої сфери у реалізацію розвитку та миру, пропаганді толерантності та поваги, розширення прав і можливостей жінок та молоді, людей та громад, а також цілей охорони здоров'я, освіти та соціальної інтеграції, що в комплексі сприяє досягненню сталого розвитку.

В Україні сталий розвиток фізичної культури і спорту визнаний одним із важливих векторів державної підтримки та напрямом діяльності місцевих органів виконавчої влади, місцевого самоврядування, що затверджено Постановою Верховної Ради

України «Про забезпечення сталого розвитку сфери фізичної культури і спорту в Україні в умовах децентралізації» від 19.10.2016 р. № 1695-VIII [22].

Законодавчо закріплено необхідність вжиття місцевими органами самоврядування заходів щодо створення умов для регулярної організованої рухової активності населення, збереження та розвитку мережі фізкультурно-оздоровчих закладів та налагодження державно-приватного партнерства як умови залучення різних верств населення до оздоровчого дозвілля; відновлення спортивної інфраструктури, забезпечення підтримки діяльності дитячих спортивно-оздоровчих таборів. Підтримка спортивних організацій в їх прагненні до сталого розвитку набуває особливої актуальності в середовищі після COVID-19.

Досягнути окреслених завдань можливо шляхом збільшення видатків з місцевих бюджетів на розвиток спортивно-оздоровчої сфери регіону, створення центрів фізичного здоров'я населення «Спорт для всіх» з урахуванням можливостей і потреб регіонів; надання фінансової підтримки з місцевих бюджетів громадським організаціям фізкультурно-спортивної спрямованості; проведення інформаційно-просвітницької роботи та популяризації здорового способу життя засобами соціальної реклами тощо [22]. На сьогодні у багатьох громадах уже прийняті та реалізуються програми розвитку фізичної культури та спорту, а питання зміцнення здоров'я населення передбачені їх статутами та визначені як пріоритетні напрями діяльності громад.

Визначення ефективності заходів щодо активізації фізичної культури, спорту та оздоровлення в регіонах задля своєчасного коригування політики місцевих органів самоврядування щодо її підтримки потребує систематичного моніторингу спортивно-оздоровчої сфери. Аналіз сталого розвитку спортивно-оздоровчої сфери в регіонах України може бути здійснений, насамперед, за допомогою оцінки показників рівня розвитку спортивно-оздоровчої інфраструктури, економічної активності населення у цій галузі,

отриманих соціальних ефектів від розвитку культури здоров'я та рухової активності, екологічної ситуації в регіоні.

Чинники розвитку спортивно-оздоровчої сфери. Рівень культури здоров'я визначається передумовами, що характерні як для країни в цілому, так і притаманні окремій особистості. Зокрема, В. Л. Назарук у своїх працях вирізняє п'ять складових формування культури здоров'я: фізичну (біологічну), психофізіологічну, соціальну, духовну та інформаційну [17, с. 180–182]. Автор вважає, що саме ці групи мають важливий та безпосередній вплив на формування культури здоров'я студентів, на збереження і зміцнення індивідуального здоров'я, на рівень розвитку загальної культури особистості та росту професійної майстерності.

Значної ваги педагогічним умовам у формуванні культури здоров'я надає у своєму дослідженні О. Кубович, виділяючи поряд із суб'єктивним показником, який відображає особистісні характеристики окремої людини, умови організації навчально-виховного процесу, а саме, змісту освіти, конкретизації завдань, оптимальний вибір форм і методів навчання, формування різних методик занять із фізичного виховання [14, с. 220].

Низка науковців застосовують більш детальний підхід до диференціації умов і чинників, які визначають рівень культури здоров'я студентської молоді. Зокрема, А. П. Халайцян виокремлює сім типів передумов, які в тій чи іншій мірі визначають здоровий спосіб життя та формування особистої культури здоров'я: соціальні, педагогічні, економічні, медичні, індивідуальні, екологічні, географічні [32, с.24].

Спираючись на опрацьовану літературу та інформаційні ресурси, варто зауважити, що загалом, усі наведені передумови формуються під впливом середовища діяльності та життя людини. Залежно від рівня та опосередкованості його впливу на особистість передумови формування культури здоров'я можна згрупувати на передумови мікрорівня, мезорівня та макрорівня.

До мікрорівня належать чинники, що закладені у людині – її здібності, фізичний стан, уже набуті знання, вміння та переконання, які можна розподілити на особистісні та медичні. Особистісними передумовами є: ставлення до власної фізичної підготовки, відношення до здоров'я, відмова від шкідливих звичок, ведення здорового способу життя, бажання застосовувати засоби фізичної культури та спорту повсякденні. А також медичні чинники: стан здоров'я, рівень здоров'я, схильність до захворювань, спадковість.

До мезорівня належать чинники зовнішнього середовища, що здійснюють безпосередній вплив на формування особистості. До цієї групи варто віднести суспільні чинники – відносини в сім'ї, наявність друзів, спілкування у ВУЗі (студенти, викладачі), соціальний статус та економічне становище, спілкування на вулиці, інформаційний простір тощо. Значна вага серед передумов мезорівня, які визначають рівень формування культури здоров'я належать педагогічним чинникам, організації навчально-виховного процесу у ВУЗі, а саме: зміст та кількість часу відведеного на проходження предмету фізичне виховання, рівень компетентності викладача з питання формування культури здоров'я, позааудиторна робота (самостійна, клубна), збалансоване навчальне навантаження, матеріально-технічне забезпечення спортивної бази ВУЗу.

Передумови макросередовища визначаються зовнішніми чинниками опосередкованого впливу. Зовнішні чинники можна поділити на географічні (кліматична зона, рельєф місцевості), екологічні (хімічний склад атмосфери, хімічний склад води у водоймах, зовнішній радіаційний фон, якість продуктів харчування у регіоні), демографічні (кількість та природній рух населення), культурні (традиції, звичаї) економічні, політичні тощо. Тобто, чинники, що визначають ситуацію в країні та регіоні проживання.

Таким чином, згідно нашого дослідження, передумови розвитку спортивно-оздоровчої сфери поділяються на три групи, залежно від рівня середовища, що їх визначають. Подальшого вивчення потребують питання, пов'язані з формуванням у студентів умінь і навичок виховання культури здорового способу життя; вивчення зарубіжного досвіду організації формування мотиваційно-ціннісних орієнтацій студентів, ставлення їх до власного здоров'я [36].

Задля комплексної оцінки необхідним є застосування різних методів – як формалізованих, в основі яких лежать аналітичні залежності (методи економічної статистики, математико-статистичні та економетричні методи), так і неформалізованих – метод експертних оцінок, формування системи показників і аналітичних таблиць) [24].

У процесі дослідження сталого розвитку спортивно-оздоровчої сфери регіону доцільно використовувати загальноприйняті в економічній науці методи: діалектичний, пізнання – для розкриття сутності та особливостей спортивно-оздоровчої послуги; системно-структурного аналізу – для визначення структури та динаміки показників розвитку сфери спортивно-оздоровчих послуг в Україні; статистичний та графічний – для оцінки зміни показників продуктивності та доданої вартості за витратами виробництва суб'єктів господарювання сфери спортивно-оздоровчих послуг в Україні.

Прогнозування кількості суб'єктів господарювання сфери спортивно-оздоровчих послуг та продуктивності їх діяльності здійснюється на основі методів кореляційного аналізу та екстраполяції [40].

Досить часто використовуваним, а відтак і виправданим є метод інтегральної оцінки. Він передбачає розрахунок інтегрального індексу та розробку формалізованої регресійної моделі для визначення тісноти взаємозв'язку та величини впливу основних факторів на розвиток досліджуваного об'єкту. Застосування цього методу задля оцінювання сталого розвитку спортивно-оздоровчої сфери регіонів надасть можливість визначити її стан, основні фактори, а також на основі інтегрального показника здійснити рейтингове оцінювання галузі у різних регіонах країни.

Для оцінки сталого розвитку спортивно-оздоровчої сфери регіонів пропонуємо сформувати математичну модель, яка б відображала вплив визначених передумов на рівень інтегрального показника.

Методика побудови інтегрального індикатора включає такі етапи:

1. визначення вхідного переліку абсолютних та відносних показників, що характеризують спортивно-оздоровчу сферу регіону із врахуванням сталості її розвитку;

2. відбір, систематизація відібраного переліку кількісних показників та їх групування відповідно до напрямів сталого розвитку;

3. приведення значень відібраної системи часткових показників до уніфікованої форми у вимірюванні змінних;

4. розрахунок часткових критеріїв та інтегрального індексу сталого розвитку спортивно-оздоровчої сфери регіону,

5. здійснення бальної оцінки та проведення якісного аналізу стану спортивно-оздоровчої сфери регіонів України.

Перспективи сталого розвитку фізичної культури, спорту та оздоровлення визначаються комплексом передумов, що склались у конкретному регіоні, так і в країні в цілому. Враховуючи досягнення перспектив сталості такого розвитку пропонуємо здійснити групування та проаналізувати дію чотирьох груп передумов:

- організаційно-правових, що формують законодавчу основу розвитку галузі та організаційні можливості його досягнення;

- природно-екологічних, які є суб'єктивно-об'єктивними, оскільки відображають вихідні можливості розвитку окремих видів спорту, що зумовлюються наявністю необхідних природно-кліматичних умов (наприклад, для розвитку лижного спорту сприятливим є наявність гірської місцевості із відповідними умовами) так і станом екології, що більшою мірою є наслідком діяльності людини;

- економічних – у розвинутих регіонах досягнення економічного ефекту від капіталізації спортивно-оздоровчої сфери та розвитку підприємництва у цій галузі є значно вищими, аніж у регіонах із низькими доходами;

- соціально-демографічні – кількість та структура населення, частка молоді, що зазвичай є більш фізично активною, рівень розвитку культури здоров'я – також є тими чинниками, що можуть

як сприяти, так і стримувати зацікавленість населення до занять спортом, відповідно визначаючи ефективність та темпи сталого розвитку спортивно-оздоровчої сфери в регіоні.

Вплив передумов, які склались у конкретному регіоні, на сталий розвиток спортивно-оздоровчої сфери можна шляхом побудови регресійної моделі, яка дає можливість кількісно оцінити величину цього впливу, визначити основні фактори та обґрунтувати пропозиції щодо активізації розвитку галузі.

На рис. 4.2.2 представлена запропонована методика оцінювання, що об'єднує систему критеріїв та статистичних показників його побудови.

Враховуючи те, що всі індикатори та параметри, які формують індекси, входять до моделі вимірюються за допомогою різних фізичних величин, мають різні інтерпретації, змінюються в різних діапазонах та мають різну спрямованість, необхідно привести їх до нормованого (стандартизованого) виду за наступними формулами. При цьому вважаємо, що вони будуть вимірюватися за N-бальною шкалою, де $N=1$.

Якщо показник X_j є стимулятором, тобто його зв'язок з відповідним індикатором розвитку спортивно-оздоровчої сфери прямий (чим більше значення X_j , тим кращий стан підсистеми), то його стандартизоване значення I_j розраховується за формулою:

$$I_j = \frac{X_j - X_{min}}{X_{max} - X_{min}}, \quad (4.2.1)$$

де X_{min} – мінімальне значення j-го показника, а X_{max} – максимальне значення j-го показника.

Якщо показник X_j є дестимулятором, тобто його зв'язок з відповідним індикатором розвитку спортивно-оздоровчої сфери є обернений (чим більше значення X_j , тим стан підсистеми гірший). Його стандартизоване значення I_j розраховується за формулою:

$$I_j = 1 - \frac{X_j - X_{min}}{X_{max} - X_{min}}, \quad (4.2.2)$$

де X_{min} – мінімальне значення j-го показника, а X_{max} – максимальне значення j-го показника.

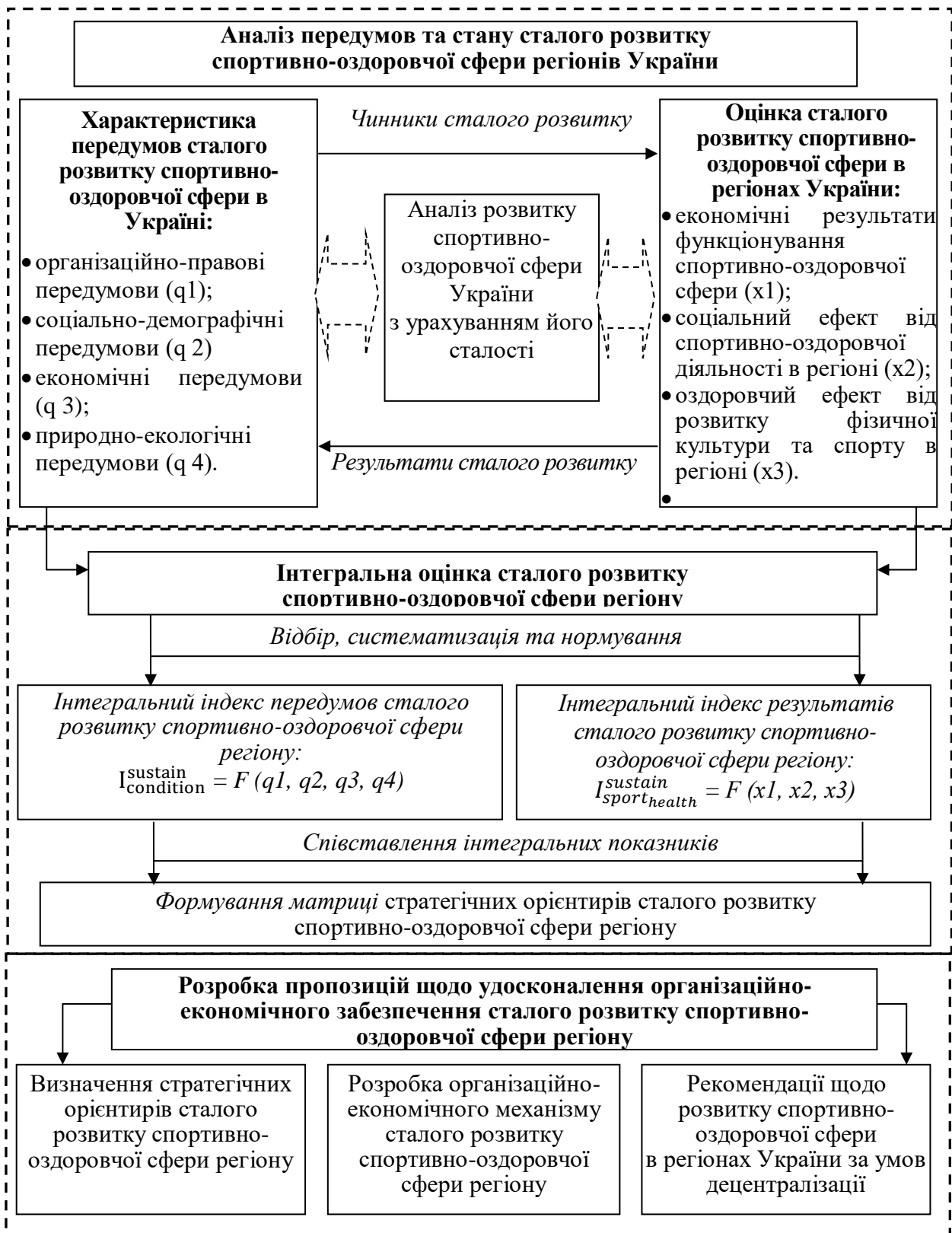

Рис. 4.2.2. Методика оцінки сталого розвитку спортивно-оздоровчої сфери регіону

* Розроблено автором.

Така нормалізація забезпечує порівнюваність індикаторів, значення яких коливатимуться у діапазоні від 0 до 1. Найгірші значення індикаторів сталого розвитку спортивно-оздоровчої сфери відповідатимуть числовим значенням близьким до 0, а найкращі – будуть наближатися до 1.

Практична значимість запропонованої методики оцінювання сталого розвитку спортивно-оздоровчої сфери полягає у формуванні наукового підґрунтя для визначення стратегічних перспектив сталого розвитку спортивно-оздоровчої сфери регіону, формування організаційно-економічного механізму та розробки рекомендацій щодо розвитку спортивно-оздоровчої сфери в регіонах України за умов децентралізації.

Результати оцінювання можуть бути використані для обґрунтування відповідних пропозицій з питань регіонального розвитку для центральних органів виконавчої влади, обласних та міських державних адміністрацій. Дослідження сталого розвитку спортивно-оздоровчої сфери регіону надасть можливість відповідним державним інститутам точніше виявляти здобутки і проблеми в їх розвитку, визначати пріоритети і цільові показники для кожного з регіонів, конкретизувати заходи, спрямовані на розвиток фізичної культури, спорту та оздоровлення.

Досягнення цілей сталого розвитку неможливе без забезпечення активної діяльності в галузі фізичної культури та спорту, системи оздоровлення населення, організації активного дозвілля, адже формування здорової нації й відновлення продуктивності робочої сили є необхідною ланкою у всьому ланцюгу макроекономічного процесу.

Важливість досягнення цілей сталого розвитку та вагома роль спорту у цьому процесі доводить необхідність розробки комплексної методики оцінки сталого розвитку спортивно-оздоровчої сфери регіону. В основу запропонованої методики покладено систему показників, які характеризують: розвиток спортивно-оздоровчої інфраструктури, економічні результати й соціальний ефект функціонування галузі, екологічні умови в регіоні. Отримання достовірної оцінки сталого розвитку спортивно-оздоровчої сфери в регіоні є важливим елементом здійснення управління органами місцевого самоврядування, оскільки за умов децентралізації саме на них покладається основна відповідальність за забезпечення сталого розвитку фізичної культури, спорту та оздоровлення.

4.2.2. Оцінка сталого розвитку спортивно-оздоровчої сфери в регіонах України

Зважаючи на розглянуті передумови розвитку спортивно-оздоровчої сфери в Україні можна зауважити наявність регіональних особливостей, що обумовлені як соціально-економічним розвитком окремих регіонів, так і її екологічною ситуацією, наявністю сприятливих природно-кліматичних умов для розвитку окремих видів спорту. Наступним етапом оцінки є аналіз результатів впливу визначених умов та функціонування спортивно-оздоровчої сфери в регіонах із врахуванням сталості її розвитку.

Відповідно до запропонованої у роботі методики, для проведення аналізу сталого розвитку спортивно-оздоровчої сфери в регіонах відібрані показники, які характеризують економічну ефективність підприємницької діяльності спортивно-оздоровчої сфери, соціальний розвиток регіону в наслідок її функціонування та оздоровчий ефект для населення. Третя група показників тісно пов'язана із екологічною ситуацією та є тією особливістю, що визначає сталий вектор розвитку галузі за умов гармонійної взаємодії людини і природи.

Економічний ефект сталого розвитку спортивно-оздоровчої сфери регіонів виникає при здійсненні спортивно-оздоровчої діяльності, тобто при виробництві, розподілі, обміні, споживанні спортивно-оздоровчої продукції та обумовлюється підвищенням ефективності підприємницької діяльності, зростанням продуктивності праці; розвитком цифрових й інформаційних технологій, підвищенням доступності інформації про спортивно-оздоровчі послуги, що в комплексі відображає підвищення рівня життя населення.

Одним із основних економічних показників, що характеризують ефективність діяльності є валова додана вартість. Згідно методології Державної служби статистики України фізична культура і спорт згідно КВЕД віднесено до секції «Мистецтво, спорт, розваги та відпочинок», дані щодо виробництва валової доданої вартості якої наведено у таблиці 4.2.1.

Таблиця 4.2.1.

**Валова додана вартість спортивно-оздоровчої сфери
та суміжних видів діяльності в регіонах України**

(у фактичних цінах)

Регіони	млн грн					частка регіону у загальному обсязі, %				
	2015	2016	2017	2018	2019	2015	2016	2017	2018	2019
Україна	12357	13554	17376	20375	24053	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Вінницька	262	294	412	512	615	2,1	2,2	2,4	2,5	2,6
Волинська	177	191	245	311	369	1,4	1,4	1,4	1,5	1,5
Дніпропетровська	556	885	927	1055	1292	4,5	6,5	5,3	5,2	5,4
Донецька	523	654	824	989	988	4,2	4,8	4,7	4,9	4,1
Житомирська	183	210	296	356	416	1,5	1,4	1,7	1,7	1,7
Закарпатська	187	213	324	418	504	1,5	1,6	1,9	2,0	2,1
Запорізька	315	351	472	522	629	2,5	2,6	2,7	2,6	2,6
Івано-Франківська	231	276	367	522	601	1,9	2,0	2,1	2,6	2,5
Київська	353	390	666	894	1164	2,9	2,9	3,8	4,4	4,8
Кіровоградська	136	170	189	281	343	1,1	1,3	1,1	1,4	1,4
Луганська	114	160	309	376	389	0,9	1,2	1,8	1,8	1,6
Львівська	544	620	860	947	1295	4,4	4,6	5,0	4,6	5,4
Миколаївська	216	253	397	410	493	1,7	1,9	2,3	2,0	2,0
Одеська	501	620	762	939	1167	4,1	4,6	4,4	4,6	4,9
Полтавська	285	328	486	577	689	2,3	2,4	2,8	2,8	2,9
Рівненська	199	216	268	345	390	1,6	1,6	1,5	1,7	1,6
Сумська	195	220	293	387	456	1,6	1,6	1,7	1,9	1,9
Тернопільська	172	178	226	338	392	1,4	1,3	1,3	1,7	1,6
Харківська	684	748	1203	1162	1582	5,5	5,5	6,9	5,7	6,6
Херсонська	187	208	269	376	451	1,5	1,5	1,6	1,8	1,9
Хмельницька	209	213	250	344	415	1,7	1,6	1,4	1,7	1,7
Черкаська	254	251	346	418	491	2,1	1,9	2,0	2,1	2,1
Чернівецька	146	157	177	240	265	1,2	1,2	1,0	1,2	1,1
Чернігівська	206	206	268	390	471	1,7	1,5	1,6	1,9	2,0
м. Київ	5522	5542	6540	7266	8186	44,7	40,9	37,6	35,7	34,0

**Побудовано автором за даними [7].*

Як видно з наведених даних продуктивність спортивно-оздоровчої діяльності характеризується суттєвою регіональною диференціацією. До областей, у яких рівень продуктивності галузі є досить високим, належать Київська, Львівська, Дніпропетровська,

Харківська, Одеська, тоді як найгірші показники відмічаються у Чернівецькій, Кіровоградській та Волинській областях (рис. 4.2.3).

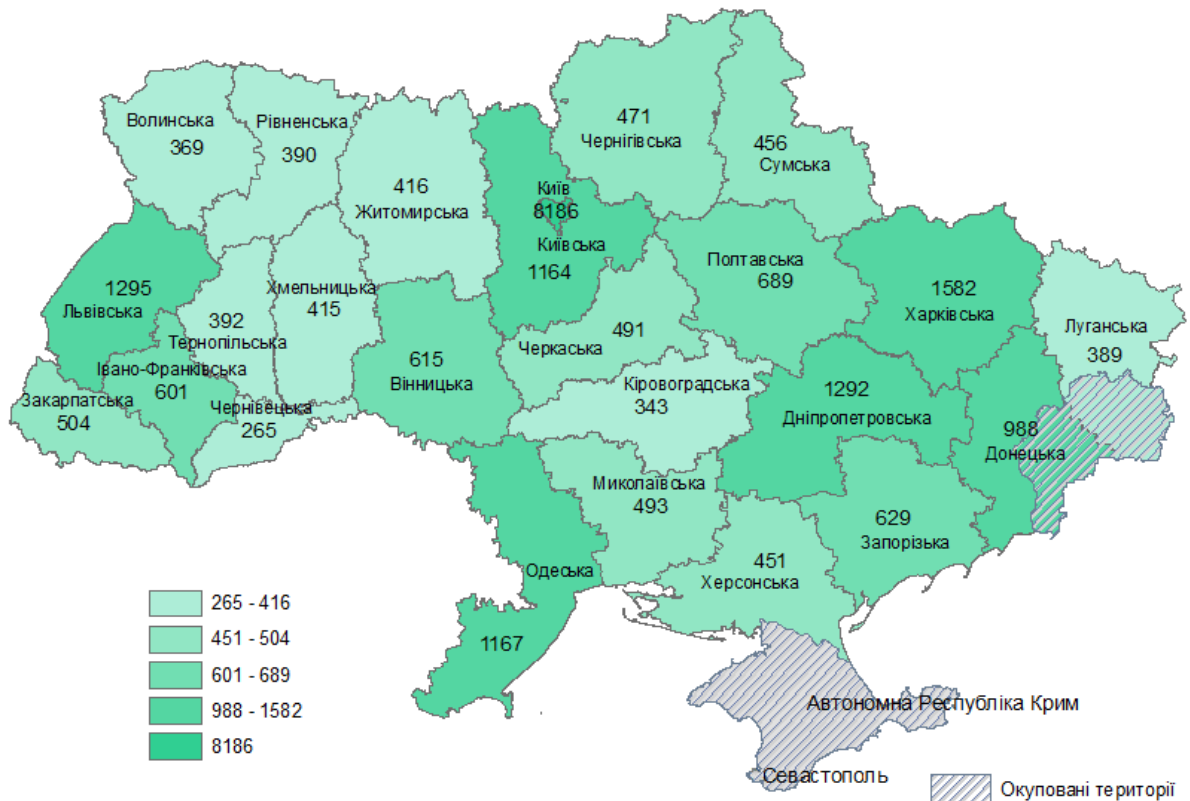

Рис. 4.2.3. Валова додана вартість мистецтва, спорту, розваг та відпочинку у 2019 році, (у фактичних цінах)

*Джерело [7, с.90].

Загалом спортивно-оздоровча сфера в Україні не належить до економічно значимих галузей, про що свідчить мала частка обсягу випуску цієї галузі. В середньому по Україні цей показник становив 0,5 %. Аналізуючи обсяг випуску спортивно-оздоровчої у суміжних до неї видів діяльності можна відмітити, що у промислово розвинутих районах її рівень нижчий, тоді як в регіонах із відносно низьким рівнем індустріалізації частка цієї галузі більш висока, що свідчить про пряму залежність спортивно-оздоровчої сфери від структури економіки регіону та екологічної ситуації, що підкреслює її значимість для сталого розвитку (табл. 4.2.2).

Таблиця 4.2.2.

**Частка обсягу випуску сфери мистецтва, спорту,
розваги та відпочинку в загальному обсязі регіону**

(у фактичних цінах, % до підсумку)

Регіони	2015	2016	2017	2018	2019
Україна	0,5	0,5	0,5	0,5	0,5
Вінницька	0,3	0,3	0,3	0,3	0,3
Волинська	0,4	0,4	0,4	0,4	0,4
Дніпропетровська	0,2	0,3	0,2	0,2	0,2
Донецька	0,3	0,4	0,3	0,4	0,4
Житомирська	0,4	0,4	0,4	0,4	0,4
Закарпатська	0,5	0,6	0,6	0,7	0,7
Запорізька	0,2	0,2	0,3	0,2	0,3
Івано-Франківська	0,4	0,4	0,5	0,5	0,6
Київська	0,2	0,2	0,3	0,3	0,4
Кіровоградська	0,3	0,3	0,3	0,4	0,4
Луганська	0,4	0,4	0,8	0,8	0,8
Львівська	0,5	0,5	0,5	0,4	0,5
Миколаївська	0,3	0,4	0,4	0,4	0,4
Одеська	0,4	0,4	0,4	0,4	0,5
Полтавська	0,3	0,2	0,3	0,3	0,3
Рівненська	0,4	0,4	0,4	0,5	0,5
Сумська	0,4	0,4	0,4	0,5	0,5
Тернопільська	0,5	0,5	0,4	0,5	0,6
Харківська	0,4	0,4	0,5	0,4	0,5
Херсонська	0,5	0,4	0,4	0,5	0,6
Хмельницька	0,4	0,3	0,3	0,4	0,4
Черкаська	0,4	0,3	0,4	0,3	0,3
Чернівецька	0,6	0,6	0,5	0,6	0,6
Чернігівська	0,4	0,4	0,4	0,5	0,5
м. Київ	1,0	0,8	0,7	0,7	0,7

**Побудовано автором за даними [7].*

Прослідкувати рівень розвитку спортивно-оздоровчої сфери регіонів в динаміці дають можливість індекси обсягу випуску та валової доданої вартості створеної у галузі. Так найбільш несприятливим за період дослідження був 2015 рік, коли майже в усіх регіонах України відбулось скорочення обсягу наданих послуг наданих суб'єктами сфери мистецтва, спорту, розваг і відпочинку. Цей рік був початком активної фази реалізації реформи

децентралізації, за якої фінансування розвитку спортивно-оздоровчої сфери було значної мірою віддане у юрисдикцію місцевого самоврядування, однак за нових умов місцева влада не надавала підтримки індустрії спорту, надаючи фінансову перевагу вирішенню поточних економічних проблем (табл. 4.2.3).

Таблиця 4.2.3

Індекси фізичного обсягу випуску та доданої вартості сфери мистецтва, спорту, розваг та відпочинку в регіонах України

(у цінах попереднього року, %)

Регіони	Індекси фізичного обсягу випуску					Індекси фізичного обсягу валової доданої вартості				
	2015	2016	2017	2018	2019	2015	2016	2017	2018	2019
Україна	87,7	101,5	100,9	101,8	102,8	87,0	98,4	100,7	102,0	104,5
Вінницька	87,9	104,2	105,0	107,4	103,0	87,4	97,7	104,1	107,8	104,7
Волинська	81,7	101,7	92,9	108,5	105,4	81,2	97,7	94,8	108,2	107,4
Дніпропетровська	102,6	108,9	102,2	101,9	104,0	101,6	103,4	104,4	101,6	105,8
Донецька	72,9	110,4	104,5	103,9	91,9	71,8	108,0	103,7	104,5	93,3
Житомирська	86,4	106,4	98,9	107,7	103,1	86,2	98,4	98,6	106,8	103,9
Закарпатська	91,9	104,7	103,8	109,9	103,8	91,4	98,4	104,7	109,3	104,8
Запорізька	98,1	101,5	102,2	99,7	102,9	97,3	98,1	101,4	99,8	103,1
Івано-Франківська	84,4	108,1	98,7	109,1	101,4	83,9	100,0	99,3	109,3	101,9
Київська	97,1	104,2	104,5	112,0	103,1	96,6	95,2	104,4	111,7	104,9
Кіровоградська	78,8	103,5	95,8	114,9	103,5	78,7	97,8	97,1	113,8	105,3
Луганська	43,1	114,1	111,3	101,2	88,7	43,0	100,9	110,6	101,0	90,7
Львівська	90,1	105,6	113,1	96,2	107,2	89,4	101,3	111,8	99,0	109,2
Миколаївська	81,2	108,7	107,2	97,0	102,8	80,7	104,2	108,3	98,0	103,4
Одеська	84,6	110,8	99,7	109,4	103,9	84,1	107,2	99,7	108,3	104,9
Полтавська	100,5	102,8	107,7	98,9	102,7	100,4	97,2	107,0	97,5	103,5
Рівненська	88,3	103,2	96,5	107,9	101,6	88,3	95,5	98,1	108,2	102,9
Сумська	84,0	104,5	94,1	109,9	100,6	83,6	98,5	95,0	107,5	101,8
Тернопільська	85,7	101,1	92,2	112,2	105,2	85,0	94,2	94,9	111,9	105,0
Харківська	90,7	99,8	107,2	95,0	102,7	90,1	100,6	108,4	95,6	104,6
Херсонська	90,1	100,3	93,2	112,4	100,2	90,3	96,3	95,2	109,3	102,7
Хмельницька	85,9	101,2	92,3	112,9	104,7	85,1	92,3	93,9	110,0	105,5
Черкаська	90,1	98,1	100,5	97,9	103,3	88,7	95,3	101,2	99,7	105,0
Чернівецька	81,1	103,4	91,9	112,5	102,3	80,0	97,3	94,9	110,7	104,6
Чернігівська	88,9	100,0	92,9	112,8	103,1	88,1	94,7	94,2	109,3	104,4
м. Київ	88,5	97,6	99,0	97,8	103,9	88,0	96,4	97,8	98,5	106,4

*Побудовано автором за даними [7].

У 2019 р. економічна ситуація в галузі дещо вирівнялась і набула позитивної динаміки. Скорочення обсягів випуску та

валової доданої вартості відбулось лише у Донецькій та Луганській областях, причинами чого стала складна політична ситуація у цих регіонах (рис. 4.2.4).

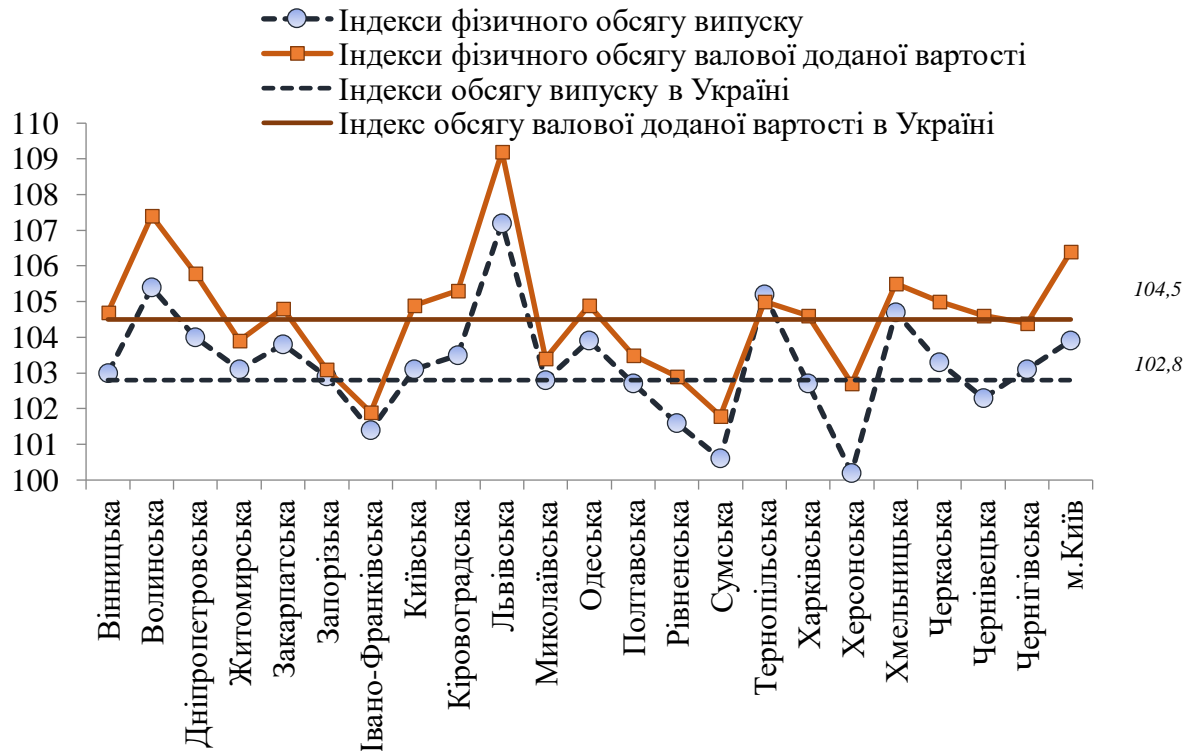

Рис. 4.2.4. Динаміка показників економічного розвитку спортивно-оздоровчої сфери та пов'язаних із нею видів діяльності регіонів України в 2019 р.

*Побудовано за даними [7].

До показників, що характеризують соціальний ефект від сталого розвитку спортивно-оздоровчої сфери регіону віднесемо рівень зайнятості та кваліфікацію суб'єктів спортивно-оздоровчої діяльності.

Найбільша чисельність зайнятих у сфері спорту та пов'язаних із нею видів діяльності прослідковується у м. Києві, а також Харківській, Київській та Одеській областях. Найнижчі показники – на Волині та Закарпатській областях (табл. 4.2.4).

Таблиця 4.2.4

**Кількість зайнятого населення у сфері спорту
та пов'язаних із нею видах діяльності**

(у віці 15–70 років; тис. осіб)

Регіони	2017	2018	2019	2017	2018	2019
Україна	1013,6	995,4	974,2	199,8	196,9	197,6
Вінницька	43,2	41,7	40,1	5,2	5,7	5,7
Волинська	27,1	26,4	25,5	4,1	4,0	4,0
Дніпропетровська	83,3	80,9	77,0	11,9	10,6	10,7
Донецька	43,4	42,9	40,4	8,7	9,1	9,1
Житомирська	33,4	32,2	32,0	5,8	5,8	5,8
Закарпатська	28,5	28,1	27,9	4,2	3,9	4,1
Запорізька	46,0	45,5	44,5	8,6	8,6	8,5
Івано-Франківська	36,6	36,2	36,0	7,5	7,4	7,3
Київська	58,6	57,1	57,0	12,7	12,8	12,9
Кіровоградська	26,3	26,2	26,0	5,6	5,7	5,6
Луганська	15,2	15,0	14,9	2,6	2,6	2,6
Львівська	73,6	71,8	69,6	12,7	12,5	12,3
Миколаївська	26,1	25,8	24,9	4,8	4,8	4,7
Одеська	57,6	57,6	57	12,4	12,2	12,5
Полтавська	40,2	39,6	38,1	6,3	6,3	6,3
Рівненська	31,4	31,2	30,7	7,0	6,8	6,7
Сумська	30,8	30,1	28,7	4,7	4,7	5,3
Тернопільська	28,6	27,4	27,1	6,1	6,0	6,0
Харківська	69,0	68,8	67,9	15,0	14,8	15,1
Херсонська	25,1	24,6	23,9	7,7	7,7	7,7
Хмельницька	32,4	32,2	32	5,2	5,1	5,0
Черкаська	35,7	35,5	35,3	5,1	5,0	4,9
Чернівецька	23,3	22,8	22,2	4,1	3,8	3,6
Чернігівська	32,4	32,1	31,1	7,0	6,7	6,6
м. Київ	65,8	63,7	64,4	24,8	24,3	24,6

**Побудовано автором за даними [8, с. 69].*

За показниками державної статистичної звітності станом на 01 січня 2019 року в Україні у сфері фізичної культури і спорту працювало 70135 штатних працівників, з яких майже 48,9 % – працівники закладів освіти, 21 % – тренери з видів спорту; 8,4 % – працівники позашкільних навчальних закладів, дитячо-юнацьких спортивних шкіл усіх типів, шкіл вищої спортивної майстерності, центрів олімпійської підготовки, закладів вищої освіти із специфічними умовами навчання (крім тренерів з видів спорту);

2,6 % – працівники структурних підрозділів з питань фізичної культури і спорту усіх рівнів (у тому числі 29% працівники ОТГ, сіл, селищ, міст, працівники спортивно-оздоровчих товариств), 2,8 % працівників спортивних споруд, 2 % працівників фізкультурно-спортивних товариств, 0,2 % працівників відокремлених підрозділів національних спортивних федерацій, 3,4 % спортсменів-інструкторів з видів спорту, 10,7 % інших працівників закладів, установ, організацій сфери фізичної культура і спорту.

Таблиця 4.2.5.

Працівники сфери фізичної культури і спорту у 2019 р.

Регіон	Осіб на 10 тис осіб населення регіону			З них мають спеціальну освіту, % працівників		
	2017	2018	2019	2017	2018	2019
Україна	15,67	15,79	15,67	77,86	77,17	76,33
Вінницька	15,70	16,03	15,04	80,28	80,70	80,35
Волинська	18,77	18,71	20,21	88,88	86,03	84,97
Дніпропетровська	18,75	18,77	18,87	74,34	73,52	77,59
Донецька	6,58	6,80	7,18	66,31	67,67	65,60
Житомирська	19,20	19,66	19,30	53,01	52,61	55,29
Закарпатська	12,63	12,95	13,27	78,10	75,14	71,49
Запорізька	18,11	18,71	18,44	72,28	70,85	70,62
Івано-Франківська	18,13	17,89	17,55	70,56	73,63	73,07
Київська	17,76	18,64	18,44	74,73	71,69	72,17
Кіровоградська	16,02	16,18	15,86	81,23	81,03	79,73
Луганська	4,62	4,76	4,79	74,78	71,96	73,61
Львівська	16,75	16,21	16,00	91,49	86,57	86,32
Миколаївська	18,22	18,22	18,29	89,13	92,13	86,01
Одеська	16,01	16,96	16,04	76,75	84,03	80,45
Полтавська	14,71	14,19	14,57	75,06	73,06	79,66
Рівненська	17,92	18,16	17,93	85,54	84,37	84,16
Сумська	17,64	18,30	18,14	81,33	80,96	79,79
Тернопільська	15,68	15,90	16,07	85,27	82,55	80,78
Харківська	16,02	16,99	14,90	78,62	80,88	71,87
Херсонська	18,52	19,56	21,41	78,33	76,46	71,78
Хмельницька	20,74	19,92	19,89	62,66	63,31	63,71
Черкаська	14,23	14,49	13,85	83,66	79,86	79,29
Чернівецька	15,09	15,10	14,85	80,35	79,59	78,82
Чернігівська	19,42	19,87	20,19	76,93	73,47	78,32
м. Київ	20,86	19,03	19,40	85,39	82,61	80,77

* Побудовано за даними [31].

Із загальної кількості фізкультурних кадрів 77 % мають спеціальну вищу освіту з фізичної культури і спорту. У сфері фізичної культури і спорту із 978532 спортсменами проводять заняття 32457 тренерів, у тому числі 9269 тренерів з видів спорту, тренерів-викладачів, викладачів, які проводять заняття у спортивних клубах. 20815 тренерів мали спеціальну вищу освіту з фізичної культури і спорту. У дитячо-юнацьких спортивних школах (ДЮСШ) працювало 11480 тренерів-викладачів (станом на 01.02.2019), що становило орієнтовно 75 % від загальної кількості усіх штатних тренерів. У спеціалізованих дитячо-юнацьких школах олімпійського резерву (СДЮШОР) працювало 7084 тренерів-викладачів (табл. 4.2.6).

Таблиця 4.2.6

Показники тренерів-викладачів, що працюють у дитячих спортивних школах та школах олімпійського резерву за 2018 рік

Регіон	Кількість тренерів, усього	У т.ч. штатні	%	із загальної кількості штатних тренерів віком:					
				до 30 років	%	30-60 років	%	60 та старші	%
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Вінницька	709	396	55,9	82	20,7	240	60,6	74	18,7
Волинська	447	270	60,4	48	17,8	190	70,4	32	11,9
Дніпропетровська	1402	940	67,0	132	14,0	618	65,7	190	20,2
Донецька	831	514	61,9	79	15,4	317	61,7	118	23,0
Житомирська	542	281	51,8	55	19,6	183	65,1	43	15,3
Закарпатська	478	251	52,5	60	23,9	155	61,8	36	14,3
Запорізька	829	571	68,9	88	15,4	372	65,1	111	19,4
Ів.-Франківська	717	487	67,9	130	26,7	298	61,2	59	12,1
Київська	938	560	59,7	95	17,0	379	67,7	86	15,4
Кіровоградська	507	264	52,1	59	22,3	164	62,1	41	15,5
Луганська	305	195	63,9	31	15,9	125	64,1	39	20,0
Львівська	1155	732	63,4	124	16,9	447	61,1	161	22,0
Миколаївська	654	428	65,4	96	22,4	268	62,6	64	15,0
Одеська	935	584	62,5	77	13,2	387	66,3	120	20,5
Полтавська	623	360	57,8	65	18,1	238	66,1	57	15,8
Рівненська	539	314	58,3	80	25,5	188	59,9	46	14,6
Сумська	671	419	62,4	65	15,5	303	72,3	51	12,2
Тернопільська	373	256	68,6	65	25,4	142	55,5	49	19,1
Харківська	1640	983	59,9	203	20,7	625	63,6	155	15,8
Херсонська	585	324	55,4	61	18,8	207	63,9	56	17,3
Хмельницька	618	352	57,0	69	19,6	234	66,5	49	13,9
Черкаська	487	276	56,7	51	18,5	180	65,2	45	16,3

Продовження таблиці 2.14

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Чернівецька	436	224	51,4	54	24,1	119	53,1	51	22,8
Чернігівська	617	335	54,3	73	21,8	208	62,1	54	16,1
м. Київ	1526	1128	73,9	229	20,3	733	65,0	166	14,7
ВСЬОГО	18564	11444	61,6	2171	19,0	7320	64,0	1953	17

* Побудовано за даними [23].

Згідно результатів опитування територіальних органів виконавчої влади з питань фізичної культури і спорту, протягом 2018–2019 навчального року до дитячо-юнацьких спортивних шкіл усіх типів вперше були прийняті на роботу 284 тренера (у тому числі 197 з них мали професійну кваліфікацію «тренер-викладач», «тренер з виду спорту»).

Для порівняння: у попередньому році були прийняті вперше на роботу 346 тренерів (у тому числі 229 мали професійну кваліфікацію «тренер-викладач», «тренер з виду спорту») (табл. 2.22).

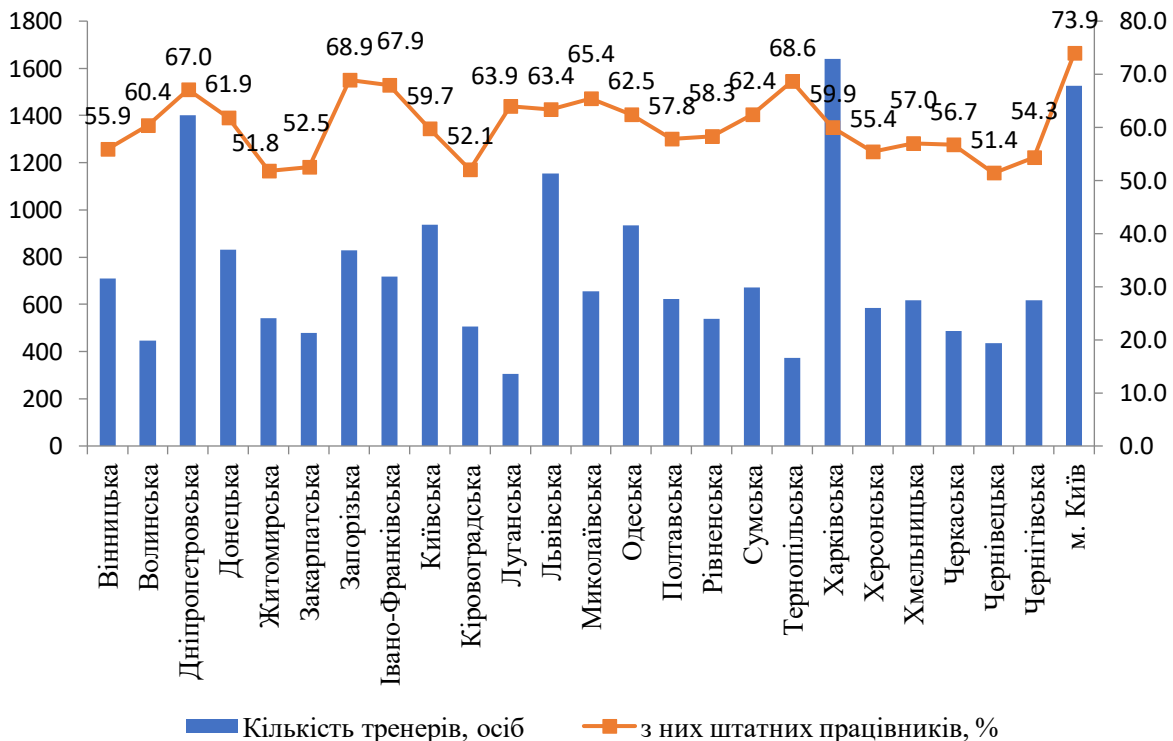

Рис. 4.2.5. Кількість тренерів-викладачів спортивно-оздоровчої сфери в регіонах станом на 2018 р.

* Побудовано за даними [23].

Результати зведеної інформації органів державного управління з питань фізичної культури і спорту про кваліфікаційний рівень тренерів з видів спорту зазначають, що із усього числа кадрів, які проводять заняття з видів спорту, 19,4 % мають кваліфікацію з відповідного виду спорту; 8,4; – тренери з іншого виду спорту; 38,5 % – є фахівцями спортивно-оздоровчої сфери, але не тренерами за кваліфікацією у дипломі; 33,7 % осіб, які проводять заняття, не є фахівцями з фізичної культури і спорту (рис. 4.2.6).

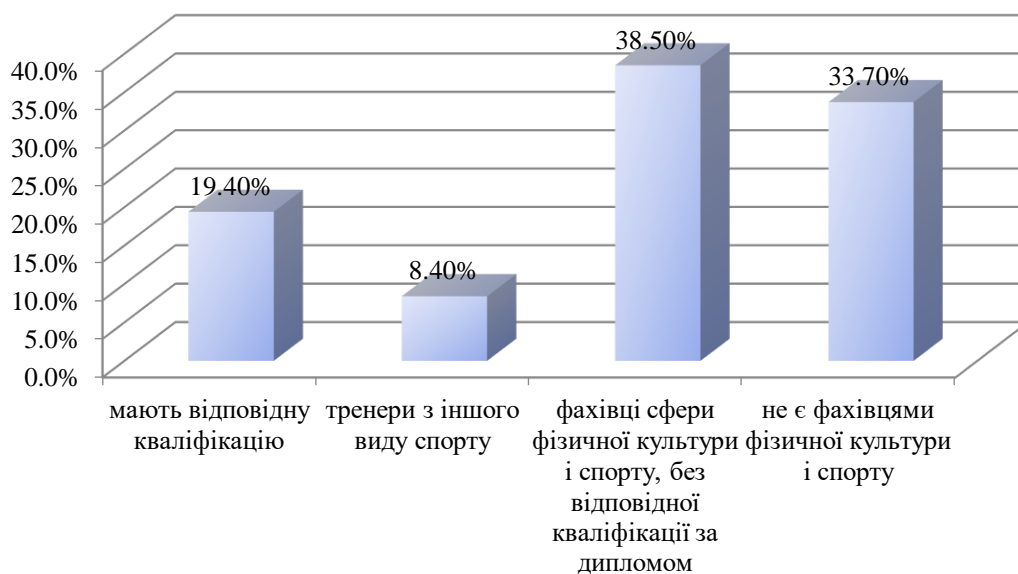

Рис. 4.2.6. Структура кваліфікації кадрів спортивно-оздоровчої сфери України

**Побудовано за даними [23].*

Показники стану фізичної культури і спорту в об'єднаних територіальних громадах свідчать, що з понад 60000 особами, які займаються усіма видами спорту, проводить заняття 2254 працівники, у тому числі 664 штатних тренерів. На 1 штатного тренера припадає в середньому 90 спортсменів (в цілому по території – 67). До фізкультурно-оздоровчої роботи залучено 426468 осіб, з яких 32 % займаються всіма видами фізкультурно-оздоровчої діяльності у позанавчальному процесі.

До соціальних ефектів розвитку фізичної культури і спорту слід віднести *розбудову спортивно-оздоровчої інфраструктури* в регіонах, що дає можливість забезпечити доступність спортивних послуг та можливість задовольнити потреби населення у руховій активності та оздоровленні.

Аналізуючи розбудову спортивної інфраструктури за даними про кількість площинних споруд і басейнів у 2019 р. можна відмітити їх збільшення майже в усіх регіонах (додаток Д, табл. Д.6).

За даними експертів, на кінець 2018 року в Україні налічувалось 1765 фітнес-об'єктів, більшість із яких є повноцінними фітнес-клубами. Все більшої популярності набувають невеличкі студії різних напрямків. Більшість клубів знаходяться в столиці і великих обласних центрах. Одним із факторів, які стримують розвиток ринку в регіонах є недостатня кількість підходящих за технічними параметрами площ, а найважливіше – недостатня популяризація здорового способу життя.

За результатами 2018 року в Україні функціонувало 1765 об'єктів фітнес-індустрії, більшість яких відповідають параметрам фітнес-клубу. Фітнес-клуби в основному розташовані у великих містах: Київ, Харків, Одеса, Дніпро, Львів, Запоріжжя. Дослідження попередніх років відображали вигідність відкриття фітнес-об'єктів у містах з населенням менше 500 тис осіб, а дані 2018 року відобразили цю тенденцію в цифрах. Якщо у 2017 р. фітнес-клуби столиці займали 26 % загального ринку, то у 2018 р. їх вага складала 23 % ринку (рис. 4.2.7).

За оцінками експертів у більшості клубів добре представлені тренажерні зали та групові заняття, однак кількість басейнів не покриває споживчих запитів.

Забезпеченість площами басейнів в Україні становить лише 19 % від нормативних показників, у Києві – 31 %, Харкові – 24 %, Одесі – 22 %, Дніпрі – 13 %, Запоріжжі – 24 %. Найвищий показник забезпеченості басейнами у Львові – 40 %. В Україні існують

басейни у складі фітнес-клубів (в основному мережа «Sport Life»), а також у складі розважально-оздоровчих комплексів (басейни часів радянської забудови, аквапарки, банні басейни).

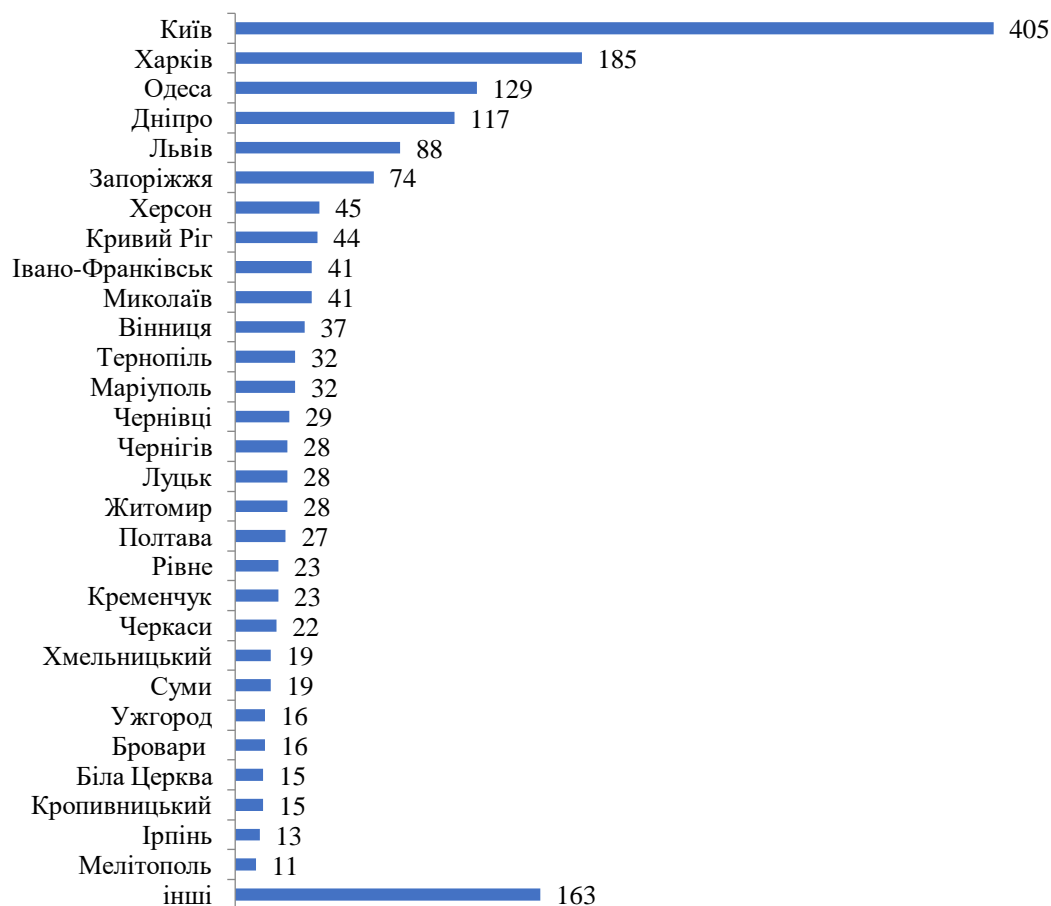

Рис. 4.2.7. Кількість об'єктів фітнес-інфраструктури у 2019 р.
*Побудовано за даними [10].

Більшість міст України забезпечені площами басейнів менш ніж на 10 % [10].

Оздоровчий ефект сталого розвитку фізичної культури і спорту в регіонах. Здоров'я багато в чому залежить від добробуту. Проте, валеологічний світогляд не завжди займає перше місце порівняно з речами та іншими матеріальними благами. За даними статистичної звітності не можна прослідкувати чіткої залежності рівня здоров'я населення від отриманих доходів, оскільки саме особи, що належать до домогосподарств із найнижчим рівнем середньодушових загальних доходів найвище оцінили стан свого

здоров'я. Пояснити таку тенденцію можна з однієї сторони суб'єктивністю наведених результатів – особи із низьким рівнем доходів не мають можливості доступу до новітніх технологій в медицині та охороні здоров'я, а відтак, стан здоров'я визначається іншими об'єктивними чинниками, такими як стан навколишнього природного середовища та екологічна ситуація в регіоні. Це напряду пов'язує стан здоров'я населення регіону та його самопочуття від сталого вектора розвитку спортивно-оздоровчої сфери (табл. 4.2.7).

Таблиця 4.2.7.

**Самооцінка стану здоров'я населення
залежно від рівня доходів у 2019 р.**

Всі домогосподарства, у тому числі з середньодушовими еквівалентними загальними доходами умісяць, грн	Кількість населення – усього, тис. осіб	добрий	задовіль- ний	поганий
		38391,0	50,4	39,5
до 3000,0	7132,3	44,5	40,2	15,3
3000,1 – 4000,0	7721,0	45,7	40,3	14,0
4000,1 – 5000,0	7578,5	54,2	36,8	9,0
5000,1 – 6000,0	5056,0	52,4	39,5	8,1
6000,1 – 7000,0	3507,2	54,7	39,3	6,0
7000,1 – 8000,0	2656,8	52,9	40,9	6,2
8000,1 – 9000,0	1403,9	61,3	32,6	6,1
9000,1 – 10000,0	1070,3	58,9	37,2	3,9
10000,1 – 11000,0	947,1	48,0	47,0	5,0
11000,1 – 12000,0	417,4	39,1	56,5	4,4
понад 12000,0	900,5	50,2	43,1	6,7

**Побудовано за даними [6].*

Разом з цим для багатьох людей накопичення модних і дорогих речей стало ціллю всього життя, виникає психологічна залежність від матеріальних благ. Заради цього вони нехтують фізичним і духовним удосконаленням, гармонійним розвитком особистості чим шкодять своєму здоров'ю.

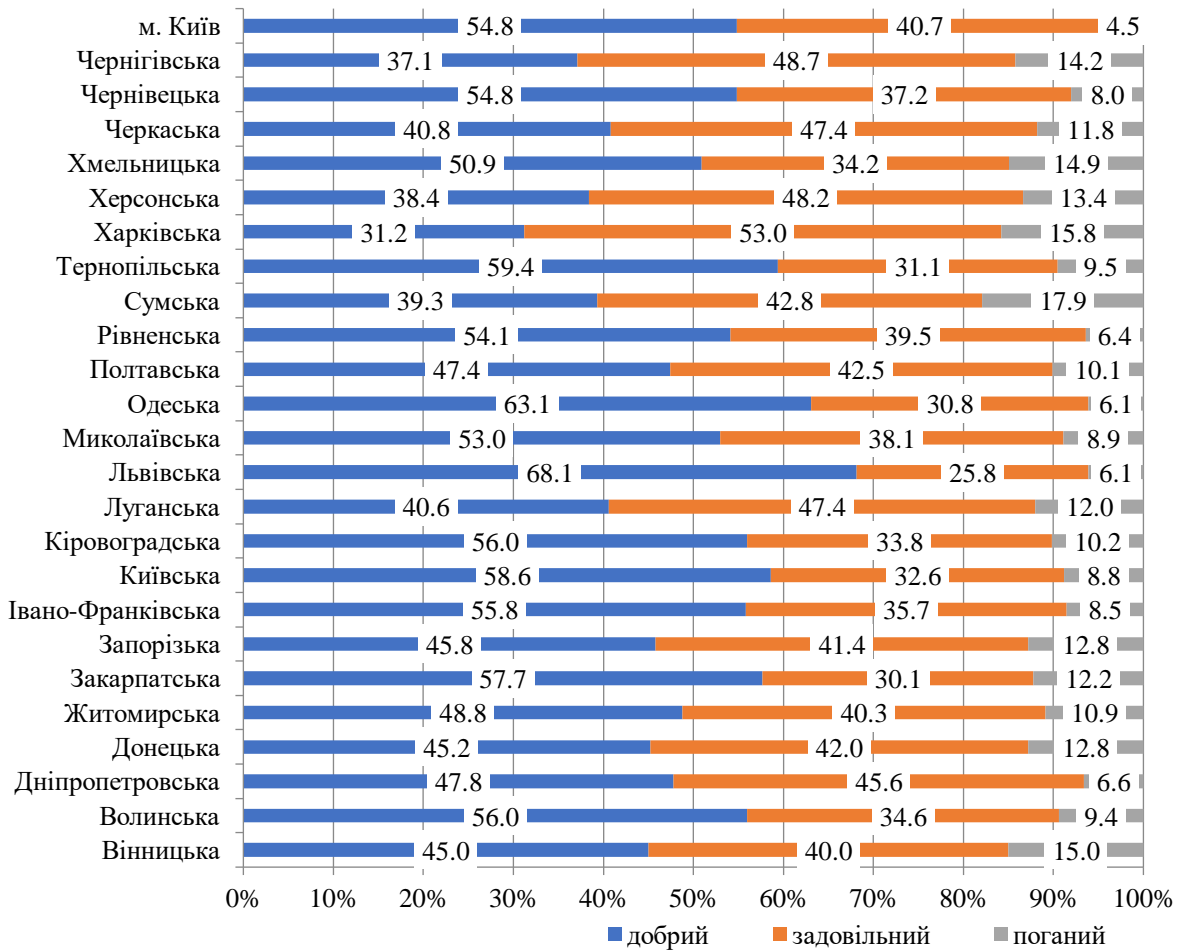

Рис. 4.2.8. Самооцінка стану здоров'я населення регіонів у 2019 р.

*Побудовано за даними [25].

Власний стан здоров'я населення України оцінює значно нижче ніж населення країн Європи. Для порівняння у 2019 р. лише 42 % опитуваних оцінили своє здоров'я як добре, тоді як в країнах ЄС таких було 68 % (додаток Б, табл. Б.8).

Загалом по Україні показник очікуваної тривалості життя поступово скорочується. Так у 2017 р. цей показник становив 71,98 роки, тоді як у 2019 р. – 72,01 роки (рис. 4.2.9).

Україна займає 150 місце серед 223 країн світу та 122 місце серед членів ООН за показником середньої тривалості життя. За даними Держстату, кожен десятий українець не доживає до 35 років, а кожен четвертий – до 60 років. Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В.Птухи фіксує позитивну динаміку

підвищення тривалості життя в Україні – порівняно з 1990 роком, коли показник становив 69 років, маємо приріст у 2,6 року. Проте ми продовжуємо відставати від країн Європи.

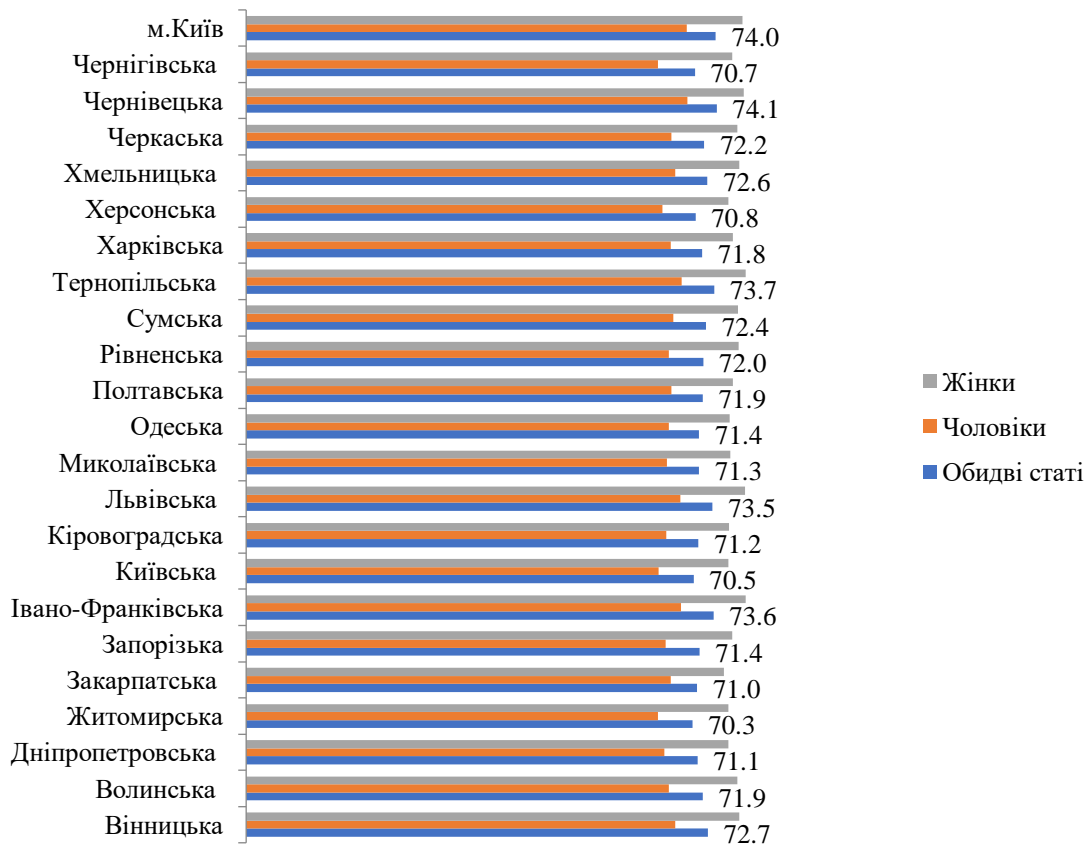

Рис. 4.2.9. *Середня очікувана тривалість життя при народженні, років*

* Побудовано за даними [6].

Протягом 2019 р. з метою формування у населення потреби в руховій активності та підвищення рівня його фізичної підготовленості проведено оцінювання фізичної підготовленості населення України в якому взяло участь 856,2 тис. осіб або 2,05 % (2018 р. – 3071,7 тис. осіб або 7,3 %) від загальної чисельності населення країни. Результати показали, що кількість осіб, які отримали високий рівень фізичної підготовленості складає 23,3% (2018 р. – 26,7 %), достатній рівень – 35,1 % (2018 р. – 36,9 %),

середній рівень – 32,4% (2018 рік – 27,3%), низький рівень – 9,2% (2018 рік – 9,1%) [16].

Опитуванням було охоплено учнів закладів загальної середньої та професійної (професійно-технічної) освіти, здобувачі вищої освіти, курсантів (слухачів, студентів), ад'юнктів, військових навчальних підрозділів закладів вищої освіти, а також військовослужбовців. Оцінювання було проведено також серед громадян України, іноземців та осіб без громадянства, що перебувають в Україні на законних підставах, організацію щодо проведення якого було покладено на керівників місцевих органів виконавчої влади, підприємства, установи та організації.

На добровільних засадах оцінювання власної фізичної підготовленості пройшли 596,2 тис. осіб, або 69,7 % від загальної кількості осіб, які взяли участь у щорічному оцінюванні (2018 рік – 536,9 тис. осіб, або 17,5 %) (Додаток Б, табл. Б.9). Результати свідчать, що високий рівень фізичної підготовленості серед цієї групи мало 26,5 % (2018 рік – 26,7 %), достатній рівень – 37,0 % (2018 рік – 35,6 %), середній рівень – 27,4% (2018 рік – 27,6 %), низький рівень – 9,1% (2018 рік – 10,1 %) [16].

В розрізі регіонів прослідковується досить суттєвий рівень диференціації отриманих результатів. Так найбільша частка осіб із високим рівнем фізичної підготовленості серед громадян України, іноземців та осіб без громадянства, що перебувають в Україні на законних підставах, працівників Збройних Сил та інших військових формувань, утворених відповідно до законів, Держспецзв'язку, правоохоронних органів (крім СБУ), зокрема Національної поліції, рятувальних та інших спеціальних служб, що зголосились пройти оцінювання на добровільних засадах була відмічена у Київській (36,0 %), Вінницькій (31,9 %) та Одеській (31,4 %) областях. Значна частка громадян із низьким рівнем у Сумській (26,3 %) та Тернопільській (22,3 %) областях (табл. 4.2.8).

Таблиця 4.2.8.

Фізична підготовленість громадян*% до загальної кількості осіб, що пройшли тестування.*

Регіони	високий	достатній	середній	низький
Вінницька	31,9	34,5	25,8	7,8
Волинська	23,0	48,4	23,0	5,6
Дніпропетровська	26,2	39,0	24,1	10,7
Донецька	30,4	36,2	25,8	7,6
Житомирська	29,2	37,1	28,2	5,6
Закарпатська	25,0	29,1	33,4	12,5
Запорізька	15,6	36,0	36,5	11,9
Івано-Франківська	25,6	38,4	25,3	10,8
Київська	36,0	40,4	17,1	6,5
Кіровоградська	25,2	40,5	25,1	9,2
Луганська	12,0	30,2	42,5	15,3
Львівська	12,2	25,6	44,5	17,7
Миколаївська	23,4	30,1	34,0	12,4
Одеська	31,4	36,5	22,4	9,7
Полтавська	10,0	48,7	32,7	8,7
Рівненська	19,6	42,5	32,7	5,3
Сумська	12,9	25,2	35,6	26,3
Тернопільська	11,9	40,2	25,7	22,3
Харківська	25,8	35,7	31,9	6,6
Херсонська	20,3	45,0	28,8	5,9
Хмельницька	25,6	46,3	23,4	4,7
Черкаська	27,7	37,4	26,9	8,0
Чернівецька	28,6	37,6	25,8	7,9
Чернігівська	22,7	35,4	33,7	8,2
м. Київ	26,6	23,7	33,0	16,7

* Розраховано автором за даними [38].

Фізична пасивність характерна для більшості молодих людей (84–86 %), та осіб похилого віку (95–97 %). Україна значно поступається середньоєвропейським показникам, де майже кожен другий євросець долучається до занять фізичною культурою та спортом [1, с. 20]. Досить низький, відносно країн ЄС, є стан здоров'я населення, визначений за результатами самооцінки, що є наслідком недостатньої рухової активності в Україні та низького рівня культури здоров'я в цілому [42].

До результатів розвитку спортивно-оздоровчої сфери та дотримання її сталості відносимо реалізацію права дітей, юнацтва та молоді на оздоровлення й відпочинок. За даними Державної служби статистики України, у 2019 р. охоплено оздоровленням і відпочинком 906562 осіб (або 21 %) дітей шкільного віку. Відмітимо негативну тенденцію до скорочення кількості дітей у закладах оздоровлення та відпочинку протягом усього періоду. Так порівняно з 2010 р. їх кількість скоротилась на 811490 осіб (або на 18 %) (табл. 4.2.9).

Таблиця 4.2.9

**Питома вага дітей, які перебували влітку у дитячих
закладах оздоровлення та відпочинку,
у загальній кількості дітей 7–16 років**

Регіони	2010	2015	2016	2017	2018	2019
Україна	39	24	24	24	22	21
Вінницька	47	18	18	20	18	19
Волинська	45	17	17	18	17	17
Дніпропетровська	44	40	41	38	36	33
Житомирська	27	14	21	20	19	18
Закарпатська	50	28	13	17	15	16
Запорізька	22	19	20	19	17	17
Івано-Франківська	51	23	19	14	10	7
Київська	26	20	23	22	21	20
Кіровоградська	40	43	45	47	46	43
Львівська	21	7	7	9	9	7
Миколаївська	33	20	19	20	18	14
Одеська	51	45	38	37	35	34
Полтавська	43	38	40	43	39	39
Рівненська	46	17	14	18	12	10
Сумська	53	51	53	53	53	52
Тернопільська	21	6	6	6	5	4
Харківська	54	42	44	45	44	44
Херсонська	38	25	28	32	30	26
Хмельницька	64	19	18	16	13	12
Черкаська	51	45	48	47	42	42
Чернівецька	51	21	17	15	13	11
Чернігівська	39	34	35	37	36	36
м. Київ	17	11	11	11	10	11

* Побудовано за даними [6].

Скорочення кількості дітей забезпечених оздоровчими послугами є наслідком зменшення кількості оздоровчих закладів яких у 2019 р. налічувалось 8808 одиниць, що вдвічі менше порівняно з 2010 р., коли їх кількість складала 17342 заклади. Проблемою є також те, що діючі заклади оздоровлення є матеріально застарілі, потребують ремонту або ж будівництва нових об'єктів оскільки вони не можуть дати повноцінного відновлення сил дитячому організму [9].

Оздоровлення та відпочинок дітей забезпечується насамперед за рахунок збільшення обсягу надання відпочинкових послуг.

Водночас ознакою сталості розвитку є дотримання екологічних норм при проведенні спортивно-оздоровчих заходів. Зміцнення здоров'я дітей, яке є найбільшою цінністю цивілізованої держави, неможливе без збереження природного середовища, екологічно чистого довкілля та раціональної організації оздоровлення та відпочинку. Зважаючи на це перспективним є розвиток таких видів спорту та оздоровлення, які передбачають дбайливе ставлення до довкілля.

Отже, спортивно-оздоровча сфера є одним із ключових чинників розвитку соціально-економічного зростання будь-якої країни. На сьогодні в Україні кількість суб'єктів господарювання, зайнятих у сфері фізичної культури та спорту поступово зростає, що доводить перспективність її розвитку та наявність економічного потенціалу. Це доводить необхідність посилення державної підтримки та пошуку додаткових джерел фінансування розвитку цієї сфери, вирішення наявних проблем щодо модернізації та розширення матеріально-технічного забезпечення, підготовки відповідних фахівців, зацікавлення населення у здоровому способі життя. В Україні прийнята Стратегія розвитку фізичної культури і спорту на період до 2028 року, яка визначає загальні орієнтири й стратегічні цілі подальших змін у цій сфері. Водночас для досягнення поставлених завдань необхідним є проведення злагоджених дій органами влади, місцевого самоврядування, громад і суб'єктів сфери фізичної культури та спорту.

Інтегральна оцінка сталого розвитку спортивно-оздоровчої сфери регіону

Визначення стратегічних орієнтирів сталого розвитку спортивно-оздоровчої сфери в регіонах потребує здійснення її комплексної оцінки. Застосування у цих цілях інтегрального аналізу дає можливість співставити та порівняти потенційні можливості й результати функціонування спортивно-оздоровчої сфери в регіонах, виявити основні прогалини та обґрунтувати можливості удосконалення організаційно-економічного забезпечення її сталого розвитку.

Частковий індекс організаційно-правових передумов розраховано за даними про кількість договорів державно-приватного партнерства в регіонах у підсумку за період 2017–2019 рр. Оскільки результати від їх підписання будуть відчутні не відразу, а через кілька років після налагодження такої співпраці та зважаючи на не значну їх кількість, при проведенні розрахунків враховано дані за весь період, а не в розрізі одного року. Щодо нормативно правової бази та організаційної структури управління, які також характеризують цю групу передумов, то вони в значній мірі є уніфікованими для усіх регіонів і не можуть бути кількісно виражені, тому при здійсненні інтегральної оцінки враховані не були.

За налагодженням конструктивної співпраці між владою та бізнесом лідирує Полтавська область, де протягом трьох років було укладено 110 договорів державно-приватного партнерства. Взаємодія між місцевим самоврядуванням і підприємцями створює сприятливу ситуацію для вирішення наявних у регіоні проблем, пошуку та реалізації проєктів розвитку територій, зокрема організації спортивно-оздоровчих заходів, активізації підприємницької діяльності у цій сфері.

Частковий індекс соціальних передумов охоплює показники чисельності населення, кількість учнівської та студентської молоді в регіоні, показники тютюнопаління серед населення та доступність медицини. Підбір таких показників дає можливість врахувати як

потенційну місткість ринку спортивно-оздоровчих послуг, так і рівень потреб населення у фізичній культурі, руховій активності, можливості для забезпечення оздоровлення

Загалом, найкраща ситуація склалась у м Києві, де, водночас, можна відмітити проблеми щодо низького рівня культури здоров'я та значної кількості курців. Найнижчі позиції в Херсонській області, як у загальному рейтингу соціальних передумов сталого розвитку, так і щодо окремих її показників.

Частковий індекс економічних передумов розраховано на основі показників фінансування спортивно-оздоровчої сфери, індексу цін, доходів населення в розрахунку на одну особу в доларах. Залучення достатніх коштів у розвиток спорту та оздоровлення є на сьогодні чи не найважливішим і найпроблемнішим питанням забезпечення його сталого розвитку в Україні. Тому фінансування галузі виступає важливою економічною передумовою поряд із такими показниками, як індекс цін, що відображають інфляційні процеси в країні та її регіонах, а також доходи населення, що безпосередньо впливають платоспроможний попит на продукцію спортивно-оздоровчої сфери.

Найкращі економічні передумови також сформовані в столиці країни – м. Києві. Друге місце займає Дніпропетровська область, третє – Вінницька. Найменш сприятлива економічна ситуація на Волині, регіон відстає як за рівнем фінансування фізичної культури і спорту, так і за доходами населення.

Для відображення екологічної ситуації розраховано відповідний *частковий індекс екологічних передумов*, що враховує обсяг утворених відходів, рівень забруднення повітря, а також поточні та капітальні витрати на охорону навколишнього природного середовища.

За рахунок того, що в Київській області здійснюються найбільше капітальних вкладень в охорону навколишнього середовища розрахунки показали, що саме в цьому регіоні є найсприятливіші екологічні передумови сталого розвитку

спортивно-оздоровчої сфери. Найскладніша ситуація у Дніпропетровській та Івано-Франківській областях, де значний рівень забруднення не компенсується витратами на охорону навколишнього природного середовища.

Прослідкувати асиметрію передумов для сталого розвитку спортивно-оздоровчої сфери регіонів за виділеними групами та відповідними частковими індексами можна на рис. 4.2.10.

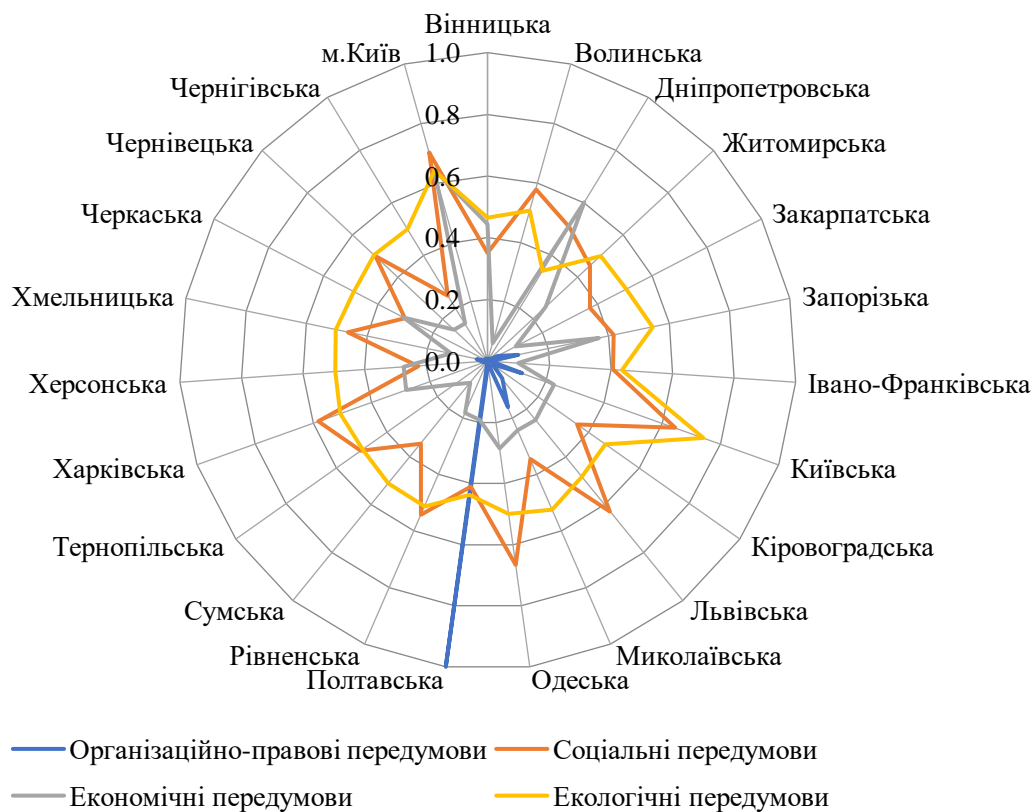

Рис. 4.2.10. Диференціація передумов сталого розвитку спортивно-оздоровчої сфери в регіонах України станом на 2019 р.

*Без тимчасово окупованих територій;

** розраховано авторами.

Як видно з рисунка 3.1 найбільші відмінності в економічних передумовах сталого розвитку спортивно-оздоровчої сфери, тоді як екологічні передумови відносно однакові для більшості регіонів.

Розрахований на основі формули зваженої середньої інтегральний показник передумов дає змогу проаналізувати рівень їх сприятливості для забезпечення сталого розвитку спортивно-

оздоровчої сфери в регіонах. За результатами аналізу лідируючі позиції зберігаються за столичними регіонами – м. Київ та Київською областю (рис. 4.2.11).

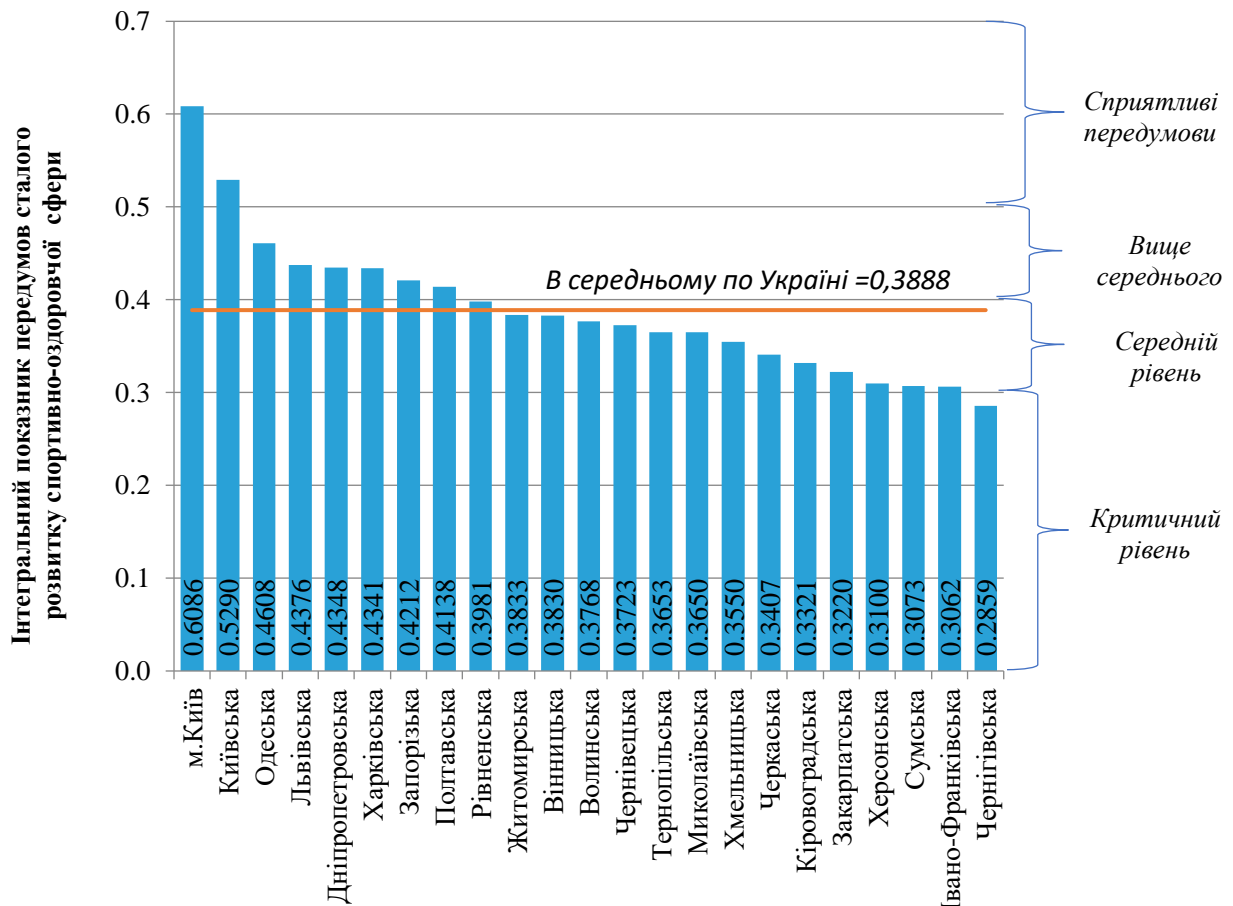

Рис. 4.2.11. Рівень сприятливості передумов для сталого розвитку спортивно-оздоровчої сфери регіонів України у 2019 р.

*Без тимчасово окупованих територій;

** розраховано авторами.

Досить сприятливими умовами для розвитку спорту та оздоровлення характеризуються Одеська, Львівська, Дніпропетровська, Харківська, Запорізька та Полтавська області. Водночас, найгірша позиція у Чернігівській області. Зауважимо, що індекс передумов більшою мірою характеризує можливості наявні в регіоні для подальшого сталого розвитку спортивно-оздоровчої

сфери та обумовлюють міру зусиль, яку необхідно докласти для вдосконалення її організаційно-економічного забезпечення, активізації діяльності та отримання позитивних ефектів від її функціонування.

Комплексність проведеної оцінки сталого розвитку спортивно-оздоровчої сфери регіонів забезпечує поєднання аналізу передумов із результатами її функціонування. Таким чином, другою складовою аналізу, що дозволить визначити стратегічні орієнтири сталого розвитку спортивно-оздоровчої регіонів, зважаючи на досягнуті економічні, соціальні результати та оздоровчий ефект, є визначення інтегрального показника сталого розвитку галузі.

Інтегральний аналіз сталого розвитку спортивно-оздоровчої сфери регіону. За аналогічною методикою здійснено розрахунок інтегральних часткових та зведеного показників, що характеризують отримані від функціонування спортивно-оздоровчої сфери ефекти. Вихідні та нормовані дані для проведення розрахунку наведені у додатку Д.

Інтегральний аналіз *економічного ефекту* сталого розвитку спортивно-оздоровчої сфери засвідчує, що найкращі результати отримані у м. Києві та західних регіонах. Це можна пояснити тим, що в промислових регіонах країни частка спортивно-оздоровчої сфери в загальних результатах діяльності за показниками валової доданої вартості та частки виробленої продукції є невисокою, тоді як у менш індустріально розвинутих регіонах вона відіграє вагомішу роль (табл. 4.2.10).

**Результати інтегрального аналізу економічного ефекту
сталого розвитку спортивно-оздоровчої сфери регіонів України**

Регіони	Індекс економічного ефекту			Рейтинг 2019					
	2017	2018	2019	ВДВ на одну особу, грн	Частка випуску у загальному обсязі	Індекс с ВДВ	Індекс випуску	Кількість прибуткових підприємств	Загальний
Вінницька	0,4221	0,3505	0,2610	15	5	12	14	15	20
Волинська	0,1475	0,4654	0,4079	19	4	2	2	20	7
Дніпропетровська	0,3133	0,2124	0,3136	13	6	4	5	9	16
Житомирська	0,3709	0,4171	0,3431	20	4	16	11	6	12
Закарпатська	0,5038	0,5136	0,3927	14	1	11	8	21	8
Запорізька	0,3660	0,2105	0,2277	17	5	19	15	14	22
Івано-Франківська	0,4057	0,6226	0,2584	8	2	22	21	16	21
Київська	0,4011	0,4831	0,3122	2	4	9	12	19	17
Кіровоградська	0,1409	0,6035	0,3433	18	4	6	9	22	11
Львівська	0,6495	0,2103	0,6144	4	3	1	1	13	2
Миколаївська	0,5408	0,2613	0,3039	9	4	18	16	8	19
Одеська	0,3764	0,4979	0,4603	6	3	10	6	3	4
Полтавська	0,5179	0,2177	0,3240	5	5	17	17	2	13
Рівненська	0,2236	0,3911	0,3195	21	3	20	20	4	14
Сумська	0,1201	0,4514	0,1917	11	3	23	22	17	23
Тернопільська	0,2959	0,6135	0,4457	16	2	7	3	18	5
Харківська	0,5466	0,1601	0,4168	3	3	13	18	5	6
Херсонська	0,2622	0,5418	0,3140	10	2	21	23	7	15
Хмельницька	0,1467	0,5826	0,5115	22	4	5	4	1	3
Черкаська	0,4149	0,2638	0,3056	12	5	8	10	11	18
Чернівецька	0,1640	0,6273	0,3696	23	2	14	19	22	10
Чернігівська	0,1934	0,5132	0,3748	7	3	15	13	10	9
м. Київ	0,6113	0,5273	0,7099	1	1	3	7	12	1

*Без тимчасово окупованих територій;

** розраховано автором.

За підсумками трьох років (2017–2019 рр.) можна зробити висновки, що відносно високий економічний ефект від розвитку спортивно-оздоровчої сфери отримано в м. Київ, а також у Львівській та Закарпатській областях, тоді як у Сумській, Запорізькій і Дніпропетровській економічна роль спорту та

оздоровлення у загальній структурі господарства є несуттєвою (рис. 4.2.12).

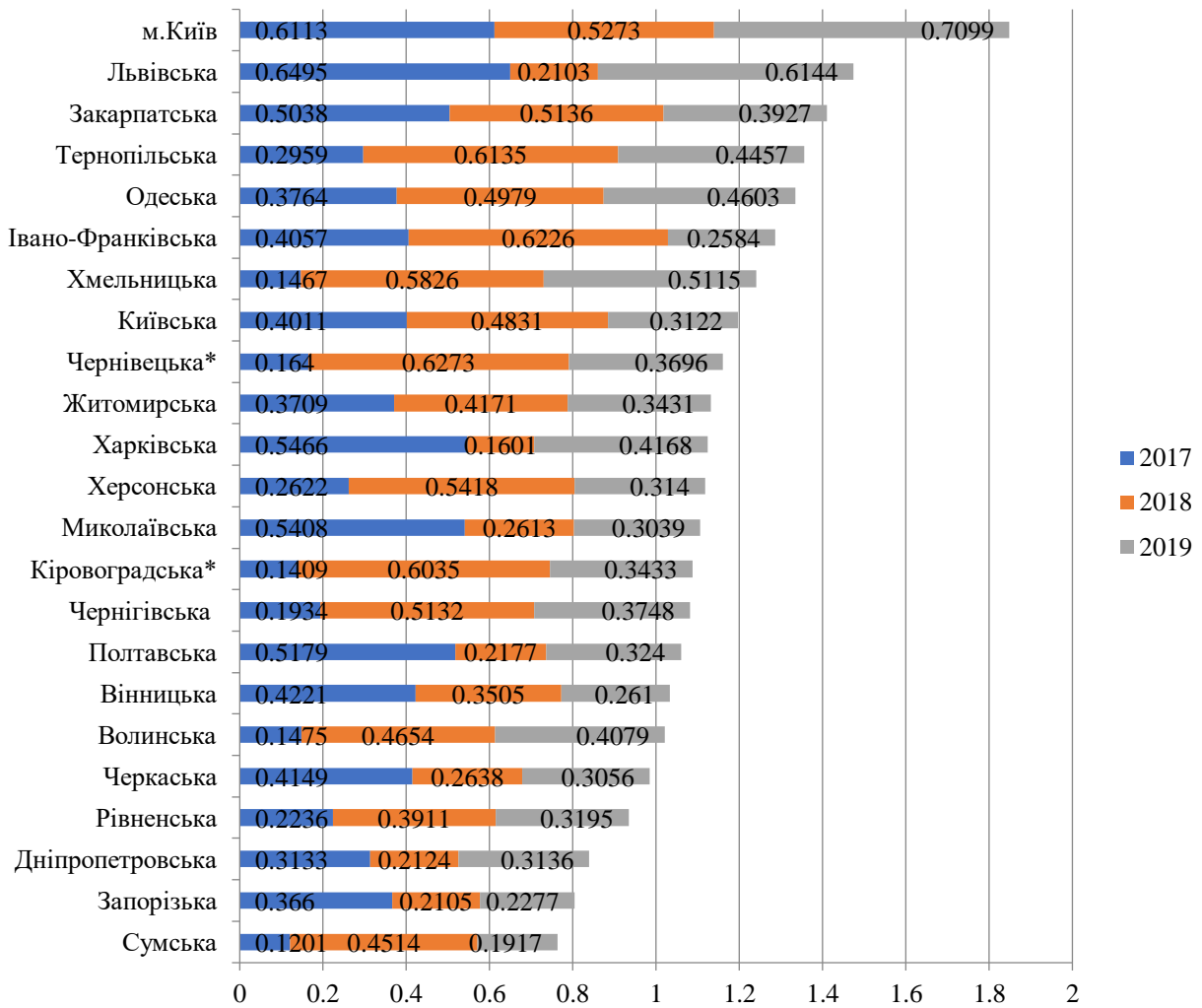

Рис. 4.2.12. Індекс економічного розвитку спортивно-оздоровчої сфери регіону

* Регіони в яких не враховано кількості прибуткових підприємств;

**без тимчасово окупованих територій;

*** розраховано авторами.

Зведений інтегральний аналіз соціального ефекту від сталого розвитку спортивно-оздоровчої сфери засвідчує, що найкращі результати отримані у Волинській, Херсонській, Чернігівській областях та м. Києві, що ще раз підтверджує пріоритетність розвитку фізичної культури та спорту в екологічно сприятливих регіонах країни, а також доводить значимість регіональних заходів розвитку фізичної культури, спорту та оздоровлення. Визначальним показником, який вплинув на отримані результати,

стали розбудова спортивної інфраструктури в регіоні, а також кількість працівників, зайнятих у сфері спорту та оздоровлення (табл. 4.2.11).

Таблиця 4.2.11

Результати інтегрального аналізу соціального ефекту сталого розвитку спортивно-оздоровчої сфери регіонів України

Регіони	Індекс соціального ефекту			Рейтинг 2019			
	2017	2018	2019	Інфра-структура	Кількість юридичних осіб	Кількість працівників сфери	Загальний
Вінницька	0,3494	0,3353	0,2835	8	14	18	18
Волинська	0,5929	0,6207	0,6297	1	15	2	1
Дніпропетровська	0,4905	0,4930	0,4414	9	11	7	6
Житомирська	0,4799	0,4923	0,4379	12	19	6	7
Закарпатська	0,1635	0,0955	0,1238	20	9	23	23
Запорізька	0,4174	0,4156	0,2889	21	12	9	16
Івано-Франківська	0,4149	0,3856	0,3506	14	20	13	13
Київська	0,4096	0,4189	0,2453	23	5	8	21
Кіровоградська	0,4340	0,4379	0,3941	3	16	17	10
Львівська	0,4693	0,4131	0,3937	13	2	16	11
Миколаївська	0,5424	0,5586	0,5174	2	21	10	5
Одеська	0,3095	0,2996	0,2526	18	10	15	20
Полтавська	0,3286	0,2702	0,2859	7	7	21	17
Рівненська	0,2145	0,4640	0,4174	4	23	12	9
Сумська	0,3744	0,3750	0,3460	17	18	11	14
Тернопільська	0,3829	0,3698	0,3573	6	8	14	12
Харківська	0,3906	0,4070	0,2933	15	3	19	15
Херсонська	0,4915	0,5269	0,5619	11	4	1	3
Хмельницька	0,5362	0,4975	0,4310	16	22	4	8
Черкаська	0,2273	0,1695	0,1660	19	6	22	22
Чернівецька	0,3188	0,2786	0,2593	10	17	20	19
Чернігівська	0,5399	0,5571	0,5266	5	13	3	4
м. Київ	0,7456	0,6243	0,6243	22	1	5	2

*Без тимчасово окупованих територій;

** розраховано автором.

Оцінюючи отриманий соціальний ефект від сталого розвитку спортивно-оздоровчої сфери регіонів можна відмітити, що за

підсумками трьох років лідирує м. Київ, а також Волинська, Чернігівська, Миколаївська та Херсонська області (рис. 4.2.13).

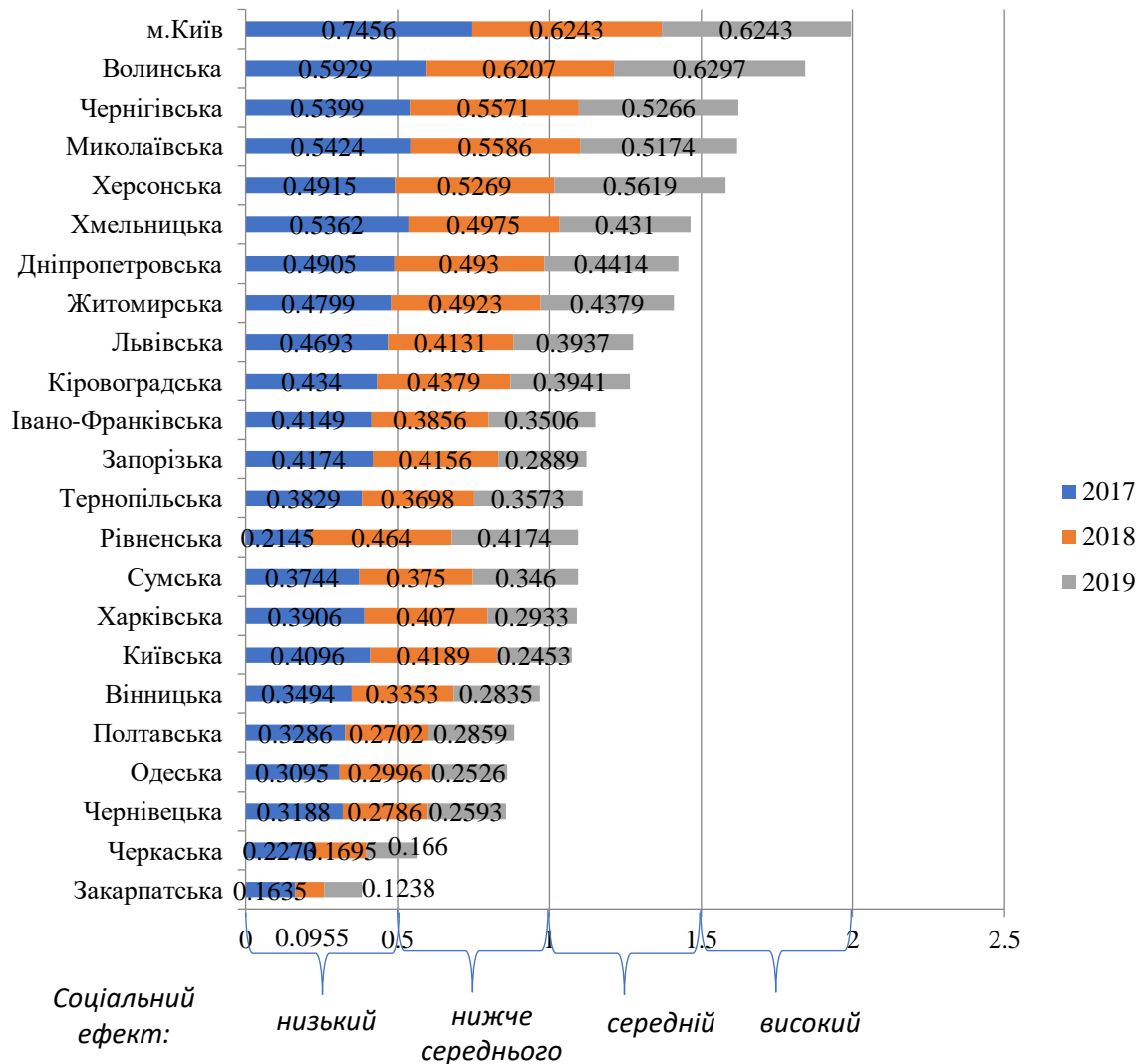

Рис. 4.2.13. Індекс соціального ефекту сталого розвитку спортивно-оздоровчої сфери регіонів України за 2017–2019 рр.

*Без тимчасово окупованих територій;

** розраховано автором.

Оцінити сталість розвитку спортивно-оздоровчої сфери регіонів пропонуємо через призму отриманого оздоровчого ефекту, який, на нашу думку, залежить не лише від залучених коштів, проведених спортивних заходів, а й від загальної екологічної ситуації в регіоні та рекреаційних ресурсів. Таким чином, оцінка оздоровчого ефекту дає змогу оцінити не лише розвиток сфери, а й врахувати дотримання вектору сталості при його забезпеченні.

Зведений інтегральний аналіз *оздоровчого ефекту* від сталого розвитку спортивно-оздоровчої сфери засвідчує, що найкращі результати отримані в Одеській області (табл. 4.2.12). Незважаючи на складну екологічну ситуацію та низькі показники самооцінки стану здоров'я населення все ж значна робота із оздоровлення здійснюється в Дніпропетровській області, яка знаходиться серед лідерів за результатами дитячого оздоровлення та кількістю осіб, залучених до фізичної культури й спорту, що в підсумку вивело цю область на другу позицію у рейтингу.

Таблиця 4.2.12

Результати інтегрального аналізу оздоровчого ефекту сталого розвитку спортивно-оздоровчої сфери регіонів України

Регіони	Індекс оздоровчого ефекту			Рейтинг 2019			
	2017	2018	2019	Інфра-структура	Кількість юридичних осіб	Кількість працівників сфери	Загальний
Вінницька	0,4302	0,3928	0,4091	18	11	5	12
Волинська	0,4535	0,4375	0,4710	6	13	6	7
Дніпропетровська	0,5468	0,5779	0,6037	15	8	2	2
Житомирська	0,3111	0,3132	0,3219	14	12	18	20
Закарпатська	0,4993	0,3774	0,4552	5	15	9	10
Запорізька	0,3095	0,3102	0,3642	17	14	8	15
Івано-Франківська	0,3815	0,3186	0,3519	8	21	12	17
Київська	0,4705	0,4993	0,5396	4	10	4	4
Кіровоградська	0,5368	0,5380	0,5086	7	3	22	5
Львівська	0,4850	0,4925	0,4839	1	22	10	6
Миколаївська	0,4112	0,4436	0,3882	12	16	11	13
Одеська	0,7869	0,7679	0,8298	2	7	1	1
Полтавська	0,5299	0,5743	0,4491	16	5	19	11
Рівненська	0,3343	0,3172	0,3232	11	20	17	19
Сумська	0,5892	0,5254	0,5579	20	1	7	3
Тернопільська	0,3166	0,2596	0,2547	3	23	23	23
Харківська	0,3813	0,3919	0,3707	23	2	15	14
Херсонська	0,6142	0,4410	0,4668	21	9	3	8
Хмельницька	0,2341	0,2101	0,2921	13	17	20	22
Черкаська	0,4251	0,4171	0,4589	19	4	13	9
Чернівецька	0,4620	0,3903	0,3397	9	18	16	18
Чернігівська	0,3069	0,2979	0,3201	22	6	21	21
м. Київ	0,2945	0,3460	0,3574	10	19	14	16

*Без тимчасово окупованих територій;

** розраховано авторами.

За підсумками трьох років безперечним лідером у досягненні оздоровчого ефекту від розвитку фізичної культури та спорту є Одеська область. Високі індекси оздоровчого ефекту належать Дніпропетровській, Сумській, Кіровоградській, Полтавській, Херсонській і Київській областям. Саме в цих областях забезпечено найбільшу частку оздоровлення дітей та значна кількість осіб залучена до занять фізичною культурою і спортом (рис. 4.2.14).

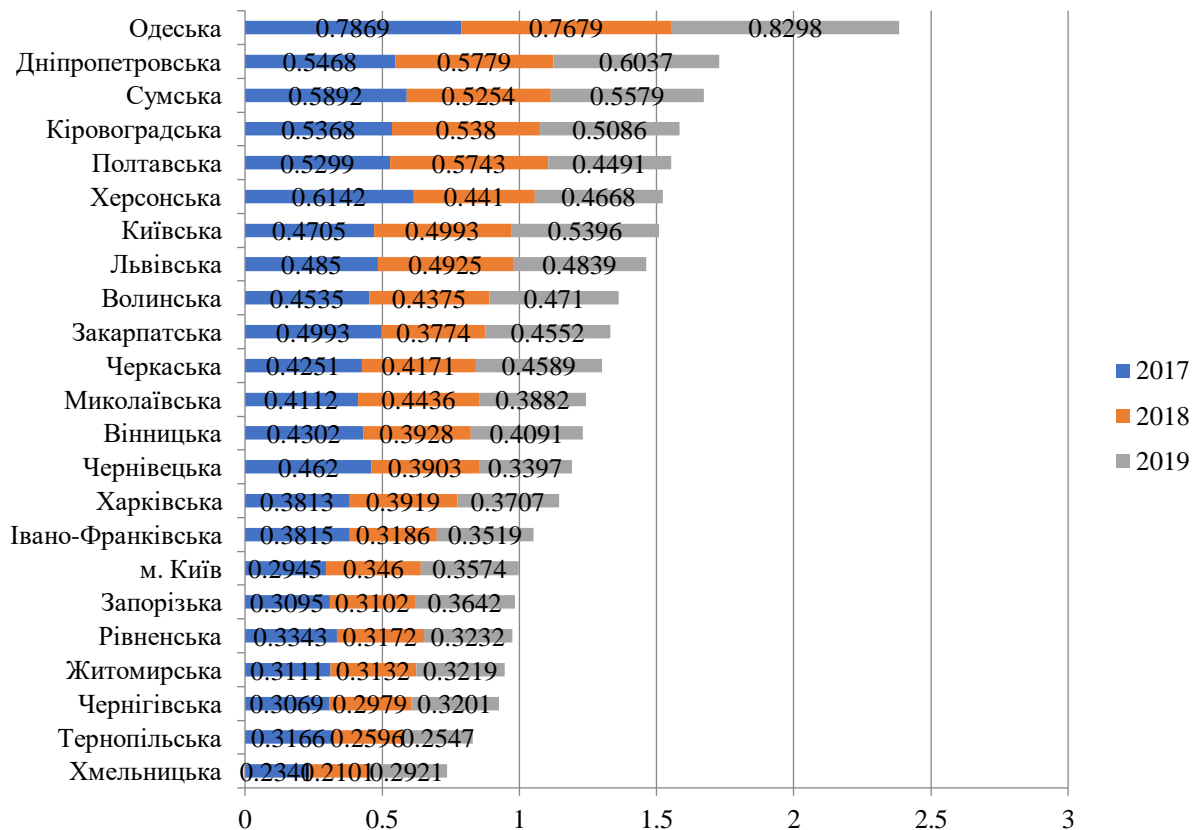

Рис. 4.2.14. *Індекс оздоровчого ефекту сталого розвитку спортивно-оздоровчої сфери регіонів України за 2017–2019 рр.*

**Без тимчасово окупованих територій;*

*** побудовано авторами.*

Прослідкувати асиметрію сталого розвитку спортивно-оздоровчої сфери в регіонах за отриманими в результаті її функціонування ефектами можна на рис. 4.2.15. Як видно з рисунка, існує суттєва відмінність між показниками сталого розвитку спортивно-оздоровчої сфери в різних регіонах України.

Рис. 4.2.15. Асиметрія сталого розвитку спортивно-оздоровчої сфери в регіонах України за отриманими ефектами від її функціонування у 2019 р.

*Без тимчасово окупованих територій;

** розраховано авторами.

Інтегральний індекс, розрахований на основі отриманих часткових індексів економічного, соціального та оздоровчого ефектів із застосуванням формули зваженої середньої, дає змогу проаналізувати рівень *сталого розвитку спортивно-оздоровчої сфери в регіонах*. За результатами аналізу лідируючі позиції утримують Одеська, Волинська, Дніпропетровська та Херсонська області (рис. 4.2.16). Водночас найгірші позиції у Закарпатській та Черкаській областях. Індекс сталого розвитку відображає ефективність використання наявних ресурсів та можливостей спортивно-оздоровчої сфери у досягненні позитивних ефектів, що мають синергетичний ефект і сприяють подальшому розвитку сфери.

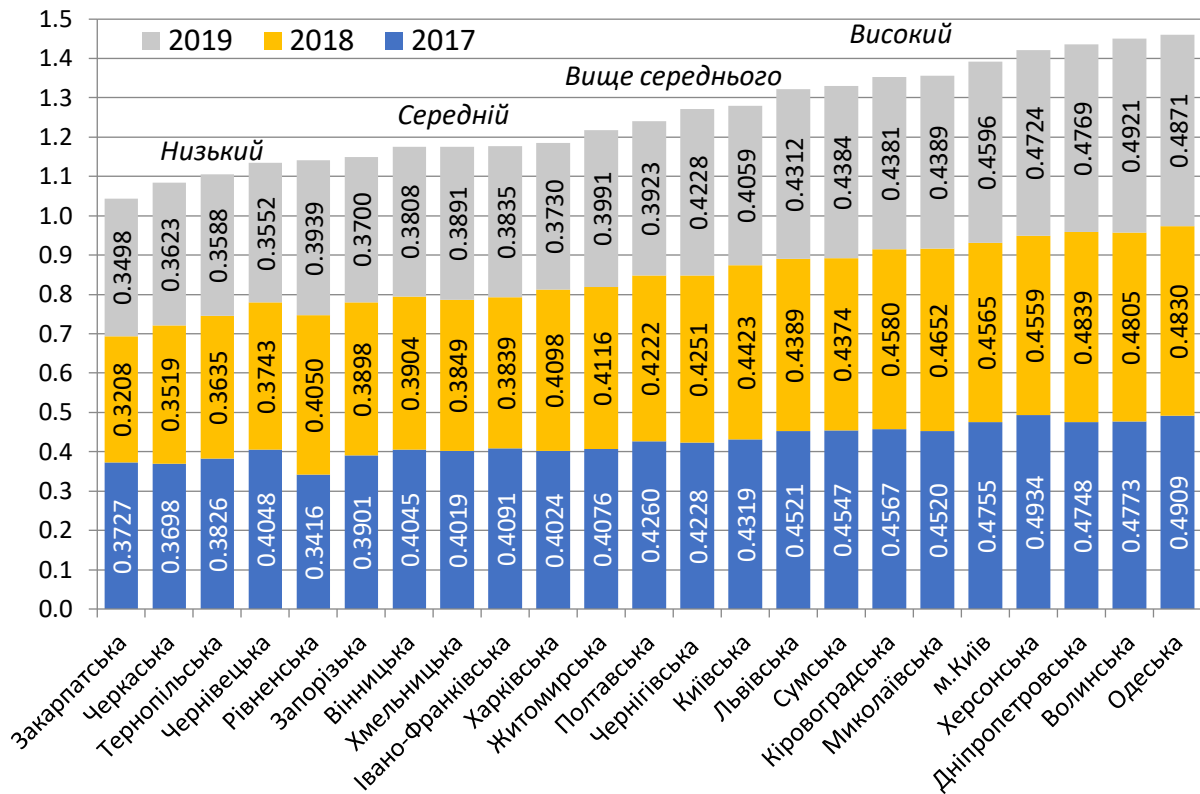

Рис.4.2.16. Інтегральний індекс сталого розвитку спортивно-оздоровчої сфери регіонів України за 2017–2019 рр.

*Без тимчасово окупованих територій;

** побудовано авторами.

Для врахування регіональних особливостей та обґрунтування напрямів удосконалення організаційно-економічного забезпечення спортивно-оздоровчої сфери сформовано матрицю стратегічних орієнтирів сталого розвитку спортивно-оздоровчої сфери в регіонах, в основу якої покладено результати проведеного інтегрального аналізу.

За підсумком трьох років здійснено групування регіонів за інтегральними показниками передумов і результатів сталого розвитку спортивно-оздоровчої сфери регіонів. В основу виокремлення рівнів сприятливості передумов для сталого розвитку спортивно-оздоровчої сфери покладено рівномірний розподіл регіонів відповідно до отриманих результатів розрахунку індексів. Для критичного рівня визначено показники в межах $[1,0;1,1)$; для низького – $[1,1;1,2)$; для середнього – $[1,2;1,3)$; вище середнього –

[1,3;1,4); і для групи регіонів з високими показниками, їх межі становлять від 1,4 і більше (табл. 4.2.13-14).

Таблиця 4.2.13

Результати рейтингування регіонів за інтегральним показником передумов сталого розвитку спортивно-оздоровчої сфери

Регіони	Інтегральний показник сталого розвитку спортивно-оздоровчої сфери				Рейтинг	Рівень сприятливості передумов для сталого розвитку сфери
	2017	2018	2019	Підсумковий		
м. Київ	0,7154	0,7981	0,6086	2,1221	1	Високий
Київська	0,5638	0,5568	0,5290	1,6496	2	
Дніпропетровська	0,5258	0,5699	0,4348	1,5305	3	
Одеська	0,4852	0,5415	0,4608	1,4875	4	
Львівська	0,5269	0,5139	0,4376	1,4784	5	
Харківська	0,5152	0,5228	0,4341	1,4721	6	
Запорізька	0,4533	0,5003	0,4212	1,3748	7	Вище середнього
Полтавська	0,4312	0,4583	0,4138	1,3033	8	
Рівненська	0,4060	0,4965	0,3981	1,3006	9	
Житомирська	0,4401	0,4502	0,3833	1,2736	10	Середній
Хмельницька	0,4171	0,4490	0,3550	1,2211	11	
Тернопільська	0,4272	0,4273	0,3653	1,2198	12	
Волинська	0,3883	0,4544	0,3768	1,2195	13	
Чернівецька	0,4275	0,4190	0,3723	1,2188	14	
Миколаївська	0,4065	0,4273	0,3650	1,1988	15	Низький
Вінницька	0,3904	0,4051	0,3830	1,1785	16	
Івано-Франківська	0,4009	0,4328	0,3062	1,1399	17	
Черкаська	0,3638	0,4195	0,3407	1,1240	18	
Сумська	0,3763	0,3911	0,3073	1,0747	19	Критичний
Кіровоградська	0,3384	0,3828	0,3321	1,0533	20	
Чернігівська	0,3516	0,3850	0,2859	1,0225	21	
Херсонська	0,3332	0,3757	0,3100	1,0189	22	
Закарпатська	0,3609	0,3261	0,3220	1,0090	23	

*Без тимчасово окупованих територій;

** розраховано авторами.

Аналогічні розрахунки та групування проведено за результатами аналізу сталого розвитку спортивно-оздоровчої сфери в регіонах України відповідно до отриманих ефектів від її функціонування (табл. 3.11).

Результати рейтингування регіонів за інтегральним показником сталого розвитку спортивно-оздоровчої сфери

Регіони	Інтегральний показник сталого розвитку спортивно-оздоровчої сфери				Рейтинг	Рівень сталого розвитку сфери
	2017	2018	2019	Підсумковий		
Одеська	0,4909	0,483	0,4871	1,461	1	Високий
Волинська	0,4773	0,4805	0,4921	1,450	2	
Дніпропетровська	0,4748	0,4839	0,4769	1,436	3	
Херсонська	0,4934	0,4559	0,4724	1,422	4	
м. Київ	0,4755	0,4565	0,4596	1,392	5	Вище середнього
Миколаївська	0,452	0,4652	0,4389	1,356	6	
Кіровоградська	0,4567	0,458	0,4381	1,353	7	
Сумська	0,4547	0,4374	0,4384	1,331	8	
Львівська	0,4521	0,4389	0,4312	1,322	9	
Київська	0,4319	0,4423	0,4059	1,280	10	Середній
Чернігівська	0,4228	0,4251	0,4228	1,271	11	
Полтавська	0,426	0,4222	0,3923	1,241	12	
Житомирська	0,4076	0,4116	0,3991	1,218	13	
Харківська	0,4024	0,4098	0,3730	1,185	14	Низький
Івано-Франківська	0,4091	0,3839	0,3835	1,177	15	
Вінницька	0,4045	0,3904	0,3808	1,176	16	
Хмельницька	0,4019	0,3849	0,3891	1,176	17	
Запорізька	0,3901	0,3898	0,3700	1,150	18	
Рівненська	0,3416	0,405	0,3939	1,141	19	
Чернівецька	0,4048	0,3743	0,3552	1,134	20	
Тернопільська	0,3826	0,3635	0,3588	1,105	21	
Черкаська	0,3698	0,3519	0,3623	1,084	22	Критичний
Закарпатська	0,3727	0,3208	0,3498	1,043	23	

*Без тимчасово окупованих територій;

** розраховано авторами.

На основі отриманих результатів регіони України зведено у матрицю стратегічних орієнтирів сталого розвитку спортивно-оздоровчої сфери, що наведено на рис. 4.2.17.

Формування матриці стратегічних орієнтирів спортивно-оздоровчої сфери регіонів України дає змогу відобразити специфіку кожного сегмента, урахування якої є важливим для розробки й обґрунтування рекомендацій щодо вдосконалення організаційно-економічного забезпечення спортивно-оздоровчої сфери в регіоні та дотримання сталості її розвитку.

		Рівень сприятливості передумов для сталого розвитку спортивно-оздоровчої сфери регіону				
		Високий ($1,4 = <I_i$)	Вище середнього ($1,3 = <I_i < 1,4$)	Середній ($1,2 = <I_i < 1,3$)	Низький ($1,1 = <I_i < 1,2$)	Критичний ($1,0 = <I_i < 1,1$)
Рівень розвитку спортивно-оздоровчої сфери регіону із врахуванням його сталості	Високий	Одеська Дніпропетровська		Волинська		Херсонська
	Вище середнього	м. Київ Львівська			Миколаївська	Кіровоградська Сумська
	Середній	Київська	Полтавська	Житомирська		Чернігівська
	Низький	Харківська	Запорізька Рівненська	Хмельницька Тернопільська Чернівецька	Івано- Франківська Вінницька	
	Критичний				Черкаська	Закарпатська

Рис. 4.2.17. Матриця стратегічних орієнтирів сталого розвитку спортивно-оздоровчої сфери в регіонах України

* Розроблено авторами.

Проведений аналіз свідчить про відсутність усталеного підходу до необхідності та значимості розвитку спортивно-оздоровчої сфери в регіонах. Її розвиток у більшості регіонів забезпечується за залишковим принципом, а тому вважаємо, що на початкових етапах становлення і розвитку підприємництва у цій сфері та формування у місцевих органів самоврядування концептуального бачення сталого розвитку цього сектору економіки необхідним є збереження фінансової підтримки та контролю за дотриманням вектору сталого розвитку з боку загальнодержавних органів управління. Застосування добровільних засад у визначенні обсягів фінансування й перехід на самофінансування сфери загрожує розбалансованістю її функціонування та може призвести до ситуації загострення міжрегіональних диспропорцій. У регіонах із низькою фінансовою спроможністю, априорі, об'єкти спортивно-оздоровчої

інфраструктури не будуть відновлюватись через відсутність коштів. Водночас без належного регулювання та координації в регіонах із достатніми фінансовими ресурсами можуть бути побудовані спортивні об'єкти, що не відповідатимуть потребам та будуть простоювати.

Регіони, що потрапили в групу з *критичним рівнем*, свідчать про наявність проблем у фінансуванні та недостатню увагу з боку органів місцевого самоврядування до фізичної культури та спорту в регіонах. Так, найгірша ситуація склалась у Закарпатській області. Водночас у Херсонській, Кіровоградській та Сумській областях розвиток фізичної культури та спорту характеризується досить високими показниками, однак несприятливість передумов для подальшого сталого розвитку сфери може загрожувати тимчасовим характером позитивних результатів. Тому місцевим органам самоврядування варто створити сприятливе середовище для розвитку підприємництва у сфері спорту та оздоровлення, посилити фінансування галузі й здійснювати просвітницьку діяльність і популяризацію здорового способу життя.

Стратегічними орієнтирами в цих регіонах має бути зростання обсягу залучення інвестицій через підвищення можливості отримання економічного результату й супутнього йому соціального ефекту, що сприятиме зацікавленню потенційних інвесторів. Паралельно з цим потрібне вдосконалення спортивно-оздоровчої інфраструктури та використання державних інструментів стимуляційного впливу на активізацію інвестиційної діяльності у сфері фізичної культури та спорту. Важливим при цьому залишається питання залучення капіталовкладень у навколишнє природне середовище.

Більшість регіонів України потрапили в сектор матриці, котрий визначає *низький рівень* сприятливості передумов та розвитку спортивно-оздоровчої сфери. Тобто спортивно-оздоровча сфера й надалі залишається слабкою ланкою в економіці регіонів, потребує капіталізації та зростання загального обсягу інвестицій залучених у її розвиток. Покращити ситуацію можна шляхом збільшення

інвестиційної привабливості сфери, застосування податкових пільг, розвитку державно-приватного партнерства й пошуком додаткових джерел фінансування. Звернемо увагу на Харківську область, яка, володіючи відносно високим рівнем сприятливості для розвитку спорту та здоровлення не реалізує наявний потенціал, свідченням чого є низький рівень сталого розвитку сфери. Відповідно регіонам цієї групи доцільно приділити посилену увагу на залучення додаткових коштів у розвиток фізичної культури та спорту, розв'язання екологічних проблем задля забезпечення вищих результатів щодо самопочуття населення та досягнення оздоровчого ефекту від функціонування спортивно-оздоровчої сфери.

Потенційно сприятлива ситуація склалась в Одеській та Дніпропетровській областях, що потрапили у групу із *високим рівнем* передумов та результатів сталого розвитку спортивно-оздоровчої сфери. Позиція цих регіонів на матриці стратегічних орієнтирів свідчить про ефективне використання наявних у регіоні переваг та достатню увагу органів місцевого самоврядування до значимості цієї сфери та забезпечення її розвитку. Для цієї групи регіонів у подальшому потрібно зосередити зусилля на стимулюванні підприємницької діяльності у сфері спорту та здоровлення, збільшенні обсягів залучення інвестицій за умов дотримання екологічних норм і зменшення шкідливого впливу на навколишнє природне середовище.

Дотримання визначених стратегічних орієнтирів сталого розвитку спортивно-оздоровчої сфери в регіонах із врахуванням передумов і сучасного її стану потребує розробки та впровадження відповідного організаційно-економічного механізму цілеспрямованого впливу на суб'єкти спортивно-оздоровчої діяльності в регіоні з метою збільшення економічних результатів підприємницької діяльності у цій сфері, соціальних ефектів від підвищення рівня фізичної культури й зміцнення здоров'я населення, забезпечення екологічної стабільності в регіоні.

4.2.3. Організаційно-економічний механізм сталого розвитку спортивно-оздоровчої сфери регіону на засадах інклюзивного зростання

Дослідження стану та передумов для сталого розвитку спортивно оздоровчої сфери в Україні підтвердив наявність низки проблем. Зокрема незадовільний стан об'єктів інфраструктури фізичної культури й спорту та відсутність системності у плануванні її розбудови, недостатність фінансування, низький рівень комерціалізації сфери порівняно з зарубіжними країнами та складності у функціонуванні галузі наслідком чого є недостатнє залучення населення до занять спортом, погіршення стану здоров'я, слабка мотивація щодо ведення здорового способу життя, недостатнє ресурсне забезпечення спортивно-оздоровчої сфери та невідповідність її стану міжнародним стандартам. Усе це свідчить про неефективність діючих механізмів управління сферою фізичної культури та спорту в Україні, які поки що не повною мірою відповідають сучасним вимогам і не мають необхідної методологічної основи.

На основі вивчення досвіду зарубіжних країн щодо практичного використання сфери спорту для досягнення Глобальних цілей та практичної реалізації запропонованої у роботі концепції сталого розвитку спортивно-оздоровчої сфери на засадах інклюзивного зростання доцільним є впровадження відповідного організаційно-економічного механізму, який в умовах децентралізації може бути реалізований на рівні регіонів країни із врахуванням їх особливостей та фінансової спроможності громад, що їх формують.

На нашу думку, *організаційно-економічний механізм сталого розвитку спортивно-оздоровчої сфери в регіоні* – це система методів й інструментів цілеспрямованого впливу на суб'єкти спортивно-оздоровчої діяльності в регіоні й збільшення кількісних і якісних показників її сталого розвитку, що відображають стан спортивно-оздоровчої інфраструктури, економічні результати

підприємницької діяльності, соціальні ефекти від підвищення рівня фізичної культури й зміцнення здоров'я населення, екологічну стабільність в регіоні.

Удосконалення організаційно-економічного механізму сталого розвитку спортивно-оздоровчої сфери розглядаємо як стимуляційний імпульс підвищення ефективності реалізації спортивно-оздоровчої діяльності в регіоні, розробка якого повинна проводитися з урахуванням можливостей органів місцевого самоврядування, наданих реформою децентралізації та аналізу реального стану соціально-економічного розвитку регіону, а також екологічної ситуації. При цьому *об'єктом*, на який спрямований механізм є спортивно-оздоровча діяльність у регіоні. *Суб'єктами* сталого розвитку спортивно-оздоровчої сфери можуть виступати органи державної й регіональної влади, місцевого самоврядування, спортивні громадські організації та населення. *Результатом* його дії є досягнення економічної, соціальної та оздоровчої інклюзії в регіоні.

На сучасному етапі розвитку українського суспільства зберігається актуальність всебічного розвитку спортивно-оздоровчої сфери, а саме – ефективна реалізація положень Закону України «Про фізичну культуру і спорт» шляхом використання програмно-цільового методу та концентрації зусиль органів місцевого самоврядування (ОМС), громадських організацій фізкультурно-спортивної спрямованості, інших суб'єктів фізичної культури та спорту із залученням коштів бюджетів усіх рівнів, інших джерел фінансування на виконання пріоритетних завдань.

Наблизитися до реалізації Цілей сталого розвитку на засадах інклюзивного зростання є завданням прийнятої в Україні Національної стратегії зі створення безбар'єрного простору, яка спрямована на створення рівних можливостей для всіх чоловіків та жінок, а також до подолання усіх форм дискримінації. Впровадження принципів і заходів, розроблених на її виконання передбачається у різних напрямках, у тому числі й у розвитку спортивно-оздоровчої сфери.

Організаційно-економічний механізм сталого розвитку

спортивно-оздоровчої сфери, який відповідає зазначеним вимогам, визначає основні завдання, методи та інструменти досягнення її сталого розвитку, наведено на рис. 4.2.18

Запропонований механізм базується на основних цілях і завданнях, визначених у Національній доповіді «Цілі сталого розвитку: Україна», Стратегії розвитку фізичної культури та спорту на період до 2028 року та Національній стратегії зі створення безбар'єрного простору. Методичну основу його розроблення складають системний підхід й принципи сталого інклюзивного розвитку сфери. Реалізація механізму надасть можливість комплексно підійти до розвитку спортивно-оздоровчої сфери регіону з використанням інклюзивного підходу та рівних можливостей для всіх груп населення. *Засади інклюзивного зростання*, як імперативи організаційно-економічного механізму сталого розвитку спортивно-оздоровчої сфери, полягають у дотриманні таких основних орієнтирів:

- збільшення зайнятості, зокрема у спортивно-оздоровчій сфері, шляхом максимального залучення до продуктивної діяльності населення сільських територій, жінок (дотримання гендерної рівності), малозабезпечених й інших верств населення, що опинились під загрозою соціального виключення;

- забезпечення рівних можливостей у задоволення потреб населення щодо рухової активності, дотримання гендерної рівності у спорті; в контексті цього важливою є розбудова доступної спортивної інфраструктури, зокрема у невеликих населених пунктах й сільських територіях, розвиток спорту на селі;

- налагодження ефективного діалогу між органами влади, місцевим самоврядуванням, бізнесом і населенням громади задля більш повного залучення усіх суб'єктів економіки регіону до вирішення питань спортивно-оздоровчої сфери та дотримання вектору сталості її розвитку.

Рис. 4.2.18. Організаційно-економічний механізм сталого розвитку спортивно-оздоровчої сфери регіону на засадах інклюзивного зростання

*Авторська розробка.

Взаємодія складових елементів запропонованого організаційно-економічного механізму сталого розвитку спортивно-оздоровчої сфери побудована на засадах інклюзивного зростання сприятиме розвитку спортивної інфраструктури, що забезпечить доступність спортивно-оздоровчих послуг і залучення стейкхолдерів до процесу їх створення; в економічній сфері – підвищенню рівня ефективності підприємницької діяльності та зростанню інвестиційної привабливості спортивно-оздоровчої сфери; у соціальній сфері – забезпечить зростання рухової активності населення, зміцнення здоров'я та відновлення працездатності. Необхідним елементом механізму є дотримання сприятливої екологічної ситуації – підтримка стабільного стану екосистеми, охорона довкілля, запобігання потенційного негативного техногенного впливу на навколишнє природне середовище, що є однією із основних умов отримання оздоровчого ефекту від функціонування сфери та ознакою сталості її розвитку.

Дія механізму націлена на врегулювання та координацію відносин, що виникають у процесі спортивно-оздоровчої діяльності в регіоні. Відтак, сукупність таких відносин, а також їх спрямування на дотримання орієнтирів сталого розвитку спортивно-оздоровчої сфери є *об'єктами* у структурі запропонованого механізму.

Суб'єктами організаційно-економічного механізму спортивно-оздоровчої сфери виступають органи влади та організації, які безпосередньо надають послуги населенню, громадські організації фізкультурно-спортивного спрямування. Серед суб'єктів важливу роль у функціонуванні спортивно-оздоровчої сфери відіграють громадські об'єднання. Їхня діяльність полягає у розвитку відповідних видів спорту, проведення змагань, представлення України у відповідних міжнародних федераціях за видами спорту тощо. Такі спортивні громадські організації створюються як не прибуткові, їх основною метою є досягнення соціального ефекту. Останніми роками спортивно-оздоровча сфера в Україні набуває все більшого економічного значення.

Популяризація масового спорту, здорового й активного способу життя стала поштовхом для розвитку підприємницької діяльності у цій сфері та переходу суб'єктів господарювання на засади самоокупності. Це відкрило нові можливості для впровадження бізнес ідей та отримання прибутків у сфері спорту й супутніх видах діяльності, а саме виробництва і продажу масового спортивного одягу, обладнання для спортивних клубів, спортивного харчування тощо.

Таким чином, суб'єкти господарювання спортивно-оздоровчої сфери поділяються на прибуткові та неприбуткові. Прибуткові організації надають послуги на комерційній основі та здійснюють свою діяльність за принципом самоокупності. Вони формують надходження від ведення господарської діяльності за рахунок продажу абонементів і спортивної атрибутики, коштів власників, інвестицій спонсорів, винагород за перемоги у комерційних турнірах [13, с. 153–157]. Неприбуткові організації націлені на отримання соціального ефекту й функціонують за кошти державного та місцевого бюджетів, добровільних внесків.

Відповідно до суб'єктів спортивно-оздоровчої сфери можна виокремити методи та інструменти реалізації організаційно-економічного механізму її сталого розвитку. Розглядаючи методи досягнення сталого розвитку спортивно-оздоровчої сфери в межах запропонованого механізму можна зауважити, що підвищення ефективності діяльності неприбуткових організацій потребує перегляду системи державного фінансування і координації їх діяльності. Зокрема важливим є запровадження бюджету участі та реалізація гендерноорієнтованого бюджетування; стимулювання участі у соціально-спортивних проєктах розвитку інклюзивного спорту в регіоні. Серед інструментів досягнення цього можна виділити використання програмно-цільового фінансування спорту в регіоні. Щодо суб'єктів господарювання, які орієнтовані на отримання прибутку та провадять свою діяльність у спортивно-оздоровчій сфері регіону, підвищення їх ефективності можливе за рахунок запровадження пільгового оподаткування й створення

сприятливого бізнес-середовища.

Загалом, серед методів організаційно-економічного механізму сталого розвитку спортивно-оздоровчої сфери варто виділити:

- пільгове оподаткування та створення сприятливого середовища для розвитку підприємництва спортивно-оздоровчої сфери регіону. За ринкової економіки роль держави в розвитку спортивно-оздоровчої сфери зводиться до стимулюючої та координуючої – визначення загальних орієнтирів і використання різноманітних інструментів державного впливу для заохочення розвитку підприємницької діяльності та переходу на засади самоокупності функціонування суб'єктів, що здійснюють господарську діяльність в галузі фізичної культури і спорту. Податки є активним інструментом впливу на діяльність суб'єктів господарювання усіх сфер діяльності. Не становить виключення і спортивно-оздоровча сфера. Запровадження податкових пільг із основних податків, зокрема ПДФО, дозволить стимулювати розвиток спортивної діяльності та матиме позитивний вплив на розвиток підприємництва. У розвинутих країнах світу досить часто податковими інструментами здійснюється регулювання спортивно-оздоровчої діяльності. Наприклад, в США існує звільнення Олімпійського комітету США від оподаткування. Вперше послаблення податкового режиму було застосовано в 1933 р., коли Конгрес США звільнив від оподаткування прибуток, отриманий від проведення Олімпіади (Лос-Анджелес 1932). Окрім податкової сфери, в США використовуються й інші інструменти опосередкованого державного впливу, такі як прийняття законів, що сприяють розвитку соціальної сфери фізичної культури і спорту (наприклад, «Закон про трансляції спортивних змагань національними телекомпаніями» (1961, 1972, 1984, 1993 рр.). Зважаючи на позитивну практику доцільним було б більш активне використання податкових інструментів і в Україні. Зокрема, для покращення діяльності спортивно-оздоровчої сфери потрібно передбачити застосування пільгових умов оподаткування для організацій, які беруть участь у програмах розвитку ринку

спортивно-оздоровчих послуг, вкладають кошти у розвиток спорту та системи оздоровлення.

- *запровадження бюджету участі та реалізація гендерноорієнтованого бюджетування.* У забезпеченні сталого розвитку спортивно-оздоровчої сфери доцільним є використання партиципаторного бюджетування, що передбачає формування та використання коштів бюджету участі на проекти, визнані населенням громади як найбільш актуальні та потрібні. Така практика вже набуває поширення серед створених в Україні територіальних громад. На розгляд громадськості можуть надаватись ініціативи спрямовані на створення комфортного середовища, поліпшення спортивної та культурної інфраструктури, урізноманітнення дозвілля. За вказаним посиланням кожен мешканець, який досяг 18-річного віку, може зробити свій вибір на користь одного з проектів, що буде реалізований за кошти місцевого бюджету. Застосування бюджету участі дає можливість узгодити інтереси місцевих органів влади та громадян, зміцнює їх довіру до владних структур, залучити населення територіальних громад регіону до активної участі у процесах суспільного життя.

Для участі у конкурсі на фінансування з бюджету подані проекти повинні відповідати плану стратегічного розвитку території, їх вартість не повинна перевищувати встановленої суми; реалізація проекту можлива лише на конкретній території; термін виконання не перевищує одного року, оскільки процес партиципаторного бюджету має циклічний характер і проводиться щорічно. Процедура проведення партиципаторного бюджету є відкритою, а тому відповідальність щодо його виконання несуть як місцеві органи влади, так і самі громадяни. Така практика дає можливість встановити довірчі відносини між окремими громадянами та представниками місцевої влади, сприяє згуртованості громади в цілому.

Для муніципалітетів партиципаторне бюджетування є ефективним інструментом розподілу суспільних ресурсів, що сприяє розвитку та підтримці демократії на місцевому рівні,

отриманню суспільного визнання, дає можливість місцевій владі краще зрозуміти реальні потреби жителів і удосконалити свою діяльність. Натомість, територіальна громада отримує доступ до бюджетної інформації, може брати активну участь у прийнятті управлінських рішень, що сприяє підвищенню рівня громадської освіти та свідомості [27, с. 31–44].

Незважаючи на зазначені переваги, механізм партиципаторного бюджету має низку недоліків, пов'язаних передусім із недостатньою поінформованістю та відсутністю досвіду щодо формування й використання бюджету участі. У зв'язку з цим актуальним є проведення інформаційних заходів, використання засобів масової інформації та різних видів соціальної реклами, які б спонукали членів громади до участі у розвитку регіону та надихали їх на розроблення проектів, зокрема спортивно-оздоровчого спрямування.

Для набуття знань і досвіду щодо партиципаторного бюджетування доцільно проводити конференції та тренінги задля ознайомлення з правилами бюджету участі, законодавчими умовами чи обмеженнями, що спростить процес створення проектів і голосування за них.

У контексті дотримання засад інклюзивного зростання при розбудові спортивно-оздоровчої сфери регіону важливим є забезпечення рівних можливостей у задоволенні потреб населення обох статей.

Гендерно-орієнтоване бюджетування (ГОБ) є інструментом планування показників бюджету, що базується на програмно-цільовому методі та передбачає застосування комплексного гендерного підходу в бюджетному процесі на державному й місцевому рівнях, що включає розподіл бюджетних коштів за гендерним принципом [12, с. 80–88]. Це спосіб бюджетування, у центрі якого жінки та чоловіки з різних соціальних та демографічних груп. Гендерне бюджетування є ключовим елементом просування гендерної політики, як одного з головних

чинників досягнення демократії, та сприяє підвищенню ефективності використання бюджетних коштів. Відтак, при розробці та реалізації проєктів й програм розвитку спортивно-оздоровчої сфери регіону доцільно здійснювати їх огляд на предмет врахування гендерного аспекту та надавати перевагу тим ініціативам, що забезпечують рівні можливості для чоловіків і жінок у спорті, доступі до об'єктів спортивної інфраструктури, сприяння розвитку жіночого підприємництва у спортивно-оздоровчій сфері тощо.

- інформаційне забезпечення та популяризація спорту в регіоні. У досягненні цілей сталого розвитку спортивно-оздоровчої сфери важливу роль відіграє створення єдиного інформаційного простору для надання послуг у вигляді консультаційної, правової, бухгалтерської, матеріально-технічної підтримки суб'єктів спортивно-оздоровчої діяльності. Інструментом налагодження взаємодії між місцевою владою та населенням, є створення он-лайн платформи, де кожен громадянин у разі виникнення будь-яких непорозумінь зможе швидко отримати відповідь на поставлене питання щодо бюджету участі, учасники партиципаторного бюджету матимуть змогу звітувати про результати проведення процесу, залишати відгуки та пропозиції.

На сьогодні вплив держави набуває форми стимулювання розвитку підприємницької діяльності та переходу суб'єктів спортивно-оздоровчої сфери до функціонування на принципах самоокупності та самофінансування. Її роль у розвитку спортивно-оздоровчої сфери визначається політикою щодо підтримки та популяризації спорту.

- реалізація програм розвитку інклюзивного спорту в регіоні. Сьогодні в Україні, як і в усьому світі, порушується тема інклюзивного суспільства, де громадяни з інвалідністю залучені до активного життя держави та перебувають на рівних правах із представниками інших груп населення. Розвиток інклюзивного спорту є однією зі складових частин реалізації концепції

інклюзивного розвитку [34], який визнаний європейською спільнотою одним із ключових напрямків соціально-економічного зростання та досягнення сталого розвитку [19].

Спорт є одним із шляхів толерантності, рівності та взаємоповаги до осіб з інвалідністю. Стаття 24 Закону України «Про фізичну культуру і спорт» визначає, що суб'єктами параолімпійського і дефлімпійського руху в Україні є національні спортивні федерації інвалідів або їх спілки, що є членами Міжнародного параолімпійського комітету, Міжнародного спортивного комітету глухих, які діють відповідно до Конституції Міжнародного параолімпійського комітету, Конституції Міжнародного спортивного комітету глухих.

Залучення інклюзивного суспільства до параолімпійського та дефлімпійського руху повинно бути одним із основних пріоритетів розвитку суспільства нашої держави. У контексті досягнення цієї мети необхідним є приділення достатньої уваги реалізації програм розвитку інклюзивного спорту в регіонах. Зауважимо що це у свою чергу потребує постійної підтримки з боку держави, місцевих органів самоврядування, зокрема шляхом виділення достатнього рівня фінансової допомоги.

Сталий розвиток спортивно-оздоровчої сфери регіону з дотриманням принципів інклюзивності дасть змогу збільшити рівень зайнятості у цьому секторі економіки, сприятиме створенню нових робочих місць і забезпечить загальне соціально-економічне зростання.

- створення спортивно-оздоровчого кластеру. Досягнути позитивних результатів можливо шляхом налагодження партнерських відносин із населенням, спортивними організаціями та органами влади для спільної реалізації соціально-спортивних проєктів. У контексті цього важливим є створення спортивно-оздоровчого кластеру й формування платформи для ефективної взаємодії суб'єктів фізичної культури та спорту.

Погоджуємось із думкою Войнаренка М.П. [3], що кластери є важливим інститутом регіональної економіки, який дає можливість подолати замкнутість, інертність і негнучкість між суб'єктами господарювання для формування сприятливого бізнес-середовища, що має велике значення для розробки стратегії економічного розвитку регіону. Суть кластерної концепції полягає у вдосконаленні ділових зв'язків і налагодженні взаємопов'язаної та нерозривної ділової співпраці у процесі господарської діяльності. Світова практика доводить високу економічну результативність функціонування кластерів, підтверджуючи їх переваги порівняно із традиційними формами організації бізнесу.

Спортивно-оздоровчий кластер регіону розглядається як система взаємодії органів влади, громадських організацій та бізнес-структури спортивно-оздоровчої індустрії, закладів освіти, рекламно-інформаційних організацій та ін. з приводу надання спортивно-оздоровчих послуг та здійснення відповідного матеріального та інформаційного забезпечення, результатом чого є створення спортивно-оздоровчої послуги.

Провідну, стрижневу роль у спортивно-оздоровчому кластері, відіграють громадські організації та бізнес-структур спортивно-оздоровчої індустрії (фітнес клуби, спортивні організації, приватні спортивні тренери, а також виробники тренажерів, спортивного обладнання, спортивного харчування, басейни), які надають свої послуги в регіоні. На нижчому рівні знаходяться різноманітні підприємства з розміщення, харчування, транспортування, надання супутніх послуг. Всі вони об'єднуються спільним бізнес-кліматом, в межах якого формуються необхідні для функціонування спортивно-оздоровчого кластера трудові ресурси та умови, включаючи податкову систему та адміністративне регулювання (рис. 4.2.19).

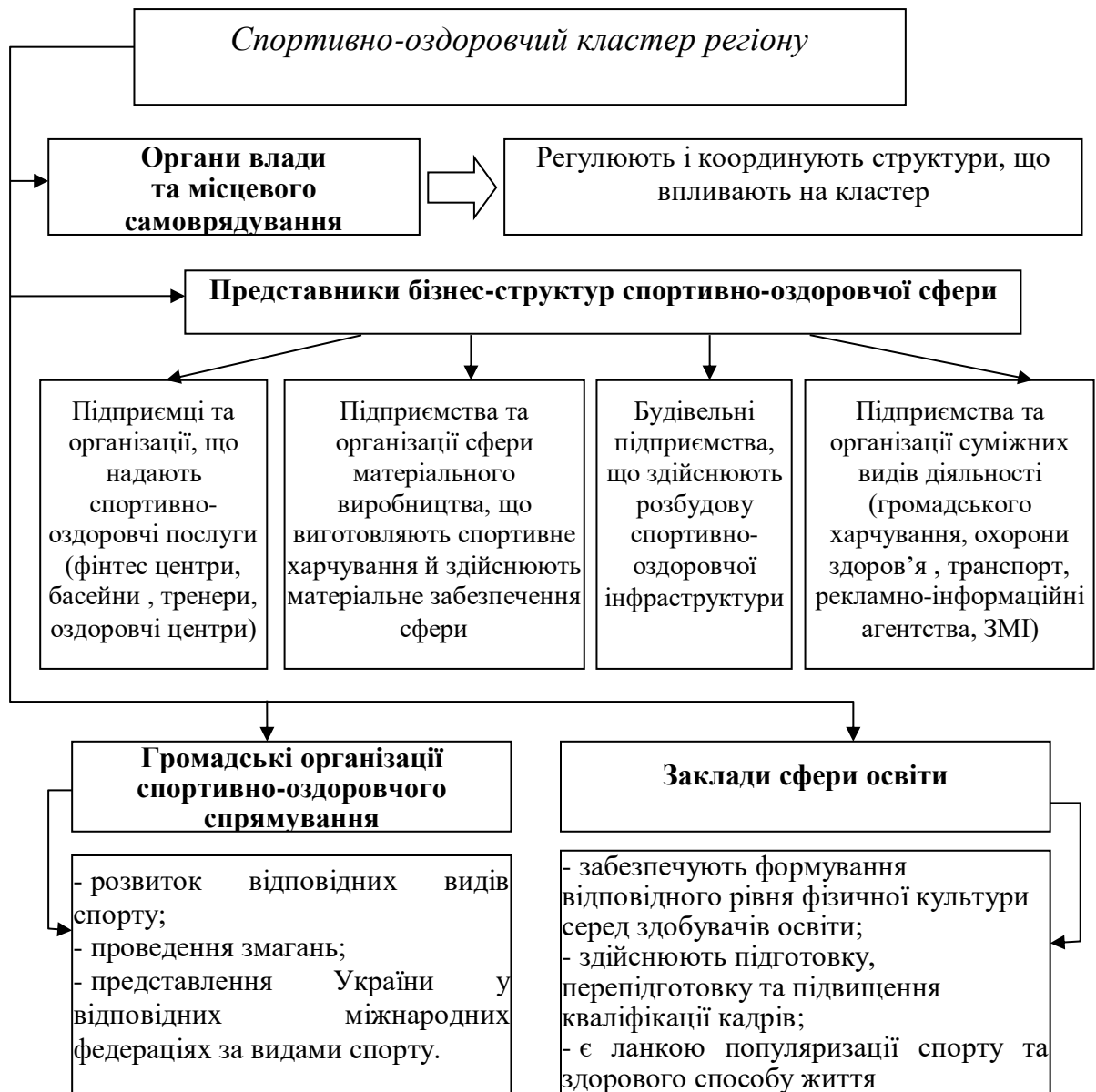

Рис. 4.2.19. Структура спортивно-оздоровчого кластеру регіону

**Авторська розробка.*

Перевагами кластерної моделі у спортивно-оздоровчій сфері є: результативне використання наявних у регіоні природних й трудових ресурсів, спортивно-оздоровчої інфраструктури; підвищення якості та доступності спортивно-оздоровчих послуг, підвищення конкурентоспроможності регіонального спортивно-оздоровчого продукту; підвищення інвестиційної привабливості регіону, сприяння інвестиційним проектам у спортивно-оздоровчій сфері. До переваг слід віднести також координацію зусиль влади, бізнесу та громадських організацій із метою розвитку спортивно-оздоровчої інфраструктури. Взаємодія із закладами освіти дасть змогу впроваджувати програми

підготовки тренерів та фахівців відповідної кваліфікації. У контексті розвитку підприємництва спортивно-оздоровчої сфери створення кластеру надає можливість узгодження стратегії і тактики бізнес-діяльності; реалізації спільних маркетингових та рекламних заходів, участь у спортивних заходах.

Виходячи із соціокультурної функції спорту як системи та форми використання вільного часу, що поєднує зміцнення здоров'я людини із підвищенням її загальної культури передумовою посилення попиту на спортивно-оздоровчі послуги є рівень культури та освіти в країні. Першочергова роль у збереженні і формуванні здоров'я належить самій людині, її способу життя, її цінностям, установкам, ступеню гармонізації її внутрішнього світу і відносин з оточенням. Ставлення індивіда до власного здоров'я, фізичних можливостей і здібностей є інтегральним результатом виховання і самовиховання, тому формування здорового способу життя розглядається науковцями як складова процесу освіти. З огляду на це одним із пріоритетних завдань системи освіти постає збереження, зміцнення й формування здоров'я молоді.

На сьогодні існує проблема дотримання молоддю здорового способу життя. З огляду на це одним з пріоритетних завдань освіти постає збереження, зміцнення й формування здоров'я студентів. Чільне місце у житті закладів освіти мають посісти гармонійний розвиток матеріальних і духовних умов, можливостей і аспектів формування та популяризації серед студентської молоді здорового способу життя, впровадження спеціальних програм його культивування, збереження та репродукції здоров'я [4]. Важливим також є використання в повній мірі потенціалу позааудиторної роботи. Проведення молодими людьми вільного часу повинно розглядатись як можливість вдосконалювати свій фізичний розвиток.

Зважаючи на те, що процес кластеризації забезпечує комплексний і найбільш ефективний варіант розвитку спортивно-

оздоровчої сфери, суб'єкти цієї сфери створюють різні взаємовигідні сполучення для:

- підтримки ініціатив, спрямованих на об'єднання зусиль в напрямку напрацювання спільної тактики та стратегії розвитку сфери;

- обміну досвідом та налагодження співпраці між усіма зацікавленими організаціями, установами громадськими об'єднаннями спортивно-оздоровчої сфери, а також обговорення проблемних питань її сталого розвитку та шляхів їх вирішення;

- розробки механізмів підвищення якості та доступності надання спортивних послуг;

- організації і проведення спортивних заходів;

- створення позитивного спортивного іміджу регіону в країні та світі;

- спільного вирішення організаційних, рекламних, інформаційних, комунікаційних проблем задля популяризації спорту та здорового способу життя;

- узгодження цінової політики;

- удосконалення нормативно-правової бази розвитку спортивно-оздоровчої сфери регіону.

Формування спортивно-оздоровчого кластеру сприяє об'єднанню зусиль його учасників задля здійснення комплексного аналізу розвитку окремих видів спорту в регіонах; розбудови спортивної інфраструктури, що відповідає національним та міжнародним стандартам; створення умов для залучення інвесторів, меценатів і спонсорів до будівництва, відновлення та реконструкції існуючої спортивної інфраструктури; формування інфраструктури сучасних спортивних споруд за місцем проживання, у місцях масового відпочинку громадян, на базі загальної середньої та вищої освіти. Участь органів місцевого самоврядування та налагодження діалогу із мешканцями громади сприятиме удосконаленню міського планування території в частині створення місць для активного відпочинку (зокрема, парків для рухової активності та спорту на свіжому повітрі) та облаштування безпечних велосипедних і

пішохідних доріжок, внесення необхідних змін до відповідних будівельних норм і стандартів.

- *екологічний аудит спортивних заходів*. Основою сталого розвитку є екологізація функціонування усіх сфер економіки. Це обумовлює необхідність формування ефективної системи екологічного контролю щодо дотримання природоохоронних нормативів і вимог екологічного законодавства. За таких умов у структурі організаційно-економічного механізму сталого розвитку спортивно-оздоровчої сфери особливого значення набуває *екологічний аудит* господарської діяльності суб'єктів спортивно-оздоровчої діяльності та заходів, що ними проводяться.

Відповідно до законодавства України, екологічний аудит – це, документально оформлений системний незалежний процес оцінювання об'єкта аудиту, що включає збирання і об'єктивне оцінювання доказів для встановлення відповідності визначених видів діяльності, заходів, умов, системи екологічного управління та інформації з цих питань вимогам законодавства України про охорону навколишнього природного середовища та іншим критеріям екологічного аудиту [21]. Тобто екологічний аудит передбачає здійснення незалежної оцінки щодо дотримання законодавства в галузі охорони навколишнього середовища або вимог міжнародних стандартів [11, с. 233–240].

На сучасному етапі екологічний аудит отримує широке практичне застосування. Законом України «Про екологічний аудит» передбачено два види екологічного аудиту: добровільний і обов'язковий. Добровільний аудит ініціюється і фінансується самим господарюючим суб'єктом. У проведенні екологічного аудиту також можуть бути зацікавлені підприємства природокористувачі, інвестори, громадські організації спортивного спрямування. Обов'язковий екологічний аудит спортивних заходів на предмет можливої шкоди навколишньому природному середовищу може здійснюватись на замовлення центральних і місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, інших юридичних, а також фізичних осіб. За

результатами екологічного аудиту готуються рекомендації щодо усунення виявлених загроз і недоліків, визначаються оптимальні шляхи їх вирішення

Організаційно-економічний механізм сталого розвитку спортивно-оздоровчої сфери в регіоні повинен опиратися на низку принципів, дотримання яких забезпечить ефективність його функціонування та досягнення поставлених цілей – активізацію розвитку сфери, посилення її економічної складової шляхом розвитку підприємництва, перехід на вектор сталості та інклюзивного зростання. Враховуючи це, ми вважаємо, що сталий розвиток спортивно-оздоровчої сфери в регіоні має ґрунтуватися на таких принципах, як:

– *системності*: здійснення процесу активізації інвестиційної діяльності як єдиної системи, яка включає низку елементів для досягнення кінцевого результату;

– *прозорості*: дотримання цього принципу забезпечує прозоре вирішення питань у забезпеченні сталого розвитку спортивно-оздоровчої сфери із залученням до прийняття рішень широких верств населення, громадських організацій, підприємців та інших стейкхолдерів спортивно-оздоровчої сфери і як наслідок підвищення ефективності управління й недопущення корупції;

– *збалансованості* економічних, соціальних результатів і екологічних наслідків спортивно-оздоровчої діяльності, що передбачає врахування єдиної цілісної моделі розвитку регіону, зміцнення здоров'я та зростання добробуту його населення;

– *інклюзивності*: максимальне залучення населення до фізичної культури та спорту та розширення можливостей для особистого зростання;

– *гендерної рівності* дотримання якої у забезпеченні сталого розвитку спортивно-оздоровчої сфери полягає у наданні рівних можливостей для задоволення потреб людей обох статей в оздоровленні та спорті;

– *екологічності*: забезпечення сприятливої екологічної ситуації є необхідною фізичною і біологічною умовою існування

людини, а від якості навколишнього природного середовища залежить здоров'я людини.

Очікуваними результатами реалізації організаційно-економічного механізму сталого розвитку спортивно-оздоровчої сфери є посилення економічної, соціальної та оздоровчої інклюзії в регіоні.

Економічна інклюзія проявляється у підвищенні економічної ефективності спортивно-оздоровчої діяльності, збільшенні рівня зайнятості населення та відновленні його працездатності. Наріжним каменем досягнення економічної інклюзії є забезпечення матеріального добробуту усіх верств населення. Економічна інклюзія у спортивно-оздоровчій сфері досягається шляхом створення сприятливих умов для розвитку підприємницької діяльності та фінансової підтримки неприбуткових організацій спортивно-оздоровчого спрямування, так щоб населення груп ризику (жители сільських територій, жінки, пенсіонери, особи з інвалідністю та ін.) мало рівні можливості брати участь у економічному житті суспільства та підвищувати рівень свого добробуту.

Соціальна інклюзія спрямована на утвердження соціальної рівності та згуртованості громади. Вона досягається шляхом створення таких умов, за яких максимальна кількість населення залучена до участі у прийнятті рішень щодо розвитку громади на рівних умовах. Соціальна інклюзія у спортивно-оздоровчій сфері відображає активний і спрямований на розвиток людини підхід до суспільного добробуту.

Оздоровча інклюзія це збільшення людей, які охоплені регулярною руховою активністю, зміцнення здоров'я населення. Це процес, спрямований на забезпечення людям, які зазнають ризику соціального вилучення, а також молоді можливостей необхідних для того, щоб повною мірою задовольняти власні потреби у фізичній культурі, зайнятті спортом і оздоровленні відповідно до стандартів якості життя.

Отже, спортивно-оздоровча сфера є важливим елементом досягнення цілей сталого розвитку. На сьогодні вплив держави набуває форми стимулювання розвитку підприємницької діяльності та переходу суб'єктів цієї сфери до функціонування на принципах самоокупності та самофінансування. Сьогодні в Україні потенціал спортивно-оздоровчої діяльності в соціально-економічному розвитку регіонів та забезпеченні його сталості використовується не повністю. Це значною мірою є наслідком неефективно діючих механізмів управління сферою, що неадаптовані до умов ринкових відносин і децентралізації повноважень щодо координації та регулювання її розвитком.

Для подолання такої ситуації та розбудови спортивно-оздоровчої інфраструктури в регіоні насамперед доцільно сформувати сприятливе середовище для розвитку підприємництва у спортивно-оздоровчій сфері; використовувати практику формування бюджету участі та гендерноорієнтованого бюджетування; здійснювати підтримку інклюзивного спорту в регіоні. Важливим також є налагодження співпраці між органами влади, громадськими організаціями та громадою шляхом створення платформи для ефективної взаємодії суб'єктів фізичної культури та спорту з використанням новітніх ІТ-технологій, сучасного менеджменту для забезпечення якісних змін, спрямованих на популяризацію рухової активності, здорового способу життя й просування спортивного іміджу України у світі, що відображено у запропонованому організаційно-економічному механізмі сталого розвитку спортивно-оздоровчої сфери регіону.

ВИСНОВКИ ТА РЕКОМЕНДАЦІЇ

В основу формування методології безпеки сталого розвитку регіонів і територіальних громад України в умовах реалізації реформи фінансової децентралізації авторами покладено неоформаційну парадигму здійснення економічних і соціальних змін для задоволення потреб людини, підвищення якості життя соціуму в багатстві, рівності та соціо-еколого-економічній, інформаційній і геополітичній безпеці.

1. Теоретичне узагальнення та проведений аналіз фінансової безпеки інклюзивного розвитку регіону дало можливість розробити теоретико-методологічні засади та обґрунтувати науково-практичний підхід розв'язання важливої науково-прикладної проблеми – розширення фіскального простору регіону задля зміцнення фінансової безпеки його інклюзивного розвитку. Висновки концептуального, теоретико-методологічного та науково-практичного характеру зводяться до такого:

1.1. Досліджено еволюцію теоретичних підходів до розвитку регіону та розкрито авторське бачення цього поняття. Узагальнено науковий базис інклюзивного підходу до соціально-економічного піднесення, що дало можливість ідентифікувати поняття «інклюзивний розвиток регіону» та здійснити видову класифікацію інклюзії за сферою та суб'єктами включення, рівнем охоплення процесами інклюзивного розвитку. Наведена класифікація систематизує її різноманітні прояви, що уможливило науково обґрунтувати заходи посилення процесів соціально-економічного зростання на засадах інклюзивності. Проведене дослідження дозволило обґрунтувати значимість концепції саморозвитку регіону для досягнення інклюзивного зростання.

1.2. Розкрито сутність фінансової безпеки з позиції регіону, як умов середовища взаємодії між економічними суб'єктами та органами місцевого самоврядування стосовно перерозподілу фінансових ресурсів регіону. Охарактеризовано детермінантами формування та розширення фіскального простору регіону.

Сформовано нове наукове бачення та наведено тривимірну модель фіскального простору інклюзивного розвитку регіону, що дозволяє поглибити розуміння його сутності та визначити ефекти впливу на реалізацію концепції інклюзивного розвитку регіону.

1.3. Сформовано методологічний базис пізнання фіскального простору інклюзивного розвитку регіону, в основу якого покладено теоретичну концептуалізацію інклюзивного розвитку регіону та його фінансового забезпечення; наукову ідентифікацію сутності фіскального простору; визначення векторів розширення фіскального простору й напрямків активізації інклюзивного розвитку регіону.

1.4. Обґрунтовано концептуальні засади інклюзивного розвитку регіону, що охоплюють концепцію та механізм інклюзивного розвитку регіону в умовах фінансової децентралізації. Розроблено концепцію інклюзивного розвитку регіону в умовах фінансової децентралізації, яка орієнтирами регіонального зростання ставить підвищення рівня добробуту населення на основі максимального його залучення до суспільно корисної діяльності через посилення економічної та громадської активності (самозайнятість, створення підприємств та ГО; розвиток бізнесу, участь у соціально-економічних та політичних процесах), забезпечення рівних можливостей для особистісного розвитку та дотримання справедливого розподілу отриманих благ, що досягається комплексним поєднанням економічного, інфраструктурного та соціального розвитку на засадах інклюзивності; фінансові ресурси та можливості для якого формуються у процесі розширення фіскального простору регіону за умов фінансової децентралізації. Удосконалено механізм фінансової безпеки інклюзивного розвитку регіону в умовах децентралізації. Запропоновані концепція та механізм орієнтовані на забезпечення економічного зростання, соціальної стабільності та розвиток інклюзивної інфраструктури, синергетичний ефект від поєднання яких дозволить досягнути підвищення рівня добробуту населення.

1.5. Окреслено науковий підхід до аналізу впливу розширення фіскального простору та рівня фінансової безпеки за умов

децентралізації на інклюзивне зростання просторової системи регіонального рівня на основі оцінки рівня кореляційного взаємозв'язку між ними. Комплексне застосування економетричного інструментарію та побудова регресійної моделі залежності рівня інклюзивного розвитку регіону від параметрів фіскального простору дозволило оцінити міру впливу доходів, видатків та податкового потенціалу регіону на перспективи активізації інклюзивного розвитку за умов фінансової децентралізації. Визначено напрямки мінімізації деструктивних ефектів від проведеної реформи, застосування яких сприятиме усуненню негативних наслідків у результаті наділення органів місцевого самоврядування додатковими фінансовими ресурсами.

1.6. Запропоновано методику визначення напрямів зміцнення фінансової безпеки інклюзивного розвитку регіонів на основі їх позиціонування на матриці стратегічних пріоритетів. Це дає можливість об'єктивно оцінити реальне становище регіону та визначити комплекс пріоритетних заходів для розширення фіскального простору інклюзивного розвитку та усунення виявлених диспропорцій між фінансовим забезпеченням й регіональною політикою стимулювання переходу на інклюзивний вектор розвитку. Визначено основні напрями вдосконалення податково-бюджетних відносин, запровадження яких дозволить розширити фіскальний простір регіону та забезпечити активізацію його інклюзивного розвитку.

1.7. Розроблено організаційно-економічний механізм фінансового забезпечення інклюзивного розвитку регіону в умовах децентралізації який представляє собою сукупність відносин системи формування й оптимального розподілу місцевих фінансових ресурсів із власних та залучених джерел, акумульованих у бюджеті громади, розподіл яких запропоновано здійснювати через інклюзивні інститути регіонального розвитку на основі партиципаторного та гендерноорієнтованого бюджетування. Запропоновано концептуальну модель фінансового забезпечення інклюзивного розвитку регіону в умовах децентралізації, реалізація

якої спрямована на планування та фінансування проектів інклюзивного розвитку, що дозволить забезпечити якісно новий рівень управління й самоорганізації діяльності ОТГ регіону на основі перманентної взаємодії органів влади, місцевого самоврядування та громади.

1.8. Обґрунтовано науково-практичні рекомендації щодо адаптації регіональних фінансових систем до впливу мегатрендів на фіскальний простір інклюзивного розвитку регіону, на основі виявлення домінантних тенденцій впровадження нових технологій, автоматизації та диджиталізації; демографічних змін, що характеризуються рівнем старіння населення, міграційними процесами й урбанізацією; загостренням екологічних проблем, відповіддю на які є вдосконалення оподаткування інтернет-діяльності; застосування прогресивної шкали ПДФО; посилення ролі екологічних платежів, що дозволить усунути загрози уповільнення інклюзивного зростання.

2. Запропоновано нові наукові підходи до виконання актуальної науково-прикладної проблеми поглиблення теоретико-методологічних і практичних засад зміцнення безпеки сталого розвитку сільських територій в умовах децентралізації на засадах диверсифікації. Узагальнення та систематизація результатів дослідження дали підставу сформулювати такі висновки:

2.1. Узагальнення теоретичних основ дослідження диверсифікації розвитку сільських територій сприяло виявленню багатоаспектного характеру й різноманітних наукових підходів до виокремлення типів розвитку сільських територій, серед яких – сталий, аграрний, перспективний, інтегрований, інклюзивний. Під сільськими територіями запропоновано розуміти багатокомпонентну просторову систему, котра сформована поза межами міських територій та характеризується взаємодією й взаємозалежністю соціальних, економічних, фінансових, природничо-екологічних та інституціональних структурних компонентів і виконує економічні, виробничі, соціально-демографічні, екологічні, культурно-етнічні, просторово-

комунікаційні, природно-відтворювальні функції. Визначення структурної характеристики та функціонального призначення сільських територій на засадах структурного, просторового, системного, функціонального підходів уможливило обґрунтування цільових орієнтирів сталого розвитку сільських територій. Запропоновано дефініцію диверсифікації розвитку сільських територій як процесу урізноманітнення сільськогосподарського виробництва, несільськогосподарської діяльності, створення нових юридичних осіб різних організаційно-правових форм господарювання, розширення джерел фінансування програм і проектів сільського розвитку в умовах децентралізації з метою підвищення якості життя сільського населення; забезпечення конкурентоспроможності сільських територій; досягнення екологічної безпеки.

2.2. Окреслено співвідношення понять «міська об'єднана територіальна громада», «селищна об'єднана територіальна громада», «сільська об'єднана територіальна громада», що дало змогу визначити їхню роль у розвитку сільських територій та поглибити наукові дослідження з проблематики диверсифікації розвитку сільських територій. Доведено, що реалізація процесу децентралізації й формування об'єднаних територіальних громад є чинником диверсифікації розвитку сільських територій і сприяє підвищенню ефективності використання бюджетних коштів на всіх рівнях управління, пришвидшеній процедурі прийняття рішень щодо сільської громади, її самостійності у формуванні доходів та видатків бюджету, можливостям кожного сільського жителя брати участь у сприянні розвитку громади й отримувати якісні послуги та ін.

2.3. Аналіз генезису наукових теорій щодо сільського розвитку, його інституційного й інфраструктурного забезпечення, формування конкурентоспроможності сільських територій, шляхів диверсифікації та її впливу на регіональний розвиток дав підставу сформулювати методологічні основи дослідження диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації із застосуванням системного, структурного, просторового,

інституційного, біхевіористичного й синергетичного підходів. Це сприяло створенню наукової концепції та розробці організаційно-економічного механізму диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації.

2.4. Узагальнення наукових підходів до визначення сутності диверсифікації розвитку сільських територій дало змогу обґрунтувати концептуальні засади диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації. Основною концептуальною ідеєю визначено інтегрований підхід до реалізації заходів посилення конкурентних переваг сільських територій в умовах децентралізації шляхом ефективного використання наявних і потенційних можливостей їх розвитку. Синергетична дія соціально-, економіко-, еколого-орієнтованої диверсифікації сприятиме підвищенню рівня зайнятості, подоланню бідності, розвитку соціальної інфраструктури на селі; забезпеченню продовольчої та економічної безпеки, залученню інвестицій, поширенню органічного виробництва, зменшенню деструктивного впливу на довкілля, що відповідає цілям сталого розвитку.

2.5. Удосконалення методичного підходу до діагностики диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації на основі застосування комплексу абсолютних і відносних показників дає змогу визначити особливості розвитку сільських територій у країні та її регіонах; оцінити вплив децентралізації на диверсифікацію розвитку цих територій і ефективність функціонування об'єднаних територіальних громад. Застосування вдосконаленої методики уможливило виявлення проблем та перспектив розвитку сільських територій, конкретизацію заходів, спрямованих на організаційно-економічне забезпечення диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації.

2.6. Оцінка розвитку децентралізації в Україні свідчить про динамічність цього процесу в більшості регіонів України. Під час формування сучасної моделі територіальної організації влади з передачею більшості повноважень, відповідальності й ресурсів на рівні територіальних громад залишаються неузгодженими та

потребують розв'язання проблеми дублювання повноважень органів місцевого самоврядування, районних рад і районних державних адміністрацій; забезпечення реальної спроможності новостворених об'єднаних територіальних громад відповідної адміністративно-територіальної одиниці; недостатній рівень кадрового та фінансового забезпечення, розвитку інфраструктури тощо. За результатами оцінки ефективності функціонування об'єднаних територіальних громад у регіонах України виявлено асиметрію розвитку об'єднаних територіальних громад регіонів України. Це зумовлює необхідність розробки й реалізації ефективних стратегічних рішень щодо ефективного використання наявного потенціалу цих територій. Проведені дослідження засвідчили вищу ефективність функціонування великих об'єднаних територіальних громад, що потребує запровадження заходів, які б стимулювали укрупнення дрібних об'єднаних територіальних громад.

2.7. Здійснення аналізу розвитку сільських територій у конкретному регіоні в умовах децентралізації на основі використання економіко-математичних методів підтверджує наявність таких проблем, як скорочення чисельності сільського населення та його старіння; трудова зовнішня і внутрішня міграції; низькі доходи сільських жителів; зростання кількості безробітних; недостатній рівень конкурентоспроможності сільськогосподарської продукції; погіршення екологічної ситуації на селі. Доведено, що стратегічними пріоритетами диверсифікації розвитку сільських територій в регіоні мають бути розширення сфер зайнятості та збільшення доходів сільського населення.

2.8. В основу розробленого організаційно-економічного механізму диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації покладено визначення суб'єктів, принципів, функцій, відповідних їх інструментів і заходів. Соціальними функціями реалізації цього механізму виступають зростання доходів сільського населення, зменшення рівня безробіття на сільських територіях, розвиток соціальної інфраструктури на селі;

економічними – збільшення обсягів валової продукції, досягнення продовольчої безпеки, підвищення продуктивності праці; екологічними – підтримання екологічної рівноваги на сільських територіях, раціональне використання, охорона та відтворення природних ресурсів. Доведено, що досягнення поставлених цілей загалом сприятиме комплексному розвитку сільських об'єднаних територіальних громад.

3. У монографії здійснено теоретичне узагальнення та запропоновано нові наукові підходи до виконання актуального науково-практичного завдання, яке полягає в поглибленні теоретико-методичних засад, розробленні напрямів удосконалення організаційно-економічного забезпечення процесів формування та сталого розвитку розумного міста. Узагальнення та систематизація результатів дослідження дали підставу сформулювати такі висновки і рекомендації:

3.1. Концепція сталого розвитку на початку ХХІ століття дала поштовх для виокремлення та поширення концепції розумного міста, що дало змогу останній увібрати такі визначення як цифрове місто, інформаційне місто, віртуальне місто та повсюдне місто. Незворотні світові тенденції підштовхують міста до впровадження ІКТ, що в свою чергу активізує конкурентоспроможність на світовій арені. Сьогодні, сталий, розумний та інклюзивний розвиток міст є невід'ємною частиною еволюції та розвитку міст.

3.2. Для подальшого практичного застосування методичних підходів до оцінки сталого розвитку розумного міста запропоновано враховувати систему групових і часткових показників, що характеризують стан соціальної сфери, економічної та екологічної ситуацій у місті. Доведено, що застосування запропонованої методики діагностики сталого розвитку розумного міста на основі розрахунку інтегрального показника дасть змогу визначити рейтинг регіону; а оцінка результатів використання наявного потенціалу сталого розвитку розумного міста – рівень ефективності управління цим процесом. Отримані результати можуть бути враховані для розробки напрямів підвищення

ефективності стратегічного управління сталим розвитком розумного міста.

3.3. Діагностика сталого розвитку розумного міста дала підставу визначити регіональні передумови його забезпечення: соціальні, економічні, екологічні. Відсутність єдиної державної політики щодо формування та забезпечення сталого розвитку розумних міст в Україні дозволяє стверджувати про слабкий рівень інституційної підтримки у сфері сталого розвитку розумних міст. Проте, протягом 2015-2018 рр. спостерігається позитивна динаміка зміни часткових індексів сталого розвитку розумних міст на макрорівні, загальний рівень індексу свідчить про необхідність інтенсифікації діяльності щодо забезпечення даного процесу.

3.4. Визначено, що передумови формування та забезпечення сталого розвитку розумних міст на мезорівні є також відносно сприятливими. Керуючись показниками інтегрального аналізу можна стверджувати, що найбільша значущість розумного розвитку притаманна соціальній сфері, що підтверджує взаємозв'язок концепції розумного та сталого розвитку. Проте, існує необхідність посилення та модернізації державної політики регіонального розвитку в частині врахування ключових орієнтирів розумного розвитку економіки на мезо- та мікрорівнях. У дослідженні визначено ефективність використання потенціалу щодо формування та забезпечення сталого розвитку розумних міст в Україні здійснено на рівні адміністративних центрів, адже обласним центрам України притаманні тенденції щодо зростання чисельності населення, капіталу, виробничих активів, інфраструктури, потоків транспорту та інше. Відповідно здійснено відбір статистичних даних відповідно до індикаторів та параметрів, що характеризують розвиток соціальної сфери, стан економічної та екологічної ситуації в містах на мікрорівні. Виходячи з даних та проведеного аналізу, можна стверджувати, що рівень передумов формування та забезпечення сталого розвитку розумних міст України є низьким. Виключенням залишається лише місто Київ.

3.5. Подальший розвиток дістало моделювання ефективності використання наявного потенціалу сталого розвитку розумного міста, що передбачає застосування кореляційно-регресійного аналізу для побудови множинної регресійної моделі, яка дає можливість кількісно оцінити вплив розвитку соціальної сфери, економічної та екологічної ситуацій на інтегральний показник рівня розумного розвитку міста. Визначено, що найбільший вплив на процес формування та забезпечення сталого розвитку розумного міста має розумний розвиток соціальної сфери, відповідно дещо менший вплив розумного розвитку економічної сфери та найменший вплив розумний розвиток екологічної сфери.

3.6. Запропоновано організаційно-економічний механізм сталого розвитку розумних міст, який, на відміну від інших, являє собою відкриту, динамічну інтегровану систему взаємодії суб'єктів, об'єктів і цільових орієнтирів розвитку, що за допомогою використання методів та інструментів, дотримання принципів дає змогу досягнути синергетичного ефекту задля створення умов для сталого розвитку розумного міста. Виокремлено набір інструментів управління сталим розвитком розумного міста, що включає серед іншого інтегрований тариф, управління проектами і програмами розвитку розумних міст, е-управління, корпоративну соціальну відповідальність бізнесу, створення інноваційних кластерів, створення відкритих баз даних, запровадження інтегральної системи комунікації між стейкхолдерами.

4.1. Авторами запропоновано розв'язання наукового завдання, що полягає у розробці науково-методичних засад і практичних рекомендацій щодо вдосконалення організаційно-економічного забезпечення зміцнення безпеки сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери в Україні. За результатами дослідження зроблено такі висновки та рекомендації:

4.1.1. Узагальнення наукових підходів до визначення сутності сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери, як цілісного процесу дотримання соціальної справедливості, досягнення економічної ефективності та забезпечення екологічної сталості. Це

дало змогу обґрунтувати концептуальні засади сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери на засадах інклюзивного зростання, цільовими орієнтирами чого у туристично-рекреаційній сфері визначено розширення можливостей та забезпечення рівного доступу до туристично-рекреаційних послуг усіх верств населення; збільшення рівня зайнятості у туристично-рекреаційній сфері шляхом більш повної реалізації трудовесурсного потенціалу; диверсифікацію туристично-рекреаційної діяльності та створення ефективних бізнес-моделей сталого розвитку туристично-рекреаційної індустрії в умовах постпандемічної кризи; формування ефективних і раціональних взаємодій серед усіх учасників ринку туристичних й рекреаційних послуг, залучення різних стейкхолдерів до процесів сталого інклюзивного розвитку туристично-рекреаційної сфери.

4.1.2. Запропоновано методичний підхід до діагностики сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери, що охоплює аналіз передумов сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери; характеристику тенденцій її розвитку; оцінку факторів і розробку стратегічних пріоритетів сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери. Застосування запропонованого методичного підходу діагностики сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери надає можливість відповідним органам державної та регіональної влади, громаді визначити соціально-економічну ефективність сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери, оцінити стан розвитку туристичної інфраструктури, екологічну ситуацію тощо; виявити перспективні напрямки вдосконалення організаційно-економічного забезпечення сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери на основі обґрунтування стратегічних пріоритетів сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери, організаційно-економічний механізм їх запровадження та застосування сучасних бізнес-моделей сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери.

4.1.3. Характеристика та дослідження стану розвитку туристично-рекреаційної сфери в Україні у динаміці дозволили довести, що туристичний і рекреаційний потенціали

використовуються не повною мірою. Аналіз сучасного стану функціонування вітчизняної туристично-рекреаційної сфери свідчить про те, що ефективність її діяльності стримується через невирішеність низки проблем, які гальмують досягнення перспектив сталого розвитку та інклюзивного зростання, а саме збалансованості між елементами соціально відповідальної, економічно ефективної та екологічно орієнтованої діяльності. Доведено, що розвиток внутрішнього туризму та рекреації стає пріоритетними в умовах пандемії, спричиненої поширенням вірусу COVID-19. Проведення оцінки факторів сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери в Україні здійснено на основі використання економіко-математичного методу за допомогою обчислення інтегрального показника, розрахованого як середнього зваженого чотирьох складових сталого розвитку туризму (соціальної сфери, економічної та екологічної ситуацій, інфраструктурного забезпечення). Результати дослідження свідчать про кризову ситуацію та нагальність проблеми запровадження конструктивних заходів щодо реалізації потенціалу сфери туризму та рекреації з дотриманням перспектив сталого її розвитку.

4.1.4. Доведено, що спектр стратегічних напрямів розвитку туризму та курортів на період до 2026 р., з огляду на пріоритети сталого розвитку та орієнтацію досягнення нової якості економічного зростання на основі базових принципів інклюзивності потребує розширення. Обґрунтовано необхідність розробки сценарію розвитку туристично-рекреаційної діяльності в кожному регіоні України, його реалізація сприятиме забезпеченню рівного доступу до ринків туристично-рекреаційних послуг, туристично-рекреаційних ресурсів і неупередженого регуляторного середовища для різних соціальних груп, формування механізмів забезпечення продуктивної зайнятості, збільшення доходів для відчужених груп і подолання бідності, вироблення нових підходів до споживання обмежених ресурсів і досягнення інклюзивного зростання у довгостроковій перспективі.

4.1.5. Удосконалено організаційно-економічний механізм сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери на міждержавному, національному та місцевому рівнях, в основу якого покладено конкретизацію суб'єктів, об'єктів; визначення принципів, методів та інструментів. Взаємодія складових елементів запропонованого механізму націлена на досягнення поставлених орієнтирів у соціальній сфері сприятиме забезпеченню доступності туристично-рекреаційних послуг та залученню стейкхолдерів до процесу їх створення, регулювання та контролю якості; в економічній сфері – підвищенню рівня конкурентоспроможності, прозорості ринкових відносин, інвестиційної привабливості та збільшення прибутковості туристично-рекреаційної сфери; щодо покращення екологічної ситуації – підтримці стабільного стану екосистеми, охороні довкілля, запобіганню потенційного негативного техногенного впливу на навколишнє природне середовище.

4.2. Авторами запропоновано розв'язання наукового завдання, що полягає у розробці науково-методичних засад і практичних рекомендацій щодо вдосконалення організаційно-економічного забезпечення зміцнення безпеки сталого розвитку спортивно-оздоровчої сфери в Україні. Доведено, що розвиток спортивно-оздоровчої сфери є критерієм якості життя та має важливе соціально-економічне значення. Визначено економічну сутність спортивно-оздоровчої сфери як сукупності відносин між господарюючими суб'єктами, громадськими організаціями спортивно-оздоровчого спрямування, населенням та державними й місцевими органами управління, що відбуваються в регіоні в процесах розбудови спортивно-оздоровчої інфраструктури, виробництва спортивного обладнання та надання спортивно-оздоровчих послуг задля задоволення попиту населення у руховій активності й зміцненні здоров'я. Це призводить до досягнення економічних, соціальних й оздоровчих цілей, синергетичний ефект від яких полягає у зростанні рівня добробуту та якості життя населення регіону. Виділення економічних, соціальних та оздоровчих функцій спортивно-оздоровчої сфери дозволило обґрунтувати її вплив на формування людського капіталу регіону.

4.2.1. На основі системного аналізу світового досвіду організаційно-економічного забезпечення сталого розвитку спортивно-оздоровчої сфери виявлено, що фізична культура і спорт є повноцінною галуззю економіки, яка забезпечує досягнення позитивних економічних, соціальних й оздоровчих ефектів, є складовою досягнення перспектив сталого та інклюзивного розвитку. Визначення особливостей та здійснення порівняння основних організаційно-економічних моделей спортивно-оздоровчої сфери в розвинутих країнах світу дало змогу довести необхідність координації розвитку фізичної культури та спорту на міжнародному, державному, регіональному й місцевому рівнях. З'ясовано, що розвиток підприємницької діяльності, комерціалізація та видовищність спортивно-оздоровчої діяльності забезпечить її самокупність і залучення додаткових коштів. Розкрито негативний вплив пандемії COVID-19 на розвиток спортивно-оздоровчої сфери.

4.2.2. Удосконалено концепцію сталого розвитку спортивно-оздоровчої сфери регіону на засадах інклюзивного зростання. Запропонована концепція передбачає адаптацію до умов децентралізації та запровадження принципів інклюзивного зростання й досягнення цілей сталого розвитку задля зростання рівня зайнятості, поширення здорового способу життя, розширення можливостей задоволення потреб усіх верств населення, забезпечення рівного доступу до спортивно-оздоровчих послуг. Запропоновано методичний підхід до діагностики сталого розвитку спортивно-оздоровчої сфери регіону, що охоплює комплексний аналіз передумов сталого розвитку фізичної культури та спорту; характеристику тенденцій розвитку спортивно-оздоровчої сфери України з врахуванням його сталості; оцінку сталого розвитку спортивно-оздоровчої сфери регіонів. Застосування запропонованого концептуально-методичного підходу дає можливість відповідним органам державної та регіональної влади, громаді оцінити стан і виявити перспективні напрями вдосконалення організаційно-економічного забезпечення спортивно-оздоровчої сфери регіону.

4.2.3. Проведене оцінювання сталого розвитку спортивно-оздоровчої сфери в регіонах України на основі систематизації показників, що характеризують економічну, соціальну та оздоровчу компоненти, дали змогу об'єктивно оцінити поточну ситуацію в галузі й обґрунтувати рекомендації щодо подальшого розвитку фізичної культури, спорту та оздоровлення в регіонах. Отримані результати дослідження є підґрунтям для вирішення практичних проблем щодо сталого інклюзивного розвитку спортивно-оздоровчої сфери в регіонах України за умов децентралізації. Здійснено інтегральну оцінку сталого розвитку спортивно-оздоровчої сфери в регіонах на основі використання економіко-математичного методу та обчислення інтегральних показників, що характеризують передумови (організаційно-правових, економічних, соціально-демографічних й природно-екологічних) і результати (економічного, соціального та оздоровчого ефектів) її функціонування. Порівняння інтегральних показників дало змогу побудувати матрицю сталого розвитку спортивно-оздоровчої сфери, здійснити позиціонування регіонів України й обґрунтувати стратегічні орієнтири раціонального використання соціально-економічного потенціалу спортивно-оздоровчої сфери регіонів із врахуванням їх особливостей.

4.2.4. Розкрито сутність та складові організаційно-економічного механізму сталого розвитку спортивно-оздоровчої сфери в регіоні. Запропоновано принципи, дотримання яких є необхідним для забезпечення сталого розвитку спортивно-оздоровчої сфери в регіоні. Серед них виокремлено такі, як: системності, прозорості, збалансованості, інклюзивності, гендерної рівності, екологічності. Звернуто увагу на значимість дотримання інклюзивного підходу як інструменту досягнення сталого розвитку спортивно-оздоровчої сфери в регіоні, що передбачає залучення максимальної кількості населення до рухової активності й здорового способу життя, створення рівних умов для задоволення потреб у спорті та дотримання гендерної рівності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Список використаних джерел до розділу 1

1. Абрамчук Я. І. Фінансова децентралізація основна складова спроможної громади. *Теорія та практика державного управління і місцевого самоврядування*. 2016. № 1. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ttpdu_2016_1_20
2. Аджемоглу Д., Робинсон Д. Почему одни страны богатые, а другие бедные. Происхождение власти, процветания и нищеты. Москва: АСТ, 2015. 693 с.
3. Бантон В. Д. Л., Тарангул В. І. Фіскальна політика та механізм її реалізації. *Інвестиції: практика та досвід*. 2010. № 21. С. 30–35.
4. Биховченко В. П. Гендерне бюджетування на місцевому рівні як інструмент підвищення ефективності використання бюджетних коштів. *Ефективна економіка*. 2019. № 5.
5. Бозуленко О.Я. Особливості впливу податкової конкуренції на економічний розвиток. *Українська наука XXI століття: матеріали III Всеукр. наук.-практ. Інтернет-конф. (Київ, 15–17 червня 2007 р.)*. Київ: ТОВ „ТК Меганом”, 2007. С. 3–5.
6. Борейко Н. М. Оподаткування електронної комерції. *Інформаційні ресурси ДПС України в механізмі протидії легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, та ухилень від сплати податків* : зб. матеріалів наук.-практ. семінару, 1 червня 2012 р. / Нац. ун-т ДПС України, Науково-дослідний центр з проблем оподаткування. Ірпінь. 2012. С. 26–30.
7. Василевська Г. Суть та економічна природа виникнення асиметрій фіскального простору держави. *Економічний часопис Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. 2018. № 4. С. 15–22. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/echcenu_2018_4_4
8. Веклич О. О., Маслюківська О. П. Оцінювання фіскального потенціалу податку на двоокис вуглецю при змінній базі та ставці оподаткування. *Фінанси України*. 2008. №6. С.63–69.
9. Весперіс С. З., Решетняк Я. В. Децентралізація: проблеми

новосформованих об'єднаних територіальних громад. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Міжнародні економічні відносини та світове господарство*. 2018. Вип. 19(1). С. 46–50.

10. Возняк Г. В. Переваги та ризики бюджетної децентралізації: теоретико-методологічні аспекти. *Проблеми економіки*. 2015. № 2. С. 253–257.

11. Гончаренко М. В. Резерви зміцнення податкової бази місцевих бюджетів в умовах фіскальної децентралізації. *Державне регулювання процесів економічного і соціального розвитку*. 2018. Вип. 1 (60). URL: www.kbuara.kharkov.ua/e-book/tpdu/2018-1/doc/2/02.pdf

12. Гончаренко М. М. Коеволюційний принцип у визначенні соціоприродних суперечностей. *Гілея: науковий вісник*. 2014. Вип. 87. С. 197–201. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2014_87_53

13. Гройсман В. В основу децентралізації покладено основні принципи Європейської хартії місцевого самоврядування. URL: <http://decentralization.gov.ua/news/304>

14. Данилишин Б. М., Пилипів В. В. Децентралізація у країнах ЄС: уроки для України. *Регіональна економіка*. 2016. № 1. С. 5–11.

15. Дем'янюк А. В. Проблеми та перспективи оптимізації видатків місцевих бюджетів України в умовах реформи децентралізації. *Економіка і суспільство*. 2018. Вип. 19. С. 986–990. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2018-19-148>. URL: http://economyandsociety.in.ua/journal/19_ukr/148.pdf

16. Демчак Р. Є. Концептуальні засади децентралізації державного регулювання соціально-економічного розвитку. *Збірник наукових праць Національного університету державної податкової служби України*. 2015. № 1. С. 70–79.

17. Демчак Р. Є. Формування моделей бюджетної децентралізації: досвід зарубіжних країн. *Економічний форум*. 2015. № 3. С. 77–84.

18. Державна підтримка розвитку територій у 2019 році. Програма «U-LEAD з Європою». 2019. URL:

https://storage.decentralization.gov.ua/uploads/library/file/438/State_support_for_territorial_development_in_2019.pdf

19. Державна стратегія регіонального розвитку України на період до 2020. Постанова Кабінету Міністрів України від 06.08.2014 р. № 385.

20. Деркач М. І. Фіскальна децентралізація як фактор забезпечення сталого розвитку України. *Фінанси України*. 2011. № 2. С. 56–63.

21. Децентралізація: коротко про головне. Ціна держави. 2019. URL: <http://cost.ua/news/698-detsentralizatsiya-korotko-pro-holovne>

22. Диха М. В., Гончаров Ю. В. Податкова система як складник забезпечення розвитку соціально-економічної системи України. *Сучасні питання економіки і права*. 2018. Вип. 1. С. 86–99.

23. Діденко Н. Ринок праці та стратегія зайнятості в ЄС: досвід регулювання та державного управління. *Держава і ринок*. 2014. С. 131–137.

24. Єрмолаєв А., Лупацій В., Потапенко В., та ін. Децентралізація влади та реформа місцевого самоврядування. Інститут стратегічних досліджень «Нова Україна». URL: <http://newukraineinstitute.org/media/news/528/file/DDecentral-15-1.pdf>

25. Єщенко П. С. Економічне зростання без розвитку: причини і шляхи інноваційного перетворення економіки. *Економіка України*. 2013. № 10 (623). С. 4–19.

26. Жаліло Я. А., Шевченко О. В., Романова В. В. та ін. *Децентралізація влади: порядок денний на середньострокову перспективу*. Аналітична доповідь. Національний інститут стратегічних досліджень. Київ: 2019. 115 с. URL: <https://niss.gov.ua/sites/default/files/2019-05/2019.pdf>.

27. Інклюзивна інфраструктура та соціальна справедливість. URL: <https://inclusiveinfra.gihub.org/>

28. Карлін М. І. Податкова децентралізація в Україні: проблеми і перспективи. *Економічний форум*. 2016. № 1. С. 286–292.

29. Кизим М. О., Іванова О. Ю. Формування потенціалу

саморозвитку регіонів України: теоретичний аспект. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Економіка*. 2015. Вип. 1 (1). С. 15-20. URL:http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvuuес_2015_1%281%29__5

30. Кожина А. В. Теорія інклюзивного місцевого розвитку та її взаємозв'язок з теоріями територіального розвитку. *Інвестиції: практика та досвід*: наук.-практ. журн. Київ. 2018. № 22, С. 102–109. URL: www.investplan.com.ua/pdf/22_2018/19.pdf

31. Корягіна Т. В. Фіскальна політика як інструмент забезпечення національної безпеки держави. *Ефективна економіка*. 2018. № 5. URL: <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=6305> (дата звернення: 07.02.2020).

32. Крисоватий А. І., Герчаківський С. Д., Ібрагімов М. Р. та ін. Регіональна фіскальна політика: теоретичні засади та практичні доміанти реалізації в Україні: монографія / за ред. А. І. Крисоватого; Терноп. нац. екон. ун-т. Тернопіль: ТНЕУ, 2012. 402 с.

33. Кузькін Є. Ю. Формування фіскального простору місцевого самоврядування в умовах децентралізації державних фінансів. *Проблеми економіки*. 2018. № 2. С. 328–334. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Рекон_2018_2_44

34. Лаврешов А. Ю. Сучасний досвід розвитку податкових систем в зарубіжних країнах. *Менеджер*. 2016. № 3. С. 39–45. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzhm_2016_3_7

35. Литвиненко Я. В. Податковий контроль як складова частина податкового менеджменту в контексті прийнятого податкового кодексу України. *Вісник Хмельницького національного університету*. 2011. № 3. Т. 1. С. 132–134.

36. Люта О. В., Пігуль Н. Г. Альтернативні джерела залучення фінансових ресурсів територіальною громадою. *Проблеми і перспективи розвитку фінансово-кредитної системи України: Збірник матер. II Всеукр. наук.-практ. конф. (Суми, 23 листопада 2017 року)*. Суми, 2017. С. 24–29.

37. Майбуров И. А. Реформирование налоговых систем. Теория, методология и практика: монография / под. ред. И. А. Майбурова, Ю. Б. Иванова, А. И. Крисоватого. Київ: Кондор,

2011. 352 с.

38. Майбутня держава 2030: Глобальні мегатенденції, які впливають на уряди. KPMG INTERNATIONAL. URL: https://assets.kpmg/content/dam/kpmg/pdf/2014/09/Future_State_2030_UA_v3.pdf.

39. Мельник М. І. Щеглюк С. Д., Лещух І. В., Яремчук Р. Є. Інклюзивний вимір розвитку міст – центрів ділової активності України: тенденції та перспективи: наук. доп. НАН України. ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долишнього НАН України»; наук. ред. М. І. Мельник. Львів, 2019. 55 с. (Серія «Проблеми регіонального розвитку»). URL: <http://ird.gov.ua/irdp/p20190301.pdf>

40. Морщ Я. І. Вплив фіскальної політики на економічний розвиток держави в умовах децентралізації фінансових ресурсів : дис. ... канд. екон. наук : 08.00.08; Класичний приватний університет. Запоріжжя, 2017. 238с., с. 10–11. URL: http://www.dgma.donetsk.ua/docs/nauka/vcheni_rady/12.105.03/diss_62_.pdf

41. Об'єднані громади вже розподілили між своїми проектами 98,5 % коштів інфраструктурної субвенції. Прес-центр ініціативи «Децентралізація». 29.07.2019. URL: <https://decentralization.gov.ua/news/11357>

42. Осипенко С. О. Місцеві бюджети в умовах децентралізації фінансових ресурсів: дис....канд. екон. наук.: 08.00.08 «Гроші, фінанси і кредит». Мелітополь, 2016. 233 с.

43. Павліха Н. В., Цимбалюк І. О., Уніга О. В. Розвиток та регулювання ринку праці прикордонного регіону: монографія. Луцьк: Вежа-Друк, 2018. 220 с.

44. Пасічний М. Фіскальна результативність податкової системи України. *Вісник Київського національного торговельно-економічного університету*. 2018. № 3. С. 116–130. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vknteu_2018_3_11

45. Петроє О. М., Федулова Л. І. Вплив глобальних мегатрендів на розвиток державного управління. Аналітична записка.

URL: <http://academy.gov.ua/pages/dop/198/files/ffdbd46d-d910-4421-aa0d-4ed34c2765ec.pdf>

46. Петрушенко Ю. М. Фонди розвитку громад: досвід міжнародного успіху та можливості функціонування в Україні. *Вісник Сумського національного аграрного університету. Серія: Економіка і менеджмент*. 2014. Вип. 4. С. 193–199.

47. План заходів на 2015–2017 роки з реалізації Державної стратегії регіонального розвитку на період до 2020 року, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 07.10.2015 р. № 821

48. Положення про Міністерство розвитку громад та територій України, затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 30.04.2014 р. № 197. (в редакції постанови Кабінету Міністрів України від 25 вересня 2019 р. N 850). URL: <https://www.minregion.gov.ua/about/about-min/polozhennya-pro-ministerstvo-rozvitku-gromad-ta-teritoriy-ukrayini/>

49. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21.05.1997 р. № 280/97-ВР

50. Прогнімак О. Д. Інклюзивний розвиток України: перешкоди vs перспективи. *Економічний вісник Донбасу*. 2018. № 1 (51). С. 187–197. URL: <http://dspace.nbu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/130511/26-Prohnyimak.pdf?sequence=1>

51. Рекова Н. Ю. Ретроспективний аналіз розвитку фіскальної децентралізації. *Проблеми економіки*. 2017. № 4. С. 156–163. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Rekon_2017_4_20

52. Рекова Н. Ю., Мойсеєнко К. Є., Шиліна Г. М. Теоретичні аспекти структурно-функціональних особливостей бюджетної системи. *Фінанси України*. 2016. №9–1. С. 113–120.

53. Рекун Г. П. Соціальна стабільність регіону: передумови досягнення. URL: <http://eprints.kname.edu.ua/29606/1/43.pdf>

54. Робінсон Дж. Коли країни багаті. Два шляхи для України. URL: <https://nv.ua/ukr/opinion/koli-krajini-bahati-dva-shljakhi-dlja-ukrajini--2490407.html>

55. Романюк С. А. Концептуальна засади регіонального розвитку: від теорії до практики. Розвиток регіонів у відкритій економіці: теорія, політика, практика: монографія. Київ: НАДУ, 2013. 375 с.

56. Сало Т. В. Децентралізація фінансової системи: стан та оцінка рівні в Україні. *Ефективність державного управління*: зб. наук. праць; ЛРІДУ НАДУ при Президентові України / за заг. ред. чл.-кор. НАН України С. В. Загорського, доц. А. В. Ліпенцева. Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2013. Вип. 35. С. 324–330.

57. Самусевич Я. В. Проблеми та перспективи використання в Україні зарубіжного досвіду екологічного оподаткування. *Науковий вісник НЛТУ України*. 2012. Вип. 22.14. С. 116–121.

58. Сапун В. К., Селезньова В. Р. Концепція інклюзивного зростання в економіці. *Вісник студентського наукового товариства ДонНУ імені Василя Стуса*. 2018. № 10. С. 177–181.

59. Створення об'єднаних територіальних громад в Україні : аналітична доповідь. Київ. 2018. URL: <http://parlament.org.ua/wp-content/uploads/2018/04/Detsentralizatsiya-v-Ukrai-ni-2014-2017-rr.pdf>

60. Територіальний розвиток та регіональна політика в Україні: актуальні проблеми, ризики та перспективи адміністративно-фінансової децентралізації / НАН України. ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долішнього НАН України»; наук. редактор В. С. Кравців. Львів, 2017. 120 с. (Серія «Проблеми регіонального розвитку»).

61. Ткачук А., Дацишин М. Внутрішні та зовнішні ресурси для розвитку громади або Чому брак грошей не є первинною проблемою громади? Київ: ІКЦ «Легальний статус», 2016. 152 с. С. 83–87.

62. Україна і політика протидії зміні клімату: економічний аспект / Аналітична доповідь; за загальною редакцією В.Р. Сіденка та О.О. Веклич. Київ: Заповіт, 2016. 208с.

63. Управління фінансовими ресурсами та бюджетом територіальних громад / О. Ю. Бобровська, Т. А. Крушельницька, О. Ю. Матвеєва, М. М. Трецов, Л. Г. Шевченко ; за заг. ред. С. М. Серьогіна. Дніпро : ГРАНІ, 2018. 128 с.

64. Федулова Л. І. Інклюзивні інновації в системі соціально-економічного розвитку. *Економіка: реалії часу*. 2016. № 3 (25). С. 56–65.

65. Фещенко Н. М. Сутність та особливості децентралізації: понятійний апарат. *Вісник ЖНАЕУ*. 2016. № 1. С. 167–179.

66. Хом'як М. С. Інституційне середовище розвитку фіскального простору регіонів. *Глобальні та національні проблеми економіки*. 2016. №13. С. 553–559. URL: <http://global-national.in.ua/issue-13-2016/21-vipusk-13-zhovten-2016-r/2476-khom-yak-m-s-institutsijne-seredovishche-rozvitku-fiskalnogo-prostoru-regioniv>

67. Цимбалюк І. О. Сучасні проблеми державного регулювання доходів населення та їх диференціації. *Сучасні кризові явища в економіці та проблеми облікового, контрольного та аналітичного забезпечення управління підприємством*: матеріали X Міжнар. наук.-практ. конф. (22-23 червня 2018 р). / відп. ред. І.Б. Садовська. – Луцьк: РВВ Луцького НТУ, 2018. – 96 с. С. 90-92.

68. Цимбалюк І. О. Екологічні податки в системі кліматичних фінансів. *Кліматичні фінанси: кол. моногр.* / за заг. ред. д-ра екон. наук, проф. М. І. Карліна. Луцьк: Вежа-Друк, 2017. 184 с. С. 101–118.

69. Цимбалюк І. О. Значення податку на доходи фізичних осіб у системі територіальних фінансів. *«Науковий вісник» Буковинського державного фінансово-економічного університету*. 2013. С. 204–212.

70. Цимбалюк І. О. Особливості функціонування податкової системи України та оцінка її фіскальної ефективності. *Економічний часопис Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*: журнал. Луцьк: Вежа-Друк, 2019. № 1 (17). С. 106–115. URL: <https://echas.eenu.edu.ua/index.php/echas/article/view/432>

71. Цимбалюк І. О. Податкова безпека в системі фінансової безпеки держави. *Стратегічне управління національним економічним розвитком: монографія*: в 2 т. / за заг. ред. О. В. Кендюхова. Донецьк: ДВНЗ «ДонНТ», 2013. Т. 2. 392 с. С. 13–23.

72. Цимбалюк І. О. Податкова система України в умовах загострення міжнародної податкової конкуренції. *Перспективи розвитку економіки України: теорія, методологія, практика*:

матеріали XVIII Міжнар. наук.-практ. конф. (29–30 трав. 2013 р.) / відп. ред. Л. Ліпич. Луцьк: СНУ ім. Лесі Українки, 2013. С. 172–174.

73. Цимбалюк І. О. Податкові важелі еколого-збалансованого природокористування. *Сучасні економічні, соціальні та екологічні детермінанти активізації розвитку країни та її регіонів*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., м. Ужгород, 28–29 квіт. 2017 р. У двох частинах. Ч. 2. / ред. кол.: М. А. Лендел (голов. ред.) та ін. Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2017. 148 с. С. 55–58.

74. Цимбалюк І. О., Міщанчук О. О. Особливості визначення податкового навантаження на рівні держави та регіону. *Вісник Хмельницького національного університету*. Хмельницький: Хмельниц.нац. ун-т, 2014. № 3 (212). Т. 2. С. 101–106.

75. Цимбалюк І. О. Вітчизняна система ресурсних платежів: сучасний стан та перспективи розвитку. *Ефективні інструменти сучасних наук*. 2012: Матеріали VIII міжнародної науково-практичної конференції „Ефективні інструменти сучасних наук – 2012”. Том 3. Економічні науки. Прага: Publishing House “Education and Science”, 2012. – 64 st. – St. 51-53.

76. Шевченко О. В. Забезпечення ефективності фінансування розвитку регіонів та громад в умовах децентралізації влади: аналітична записка. Національний інститут стратегічних досліджень. 2018. URL: http://old2.niss.gov.ua/content/articles/files/1_Zapiska-Shevchenko-finregionov-pogodzhena-6746d.pdf

77. Шимов В. Каталонии и Фландрия: сепаратизм в Европе. *Газета «Рэспубліка»*. 5 октября 2018. URL: www.sb.by/articles/bliznetsy-separatisty.html

78. Юрченко К. Г. Формування об'єднаних територіальних громад: стан, проблеми та шляхи їх вирішення. Національний інститут стратегічних досліджень. Аналітичні матеріали. Вплив фінансової децентралізації на соціально-економічний розвиток регіонів. URL: www.niss.gov.ua/content/articles/files/fin_decent-80fc9.pdf

79. Яку допомогу у створенні ЦНАП отримують громади від Програми «U-LEAD з Європою»: інфографіка. Програма «U-LEAD з

- Європою». 02.08.2019. URL: <https://decentralization.gov.ua/news/11381>
80. Anand R. et al. Inclusive Growth: Measurement and Determinants. *IMF Working Paper*. May 2013. P. 3. URL: <http://www.imf.org/external/pubs/ft/wp/2013/wp13135.pdf>
81. Bird R. Perspectives on Fiscal Federalism / edited by R. M. Bird, F. Vaillancourt. Washington: WBI learning resources series, 2006. 268 p.
82. Bos K., Gupta J. Inclusive development, oil extraction and climate change: a multilevel analysis of Kenya. *International Journal of Sustainable Development & World Ecology*. № 23:6. 2016. P. 482–492
83. Employment, Social Affairs & Inclusion. European Commission, 2019. URL: <https://ec.europa.eu/social/home.jsp?langId=en>
84. Ending Poverty and Sharing Prosperity. Global Monitoring Report 2014/15. Washington DC: International Bank for Reconstruction and Development. *The World Bank*. 2015. 240 p. URL: <http://pubdocs.worldbank.org/en/637391444058280425/GMR-2014-Full-Report.pdf>
85. Ianchovichina E., and Lundstrom Gable S. «What is Inclusive Growth?» in Commodity Prices and Inclusive Growth in Low-Income Countries, ed. by Rabah Arezki, Catherine Pattillo, Marc Quintyn, and Min Zhu, International Monetary Fund, 2012.
86. Karlin M. I., Tsymbaliuk I. O., Prots N. V. Features tax reform and mechanism of hiding taxes in Ukraine [Особливості податкових реформ та механізм приховування податків в Україні]. *Фінансово-кредитна діяльність: проблеми теорії та практики*. Т. 1. № 24. 2018. С. 123–130. URL: <http://fkd.org.ua/article/view/128327/124686>.
87. Khomenko O. Theoretical and practical aspects of chinese economy's inclusive development. *Kitaëznavčì doslidžennâ*. 2018. №. 1, P. 69–76. DOI: <https://doi.org/10.15407/chinesest2018.01.069>. URL: <https://chinese-studies.com.ua/sites/default/files/Archive/2018/1/8.pdf>
88. Naisbitt John. Megatrends: ten new directions transforming our lives. Warner Books, 1982. 290 p
89. OECD Regional Outlook 2019. Leveraging Megatrends for Cities and Rural Areas. OECD Publishing. Paris, 2019. 240 p.

<https://doi.org/10.1787/9789264312838-en> URL: <https://www.oecd-ilibrary.org/sites/34e0eb81-en/index.html?itemId=/content/component/34e0eb81-en>

90. OECD. Inclusive Growth. Global forum on Development, 2019. URL: <https://www.oecd.org/inclusive-growth/#introduction>

91. Pavlikha N. V., Tymbaliuk I. O., Kovshun N. E., Kotsan L. M. Conceptual Transformation Principles Of The Income Regulation System In Ukraine [Концептуальні засади трансформації системи регулювання доходів населення в Україні]. *Фінансово-кредитна діяльність: проблеми теорії та практики*. Вип. 2 (25). 2018. С. 317–324. URL: <http://fkd.org.ua/article/view/136837>

92. Paying-Taxes 2018. World bank Group. 2018. URL: https://www.pwc.com/gx/en/paying-taxes/pdf/pwc_paying_taxes_2018_full_report.pdf

93. Sachs I. Inclusive Development Strategy in an Era of Globalization. Policy Integration Department, World Commission on the Social Dimension of Globalization Working Paper. 2004. No. 35. Geneva: International Labour Office. URL: citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.464.6665&rep=rep1&type=pdf

94. What is Inclusive Growth? World Economic Forum. URL: <https://www.weforum.org/agenda/archive/inclusive-growth/>

Список використаних джерел до розділу 2

1. Агробізнес України 2018–2019: інфографічний довідник. URL: <https://superagronom.com/news/8304-opublikovano-infobuk-agrobiznes-ukrayini-za-pidsumkami-2018-19-mr>

2. Андрійчук В. Виклики агробізнесу: пошук відповідей. *Економіка АПК*. 2015. Вип. 5. С. 12–22.

3. Антонова Л. В. Державне регулювання соціо-еколого-економічного розвитку регіонів України на інноваційній основі. *Наукові праці. Серія: Державне управління*. 2015. Т. 263. Вип. 252. С. 6–10.

4. Бахчиванжи Л. А., Павлова О. Ю. Диверсифікація

діяльності аграрних підприємств як стратегія управління соціально-економічним розвитком. Науковий вісник міжнародного гуманітарного університету. 2013. № 6. С.84–91.

5. Білик Р. Р. Конкурентоспроможність регіонів України в системі зміцнення їх економічної безпеки: дис.. ... д-ра ек. наук: 08.00.05 / ДУ «Інститут регіональних досліджень ім. М. І. Долишнього НАН України». Львів, 2017. 459 с.

6. Бойко В. В. Сільські території у формуванні економічної безпеки держави: теоретичний аспект. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Економіка і менеджмент. 2015. Вип. 11. С. 64–68. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmgu_eim_2015_11_16

7. Бойко В.В. Формування методології дослідження господарського механізму розвитку сільських територій у системі економічної безпеки держави. Економіка і суспільство. Вип. 3. С. 44–51.

8. Бородіна О.М., Прокопа І.В. Інклюзивний сільський розвиток: науковий дискурс. Економіка і прогнозування. 2019. № 1. С. 70–85.

9. Борщевський В. В., Залуцький І. Р., Присяжнюк Ю. І. Концептуальні засади та механізми стимулювання розвитку сільських територіальних громад в контексті соціально-економічних пріоритетів ЄС. Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. 2018. Вип. 4. С. 73–78.

10. Важинський Ф. А., Лалакулич М. Ю. Напрямки реалізації переваг розвитку сільського туризму в Україні. Удосконалення обліку, контролю, аудиту, аналізу та оподаткування в сучасних умовах інтеграційних процесів у світовій економіці: тези доп. III Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Ужгород, 18–19 квіт. 2018 р.). Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2018. С. 371–374.

11. Ведення агробізнесу в Україні 2018. Український клуб аграрного бізнесу. URL: http://ucab.ua/files/Survey/Doing/DoingAgribusinessInUkraine_2018.pdf

12. Ведення агробізнесу в Україні 2017. Український клуб

аграрного бізнесу. URL: <https://www.agroone.info/agroevent/vedennja-agrobiznesu-v-ukraini-2017/>

13. Види сільськогосподарських підприємств в Україні. Український клуб аграрного бізнесу. URL: http://ucab.ua/ua/doing_agribusiness/umovi_vedennya_agrobiznesu/vidi_silskogospodarskikh_pidpriemstv_v_ukraini

14. Гилка М. Д. Розвиток сільських територій України в контексті євроінтеграційних процесів. Глобальні та національні проблеми економіки. 2015. Вип. 4. С. 124–129.

15. Головачев А. С. Повышение конкурентоспособности региона – главная задача государственных и местных органов исполнительной власти. Проблемы управления. 2009. №4 (33). С. 119–125.

16. Гоцелюк А. Ю. Наукові підходи щодо визначення сутності поняття «сільські території». Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Економічні науки. 2014. Вип. 6 (1). С. 175–179.

17. Граб Р. Земельні питання. Український клуб аграрного бізнесу. URL: http://ucab.ua/ua/doing_agribusiness/umovi_vedennya_agrobiznesu/zemelni_pitannya

18. Гречаник Н. Ю. Конкурентоспроможність регіонів з позицій концепції сталого розвитку. Вісник Прикарпатського університету. Економіка. 2015. Вип. XI. С. 49–58.

19. Губені Ю. Е., Коверко Ю. А., Оліщук П. О. Розвиток особистих селянських господарств в умовах інституціональних змін. Економіка України. 2017. Вип. 3. С. 59–67.

20. Гуторова О. О. Проблеми та перспективи розвитку сільських територій в Україні. Актуальні проблеми інноваційної економіки. 2016. № 4. С. 68–73.

21. Державна прикордонна служба України: офіц. веб-сайт: україн. версія. URL: <https://dpsu.gov.ua/>

22. Державна служба статистики України: офіц. веб-сайт: україн. версія. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

23. Державна служба України з питань геодезії, картографії та кадастру: офіц. веб-сайт: україн. версія. URL: <http://land.gov.ua>

24. Децентралізація в Україні та її вплив на соціально-економічний розвиток територій: методичні підходи та результати оцінювання: наукова доповідь / наук. ред. Сторонянської І.З. Львів: ІРД НАНУ, 2018. 144 с.

25. Для розвитку українських регіонів використовуватимуть інструменти смарт-спеціалізації. Офіційний державний сайт України «Децентралізація». URL: <https://decentralization.gov.ua>

26. Економіка праці і соціально-трудова відносини: навч.-наоч. посіб. для студентів вищ. навч. закл. / ред. А. Г. Бабенко. Дніпропетровськ: Дніпропетровська держ. фінансова академія, 2011. 268 с.

27. Економічна активність населення України 2018: стат. зб. / ред. І. І. Осипова. 2019. 205 с.

28. Економічна енциклопедія: у трьох томах / ред. кол.: С. В. Мочерний (відп. ред) та ін. Київ: ВЦ «Академія», 2000. Т. 1. 864 с.

29. Зайнятість та безробіття населення у сільській місцевості. URL: <https://www.dcz.gov.ua/analitics/68>

30. Залізко В.Д. Економічна безпека сільських територій: сутність поняття, структура, функції. Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. 2013. № 1. С. 49–56

31. Зінчук Т. О. Теоретично-методологічні засади диверсифікації сільської економіки в контексті європейського досвіду. Економіка АПК. 2011. № 1. С. 27–34.

32. Зінчук Т. О., Куцмус Н. М. Теоретико-методологічні підходи до диверсифікації сільської економіки у ЄС та Україні. Багатофункціональність сільського господарства та стійкий розвиток сільських територій. Москва: ВІАГП ім. О. О Ніконова: Енцикл. рос. сіл, 2007. С. 544.

33. Зінчук Т. О., Ткачук В. І. Теоретично-методологічні засади диверсифікації сільської економіки в контексті європейського досвіду. Економіка АПК. 2011. № 1. С. 27–34.

34. Керсанюк Ю. В. Ринок обладнання з переробки агропродукції. URL: <http://agro-business.com.ua/agro/ekonomichnyi-hektar/item/7934-rynok-obladnannia-z-pererobky-ahroproduksii.html> (дата звернення: 29.12.2019).

35. Ключник А. В. Формування та розвиток економічного потенціалу сільських територій України: монографія. Миколаїв: Дизайн та поліграфія, 2011. 468 с.

36. Ковшова О. Що робити на селі, або про створення кооперативу. Радник старости. 2018. № 3. URL: <https://i.factor.ua/ukr/journals/rs/2018/september/issue-3/article-38936.html> (дата звернення: 14.06.2019).

37. Колесник Т. В. Регіональне програмування як дієвий інструмент сталого розвитку сільських територій. Економіка. Фінанси. Менеджмент: актуальні питання науки і практики. 2019. № 3. С. 44–61.

38. Концепція економічної безпеки України . Ін-т. екон. прогнозування; кер. проекту В.М.Геєць. К.: Логос. 1999. 56 с.

39. Коробенко Р. І. Генезис поняття «сільські території» та його сутність. Економіка АПК. 2017. № 3. С. 92–96. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/E_apk_2017_3_16 (дата звернення: 12.01.2018).

40. Коробка С. В., Пенцак Т. Г. Проблеми соціально-економічного розвитку сільських територій в Україні. Науковий вісник ЛНУВМБТ імені С. З. Гжицького. 2017. Т. 19, № 76. С. 67–71.

41. Котлер Ф. Основы маркетинга. Краткий курс / пер с англ. Москва: Издат. дом «Вильяме», 2007. 656 с.

42. Кравців І. К. Маркетинг сільських територій в умовах поглиблення європейської інтеграції України: нові виклики та завдання. Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. 2015. Вип. 5. С. 83–87.

43. Крупін В. Є. Сучасні тенденції розвитку сільських територій: досвід Європейського Союзу. URL: http://www.confcontact.com/20101224/2_krupin.php (дата звернення: 21.02.2018).

44. Кузьменко В. В. Економічна безпека та сталий розвиток: взаємодія на регіональному рівні: автореф. дис. ... канд. екон. наук: 08.00.01 / Донец. націон. ун-т. Донецьк, 2007. 15 с.

45. Кульчій І. М. Організаційно-правове забезпечення диверсифікації сільських територій за участю сільськогосподарських товаровиробників: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06 / Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2014. 23 с.

46. Ладиженський В. М., Телюра Н. О. Конспект лекцій навчальної дисципліни «Екологічна стандартизація і сертифікація». Харків: ХНАМГ, 2011. 23 с.

47. Лупенко Ю. Щороку з мапи країни зникає близько 20 сільських населених пунктів. URL: <https://agropolit.com/interview/309-yuriy-lupenko-schoroku-z-mapi-krayini-znikaye-blizko-20-silskih-naselenih-punktiv>. (дата звернення: 01.05.2019).

48. Малік М. Й., Пулім М. Й. Концептуальні засади розвитку сільських територій. URL: <http://www.baitas.lzuu.lt/mazylis/julram/8/156/.pdf> (дата звернення: 25.11.2017).

49. Мамонова В., Балдич Н., Гринчук Н., Чорній Л., Рубановський К., Борода М. Джерела та механізми фінансування місцевого економічного розвитку: навч. посіб. Київ: Центр громадської експертизи. Проект «Місцевий економічний розвиток міст України», 2013. 176 с.

50. Мартин А. Г., Шевченко О. В. Проблеми охорони земель сільськогосподарського призначення в умовах завершення земельної реформи. Землеустрій, кадастр і моніторинг земель. 2014. № 1–2. С. 48–56.

51. Маслак Н. Г. Організаційно-економічний механізм диверсифікації виробництва в селянських (фермерських) господарствах: автореф. дис. ... канд. екон. наук: 08.07.02 / Сумськ. держ. аграрн. ун-т. Дніпропетровськ, 2000. 23 с.

52. Методичні рекомендації. Розділ 2. Підготовка до виробництва органічних ягід в транскордонних районах України і Білорусі відповідно до вимог Європейського Союзу.

URL:<http://beop.polessu.by/poleznaya-informaciya> (дата звернення: 10.05.2019).

53. Методологія наукових досліджень: навч. посіб. / В. І. Зацерковний, І. В. Тішаєв, В. К. Демидов. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2017. 236 с.

54. Методологія планування регіонального розвитку в Україні. Проект Європейського Союзу «Підтримка політики регіонального розвитку України». URL: http://green.ucci.org.ua/wp-content/uploads/2016/11/1_METHODOLOG_YA_PLANUVANNYA_REG_ONALNOGO_ROZVYTKU.pdf (дата звернення: 15.06.2019).

55. Міністерство розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства: офіц. веб-сайт: україн. версія. URL: <https://me.gov.ua/?lang=uk-UA> (дата звернення: 20.012.2019).

56. Ольшанський О. В. Ресурсне забезпечення розвитку території: двовимірний підхід. Публічне управління: теорія та практика. 2013. Вип. 4. С. 220–225

57. Онегіна В. М., Батюк Л. А. Сучасні тенденції розвитку сільських територій як загроза економічній безпеці України. Актуальні проблеми інноваційної економіки. 2016. № 1. С. 33–36. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apie_2016_1_8 (дата звернення: 24.11.2017).

58. Онегіна В. М., Батюк Л. А. Державно-приватне партнерство та розвиток сільських територій в Україні. Актуальні проблеми інноваційної економіки. 2017. № 2. С. 64–71.

59. Основні пріоритети Спільної аграрної політики (САП) країн ЄС: офіційний сайт Інституту розвитку аграрних ринків. URL: <http://www.amdi.org.ua/home/amdi-news/21news/300-the-main-priorities-of-the-common-agricultural-policy-cap-of-theeu.html> (дата звернення: 20.02.2019).

60. Павліха Н. В., Хомюк Н. Л. Трансформація системи платежів за користування землями сільськогосподарського призначення: монографія. Луцьк: Волинянин, 2017. 242 с.

61. Павлов О. І. Різновиди сільських територій як специфічні

об'єкти управління. Теоретичні та прикладні питання державотворення. 2011. Вип. 8. URL: http://www.nbuuv.gov.ua/ejournals/tppd/2011_8/zmist/R_2/13Pavlov.pdf (дата звернення: 12.03.2019).

62. Павлов О. І. Сільський розвиток у контексті цивілізаційного підходу. Культура народів Причорномор'я. 2009. № 156. С. 50–52.

63. Павлов О. І. Сільські території: теоретико-методологічні засади дослідження. Регіональна історія України. 2009. Вип. 3. С. 113–132.

64. Плотнікова М. Ф. Горизонтальна диверсифікація діяльності на сільських територіях. Формування ефективної моделі розвитку підприємства в умовах ринкової економіки: тези V Міжнар. наук.-практ. конф., 2–3 листоп. 2017 р. Житомир, 2017. С. 595–600.

65. Податковий кодекс України: прийнятий Верховною Радою України 2.12.2010 № 2755-IV. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2755-17> (дата звернення: 13.02.2019).

66. Поленкова М. В. Наукові підходи до визначення економічного змісту категорії «сільська територія». Вісник Чернігівського державного технологічного університету. Серія: Економічні науки. 2011. № 4 (54). С. 272 – 277.

67. Попова О. Агросфера: соціоекономічний зміст і засади сталого розвитку. Економіка України. 2012. № 5 (604). С. 73–84.

68. Притула Х. М. Класифікація сільських територій у контексті формування пріоритетів їх розвитку: регіональні акценти. Економіка АПК. 2013. № 9. С. 71–78. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/E_apk_2013_9_14 (дата звернення: 13.11.2017).

69. Притула Х. М. Соціально-економічний розвиток сільських територій: регіональний вимір: монографія / ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долишнього НАН України». Львів, 2015. 355 с.

70. Про державну підтримку сільського господарства України:

Закон України від 24.06.2004. № 1877-IV. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1877-15> (дата звернення: 30.11.2017).

71. Про затвердження Методичних рекомендацій щодо розрахунку рівня економічної безпеки України: Наказ Міністерство економічного розвитку і торгівлі України від 29.10.2013 N 1277. URL: http://cct.com.ua/2013/29.10.2013_1277.htm

72. Про затвердження національних стандартів України, державних класифікаторів України, національних змін до міждержавних стандартів, внесення зміни до наказу Держспоживстандарту України від 31 березня 2004 р. № 59 та скасування нормативних документів: Наказ Державного комітету з питань технічного регулювання та споживчої політики від 28.05.2004 № 97. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0097609-04#n34> (дата звернення: 14.10.2019).

73. Про кооперацію: Закон України від 10.07.2003 № 1087-IV. URL: <https://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1087-15> (дата звернення 15.06.2019).

74. Про основи національної безпеки України: Закон України від 19.06.2003 № 964-IV URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/964-15>

75. Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції: Закон України від 10.07.2018 р. № 2496-VIII. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2496-19> (дата звернення: 15.07.2018).

76. Про схвалення Концепції розвитку сільських територій: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 23.09.2015 № 995-р. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995-2015-%D1%80> (дата звернення: 02.01.2018).

77. Про схвалення Стратегії розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 17.10.2013 № 806-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/806-2013-%D1%80> (дата

звернення: 14.06.2019).

78. Просторова організація бізнесу в регіонах України: форми та механізми регулювання: монографія у 2-х томах. Т.1 / НАН України. Державна установа «Інститут регіональних досліджень ім. М. І. Долішнього НАН України»; наук. ред. М.І. Мельник. Львів, 2019. 377 с.

79. Прушківський В. Г., Колесников В. І. Теоретичні підходи до визначення сільських територій. Проблеми економіки. 2014. № 4. С. 127–132. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pekon_2014_4_17 (дата звернення: 15.01.2018).

80. Публічне управління сільськими територіями України: навч. посіб. / за ред. А. П. Савкова, М. К. Орлатого, М. І. Кучера; Нац. акад. держ. упр. при Президентові України; НАДУ. Київ: Фенікс, 2016. 336 с.

81. Регіональний розвиток та державна регіональна політика в Україні: стан і перспективи змін у контексті глобальних викликів та європейських стандартів політики: аналіт. звіт / [Колін Меддок та ін.]; Проект ЄС «Підтримка політики регіонального розвитку в Україні». Київ: [б. в.], 2014. 416 с. URL: https://surdp.eu/uploads/files/Analytical_Report_Main_part_UA.pdf (дата звернення: 10.08.2019).

82. Рибак В. В. Екологічний аудит осушуваних сільськогосподарських земель: автореф. дис. ... канд. с.-г наук: 03.00.16 / Житомир. нац. агрокол. ун-т. Житомир, 2011. 20 с.

83. Руснак А. В. Функції, завдання, чинники функціонування та сталого розвитку сільських територій. Наукові праці Полтавської державної аграрної академії. Економічні науки. Полтава: ПДАА. 2012. Вип. 1. Т. 2. С. 244–248.

84. Сембай І. В. Функціонування сільськогосподарських підприємств у контексті розвитку сільських територій: автореф. дис. ... канд. екон. наук: 08.00.04 / Львівськ. нац. аграрн. ун-т. Львів, 2008. 20 с.

85. Соціоекономічний розвиток сільського господарства і села: сучасний вимір / за ред. О. М. Бородіної; НАН України; Ін-т

екон. та прогнозув. Київ, 2012. 320 с.

86. Статистичний щорічник України за 2018 рік / за ред. І. Є. Вернера. Київ. Державна служба статистики України, 2019. 482 с.

87. Стойко Н. Є. Еколого-економічні аспекти організації використання земель сільськогосподарського призначення в ерозійно небезпечних агроландшафтах Лісостепу Львівської області: автореф. дис. ... канд. екон. наук: 08.08.01 / Нац. лісотехнічний ун-т. Львів, 2006. 24 с.

88. Талавиря М. П. Організаційно-економічний механізм державної підтримки розвитку сільських територій: автореф. дис. ... д-ра екон. наук: 08.00.03 / Нац. ун-т біорес. і природокор. України. Київ, 2011. 45 с.

89. Теорія, політика та практика сільського розвитку / за ред. О. М. Бородіної, І. В. Прокопи; НАН України; Ін-т екон. та прогнозув. Київ, 2010. 376 с.

90. Ткачук А. Сільські території у період змін. Нові можливості?! URL: <https://www.csi.org.ua/articles/silski-terytoriyi-u-period-zmin-novi-mozhlyvos-ti/> (дата звернення: 15.04.2019).

91. Ткачук В. Соціальний вектор розвитку диверсифікаційних процесів в аграрних підприємствах. Аграрна економіка. 2014. Т. 7. № 1–2. С. 96–99.

92. Томашук І. В. Інвестиційний потенціал сільських територій: основні аспекти розвитку. Сталий розвиток економіки. 2018. № 1 (38). С. 140–149.

93. Трофімцева О., Прокопчук Н. Органічний ринок в Україні. URL: <https://agropolit.com/spetsproekty/415-organichniy-rinok-v-ukrayini--analitika> (дата звернення: 15.08.2018).

94. Українська модель аграрного розвитку та її соціоекономічна переорієнтація: наук. доп. / за ред. В. М. Гейця, О. М. Бородіної, І. В. Прокопи; НАН України, Ін-т екон. та прогнозув. Київ, 2012. 56 с.

95. Харазішвілі Ю. М. Соціо-еколого-економічний розвиток регіонів з позицій економічної безпеки (на прикладі Донецької області). Вісник економічної науки України. 2016. № 1 (30). С. 149–

158.

96. Хомюк Н.Л. Диверсифікація розвитку сільських територій в умовах децентралізації: монографія. Луцьк: Вежа Друк, 2019. 320 с.

97. Хомюк Н. Л. Децентралізація як чинник диверсифікації розвитку сільських територій. Економічний часопис Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Луцьк: Вежа-Друк, 2019. № 1 (17). С. 85–91.

98. Хомюк Н. Л. Диверсифікація розвитку сільських територій як економічна категорія. Організаційно-економічні засади інформаційного забезпечення економіки: кол. моногр. Рівне: НУВГП, 2018. С. 232–242.

99. Хомюк Н. Л. Концептуальні положення диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації. Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. 2019. Вип. 1 (135). С. 53–58.

100. Хомюк Н. Л. Механізм диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації. Економічний часопис Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Луцьк: Вежа-Друк, 2019. № 3 (19). С. 112–120.

101. Хомюк Н. Л. Напрями диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації. Інноваційна економіка. 2019. № 5–6 (80). С. 113–118.

102. Хомюк Н. Л. Наукові підходи до вивчення розвитку сільських територій Причорноморські економічні студії. 2019. Вип. 45. С. 101–104.

103. Хомюк Н. Л. Особливості формування категорії «сільські території». Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Міжнародні економічні відносини та світове господарство. 2018. Вип. 17. Ч. 2. С. 117–120.

104. Хомюк Н. Л. Перспективи розвитку підприємництва на сільських територіях в умовах децентралізації. Перспективи розвитку економіки України: теорія, методологія, практика: матеріали XXIV Міжнар. наук.-практ. конф. / відп. ред. Л. Г. Ліпич. Луцьк: Вежа-Друк, 2019. С. 61–63.

105. Хомюк Н. Л. Сільський зелений туризм як один з напрямів розвитку сільських територій. Захист навколишнього середовища. Енергоощадність. Збалансоване природокористування: зб. матеріалів 5 Міжнар. конгресу. Львів: Вид-во Львів. політехніки. 2018. С. 194.

106. Хомюк Н. Л. Сутність поняття «сільський розвиток». Розвиток соціально-економічних систем в сучасних умовах: матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 2–3 лют. 2018 р.). Херсон: Вид-во «Молодий вчений», 2018. С. 46–47.

107. Хомюк Н. Л. Сучасні тенденції розвитку сільських територій в Україні. Економіка та розвиток. 2019. № 1 (1). С. 85–92.

108. Хомюк Н. Л. Сучасні тенденції у зерновиробництві з врахуванням змін кліматичних умов. Вісник Національного університету водного господарства та природокористування. Серія: Економічні науки. Рівне: НУВГП, 2017. Вип. 3 (79). С. 138–146.

109. Хомюк Н. Л. Теоретичні основи розвитку сільських територій в Україні. Актуальні проблеми регіональних досліджень: матеріали I Міжн. наук.-практ. інтернет-конф. (м. Луцьк, 11–12 груд. 2017 р.) / за ред. В. Й. Лажніка. Луцьк: Вежа-Друк, 2017. С. 34–35.

110. Хомюк Н. Л. Трансформаційні процеси у структурі зерновиробництва України. Вісник Національного університету водного господарства та природокористування. Серія: Економічні науки. Рівне, 2018. Вип. 2 (82). С. 366–374.

111. Хомюк Н. Л., Павліха Н. В. Визначення сутності сільських категорій. Вісник Волинського інституту економіки та менеджменту. 2017. № 19. С. 306–313.

112. Хомюк Н. Л., Павліха Н. В. Вплив процесів децентралізації на розвиток сільських територій в Україні. Децентралізація влади, проведення реформ в Україні. Сучасний стан та проблеми підготовки кадрів для об'єднаних територіальних громад: матеріали II Міжнар. наук.-метод. конф. 13–14 груд. 2018 р. Рівне: НУВГП, 2018. С. 145–147.

113. Хомюк Н. Л., Павліха Н. В. Концептуальні підходи до розвитку сільських територій в умовах децентралізації. Регіональна економіка. 2019. №3 (93). С. 71–78.

114. Хомюк Н. Л., Павліха Н. В. Особливості управління проектами розвитку сільських територій в умовах європейської інтеграції. Україна – Європейський Союз: від партнерства до асоціації: укр. щорічник з Європ. інтеграційних студій. Луцьк: Терен, 2019. Вип. II. С. 196–205.

115. Хомюк Н. Л., Павліха Н. В. Проектний підхід до публічного управління в контексті розвитку сільських територій. Публічне управління: проблеми та перспективи: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків, 7 груд. 2018 р. Харків: ТОВ «Константа», 2018. С. 505–509.

116. Хомюк Н. Л., Скрипчук П. М. Класифікація системи платежів за користування землями сільськогосподарського призначення. Інформаційне забезпечення розвитку органічного сільського господарства: кол. моногр. / за ред. П. М. Скрипчука. Рівне: НУВГП, 2018. С. 121–133.

117. Хомюк Н. Л., Скрипчук П. М. Механізм та концептуальні напрями соціо-еколого-економічного розвитку сільських об'єднаних територіальних громад. Наукові записки Національного університету «Острозька академія» Серія: Економіка. 2018. № 10 (38). С. 38–44.

118. Хомюк Н.Л., Павліха Н.В. Напрями диверсифікації сільськогосподарського виробництва в Україні на засадах сталого розвитку. Науковий вісник Львівського національного університету ветеринарної медицини та біотехнологій імені С.З. Гжицького. Серія: Економічні науки. 2020. Вип. 22. № 95. С. 45–51.

119. Хомюк Н., Павліха Н., Вороний І. Диверсифікація як інструмент забезпечення сталого розвитку сільських територій. Науковий вісник Львівського національного університету ветеринарної медицини та біотехнологій імені С.З. Гжицького. Серія: Економічні науки. 2020. Вип. 22. № 96. С. 35–41.

120. Хомюк Н.Л., Цимбалюк І. О., Войчук М. В., Гримак А. В., Кравців І. К. Земельне оподаткування як інструмент забезпечення сталого розвитку сільських територій в умовах децентралізації Науковий вісник Львівського національного університету ветеринарної медицини та біотехнологій імені С.З. Гжицького. Серія:

Економічні науки. 2021. Вип. 23. № 98. С. 45–51.

121. Художні промисли в сучасній Україні як складова української культури. URL: <https://osvita.ua/vnz/reports/culture/11248/> (дата звернення: 5.08.2019).

122. Черевко Г., Черевко І. Зрівноважений розвиток сільських територій. Аграрна економіка. 2010. Т. 3, № 1–2. С. 57–64.

123. Черевко І. Поняття нішевих культур та їхнє місце у диверсифікації сільськогосподарського виробництва. Аграрна економіка. 2018. Т. 11, № 1–2. С. 5–14.

124. Шульга О. А. Зарубіжна практика управління розвитком сільських територій: трансформація досвіду для України. Єдність навчання і наукових досліджень – головний принцип університету: зб. наук. праць звітної-наукової конф. викладачів ун-ту за 2013 р., 4–6 лют. 2014 р. / уклад. Г. І. Волинка, О. В. Уваркіна, О. П. Ємельянова. Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2014. С. 108–110.

125. Эванс Дж., Берман Б. Маркетинг / сокр. пер. с англ. Москва: Сирин, 2002. 308 с.

126. Akimova L., Khomiuk N., Bezena I., Lytvynchuk I., Petroye O. Planning Of Socio-Economic Development Of The Territories (Experience Of European Union). International Journal Of Management (Ijm). 2020. Vol. 11. Issue 4. P. 567–575.

127. Ansoff I. Strategies for Diversification. Harvard Business Review. 1957. Vol. 35. Issue 5. P. 113–124.

128. Berry C. H. Corporate growth and diversification. Journal of Law and Economics. 1971. №14. pp. 371–383.

129. Buzan B. New Patterns of Global Security in the Twenty-First Century. International Affairs. Blackwell Publishing on behalf of the Royal Institute of International Affairs Stable. 1991. Vol. 67, No. 3. P. 431–451. URL: <http://www.jstor.org/stable/2621945> Accessed

130. Gort M. Diversification and integration in American industry. Princeton, Princeton University Press, 1962.

131. Green G., Deller S., Marcouiller D. Amenities and rural development: theory, methods and public policy. Cheltenham, United Kingdom: Edward Elgar Publishing Ltd. Massachusetts, 2006. 360 p.

132. Gupta J., Pouw N., Ros-Tonen M. Towards an Elaborated Theory of Inclusive Development. *European Journal of Development Research*. 2015. № 27 (4). P. 541–559. URL: <https://link.springer.com/article/10.1057/ejdr.2015.30> (accessed: 26 July 2020).

133. Ilnitsky A, Chikurova A. Diversification as a tool of anti-crisis strategy of development of rural territories in Ukraine. *Baltic Journal of Economic Studies*. 2015. Vol. 1. No. 2. P. 51–55.

134. International committee of the red cross. What is Economic Security? URL: <https://www.icrc.org/en/document/introduction-economic-security>

135. Khomiuk N., Bochko O., Pavlikha N., Demchuk A., Stashchuk O., Shmatkovska T., Naumenko N.. Economic modeling of sustainable rural development under the conditions of decentralization: a case study of Ukraine. *Scientific Papers. Series: Management, Economic Engineering in Agriculture and Rural Development*. 2020. Vol. 20, Issue 3. P. 317–332.

136. Khomiuk N. Diagnosis of the environmental component of sustainable development of rural areas in Ukraine. *International Journal of New Economics and Social Sciences*. 2021. № 1 (13). p. 49-60.

137. Markowitz Harry M. *Portfolio Selection: Efficient Diversification of Investments*. Yale University Press. 1959. 368 p. URL: <https://www.jstor.org/stable/j.ctt1bh4c8h> (accessed: 12 January 2019).

138. Pavlikha N., Khomiuk N. Development of rural territories in the system of Ukraine's economic Security. *International and National Security: Politics, Information, Ecology, Economy: collective monograph / ed. by A. Mytko*. Lutsk: MPBP «Hordon», 2018. P. 305–319.

139. Regulation (EU) No 1303/2013 of the European Parliament and of the Council of 17 December 2013 laying down common provisions on the European Regional Development Fund URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32013R1303> (accessed: 14 September 2019).

140. Tryhuba A., Pavlikha N., Rudynets M., Tryhuba I., Grabovets V., Skalyga M., Tsymbaliuk I., Khomiuk N., Fedorchuk Moroz V. Studying the influence of production conditions on the content

of operations in logistic systems of milk collection. *Eastern-European Journal of Enterprise Technologies*. 2019. № 3/3 (99). P. 50–63.

141. Urban-rural typology. URL: http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Urban-rural_typology (accessed: 15 January 2018).

Список використаних джерел до розділу 3.

1. Берданова О., Вакуленко В. Стратегічне планування місцевого розвитку: практ. посіб./Швейцарсько-український проект «Підтримка децентралізації в Україні – DESPRO. Київ: ТОВ «Софія-А», 2012. 88 с

2. Богдан Н., Вархуст С. Інновації для інклюзивного розвитку регіонів Беларусії. *Економічний вісник університету*. 2014. Вип. 22 (1). С. 14–20

3. Буркинський Б. В., Степанов В. Н., Харичков С. К. Економіко-екологічні основи регіонального природопольовання і розвитку. ИПРЭЭИ НАН України. Одеса: Фенікс, 2005. 575 с.

4. Велика ідея. URL: <https://biggggidea.com> (дата звернення: 16.04.2019).

5. Відкрита лекція Юрія Назарова в Університеті Грінченка в рамках проекту «Kyiv Smart City». URL: https://www.youtube.com/watch?v=BgOinD9kXsI&feature=emb_title&ab_channel=GrinchenkoUniversity (дата звернення: 23.11.2020).

6. Галапуп Л. Формування механізму сталого розвитку міської транспортної системи на засадах концепції «розумного» міста. *Східна Європа: економіка, бізнес та управління*. Вип. 3 (20). 2019. URL: <http://srd.pgasa.dp.ua:8080/bitstream/123456789/2185/1/Halapup.pdf> (дата звернення: 16.08.2020).

7. Герасимчук З. В. Регіональна політика сталого розвитку: теорія, методологія, практика: монографія. Луцьк: Надстир'я, 2008. 528 с.

8. Глущенко Ю. А. Партиципаторний бюджет як інноваційний інструмент управління на місцевому рівні. *Вісник НАДУ при Президентові України: зб. наук. праць*. Київ, 2017. Вип. 4. С. 178–184.

9. Данилишин Б. М., Шостак Л. Б. Устойчивое развитие в системе природно-ресурсных ограничений. Киев: СОПС Украины НАНУ. 1999. 367 с.

10. Долішній М. І. Роль стратегії соціально-економічного розвитку областей у реалізації сталого розвитку України. *Соціально-економічні дослідження в перехідний період. Регіональна політика сталого розвитку: принципи формування, механізми реалізації*: зб. наук. праць. Вип. 5 (XXXVI) / НАН України. Ін-т регіон. дослідж.; відп. ред. І. Долішній. Львів, 2002. 592 с. С. 3 – 11.

11. Закон України «Про державне прогнозування та розроблення програм соціального і економічного розвитку України» від 23.03.2000 р. № 1602-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1602-14> (дата звернення: 07. 03.2021).

12. Каблак Н. І., Голик Й. М. Перспектива побудови розумних та креативних міст в Україні. *Ужгородський нац. ун-т. Наукові публікації кафедри міського будівництва і господарства*. 2018. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/21625> (дата звернення: 19.03.2021).

13. Кайдан Т. Як побудувати розумне місто. Хмарочос. *Київський міський журнал*. 2014. URL: <http://hmarochos.kiev.ua/2014/10/01/уакрОбийиуаІі-гогитпетівІо-сЪазІпа-1> (дата звернення: 14.12.2019).

14. Карлова О. А. Управління містом, орієнтоване на потреби майбутнього розвитку. *Економіка та право*. 2015. № 3(42). С. 94–99.

15. Касич А. О., Федоряк Р. М., Собяніна А. П. Інноваційна технологія “smart city” як механізм покращення рівня життя в сучасному місті. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. URL: <http://www.vestnik->

econom.mgu.od.ua/journal/2017/27-1-2017/13.pdf (дата звернення: 25.04.2021).

16. Корнейчук Л. Економічний ріст та сталий розвиток. *Економіка України*. 2008. №4. С. 82–90.

17. Котлер Ф., Лі Н. Корпоративна соціальна відповідальність. *Як зробити якомога більше добра для вашої компанії та суспільства*/пер. з англ. С. Яринич. Київ: Стандарт, 2005. С.4.

18. Кунанець Н. Е., Небесний Р. М., Мацюк О. В. Особливості формування цілей соціальних та соціокомунікаційних складових у проектах «розумних міст». *Інформаційні системи та мережі*. Вип. 854. № 1. 2016. URL: <http://science.lpnu.ua/uk/sisn/vsi-vypusky/vypusk-854-2016/osoblyvosti-formuvannya-ciley-socialnyh-ta-sociokomunikaciynuh> (дата звернення: 18.02.2021).

19. Кунанець Н., Пасічник В., Химич Г. Досвід реалізації проектів класу «Розумне місто» на основі інформаційних і телекомунікаційних технологій. *Вісник Львівського державного університету безпеки життєдіяльності*. 2016. № 14. С. 17–37. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vldubzh_2016_14_4 (дата звернення: 09.04.2019).

20. Моліна О. В., Осипов В. М. Сталий соціально-економічний розвиток регіону: аналіз підходів та інструментів оцінки. *Регіональна економіка*. 2010. № 4. С. 25–32.

21. Надежденко А. О., Коваленко В. Я., Кучерова А. М. Реалізація концепції «розумного міста» в Україні. *Публічне управління і адміністрування в Україні*. Вип. 20. Секція 4: місцеве самоврядування. 2020. URL: <http://www.pag-journal.iei.od.ua/archives/2020/20-2020/20.pdf> (дата звернення: 12.01.2021).

22. Павліха Н. В., Войчук М. В. Організаційно-економічні засади управління сталим розвитком міста: монографія. Луцьк: Вежа-Друк, 2019. 256 с.

23. Позднякова А. М. Впровадження концепції розумних сталих міст в Україні: особливості та рекомендації. *Проблеми*

системного підходу в економіці. 2019. № 2. С. 49–57. DOI: <https://doi.org/10.32782/2520-2200/2019-2-33>

24. Поліщук В. Г., Богун Л. В. Активізація сталого розвитку міст на основі сучасних технологій у системі *smart city*. Миколаївський нац. ун-т ім. В. О. Сухомлинського. *Глобальні та національні проблеми економіки*. Вип. 8. 2015. URL: <http://global-national.in.ua/archive/8-2015/164.pdf> (дата звернення: 21.02.2021).

25. Портер М. Конкуренція [пер. с англ.]. Москва: Издат. дом «Вильямс», 2005. 608 с.

26. Пчелинцев О. С. Региональная экономика в системе устойчивого развития. Ин-т народнохозяйственного прогнозирования РАН. Москва: Наука, 2004. 258 с.

27. Регіональні рахунки. Держстат України: сайт. Київ. 1998–2021. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua> (дата звернення: 17.02.2021).

28. Сментина Н. В. Особливості методології стратегічного планування в системі державного управління соціально-економічним розвитком територій. *Вісник Сумського державного університету. Серія: Економіка*. 2013. № 4. С. 67–80.

29. Тур О. В. Концепція розумного міста як основа забезпечення сталого розвитку територій. *Східна Європа: економіка, бізнес та управління*. Вип. 4 (15). 2018. URL: https://ndc-ipr.org/media/publications/files/Tur_Development-2018_415-pages-297_300.pdf (дата звернення: 15.03.2021).

30. Федулова Л. І. Інклюзивні інновації в системі соціально-економічного розвитку. *Економіка: реалії часу*. 2016. № 3 (25). С. 56–65.

31. Філіпенко А. С. Глобальні форми економічного розвитку: історія і сучасність. Київ: Знання, 2007. 670 с.

32. Цимбалюк І. О. Генезис теорії інклюзивного розвитку регіону/Причорноморські економічні студії. 2019. Вип. 47-2. DOI: <https://doi.org/10.32843/bses.47-39>

33. Чукут С. А., Дмитренко В. І. Смарт-сіті чи електронне місто: сучасні підходи до розуміння впровадження е-урядування на

місцевому рівні. *Інвестиції: практика та досвід*. 2016. № 13. С. 89–93.

34.Шовгенов Т. М. Основные аспекты устойчивости региональных социально-экономических систем. URL: <http://region.mcnip.ru> (дата звернення: 08.02.2021).

35.Ali I., Son H. Defining and measuring inclusive growth: application to the Philippines. *Asian Development Bank. ERD working paper series*. Vol. 98.

36.Barrionuevo J. M., Berrone P., Ricart J. E. Smart Cities, Sustainable Progress. *IESE Insight*. 2012. Vol. 14. P. 50–57.

37.Caragliu A., Del Bo C., Nijkamp P. Smart cities in Europe. *Journal of Urban Technology*. 2011. 18 (2).

38.Development. United Nations. Implementation Plan of the World Summit on Sustainable. URL: http://www.un.org/ru/events/pastevents/pdf/plan_wssd.pdf (дата звернення: 15.09.2020).

39.Ending Poverty and Sharing Prosperity. Global Monitoring Report 2014/15. – Washington DC: International Bank for Reconstruction and Development / The World Bank, 2015. URL: <http://www.worldbank.org/en/publication/global-monitoring-report> (дата звернення: 27.01.2021).

40.European Commission. Europe 2020. A strategy for smart, sustainable and inclusive growth. Brussels, EC, 2010. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=celex:52010DC2020> (дата звернення: 19.09.2020).

41.European Telecommunications Standards Institute. URL: www.etsi.org (дата звернення: 18.08.2020).

42.Eger J. M. Smart growth, smart cities, and the crisis at the pump a worldwide phenomenon. *I-Ways*. 2009. Vol. 32. № 1, P. 47-53.

43.Giffender R., Fertner C., Kramar H., Kalasek R., Pichler-Milanović N., Meijers E. Smart cities: ranking of European medium-sized cities. Vienna: Centre of Regional Science – Vienna UT, 2007

44.Guan L. Smart Steps To A Battery City. *Government News*. 2012. Vol. 32. №. 2. P. 24-27.

45. Hall R. E. The vision of a smart city. In Proceedings of the 2nd International Life Extension Technology Workshop. Paris, France, September 28, 2000.

^{46.} Harrison C., Eckman B., Hamilton R., Hartswick P., Kalagnanam J., Paraszczak J., Williams P. Foundations for Smarter Cities. *IBM Journal of Research and Development*. 2010. 54 (4).

47. Hollands R. G. Will the real smart city please stand up? *City: Analysis of Urban Trend, Culture, Theory, Policy, Action*. 2008. 12(3). P. 303–320.

48. International Telecommunication Union. Smart sustainable cities: An analysis of definitions, Focus Group Technical Report. 2014. URL: <http://www.itu.int/en/ITU-T/focusgroups/ssc/Pages/default.aspx> (дата звернення: 12.09.2020).

49. Ishida, T. (2002) Digital city Kyoto. *Communications of the ACM*, Vol. 45, No. 7, pp.78-81.

50. Kahn M. Concepts, definitions, and key issues in sustainable development: the outlook for the future. *Proceedings of the 1995 International Sustainable Development Research Conference*. Manchester, England. March 27–28, 1995. P. 2-13.

51. Kanter R. M., Litow S. S. Informed and interconnected: A manifesto for smarter cities. *Harvard Business School General Management Unit Working Paper*. 2009. P. 09–141

52. Klein C., Kaefer G. From smart homes to smart cities: Opportunities and challenges from an industrial perspective. *In Proceedings of the 8th International Conference, SMART*. 2008.

^{53.} Kourtit K. Nijkamp P. Smart cities in the innovation age. *Innovation: The European Journal of Social Sciences*. 2012. Vol. 25. №. 2, P. 93–95.

^{54.} Komninos N. Intelligent Cities: Innovation, Knowledge Systems, and Digital Spaces. 2002. *Spon Press*. P. 301.

55. Komninos N. Intelligent cities: Towards interactive and global innovation environments. *International Journal of Innovation and Regional Development*. 1(4). January 2009.

56. Komninos N. Intelligent cities: Variable geometries of spatial intelligence. *Intelligent Buildings International*. 2011. Vol. 3. № 3, P. 172–188.

57. Kourtit K., Nijkamp P., Arribas D. Smart cities in perspective – a comparative European study by means of self-organizing maps. *Innovation: The European Journal of Social Sciences*. 2012. 25. №. 2, P. 229–46.

58. Lazaroiu G. C., Roscia M. Definition methodology for the smart cities model. *Energy*. 2012. Vol. 47. №. 1. P. 326–332.

59. Lee J., Phaal R., Lee S. An integrated service-device-technology roadmap for smart city development. *Technological Forecasting and Social Change*. 2013. Vol. 80. № 2, P. 286–306.

60. Lombardi P., Giordano S., Farouh H., Yousef W. Modelling the smart city performance. *Innovation: The European Journal of Social Science Research*. 2012. Vol. 25. № 2. P. 137–149.

61. Mahizhnan A. Smart cities: The Singapore case. *Cities*. 1999. Vol. 16. № 1. P. 13.

62. Nam T., Pardo T. Conceptualizing Smart City with Dimensions of Technology, People, and Institutions. *The Proceedings of the 12th Annual International Conference on Digital Government Research*. 2011. URL: <https://dl.acm.org/doi/pdf/10.1145/2037556.2037602> (дата звернення: 16.02.2021).

63. OCDE/GD (93) 179. Environment monographs № 83. OECD Core set of indicators for environmental performance reviews. A synthesis report by the Group on the State of the Environment. URL: [http://www.oecd.org/officialdocuments/publicdisplaydocumentpdf/?cote=OCDE/GD\(93\)179&docLanguage=En](http://www.oecd.org/officialdocuments/publicdisplaydocumentpdf/?cote=OCDE/GD(93)179&docLanguage=En) (дата звернення: 18.12.2020).

64. Our Common Future. Report of the World Commission on Environment and Development. URL: http://www.un.org/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/42/427&Lang=E (дата звернення: 19.01.2021).

65. Participatory budgeting project. URL: <https://www.participatorybudgeting.org/what-is-pb/> (дата звернення: 03.07.2020).

66. The Cluster Initiative Greenbook: New Findings on the Process of Cluster-Based Economic Development. 2003. P. 93

67. Thuzar M. Urbanization in South East Asia: developing smart cities for the future? *Regional Outlook*. 2011. P. 96–100.

68. What are smart cities? European Commission. URL: https://ec.europa.eu/info/eu-regional-and-urban-development/topics/cities-and-urban-development/city-initiatives/smart-cities_en (дата звернення: 06.05.2020).

69. Yershova O. L., Bazhan L. I. Smart City: Concept, Models, Technologies, Standardization. *Statistics of Ukraine*. 2020. 89 (2-3). P. 68–77. DOI: [https://doi.org/10.31767/su.2-3\(89-90\)2020.02-03.08](https://doi.org/10.31767/su.2-3(89-90)2020.02-03.08)

70. Zygiaris S. Smart City Reference Model: Assisting Planners to Conceptualize the Building of Smart City Innovation Ecosystems. *Journal of the Knowledge Economy*. 2013. Vol. 4. № 2. P. 217–231.

Список використаних джерел до підрозділу 4.1.

1. Гулич О. І. Перспективи України та її регіонів у реалізації соціогуманістичної парадигми розвитку туристично-рекреаційного сектору економіки. *Регіональна економіка*. 2014. № 7. С. 76–85.

2. Опанасюк Н. А. Конституційно-правові основи туризму в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юр. наук. Київ, 2005. 35 с.

3. Федорченко В. К., Мініч І. М. Туристський словник-довідник. Київ, 2000. С. 136.

4. Коросташивець Ю. Спільні та відмінні риси понять «туристична послуга» та «туристичний продукт» за законодавством України та інших держав. *Підприємництво, госп-во і право*. 2010. № 7. С. 105–108.

5. Алієва А.Ю. Формування стратегічних пріоритетів сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери на засадах інклюзивного зростання. *Економічний форум*. Луцьк: ЛНТУ. 2020. Т. 3. С. 44–51.

6. Новикова В. І. Рекреаційні послуги: класифікація та розвиток у Черкаській області. *Укр. геогр. журн*. 2009. № 4. С. 33–39.

7. Коросташивець Ю. Спільні та відмінні риси понять

«туристична послуга» та «туристичний продукт» за законодавством України та інших держав. *Підприємництво, госп-во і право*. 2010. № 7. С. 105–108.

8. Федорченко В. К., Мініч І. М. Туристський словник-довідник. Київ, 2000. С. 136.

9. Науково-практичний коментар до Закону України «Про туризм» / Матвієнко А. Т., Приянчук І. В., Лесик М. А., Андрейцев В. В. Київ, 2006. С. 11.

10. Закон України «Про туризм» // Відом. Верховної Ради України. 2004. №13. С. 180.

11. Котенко Т. М. Соціальний вимір розвитку рекреації та туризму: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук: 08.00.07. Київ, 2016. 20 с.

12. Ведмідь Н. І. Функціонально-цільове наповнення санаторно-курортної та оздоровчої послуги в ієрархії потреб. *Екон. часопис*. 2013. № 1/2. С. 91–94.

13. Алієва А. Ю. Визначення туристично-рекреаційної сфери та її розвиток в умовах транскордонного співробітництва. *Транскордонне співробітництво як форма розвитку міжнародної інтеграції*: матеріали X Міжнар. наук.-практ. семінару, 22 трав. 2020 р. Луцьк: Інформац.-вид. відділ Луцького НТУ, 2020. 143 с.

14. Новикова В. І. Рекреаційні послуги: класифікація та розвиток у Черкаській області. *Укр. геогр. журн*. 2009. № 4. С. 33–39.

15. Грабовенська С. П. Аналіз і структура ринку туристичних послуг в Україні. *Наук. вісн. Полтавського ун-ту економіки і торгівлі. Сер.: Екон. науки*. 2013. № 1. С. 226–234. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvpushk_2013_1_48.

16. Маковей Ю. П. Розвиток сфери туризму в Україні. *Ефективність державного управління*. 2015. Вип. 44 (2). С. 87–93. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/efdu_2015_44%282%29__13.

17. Павліха Н. Принципи просторового менеджменту сталого розвитку. *Економіка України*. 2006. № 1. С. 40–45.

18. Павліха Н. В. Організаційно-економічні засади ринкової трансформації в сфері природокористування. *Проблеми*

раціонального використання соціально-економічного та природно-ресурсного потенціалу регіону: фінансова політика та інвестиції. Сер. «Трансформація, інтеграція та корпоратизація». Вип. XIII. Луцьк: «Настир'я», 2002.

19. Ткаченко Т. І. Сталий розвиток туризму: теорія, методологія, реалії бізнесу: монографія. Вид. 2-ге, переробл. і допов. Київ: Вид-во КНТЕУ, 2009. 463 с.

20. Заячківська Г. Концепція сталого розвитку сфери туризму як засіб післякризового відновлення галузі. *Вісник ТНЕУ*. 2011. № 5-2. С. 345–350.

21. Миронов Ю. Б. Сталий розвиток туризму: сутність, завдання та принципи. *Актуальні проблеми економіки і торгівлі в сучасних умовах євроінтеграції*: матеріали наук. конф., 11–12 трав. 2017 р. Львів: ЛТЕУ, 2017. 440 с.

22. Sustainable Development. World Tourism Organization. URL: <https://www.unwto.org/ru/node/79> (дата звернення: 20.04.2020).

23. Навч. посіб. зі сталого розвитку. URL: http://www.dobrobut-hromad.org/wp-content/uploads/2016/01/Staly_rozvytok_Karpat.pdf.

24. Європейська хартія екологічно безпечного туризму на захищених територіях. European Charter for Sustainable Tourism in Protected Areas. URL: <http://www.european-charter.org/home/>.

25. Лебедев І. В. Сталий розвиток туризму: досвід Європейського Союзу і завдання для України. *Вісн. соц.-екон. досліджень*: зб. наук. праць. Одеса: ОНЕУ. 2018. № 3 (67). С. 162–173.

26. Цимбалюк І. О. Інклюзивний розвиток регіону в умовах фінансової децентралізації: теорія, методологія, практика: монографія. Луцьк: Вежа-Друк, 2019. 340 с.

27. Алієва А. Ю. Концептуальні засади сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери на засадах інклюзивного зростання. *Вісник Нац. ун-ту водного госп-ства та природокор. Сер.: Екон. науки*. Рівне: НУВГП, 2020. Вип. 2(90). С. 3–13.

28. Герасименко В. Г. Управління національним туризмом у контексті міжнародного досвіду. *Вісник ДІТБ. Сер.: Економіка*,

організація і управління підприємствами (в туристичній сфері). 2008. № 12. С. 19–24.

29. Юрченко Н. І. Досвід провідних країн світу щодо формування державної політики і сприяння розвитку галузі туризму України. *Наук. вісн. Ужгород. нац. ун-ту*. 2017. Вип. 16, ч. 2. С. 179–183.

30. Близнюк А. С. Інвестиції: практика та досвід. 2018. № 17. С. 72–76.

31. Бартошук О. В. Моделі розвитку індустрії туризму (зарубіжний досвід). *Держава і регіони. Сер.: Економіка та підприємництво*. 2011. № 2. С. 62–68.

32. Ведмідь Н. І. Функціонально-цільове наповнення санаторно-курортної та оздоровчої послуги в ієрархії потреб. *Екон. часопис*. 2013. № 1/2. С. 91–94.

33. Біла С. О. Стратегічні пріоритети розвитку туристичних послуг в Україні та перспективи підвищення їх конкурентоспроможності на світовому ринку. *Стратегія розвитку України*. 2016. № 1. С. 17–23. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/sru_2016_1_5.

34. Національна парадигма сталого розвитку України / за заг. ред. акад. НАН України, д. т. н., проф., засл. діяча науки і техніки України Б. Є. Патона. Вид. 2-ге, переробл. і допов. Київ: ДУ «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку Національної академії наук України», 2016. 72 с.

35. Europe 2020. A European strategy for smart, sustainable and inclusive growth. European Commission. Brussels, 2010. 34 p. URL: http://ec.europa.eu/europe2020/index_en.htm (дата звернення: 17.04.2020).

36. Державне регулювання сфери туризму України в контексті процесів євроінтеграції / За заг. ред. В. Г. Герасименко, О. Л. Михайлюк. Київ: ФОП Гуляєва В. М., 2019. 332 с.

37. Європейська екотуристична мережа. *European Ecotourism Network*. URL: <http://www.ecotourism-network.eu/en-about-us/en-ecolnet>.

38. Європейська хартія екологічно безпечного туризму на захищених територіях. European Charter for Sustainable Tourism in Protected Areas. URL: <http://www.european-charter.org/home/>.

39. Ковальова О. В. Концептуальні стратегічні пріоритети розроблення структурної політики сталого розвитку аграрного сектору економіки: національний і регіональний аспекти. *Вісн. Черкаського ун-ту*. 2019. № 2. С. 66–76.

40. Остафійчук Я. В., Кавецький І. Й. Роль сфери соціальних послуг у реалізації сучасної парадигми сталого розвитку. *Економіка природокористування і охорони довкілля*. 2012. С. 150–156. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/epod_2012_2012_25.

41. Лебедев І. В. Сталий розвиток туризму: досвід Європейського Союзу і завдання для України. *Вісн. соц.-екон. досліджень*: зб. наук. праць. Одеса: ОНЕУ. 2018. № 3 (67). С. 162–173.

42. Циганов С. А., Яншина А. М. Проблеми сталого розвитку у контексті неоліберальної моделі глобалізації. *Економіка України*. 2013. № 4 (617).

43. Мальська М. П., Антонюк Н. В., Ганич Н. М. Міжнародний туризм і сфера послуг: підручник. Київ: Знання, 2008. 661 с.

44. Выходец Ю. С., Насика Ю. С., Бугас Д. Н. Бизнес-модели в туризме как объект исследования и управления. *Економіка та управління підприємствами машинобудівної галузі: проблеми теорії та практики*. 2013. № 2 (22). С. 65–74.

45. Алієва А. Ю. Сучасні бізнес-моделі розвитку туристично-рекреаційної сфери в Україні. *Український журнал прикладної економіки*. 2020. Т. 5. № 1. С. 228–235.

46. Левковець О. М. Інноваційні бізнес-моделі: особливості формування. *Економічна теорія та право*. 2019. № 2 (37). С. 172–182.

47. Булатова О. В., Дубенюк Я. А. Особливості транснаціоналізації світового туристичного ринку. *Вісник ДІТБ. Сер.: Економіка, організація та управління підприємствами туристичної індустрії та туристичної галузі в цілому*. 2009. № 13. С. 163–170.

48. Нездоймінов С., Андрєєва Н. Концептуальні засади формування стратегії диверсифікації на підприємствах туристичного бізнесу. *Вісн. екон. науки України*. 2013. № 2. С.108–112.

49. Алієва А. Ю. Особливості формування та розвитку транскордонних туристично-рекреаційних кластерів. *Регіональні проблеми розвитку територіальних систем: теорія, практика, перспективи*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. Ч. 3. 15–16 квіт. 2016 р. Ужгород, 2016. С. 44–47.

50. Мікула Н. А., Пастернак О. І. Транскордонні кластери. *Регіон. економіка*. 2009. № 2. С. 228–229.

51. Мовчан І. В., Чучіна І. М. Формування інноваційних кластерів в Україні. *Економічний простір*. 2011. № 49. С. 289–294.

52. Самійленко Г. М. Застосування кластерного підходу як фактор підвищення конкурентоспроможності регіонів України. URL: http://www.confcontact.com/2007may/+1_samijl.htm

53. Корнілова Н. В. Досвід організації ділового туризму в країнах світу. *Молодий вчений*. 2018. № 10 (62). С. 813–819.

54. Muller H., Lanz Kauffman E. Wellness tourism: market analysis of a special health tourism segment and implications for the hotel industry. *Journal of Vacation Marketing*. 2001. № 7 (1). P. 5–17.

55. Парфіненко А. Ю., Волкова І. І., Щербина В. І. Проблеми та перспективи розвитку лікувально-оздоровчого туризму в Україні (у порівнянні з країнами центральної Європи). *Вісн. Харк. нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна. Сер.: Міжнародні відносини. Економіка. Країнознавство. Туризм*. 2018. Вип. 7. С. 130–135.

56. Рожнова В., Терес Н. Проблеми та перспективи розвитку етнотуризму: зарубіжний та український досвід. *Етнічна історія народів Європи*. 2013. Вип. 39. С. 35–44. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/eine_2013_39_8.pdf (дата звернення: 15.04.2020).

57. Державне регулювання сфери туризму України в контексті процесів євроінтеграції / За заг. ред. В. Г. Герасименко, О. Л. Михайлюк. Київ: ФОП Гуляєва В. М., 2019. 332 с.

58. Мілінчук О. В. Розвиток сільського туризму в умовах децентралізації: досвід Житомирщини. *Вчені записки ТНУ імені В. І.*

Вернадського. Сер.: Економіка і управління. 2020. Т. 31 (70). № 3. С. 11–19.

59. Панюк Т. П., Лукомська О. І. Аналіз туристичної галузі України в контексті розвитку сільського зеленого туризму. *Вісн. Приаз. держ. тех. ун-ту. Сер.: Екон. науки.* 2016. Вип. 31(2). С. 79–85. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VPDTU_ek_2016_31%282%29__12

60. Що являє собою релігійний туризм в Україні? Цікаво знати про все. URL: <https://tutcikavo.co.ua/podorozhi-i-turizm/shho-yavlyaye-soboyu-religijnij-turizm-v-ukrani/> (дата звернення: 16.03.2020)

61. Pavlikha N., Skorokhod I., Kytsyuk I., Marchuk I. Innowacyjne formy międzynarodowej działalności gospodarczej. *Zeszyty Naukowe Małopolskiej Wyższej Szkoły Ekonomicznej W Tarnowie.* 2014. № 25 (2). P. 153–161.

Список використаних джерел до підрозділу 4.2.

1. Барно О. Формування фізичного здоров'я майбутніх фахівців – складова сучасної вищої освіти. *Молода спортивна наука України : зб. наук. пр. з галузі фіз. культури та спорту.* Львів, 2009. Вип. 13. Т. 4. С. 19–25.

2. Белікова Н. О., Колесник С. В., Рудик О. П. Рухова активність студентів у період карантину з приводу Covid-19. *International scientific and practical conference.* Wloclawek, Republic of Poland March 5–6, 2021. С. 32-36. DOI <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-044-5-7>

3. Войнаренко М. П., Богатчик Л. А. Кластери в економіці: оцінка передумов виникнення та переваг функціонування. *Прометей.* 2014. № 2. С. 216–220.

4. Гінзбург В. Г., Полішко Т. М., Татаровський В. О., Севериновська О. В., Кочерга О. Є. Сучасні проблеми формування здоров'я студентської молоді. *Запорозький медичинський журнал.* 2011. Т. 13. № 4. С. 11–15.

5. Громоздова Л., Громоздов В. Глобальні цілі сталого розвитку в регіональній політиці України. *Міжнародна економічна політика.* 2017. № 2. С. 173–187.

6. Державна служба статистики України. *Статистична інформація*. Офіційний веб-сайт. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 20.05.2021).

7. Державна служба статистики. *Валовий регіональний продукт: Статистичний збірник*. 2019. с. 90. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2021/zb/04/zb_vrp_2019.xlsx (дата звернення: 21.06.2020).

8. Державна служба статистики. *Регіони України: статистичний збірник*. 2020. с. 69.

9. Домище-Медяник А. М. Дитяче оздоровлення в Україні як тренд: діагностика та стратегічні аспекти. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Економіка. 2016. Вип. 1 (2). С. 193–201

10. Дослідження ринку фітнес-послуг України 2019. Fitness connect.ua. Електронний ресурс. URL: <https://docs.google.com/gview?url=https%3A%2F%2Ffitnessconnect.com.ua%2F2019.pdf&embedded=true> (дата звернення: 11.05.2019).

11. Жолобчук І. М. Концептуальні основи формування механізмів екологічного управління в сучасних умовах. *Ефективність державного управління*. 2017. Вип. 1. С. 233–240.

12. Коляда Т. А. Гендерно-орієнтоване бюджетування: сутність та перспективи запровадження в Україні. *Економічний вісник. Серія : фінанси, облік, оподаткування*. 2019. Вип. 3. С. 80–88.

13. Корнійчук А. А. Сучасні тенденції розвитку підприємництва в індустрії спорту. *Економіка, управління та адміністрування*. 2019. № 3. С. 53–157.

14. Кубович О. В. Теоретичні передумови формування культури здорового способу життя студентської молоді. *Фізичне виховання, спорт і культура здоров'я у сучасному суспільстві*. 2012. № 3. С. 218–222.

15. Мельник М. І., Щеглюк С. Д., Лещух І. В., Яремчук Р. Є. *Інклюзивний вимір розвитку міст – центрів ділової активності України: тенденції та перспективи* : наукова доповідь / НАН України. ДУ «Інститут регіональних досліджень імені

М. І. Долішнього НАН України»; наук. редактор М. І. Мельник. Львів, 2019. 55 с. (Серія «Проблеми регіонального розвитку»).

16. Мінмолодьспортом підведено підсумки щорічного оцінювання фізичної підготовленості населення України у 2019 році. Електронний ресурс. URL: <https://sport.gov.ua/fizichna-kultura/ocinyuvannya-fizichnoyi-pidgotovlenosti-naselennya/pidsumki-shchorichnogo-ocinyuvannya/2019-rik> (дата звернення: 04.07.2020).

17. Назарук В. Л. Складові культури здоров'я в професійній діяльності майбутнього лікаря та їх характеристика. *Вісник Запорізького національного університету «Фізичне виховання та спорт»*. 2012. № 1(7). С. 177–183.

18. Наумко Ю. С., Самойленко Т. Г. Розвиток спортивної інфраструктури як дієвий інструмент провадження соціальної політики в регіоні. *Інфраструктура ринку*. 2019. № 37. С. 523–529. URL: www.market-infr.od.ua/journals/2019/37_2019_ukr/78.pdf. (дата звернення: 20.02.2020).

19. Павліха Н. В. Європейська інтеграція щодо досягнення перспектив сталого просторового розвитку. *Європейська інтеграція: досвід Польщі та України: кол. моногр.* Луцьк-Люблін: «Drukarnia Kolor Lublin», 2013. С. 140–159.

20. Перетворення нашого світу: Порядок денний у сфері сталого розвитку до 2030 року. Організація Об'єднаних націй. Генеральна асамблея. 2015. URL: www.ua.undp.org/content/dam/ukraine/docs/SDGreports/Agenda2030_UA.pdf (дата звернення: 11.02.2018).

21. Про екологічний аудит: Закон України № 882-VI (зі змінами та доповненнями). *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2004, № 45. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1862-15#Text> (дата звернення: 15.08.2019).

22. Про забезпечення сталого розвитку сфери фізичної культури і спорту в Україні в умовах децентралізації: Постанова Верховної Ради України. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 2016. № 47. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1695-19#Text> (дата звернення:

25.11.2020).

23. Про підготовку, перепідготовку та підвищення кваліфікації кадрів у сфері фізичної культури і спорту: Довідка до питання порядку денного засідання колегії Міністерства молоді та спорту України від 04 квітня 2019 року. URL: <http://komsport.rada.gov.ua/uploads/documents/31954.pdf> (дата звернення 05.04.2021).

24. Руська Р. В., Іващук О. Т. *Методи економіко-статистичних досліджень*. Тернопіль: Тайп, 2014. 190 с.

25. Самооцінка населенням стану здоров'я та рівня доступності окремих видів медичної допомоги. *Статистичний збірник*. Державна служба статистики України. Київ, 2020. 148 с. URL: http://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/Arhiv_u/17/Arch_snsz_zb.htm (дата звернення 12.12.2020).

26. Свірідова Н.Д. Концепція сталого розвитку туризму в сучасних умовах. *Культура народів Причорномор'я*. 2009. № 176. С. 166–168.

27. Сотник І. М., Ус Я. О. Бюджет участі: досвід застосування та перспективи вдосконалення в містах України. *Механізм регулювання економіки*. 2018. № 1. С. 31–44.

28. Сталий туризм: дайджест. Вип. 21. [Електронний ресурс] / Нац. ун-т харч. технол., Наук.-техн. б-ка ; підгот. О. В. Олабоді. Київ, 2017. 40 с. URL: <http://library.nuft.edu.ua/inform/staliyturizm.pdf> (дата звернення 02.04.2021).

29. Стахів І. М. Спортивно-оздоровча сфера як галузь економіки. *Економіка і регіон*. 2014. № 1. С. 46–49.

30. Стегней М. І., Богатирьов К. О., Бошинда І. М., Бошинда І. М. Роль спортивно-оздоровчої діяльності в умовах сталого розвитку. *Вісник ХНАУ ім. В.В. Докучаєва. Серія «Економічні науки»*. 2019. № 4. Т. 1. С. 35–42.

31. *Україна Спортивна за 2019*: Щорічний інформаційний довідник. Міністерство молоді та спорту. URL: https://sport.gov.ua/storage/app/sites/16/Statystychna_zvitnist/2019.pdf (дата звернення 11.12.2020).

32. Халайцан А. П. Формування основ культури здоров'я як педагогічна проблема. *Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту*. 2014. № 8. С. 22–27.

33. Цимбалюк І. О. Генезис теорії інклюзивного розвитку регіону. *Причорноморські економічні студії: наук. журн.* Одеса, 2019. Вип. 47. С. 26–30. DOI: <https://doi.org/10.32843/bses.47-39>.

34. Цимбалюк І. О. *Інклюзивний розвиток регіону в умовах фінансової децентралізації: теорія, методологія, практика* : монографія. Луцьк : Вежа-Друк, 2019. 340 с.

35. Цимбалюк С. М. Концептуальні засади сталого інклюзивного розвитку спортивно-оздоровчої сфери регіону. *Інноваційна економіка*. Науково-виробничий журнал. 2021. № 3–4 [87]. С. 67–72. DOI: 10.37332/2309-1533.2021.3-4.10.

36. Цимбалюк С. М. Теоретичні передумови формування культури здоров'я студентів. Молода наука Волині: пріоритети та перспективи досліджень: Матеріали X міжнародної науково-практичної конференції студентів і аспірантів (м. Луцьк, 17–18 травня 2016 р.): у 3 т. Т. 3. Луцьк : Терен, 2016. С. 444–447.

37. *Цілі сталого розвитку: Україна*. Національна доповідь. Електронний ресурс. URL: https://mepr.gov.ua/files/docs/Національна%20доповідь%20ЦСР%20України_липень%202017%20ukr.pdf (дата звернення: 05.12.2020).

38. Щорічне оцінювання фізичної підготовленості населення України у 2019 році. Міністерство молоді та спорту України. Електронний ресурс. URL: https://sport.gov.ua/storage/app/sites/16/Fizychna_kultura/Szhorichne_ocinuvannia/shorichne-ocinuvannya-za-2019-rik.xlsx (дата звернення: 05.12.2020).

39. Bardocz-Bencsik M. Sport for development and peace – investigating the field. PhD thesis. Budapest 2020. P. 50. URL: https://www.sportanddev.org/sites/default/files/downloads/mariann_bardocz-bencsik_mariann_dissertation.pdf (6 June 2021, date last accessed).

40. Pavlikha N., Tsymbaliuk S. Analysis and forecasting of the sphere of sports and health services development in Ukraine [Аналіз та

прогнозування розвитку сфери спортивно-оздоровчих послуг в Україні]. *National Interest Academic Journal*. Thailand. 2021. Vol. 1. No. 4. Pp. 42–54.

41. Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development. United Nations. 2015. URL: <https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/21252030%20Agenda%20for%20Sustainable%20Development%20web.pdf> (27 May 2021, date last accessed).

42. Tsymbaliuk S. Forming a healthy student lifestyle as a part of health culture [Формування здорового способу життя студента як складової культури здоров'я]. *Фізичне виховання, спорт і культура здоров'я у сучасному суспільстві* : зб. наук. пр. Східноєвроп. нац. ун-ту ім. Лесі Українки. Луцьк : Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2017. № 1 (37). С.106–113.

Додаток А

Таблиця А.1

Динаміка чисельності та частки сільського населення в регіонах України

Області/роки	Чисельність наявного сільського населення, осіб					Чисельність наявного населення, осіб					Частка сільського населення, %				
	2014	2015	2016	2017	2018	2014	2015	2016	2017	2018	2014	2015	2016	2017	2018
Вінницька	795815	788776	780233	769477	758698	1610573	1602163	1590357	1575808	1560394	49,41	49,23	49,06	48,83	48,62
Волинська	497459	497115	496402	495777	494651	1042918	1042668	1040954	1038457	1035330	47,70	47,68	47,69	47,74	47,78
Дніпропетровська	536649	532782	529344	524156	515960	3276637	3254884	3230411	3231140	3206477	16,38	16,37	16,39	16,22	16,09
Донецька	401627	395030	391780	387189	382538	4297250	4265145	4244057	4200461	4165901	9,35	9,26	9,23	9,22	9,18
Житомирська	518310	513882	509854	504557	498803	1255966	1247549	1240482	1231239	1220193	41,27	41,19	41,10	40,98	40,88
Закарпатська	792296	792210	793239	792656	790664	1259570	1259158	1258777	1258155	1256802	62,90	62,92	63,02	63,00	62,91
Запорізька	403583	399869	396519	391681	386644	1765926	1753642	1739488	1723171	1705836	22,85	22,80	22,80	22,73	22,67
Івано-Франківська	779912	777843	774795	771341	766302	1382553	1382352	1379915	1377496	1373252	56,41	56,27	56,15	56,00	55,80
Київська	654035	654224	656591	665051	670667	4617208	4638804	4660231	4688806	4718759	14,17	14,10	14,09	14,18	14,21
Кіровоградська	365494	361483	358573	353201	347599	980579	973150	965756	956250	945549	37,27	37,15	37,13	36,94	36,76
Луганська	291881	289213	286744	283080	279820	2220151	2205389	2195290	2167802	2151833	13,15	13,11	13,06	13,06	13,00
Львівська	990792	989312	989362	987490	984344	2537799	2534174	2534027	2529608	2522021	39,04	39,04	39,04	39,04	39,03
Миколаївська	371447	367573	364057	361618	356977	1164342	1158207	1150126	1141324	1131096	31,90	31,74	31,65	31,68	31,56
Одеська	793336	792943	790808	788170	784815	2396442	2390289	2386516	2383075	2380308	33,10	33,17	33,14	33,07	32,97
Полтавська	553220	547224	541222	534890	527258	1448975	1438948	1426828	1413829	1400439	38,18	38,03	37,93	37,83	37,65
Рівненська	606964	608831	610426	609722	607683	1161151	1161811	1162763	1160647	1157301	52,27	52,40	52,50	52,53	52,51
Сумська	355058	349650	345390	340097	333567	1123448	1113256	1104529	1094284	1081418	31,60	31,41	31,27	31,08	30,85
Тернопільська	594139	590473	585560	579591	572185	1069936	1065709	1059192	1052312	1045879	55,53	55,41	55,28	55,08	54,71
Харківська	530640	526145	522396	514509	507245	2731302	2718616	2701188	2694007	2675598	19,43	19,35	19,34	19,10	18,96
Херсонська	414336	411882	409311	405579	401234	1067876	1062356	1055649	1046981	1037640	38,80	38,77	38,77	38,74	38,67
Хмельницька	570940	564578	558889	551377	542708	1301242	1294413	1285267	1274409	1264705	43,88	43,62	43,48	43,27	42,91
Черкаська	541707	536760	529585	530291	522349	1251816	1242965	1231207	1220363	1206351	43,27	43,18	43,01	43,45	43,30
Чернівецька	519713	518083	517004	516258	513655	909965	909893	908120	906701	904374	57,11	56,94	56,93	56,94	56,80
Чернігівська	376832	369683	364145	357650	350139	1055673	1044975	1033412	1020078	1005745	35,70	35,38	35,24	35,06	34,81
Україна	13256185	13175564	13102229	13015408	12896505	42929298	42760516	42584542	42386403	42153201	30,88	30,81	30,77	30,71	30,59

Джерело: розраховано на основі даних Статистичного збірника «Регіони України 2019» [241, с. 27, 29.];

* без урахування тимчасово окупованих територій АР Крим, Донецької та Луганської областей.

Додаток Б

Таблиця Б.1

Динаміка основних показників економічної активності сільського населення України

Області	Рівень економічної активності, %					Рівень зайнятості, %					Рівень безробіття, %				
	2014	2015	2016	2017	2018	2014	2015	2016	2017	2018	2014	2015	2016	2017	2018
Вінницька	64,5	63	62,6	61,4	62,3	58,6	58	57	55,9	57	9,2	8	9	8,9	9,2
Волинська	61,9	59,2	57	53,5	53,5	54,3	51,6	48,9	45,7	46,6	12,3	12,9	14,3	14,6	12,9
Дніпропетровська	58,9	59,5	57,2	55,6	55,9	53,7	54,7	51,8	49,8	51,1	8,8	8,1	9,5	10,5	8,7
Донецька	60,7	62,9	61,7	62,3	58,7	50,7	49,1	48,2	49,6	47,5	16,5	22	22	20,4	19,1
Житомирська	65,9	62,9	65,2	65,6	66,6	58,9	56,4	57,1	57,6	58,9	10,5	10,3	12,3	12,2	11,7
Закарпатська	58,1	58,6	57,5	56	56,5	53,6	53,6	51,7	50,7	51,3	7,7	8,6	10,1	9,5	9,2
Запорізька	62,8	61,8	62	59,2	61	57,6	55,9	55,8	51,7	53,8	8,3	9,5	10	12,8	11,7
Івано-Франківська	59,3	58,4	57,8	57,4	57,2	55,7	54,4	53,6	53,1	53,5	6,1	6,9	7,2	7,5	6,5
Київська	56,9	57,6	59	59,2	60,1	52,1	54,7	55,4	55,6	56,4	8,3	5,1	6,2	6	6,2
Кіровоградська	58,9	57,1	56,7	54,6	54,7	52,8	49,5	49,8	48,3	48	10,5	13,3	12,1	11,6	12,2
Луганська	65,6	79	77,4	78	77,9	56,2	69,8	69	68,8	68,7	14,3	11,7	10,9	11,7	11,8
Львівська	57,8	56,4	57,6	57,9	57,4	52,9	52,1	53,5	53,8	53,4	8,5	7,7	7,1	7	6,9
Миколаївська	66,2	67,9	66,4	63,5	64,5	60,4	62,2	60	56,9	58,6	8,7	8,4	9,8	10,4	9,2
Одеська	59,5	61,1	61	60,3	60,5	55,8	57,8	56,6	55,2	56,3	6,3	5,4	7,2	8,4	7
Полтавська	63,9	59,7	59,4	59,9	60,1	54,3	50,4	50,8	51,3	50,9	14,9	15,7	14,5	14,4	15,4
Рівненська	69,5	69,6	67,3	66,4	65,4	62,3	62,8	60,1	58,6	59,1	10,3	9,8	10,7	11,8	9,7
Сумська	67,8	64,9	67,3	67,7	69,4	62,2	59,4	61,8	62,5	63,4	8,3	8,4	8,1	7,7	8,6
Тернопільська	57,3	51,3	50,6	50,2	52,8	51,8	45,7	44,2	43,5	47,1	9,7	10,8	12,8	13,3	10,7
Харківська	61	59,6	62,1	63	63,1	53,7	54,1	57,8	59,6	59,8	11,9	9,3	6,9	5,4	5,1
Херсонська	68,3	67	66,7	66,7	66,3	63,2	62,4	61,5	61,7	62	7,4	6,8	7,7	7,5	6,5
Хмельницька	58,9	55,7	59,8	62,5	62,5	52,4	48,1	52,2	55	56,2	11,1	13,5	12,8	12,1	10
Черкаська	61,7	61,1	60,1	60,4	60,4	57,3	56,1	54,7	53,8	53,8	7,2	8,2	9	11	10,8
Чернівецька	64,7	63,5	66,4	67,6	66,5	59,1	58,1	62,5	64,1	63,3	8,7	8,5	5,9	5,2	4,7
Чернігівська	68,2	65,4	63,1	60,7	60,3	60,5	58,5	57	54,2	54	11,3	10,5	9,6	10,6	10,5
Україна	61,8	60,8	60,9	60,4	60,6	55,9	55,1	54,9	54,4	55	9,5	9,4	9,7	9,9	9,2

Джерело: розраховано на основі даних статистичного збірника [27, С. 149, 154, 159].

Додаток В

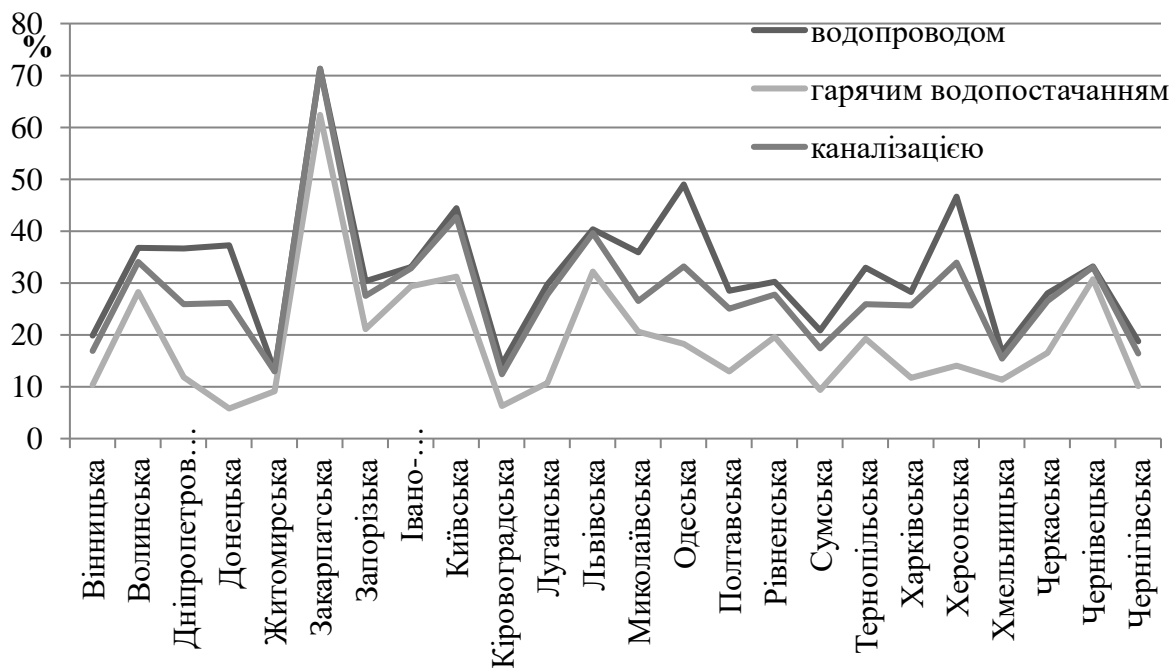

Рис. В.1. Питома вага обладнаних квартир у житлових будинках та нежитлових будівлях у сільській місцевості, %

Джерело: розраховано на основі даних [22];

* без урахування тимчасово окупованих території АР Крим, Донецької та Луганської областей.

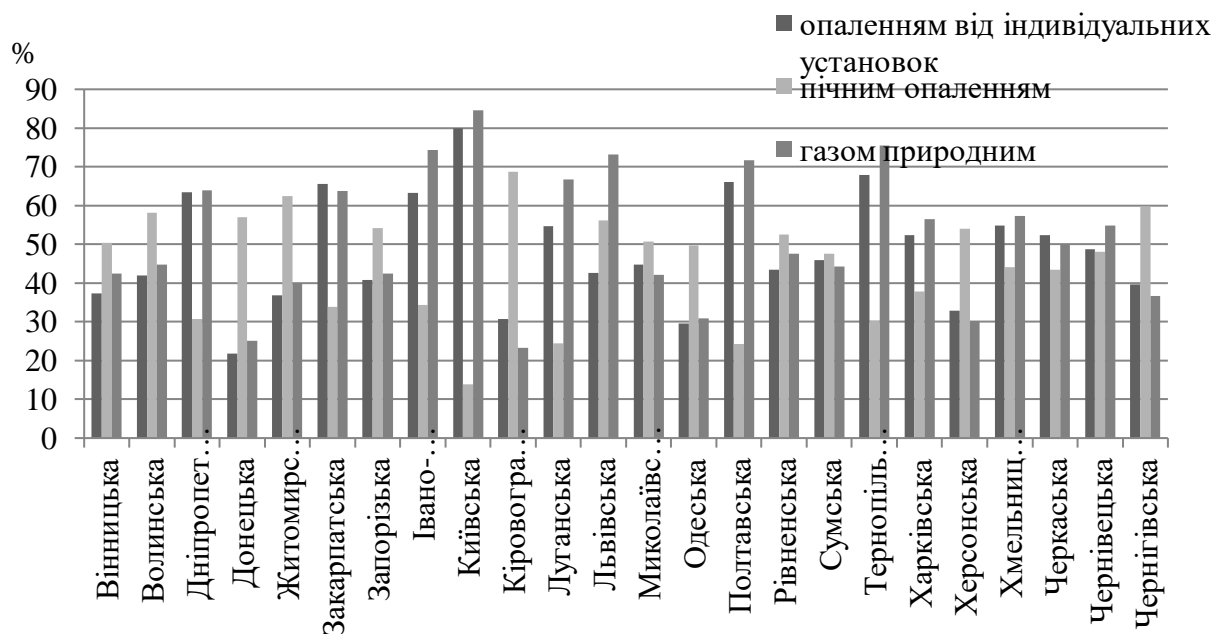

Рис. В.2. Питома вага обладнаних квартир у житлових будинках та нежитлових будівлях у сільській місцевості, %

Джерело: розраховано на основі даних [22];

* без урахування тимчасово окупованих території АР Крим, Донецької та Луганської областей.

Додаток Д

Таблиця Д.1

Динаміка площі земельного фонду України у 2014–2018 рр.

Види основних земельних угідь	Площа угідь				Зміни за період з 01.01.2014 р. по 01.01.2019 р. (+,-)	
	станом на 01.01.2014		станом на 01.01.2019		тис.га	%
	всього, тис. га	% до загальної площі України	всього, тис. га	% до загальної площі України		
Землі сільськогосподарського призначення	42744,5	70,8	42529,4	70,5	-215,1	-0,4
у тому числі: сільськогосподарські угіддя	41525,8	68,8	41310,9	68,4	-214,9	-0,4
з них: рілля	32525,5	53,9	32757,3	54,3	231,8	0,4
перелоги	251,2	0,4	166,7	0,3	-84,5	-0,1
багаторічні насадження	893,5	1,5	852,7	1,4	-40,8	-0,1
сіножаті	2408,8	4,0	2283,9	3,8	-124,9	-0,2
пасовища	5446,8	9,0	5250,3	8,7	-196,5	-0,3
інші сільськогосподарські землі	1218,7	2,0	1218,5	2,0	-0,2	0,0
Ліси та інші лісові площі	10624,4	17,6	10686,8	17,7	62,4	0,1
Забудовані землі	2542,6	4,2	2649,0	4,4	106,4	0,2
Відкриті заболочені землі	981,6	1,6	973,8	1,6	-7,8	0,0
Сухі відкриті землі з особливим рослинним покривом	17,9	0,0	13,2	0,0	-4,7	0,0
Відкриті землі без рослинного покриву або з незначним рослинним покривом (кам'янисті місця, піски, яри, інші)	1021,0	1,7	1087,3	1,8	66,3	0,1
Води (території, що покриті поверхневими водами)	2422,9	4,0	2415,4	4,0	-7,5	0,0
Разом	60354,9	100,0	60354,9	100,0		

Джерело: розраховано на основі даних Державної служби статистики України [22] та Державної служби України з питань геодезії, картографії та кадастру [23].

Продовження додатка Д

Рис. Д. 1. Середній розмір за оренду земель сільськогосподарського призначення в розрізі регіонів у 2018 р., грн/га

Джерело: побудовано на основі даних Державної служби України з питань геодезії, картографії та кадастру [23].

Закінчення додатка Д

Таблиця Д.2

**Динаміка рівня рентабельності виробництва основних видів
продукції сільського господарства у підприємствах України**

Вид сільськогосподарської продукції	2014	2015	2016	2017	2018
Культури зернові та зернобобові, %	25,7	42,6	37,8	25	24,7
Буряк цукровий, %	17,8	27,7	24,6	12,4	-11,4
Соняшник, %	36,7	78,4	61,9	41,3	32,5
Картопля, %	9,9	24,6	0,6	10	6,8
Культури овочеві, %	14,5	32	15,3	9,9	13,3
Культури плодові та ягідні, %	65,8	58,3	25	35,4	6,4
Виноград, %	57,5	92,9	71,4	51,6	22,6
Велика рогата худоба на м'ясо %	-34,5	-16,9	-23,2	3,4	-17,7
Свині на м'ясо %	5,6	12,6	-4,1	3,5	6,9
Вівці та кози на м'ясо, %	-43	-26,6	-31,5	-39,6	-16,6
Птиця на м'ясо, %	-12,6	-5,4	3,4	7	5,7
Молоко, %	11,1	12,7	18,6	26,9	16,1
Яйця, %	58,8	60,9	0,5	-9	5,4
Вовна, %	-75,1	-61,9	-31,8	-69,8	-69,5

Джерело: розраховано на основі даних Державної служби статистики України [22].

Додаток Е

Таблиця Е.1

**Вихідні дані для побудови кореляційно-регресійної моделі
розвитку сільських територій в Україні**

Рік	Інтегральний індекс	Індекс соціального розвитку	Індекс економічного розвитку	Індекс екологічного розвитку
	Y	X ₁	X ₂	X ₃
2014	0,4438	0,3971	0,3106	0,6236
2015	0,4438	0,3808	0,4389	0,5118
2016	0,5279	0,512	0,502	0,5697
2017	0,6228	0,67	0,6602	0,5383
2018	0,5108	0,5769	0,6223	0,3333

Джерело: розраховано авторами.

Таблиця Е.2

Регресійна статистика

Множинний R	1
R-квадрат	1
Нормований R-квадрат	1
Стандартна похибка	1,43E-05
Спостереження	5

Джерело: розраховано авторами.

Таблиця Е.3

Дисперсійний аналіз

	df	SS	MS	F	Значимість F
Регресія	3	0,02181	0,00727	35489586	0,000123
Залишок	1	2,05E-10	2,05E-10		
Всього	4	0,02181			

Складові рівняння	Коефіцієнт	Стандартна похибка	t-статистика	P-значення	Нижнє 95%	Верхнє 95%	Нижнє 95,0%	Верхнє 95,0%
Y	0,0002	7,5E-05	0,901914	0,532803	-0,00089	0,00102	-0,00089	0,00102
X 1	0,3337	0,000187	1788,36	0,000356	0,331359	0,336102	0,331359	0,336102
X 2	0,3328	0,000191	1745,495	0,000365	0,330406	0,335252	0,330406	0,335252
X 3	0,3333	0,000106	3137,803	0,000203	0,331932	0,334631	0,331932	0,334631

Джерело: розраховано авторами.

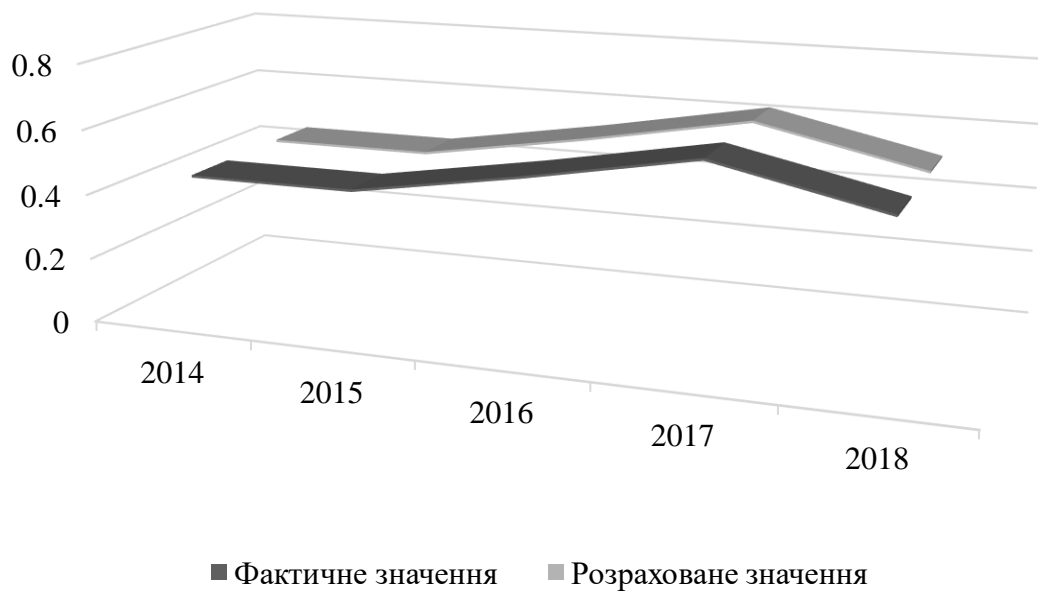
Закінчення додатка Е

Рис. Н.1. Порівняння фактичного й розрахованого значень інтегрального індексу сталого розвитку сільських територій в Україні

Джерело: авторська розробка.

Додаток О

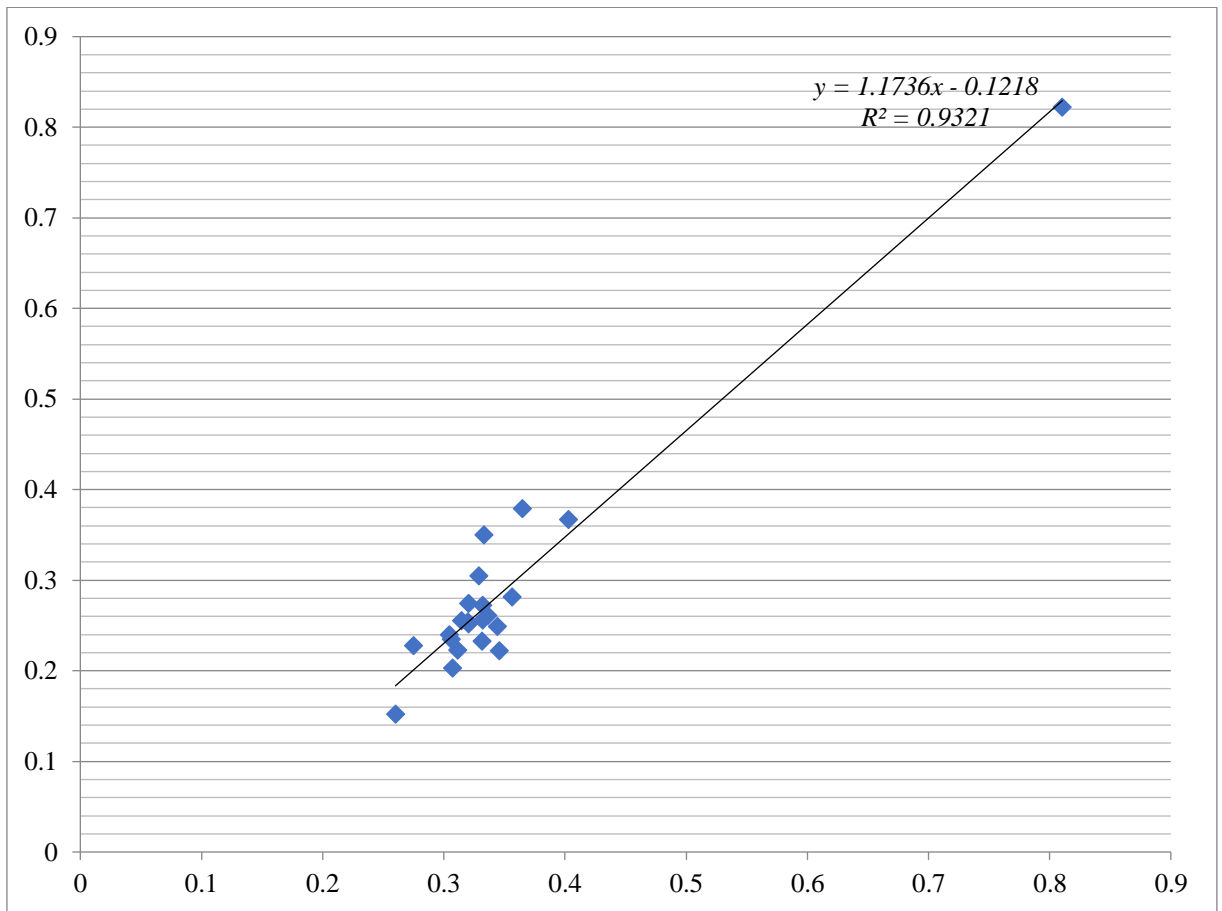

Рис. О1. Кореляційне поле залежності між частковим індексом соціальних передумов та інтегральним індексом сталого розвитку розумних міст на мікрорівні в Україні

Джерело: авторська розробка.

Додаток П

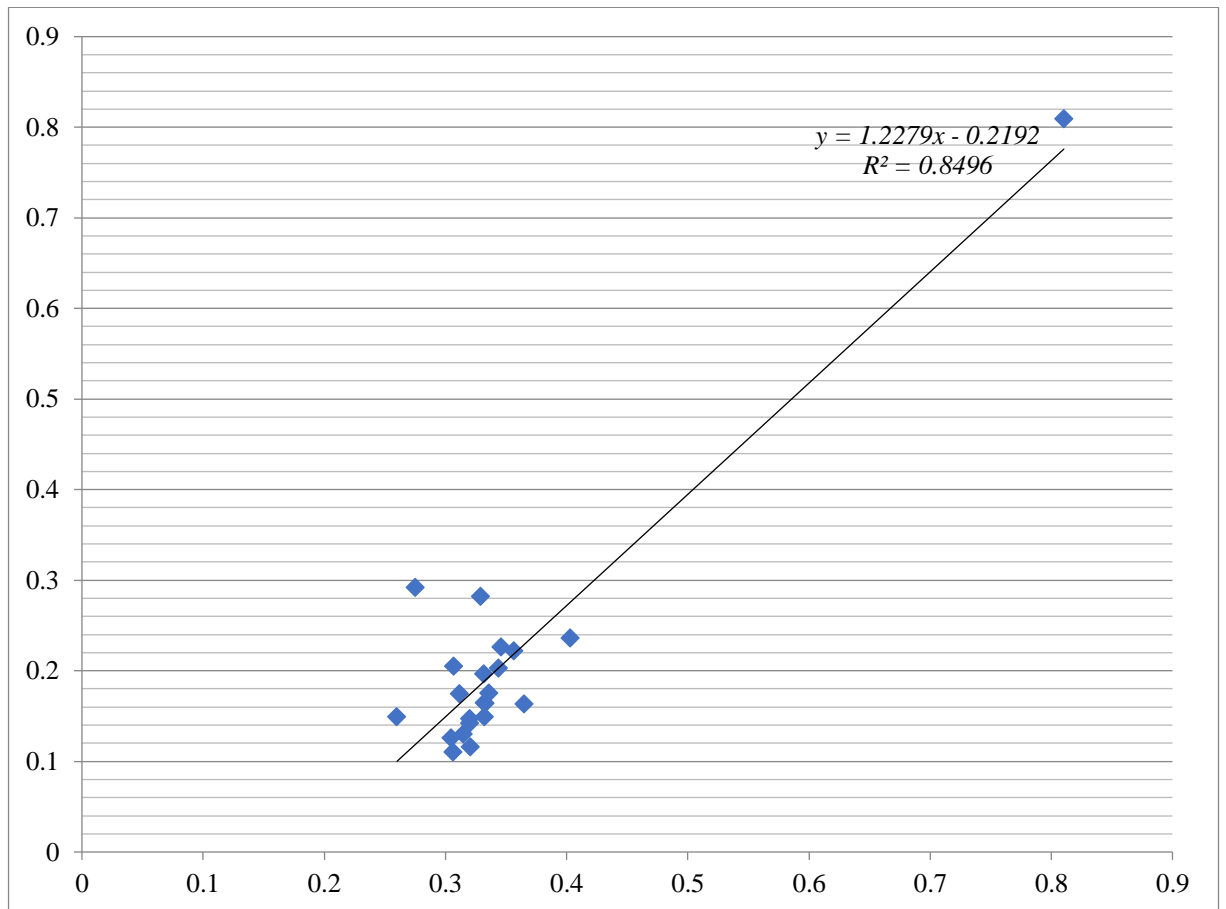

Рис. П1. Кореляційне поле залежності між частковим індексом економічних передумов та інтегральним індексом сталого розвитку розумних міст на мікрорівні

Джерело: авторська розробка.

Додаток К

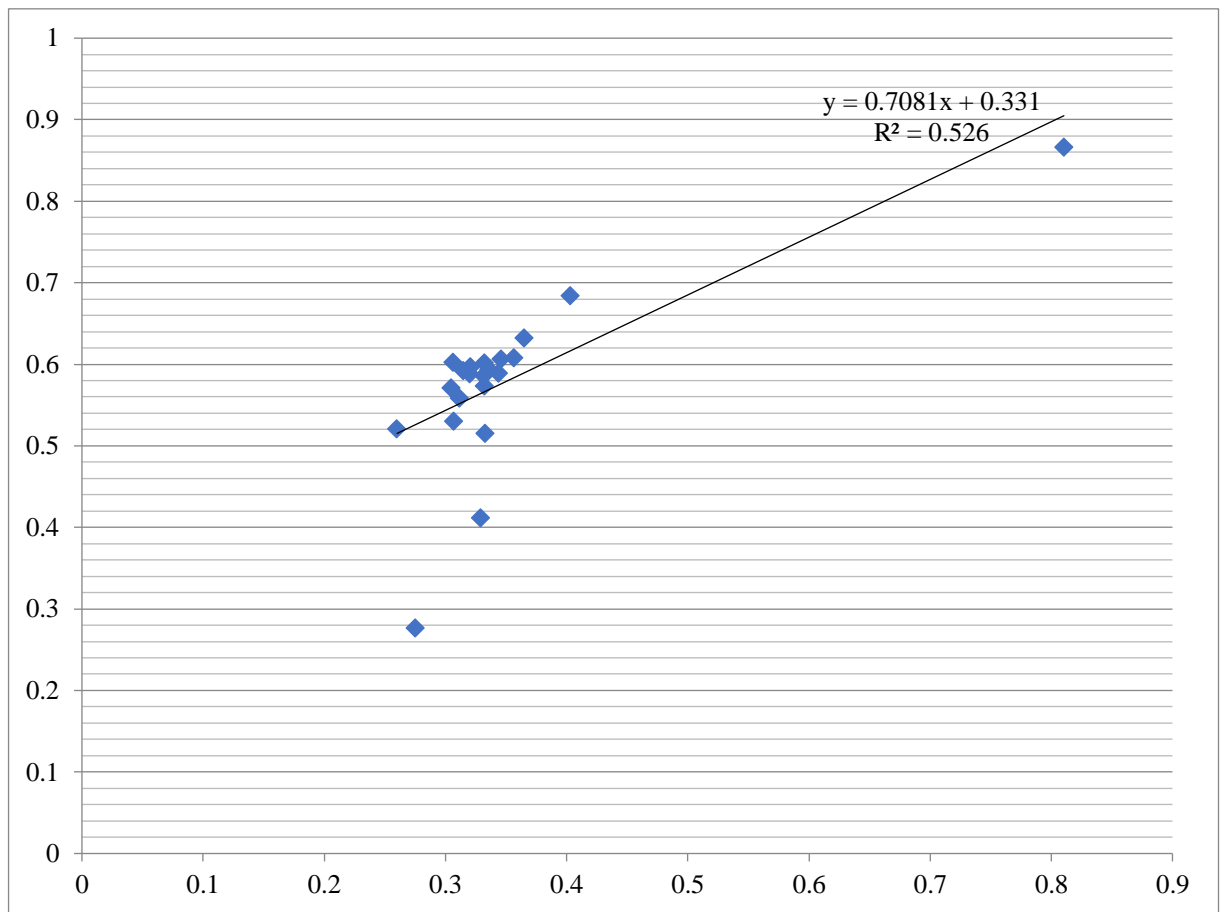

Рис. К1. Кореляційне поле залежності між частковим індексом екологічних передумов та інтегральним індексом сталого розвитку розумних міст

Джерело: авторська розробка.

Наукове електронне видання на CD-ROM

**БЕЗПЕКА СТАЛОГО РОЗВИТКУ РЕГІОНІВ
ТА ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД УКРАЇНИ
НА ЗАСАДАХ ІНКЛЮЗИВНОГО ЗРОСТАННЯ**

МОНОГРАФІЯ

Електронне видання на CD-ROM

Макетування І. О. Цимбалюк

Один електронний оптичний диск (CD-ROM). Об'єм даних 7,40Мб. Тираж 300 прим.

Зам. 70. Редакція, видавець і виготовлювач – Вежа-Друк

(м. Луцьк, вул. Шопена, 12, тел. (0332) 29-90-65).

Свідоцтво Держ. комітету телебачення та радіомовлення України

ДК № 4607 від 30.08.2013 р.

Павліха Наталія Володимирівна, докторка економічних наук, професорка Волинського національного університету імені Лесі Українки.

Авторка понад 300 наукових праць.

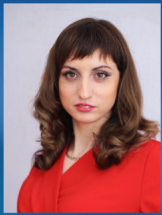
Сфера наукових інтересів - управління проектами сталого інклюзивного та розумного розвитку міст і сільських територій, безпека сталого розвитку, євро регіональне співробітництво.

Цимбалюк Ірина Олександрівна, докторка економічних наук, професорка Волинського національного університету імені Лесі Українки.

Авторка понад 150 наукових праць.

Сфера наукових інтересів - сталий розвиток та інклюзивне зростання економіки, фінансовий простір і оподаткування, активізація інвестиційної діяльності, ринок праці, міграційні процеси.

Хомюк Наталія Леонідівна, докторка економічних наук, доцентка Волинського національного університету імені Лесі Українки.

Авторка понад 120 наукових праць.

Сфера наукових інтересів - сталий розвиток сільських територій, диверсифікація сільськогосподарської діяльності, органічне виробництво, платежі за користування землями сільськогосподарського призначення.

Войчук Максим Володимирович, кандидат економічних наук, начальник НДЧ Луцького національного технічного університету.

Автор близько 100 наукових праць.

Сфера наукових інтересів - інклюзивний розвиток людського капіталу, управління сталим, розумним та інклюзивним розвитком міста, управління проектами сталого розвитку міст, безпека сталого розвитку.

Савчук Анастасія Юрївна, докторантка Волинського національного університету імені Лесі Українки, кандидат економічних наук.

Сфера наукових інтересів - економіка добробуту, сталий розвиток туристично-рекреаційної сфери.

Коломечук Владислав Вікторович, доктор філософії за спеціальністю «Економіка», начальник відділу міжнародних зв'язків ВНУ імені Лесі Українки.

Сфера наукових інтересів - сталий, розумний, інклюзивний розвиток міст.

Цимбалюк Сергій Миколайович, кандидат економічних наук, науковий співробітник Волинського національного університету імені Лесі Українки.

Автор близько 50 наукових праць.

Сфера наукових інтересів - сталий розвиток спортивно-оздоровчої сфери, економіка спорту, розвиток бойових мистецтв та йоги, фізичне виховання молоді.

ISBN 978-966-940-430-5

9 789669 404305 >